આ પુસ્તકના પાના ૩૫૨ સુધીનું ભાષાન્તર અમે કર્યું છે, અને આર પછીથી અમારા મિત્ર રા૰ રા૰ રમણલાલ છગનલાલ દલાલ બી. એ. એસ. ટી. સી. એ અથાગ શ્રમ ઉઠાવી ભાષાન્તરનું કામ પરિપૂર્ણતાએ આણ્યું છે, તેનો ઉલ્લેખ કરવો અસ્થાને નહીં ગણાય. તેમજ દેશબંધુના આદ્ય તંત્રી, રા૰ રા૰ કંચનલાલ ચુનીલાલ ગાંધી એ, આર્થિક લાભનો સવાલ બાજુએ મુકીએ તો પણ, પોતાપર આવી પડેલી ઘણી મુશ્કેલીઓ છતાં, બને તેટલી ત્વરાથી પુસ્તક પરિ સમાપ્ત થાય ત્યાં સુધી છાપી આપી અમને જે સહાય કરી છે તેમનો આભાર માન્યા સિવાય અમો રહી શકતા નથી.

પુસ્તકમાં ઘણી ત્રુટિઓ રહી ગઇ હશે કારણ ગુર્જર સાહિત્યના ક્ષેત્રમા અમારો આ પ્રથમ પ્રયાસ છે, તેમજ બીજાં પુસ્તકો જેટલાં આકર્ષક હોય છે તેટલું આકર્ષક આ પુસ્તક અમો પ્રગટ કરી શક્યા નથી, તે બદલ જનતાની અમો ક્ષમા માગીએ છીએ બીજી આવૃત્તિ જનતા આગળ સારા સ્વરૂપમાં રજુ કરવાની અમારી ઉમેદ પરમાત્મા પાર પાડે, એટલું લખી અને આવા પુસ્તકને પ્રસ્તાવના ની જરૂર નજ હોય શકે, એવી અમારી માન્યતા હોવા છતા, આટલા શબ્દો લખી સ્વ. લાલાજીના સાહિત્યનો પ્રચાર કરવાની જીજ્ઞાસા સાથે

અભીપ્રાય.

[સ્વર્ગસ્થ દેશ સેવક લાલા લજપતરાયનું Unhappy India] નો અનુવાદ ભાઇ શ્રી જી. ડી. વ્યાસે તથા દલાલે કર્યો છે અને તે "દુઃખી હિંદ" પુસ્તકના આકારમાં છપાવ્યો છે. મજકુર પુસ્તકમા ભારત ભૂમીમાં તેના હાલના બ્રીટીશ રાજ્ય કર્તાએ છેલ્લા હોદશો વર્ષમાં કેવો વહિવટ કર્યો છે તેનો અનેક પુસ્તકોમાંથી દાખલાઓ તથા અવતરણો (Quotations) આપી આબેહુબ ચિતાર આપ્યો છે. તે ઇંગ્રેજી ભાષાથી અજ્ઞાત એવી પ્રજાએ વાચવાની ખાસ જરૂર હતી. તે આ પુસ્તકે પુરી પાડી છે.

પણ વધારે મહત્વની બાબત તો એ છે કે અમેરીકન બાઇ મીસ મેયોએ ભારત ભુમીની ગટરો ખોલી કેવળ અહીંનો કચરોજ જોયો છે, અને તેને હિંદની સાધારણ હાલત રૂપે ચિતરવાની કોશીશ કરેલી છે. તેના જવાબ તરીકે જે પુસ્તકો ઇંગ્રેજી ભાષામાં પ્રગટ થયા છે તેમાં સૌથી ઉત્તમ વિસ્તૃત અને સચોટ જવાબ રૂપે લાલાજીએ આ પુસ્તક છપાવી દેશની ભારે સેવા કરી છે. તે પણ ઇંગ્રેજી ભાષાથી અજ્ઞાન લોકોએ વાંચવાની ખાસ જરૂર છે. આ જરૂરીયાત ભાઇ શ્રી વ્યાસે અને દલાલે પુરી પાડી છે. અનુવાદ ટુંકામાં છે. દરેક ગુજરાતીએ ભારત ભુમિ વીષે પરદેશમાં શું વાતો ચાલે છે તેનાથી જાણકાર રહેવું જરૂરનું છે તેમાં ખાસ કરીને સ્ત્રી વર્ગે આ પુસ્તક જરૂર વાંચવું જોઇએ. ભાઇ શ્રી વ્યાસને અને દલાલને આ સાહસ બદલ ધન્યવાદ ઘટે છે.

લી૦

એમ. કે. દીક્ષીત.

સ્વ૦ દેશભક્ત લાલા લજપતરાય

Lakshmi Art, Bombay 8

અનુક્રમણિકા

પાનું

॥ श्री ॥

ॐ ततसत्-ॐ नमो श्री गणेशाय-श्री कृष्णाय।

દુઃખી હિંદ.

शरण करवाणी कामद चरण ते चार्णा चराचरोप जौव्यं।
करणाम सूणै कटाक्ष पातै कुरु माम जव कृतार्थ सार्थवाहम॥

[ઓળખ]

૧.

પર રાષ્ટ્રના ધુસરાની અધીનતા એ એક પ્રજાઓના નાશનુ પ્રબળ કારણ છે .. . પ્રો ઇ. એ રોસ

રાષ્ટ્રીય લક્ષ્યબિંદુથી કહીએ તો અન્ય દેશીય પ્રજાના તાબામા રહેના કરતા વધારે દુઃખ' સ્થિતિ એકે નથી સંગીનથી જોર કરી તેની અણી નીચે દબાવી રાખી રાજ કરનાર પારકા દેશની પ્રજાની સરખામણી આપણે આક્રમણ કરતા રાજાના સૈન્ય સાથે કરીએ, તો નિશ્ચય ખાત્રી થશે કે જે નુકસાન કુચ કરતા (હજારો) સૈનિકો નથી કરી શક્તા, તેથી અધીકતર નુકસાન પરદેશીઓ કરી શકે છે આક્રમણ કરનાર ધાવાખોડાની જેમ ઉચ્છેદ લુટ અને સત્યાનાશ વાળી ભલે પાછો ફરે છે ભલે તેજ દેશમા રહી ત્યાના લોકો સાથે એક રૂપ થઇ જાય છે એનેકઝાડર, મહમુદ ગીઝની, તૈમુર, ઝંધીસખાન, નાદિરશાહ અને અહમદશાહ અબદલી, એ પહેલી પંક્તીના છે, જ્યારે ગોરી બાબર, ખીથીઅનો અને હુણુનો બીજી પંક્તિના છે, કે જેઓએ આર્યાવર્ત્તમા પોતાના વંશના ખી ઉડા રોપ્યા છે બને સ્થિતિમા પ્રાંત અને દેશનુ અપમાન અધઃપતન અને આર્થીક ગેર લાભ

થાય છેજ, પણ બીજી પરિસ્થિતીમા અંતે તેઓ એકરૂપ થઇ રહે છે, તેઓના ખુન સાથે ખુન મળે છે, તેઓના સંસ્કારોની આપ લે થાય છે, અને બંનેના મિશ્રણથી બંનેના એકત્રિત થએલા સંબંધથી નવી ઉન્નતિ સંભવે છે આ સ્થિતિમા પરદેશી રાજ્યનું દુઃખ એટલું તીક્ષ્ણ, એટલું મર્મ ભેદી, એટલું નુકસાનકારક, એટલું અપમાન ભરેલું નથી હોતું, કે જેટલું બીજા દેશની પ્રજાનું રાજ્ય તેના તમામ રાષ્ટ્રીય, આર્થિક, સામાજિક આશયોને અવલંબી રોકી બેસાડવામા આવ્યું હોય. એક સર્વ સત્તાધીશ આગર રાજાની ઉદારતા અને મહાત્મ્યને ગુજારેલી અરજ કંઇક લાભ કરી શકે છે, પણ એક સમસ્ત પ્રજાને અગરતો પ્રજા સત્તાક તંત્રને ગુજારેલી અરજથી કશું વળતું નથી. એક પ્રજા ઉપર બીજી પ્રજા પ્રભુત્વથી ચાલતા તંત્રની નિર્દયતા અને નિષ્કર્ષ જેટલા સખત હોય છે, તેટલા બીજા કોઇ રાજ્યના હોતા નથી. પ્રજા સત્તાક રાજતંત્ર પોતાના દેશને માટે સારું હોઇ શકે, પણ તે તંત્રનું બીજી પ્રજા પર આધિપત્ય અતિશય દારૂણ, નાશકારક અને અસંત દુ ખદાયી નિવડે છે.

સામાજીક અને રાષ્ટ્રીય ગુન્હાઓની શિક્ષા રૂપે પરાધીન સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે. અને એ સ્થિતિ ક્રમશ વિપુલ અને દારૂણ થતી રહે છે. તેમજ પુનપ્રબંધ અને પુનપુર્વાવસ્થા પ્રાપ્ત કરવામા સારી રીતે અટકાવરૂપ નિવડે છે સામાજીક ગલતીઓ અને પાપોને ભાર પૂર્વક દર્શાવે છે—બહાર લાવે છે. નૈતિક, કાયિક અને માનસિક દારિદ્રયના ઘોર સ્વરૂપ તરફ ઘસડી જાય છે. પ્રપંચ, હરામખોરી, સામ નીતિ અને માયદાનો આશ્રય લઇ પ્રજામા આવતી જાગૃતિને કાતો દબાવી દેવામા આવે છે, કાતો રોકી રાખવામા આવે છે, કે કાનો લટકાવી મૂકવામાં આવે છે. સ્વાધીન પ્રજાને માળામા કાળો હોળ ચઢાવવો, અને તેની બદમોઇ તથા નિંદા કરવી, એ એક બાદશાહી રમતનો ભાગ છે. દુનિયાના બીજા દેશની મંજુરીબાત મળે તેટલા ખાતર તેમજ સ્વાધીન પ્રજાની સ્વતંત્રતા, હિંમત, અને જન્મ સિદ્ધ હક્કો

પર તરાપ મારવાનું ઠીક પડે, તે ઉદ્દેશથી તેવી પ્રજાની ગુલામી મનોદશા કાયમ રહે તેવા પ્રયત્નો સતત ચાલુ રાખવામાં આવે છે. ગોરી ચામડીનો બોજો એ તત્વ જ્ઞાનનું જનન એજ છે. સામ્રાજ્ય વાદીઓના માનસને એજ તત્વજ્ઞાન ઉત્તેજીત કરે છે. આવીજ સામગ્રીઓથી લોખંડી બખ્તર તૈયાર કરવામાં આવે છે. અને પરાધીન પ્રજાને હાથમાં રમાડવામાં આવે છે. અને સ્વાતંત્રતાની ભાવનાઓ તેમને હાનીકારક ન નિવડે તે પર ખાસ ધ્યાન આપવામાં આવે છે. આવી રીતેજ બ્રિટને હિંદુસ્તાનમાં રાજ્ય સ્થાપ્યું છે, અને યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકા પણ એવાજ આશયોને અવલંબી ફીલીપાઇનનો કબજો લઇ હવે તે ખાલી કરવા તૈયાર નથી, બંકે ના પાડે છે.

સામ્રાજ્ય સ્થાપના આત્મસંમોહથી, અહીં સલામતીને ખાતર, વ્યાપારી દ્રષ્ટિથી થોડા કાળની યોજના તરીકે શરૂ કરવામાં આવે છે. પણ પછીથી, અરે–તરતજ નિશંક જાણી બુઝીને સામ્રાજ્ય સ્થાપના કરાય છે. આવી રીતે સ્થપાયેલાં રાજ્યો પોતાના રાજ્યો સાથે જોડી દેવાય છે, કાયમનાં થાયે છે, અને તે પર રાજ્ય નિયંત્રણા કરાય છે. ઘણીવાર આવી રીતે લુચ્ચાઇથી સ્થપાયેલાં રાજ્યો તથા બળ જબરાઇથી સત્તા નીચે દબાવી રાખવાની રીતથી સ્વાધીન પ્રજાની રાષ્ટ્રીય ભાવનાઓ જાગૃત થાય છે. આવું રાજકીય શાસન આર્થિક લુંટની ભાવના જાગૃત કરે છે. આર્થિક લુંટથી લોકોમા પારાવાર દુખો ઉદ્દભવે છે, કે જેને અંતે નબળામાં નબળી પ્રજામા પણ સ્વાતંત્રતાની ભાવના જાગૃત થાય છે. લોકો હિંસાત્મક કે અહિંસાત્મક બળવો કરવા તત્પર થાય છે સરકાર આવી ભાવના સામે ટક્કર લેછે પહેલા તો તેને દમી કાઢે,છે, તેના તરફ દુર્લક્ષ કરી તેને કાઢે છે પછીથી દમનનીતિ શરૂ કરે છે. દંડફાશીઓ અને છળભેદને છાજે એવા અખતરાઓ અમલમાં મુકે છે, અને ઉગતી પ્રજાને મિત્ર–શત્રુની ગરજ સારે છે. આવી રીતનું દંદયુદ્ધ ચાલુ રહે છે શાહીવાદમાં માનનારાઓના બે વિભાગો છે. (અ) દમનનીતિનો આશ્રય અને બીજુ કાઇ નહિ એમ

માનનારાઓ. (બ) ઉદાત્ત પક્ષ કે જેઓ સુપ્રતદાર (ટ્રસ્ટી) હોવાનો દાવો રજુ કરે છે. અને સ્વાધીન પ્રજાને તેની ખાત્રી આપવા મથે છે, તેમજ બહારની દુનિયાને દાખવે છે, કે પ્રજા પોતાનું તંત્ર ચલવવાને લાયક નથી અને સુપ્રતદારતરીકે તેવી પ્રજાના લાભ માટે તેમની હરહંમેશ જરૂર છે. કેટલીક સરતો આલેખાય છે, કે જે પુરી થયેથી સ્વાતંત્રતાનો ફાળો આપી શકાય. ખરૂં જોતાં એવી સરતો પૂરી નજ કરી શકાય એવા રૂપમા યોજાય છે. પરિણામે એવી પરિસ્થિતિ ઉભી થાય છે, કે જેથી દુખી પ્રજા અને બહારની દુનિયા છેતરાઇ જાય છે. અજ્ઞનતા, સામાજીક પવિત્રતા અને દક્ષતાનો અભાવ, દલીત કોમનું અસ્તિત્વ, અંતર્બાહી શુદ્ધ ચારિત્રનો અભાવ, હથિઆરો બનાવવાની અનાવડ, પોતાનો બચાવ કરવાની અશક્તિ, લશ્કરને મોખરે રહી તેને દોરવવાની શક્તિની હીનતા, વગેરે વગેરે કારણોને અવલંબી સ્વતંત્રતા નહિ આપવાના પુરાવાઓ રજુ થાય છે. સાથે સાથે ઉપર જણાવેલાં ખોટા બહાનાઓ ખોટા ન પડે, અને પ્રજા નાલાયકજ રહે (માથું ન ઉંચકે) તે વાત પર ઘણુંજ લક્ષ અપાય છે. સ્વાધીન પ્રજા ચારિત્રવાન નથી અને એક કોમ બીજી કોમ સાથે ન્યાયવૃત્તિથી વર્તી શકે તેમ નથી. તેના અભાવે રાજ પ્રકરણમાં તેઓ નાલયક છે, એવી રોપણાઓ કરવામા આવે છે. પોતાના ઇતિહાસમા તેમજ બીજી પ્રજાઓના ઇતિહાસની વાત રાજ કરતી કોમ ભૂલી જાય છે. અને સ્વાતંત્ર્યને માટે જાગૃત થતી પ્રજાના અવરોધ

દેશોન્નતિના સિદ્ધાંતોની પણ ખુજ લઇ શકતા નથી, અને સ્વતંત્રતા મેળવી ગુલામીની બેડી તોડવાની મનોદશા પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. શાહીવાદની પ્રણાલિકાની આ મૂર્છના છે. સુસજ્જીત અને સુયુક્ત તર્કવાદની પરંપરા એટલે સુધી પહોંચે છે, કે પ્રજાને તે તરફ ઘૃણા ઉપજે છે, અને પ્રજા સ્વતંત્ર થઇ ગુલામીની બેડી તોડતા ડરે છે. આવી કલુષિત સ્થિતિ વહ્યા કરે છે અને જુઠા તર્કવાદના પરિણામે બદલો વાળવાના ઇરાદાથી ચોતરફ આગ લાગે છે તેમજ ઇતિહાસમાં નવા પ્રકરણો આલેખાય છે.

દરેક નિશાળીઓ જાણે છે કે યુરોપ યુગો સુધી ગુલામી અજ્ઞાનતા અને અસભ્યતામા જકડાએલું હતું. યુરોપ—એટલે દુનિયાની ગોરી ચામડી. અમેરિકા સુદ્ધાં, કારણ અમેરિકા યુરોપનું બચ્ચુંજ છે ગોરી ચામડીવાળાઓએ એશિયાઇ ધર્મનું પ્રતિપાદન કરેલું છે. હુન્નર અને ઉદ્યોગોની નકલ ઇજીપ્તમાથી કરી છે. પવિત્ર ચારિત્ર્યના પાઠો હિંદુસ્તાન અને પેલેસ્ટાઇન પાસેથી ઉછીના લીધા છે. આધુનિક દુનિયાની પ્રજામાં જે ચારિત્ર્યનો આવિર્ભાવ થાય છે, તે સઘળું પૌર્વાત્ય દેશોની બક્ષીસથીજ છે. કેટલાકોના કહેવા પ્રમાણે યુરોપ વાસીઓની નસોમાં એશિઆઇ ખુન વહે છે. ઇતિહાસના સાધારણ અભ્યાસીને ખબર છે, કે ફક્ત ત્રણ સૈકા પહેલા આખા યુરોપ ઉપર એશિઆઇ સત્તાનો અમલ હતો. જીસસક્રાઇસ્ટ પહેલાંના અમલમા એશિઆ પર છત મેળવનાર ફક્ત એલેકઝાંડરજ હતો. તેની અસર એશિઆના થોડા ભાગ પરજ થઇ અને તે પણ થોડા વર્ષો માટે. એલેકઝાંડરના દરોડાનો બદલો હુણ લોકો, ઝંઘીસખાન અને તૈમુર, તેમજ પાછળથી મૂર લોકોએ અને તુર્કોએ એશિઆ પર મેળવેલી છતે સારો આપ્યો છે. સૈકાઓ સુધી રશીઆ, ટરકી, સીસીલી, સ્પેન, અને બાલ્કન પર એશિઆઇ પ્રજાનું પ્રભુત્વ હતું. એશિઆ પર યુરોપીય પ્રભુત્વ બે સૈકાઓ થયા હિંદુસ્તાનથી શરૂ થયું, અને પ્રભુ ઇચ્છા તો હિંદુસ્તાન સ્વતંત્ર થયેથી તેનો અંત આવશે. હિંદુસ્તાનની

રાષ્ટ્રીય ચેતનાની સામે તેથીજ દુનિયાની સત્તાનો એક મરખો વિરોધ છે, અને એજ ડરને અવલંબી સઘળી અપવિત્ર નિયંત્રણાઓ ઘડાય છે. વર્ણની પ્રતિસ્પર્ધીપણાની મુખ્ય ગ્રંથી હિંદુસ્તાનજ છે. હિંદુસ્તાનની સ્વતંત્રતા એટલે દુનિયાના વર્ણભેદનો અંત એ નક્કી છે. આ ઉપરથી સમજી શકાય છે, કે શા કારણથી મીસ કેથેરાઇન મેયોની "મધર ઇંડિઆ"ને ખુબ આવકાર પાશ્ચાત્ય પ્રજાએ આપ્યો.

એશિયાની કાળી, ભૂરી અગર પીળી ચામડી વિરૂદ્ધ મીસ મેયોની ધોળી ચામડીની આજ મનોદશા ! ! પૈર્વાત્ય પ્રશ્ન પીડકોનું મુખ્ય મીસ મેયો છે. પૂર્વ દેશવાસીઓની જાગૃતિથી યુરોપ અને અમેરિકા ભડકી ગયા છે. આટલી પ્રાચીન, સ્વતંત્ર અને સંસ્કારી પ્રજા સામે આવા કારણથીજ બુદ્ધિપૂર્વક અપયશસ્વી સુનિશ્ચિત, માનસિક વાતોન્માદનો આવિર્ભાવ થાય છે.

૨.

મીસ કેથેરાઇન મેયોની વંશ પરંપરા અમેરિકાના લબાડોમાં છે તેણી વર્તમાનપત્રોની લેખીકા છે. તેની કલમ સ્વવિકલ્પ વાર્તાલા તથા મનસ્વી શાબ્દિક ભાવો રજુ કરવામા નિપુણાત છે એવાં લેખો લખવાનું તેણે પ્રમાણપત્ર મેળવ્યું છે. રાજનીતિનુ વિજ્ઞાન માનસશાસ્ત્ર અને ઇતિહાસની અજ્ઞાનતાનો પરિચય, તેણીના લેખે ઉપરટપકે વાંચનાર પણ તરતજ કરી શકે છે જાતિ જાતિના ન પાડવામા તેણી એકકો છે જ્યારે ફીલીપાઇનોને અમેરિકા આપેલા તેમના છુટાપણાના વચનને અનુસરીને મેળવવાવા તેમના બારણાં ફીલીપાઇનો તોડી પાડતા હતા, ત્યા તેનું લેખીકા તરીકે પ્રથમ દર્શન 'ફીલીપાઇનોનું સંશોધન' : નામના પુસ્તકથી થાય છે. એ પુસ્તકનું નામ 'ભયંકર ટાપુ' હ સુપ્રસિદ્ધ આગ્લ ભાષાના વર્તમાન પત્રકાર અને તંત્રી મી૦ એસ કે૦ રૈટક્લીફ કે જેઓ હાલ અમેરિકામાં ભાષણો અને ભ્રમણોદ્ધાર

પ્રખ્યાત છે, તેઓ મધર ઇંડિઆનું નિરૂપણ કરતાં 'અમેરિકાનો ન્યુ રિપબ્લીક પત્રમાં નીચે પ્રમાણે કહે છે—

"બે વર્ષ પહેલાં જ્યારે મેં મીસ કેથેરાઇન મેયોનું 'ભયંકર ટાપુ'નું પુસ્તક વાંચ્યું ત્યારેજ મને એમ ખાત્રી થયેલી કે તેણી હવે પછી હિંદુસ્તાન જશે, અને ફીલીપાઇનો માટે તેણે જે જે લખ્યું છે, તેવુંજ હિંદુસ્તાન માટે લખી પુસ્તક આકારે પ્રકટ કરશે. 'પ્રબળ ઘોષણા' પત્રના પૂર્વ પક્ષમાં તેણીએ જણાવેલું કે 'જો યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ફીલીપાઇન ઉપર સખત રીતે પોતાનું રાજ તંત્ર નહિ ચલાવે તો ત્યાંના રાજ્યાપહારીઓ વકીલો અને જાગીરદારો ફીલીપાઇનોની જીવતા ચામડી ઉતારી નાંખશે."

અમને એમ માનવાને સબળ કારણ છે કે મીસ મેયોનું હિંદુસ્તાન આવવું સ્વેચ્છાએ થયું નહતું. સ્વાર્થલિપ્સુ આંગ્લવાસીઓએ તેણીને અહીં મોકલી હતી. તેઓને ખાત્રી હતી કે હિંદુસ્તાનમાં સ્વરાજ્યની ભાવનાને આગળ ધપાવવા દેવામાં તેઓને દુઃખ થશે, અને ગજવા પર કાપ મૂકાશે. એતો ખુલ્લુંજ છે કે આ મત સિદ્ધ કરવાને અમારી પાસે ચોકકસ પુરાવા ન હોઇ શકે. પણ મજબુત સવિસ્તાર આજુબાજુથી મળતા પુરાવાનો દુકાળ નથી. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની આબાદાની અને ભલું ઇચ્છનારા સદ્ગૃહસ્થોમાંના મી૰ લાયોનલ કાર્ટિસ એક છે. ગ્રેટ બ્રિટનમાં રાઉંડ ટેબલ સંઘના તેઓ એક સભ્ય છે. આ સંઘ સામ્રાજ્યના વિષયમાં મર્મસ્પર્શી ભાગ લે છે, અને તે સંઘના સભ્યોનું કર્તવ્ય જુદા જુદા વિભાગોને એકત્રિત કરી તેઓને પરસ્પર-સંગઠિત કરવાનું છે, જે રાજ્યને માટે તે સંઘ પગભર છે, તે 'રાષ્ટ્રોનું પ્રતિનિધિત્વ' એ નામથી ઓળખાય છે. તે એટલે તે સંસ્થાનો અને બ્રિટીશનો ઉદ્દેશ તે તે દેશજનો પર લુંટ ચલાવવાનો તથા રાજ્ય કરવાનો છે. ધીમે ધીમે હિંદુસ્તાનને સ્વરાજ આપવાની જે સુપ્રસિદ્ધ ઘોષણા અને વચનો આમની સભામાં

મી૦ મોન્ટેગ્યુએ ઇ૦ સ૦ ૧૯૧૭ના ઓગસ્ટ મહીનામાં આપ્યા, તે અરસામાં ઇ૦ સ૦ ૧૯૧૬–૧૭માં મી. કર્ટિસ હિંદુસ્તાન આવ્યા હતા. એ વચનને કેવી રીતે અમલમા મૂકવું, તેની સ્થાનિક તપાસ અને અભ્યાસ કરવા માટે અને તેની ખબર પાર્લામેન્ટને કરવા મી૦ મોન્ટેગ્યુ હિંદુસ્તાન આવ્યા હતા. મી૦ લાયોનલ કર્ટિસ પણ તેવુંજ કંઇક કહેતા હતા. જ્યારે હિંદી પ્રધાને હિંદુસ્તાનને કંઇક આપવાનું નક્કી કર્યું, ત્યારે આ સંઘનું કર્તવ્ય જેમ બને તેમ ઓછું આપવામાં સમાએલું હતું અને તે પણ ભવિષ્યમાં તદન નકામું નિવડે તે પર વધારે લક્ષ આપવાનું કામ પણ એજ સંઘનું હતું. નોકરશાહીના હીંદુસ્તાનના એક પ્રાન્તના બે ઉંચી પાયરીના અફસરોની સાથે રહી મી૦ કર્ટિસે કાવત્રુ રચ્યું હતું. સામ્રાજ્યની વાહવાહ થાય, અને જે સાંકળોથી ગોરાઓએ હિંદુસ્તાનને બાંધ્યું છે, તે વધારે મજબૂત બને એવું કંઇક ભવિષ્ય ઘડવાનો, ઘડાવવાનો તથા સંસ્થાનોનો ગ્રેટ બ્રિટન સાથે કંઇ તેમા અવાજ રહે, એવો કાવત્રાંખોરોનો ઉદ્દેશ હતો. ગંદા કાર્યક્રમથી ભરપુર એવો એક દસ્તાવેજ સારે નસીબે મી૦ ગાંધીને હાથ ચઢયો, અને તે તેણે પ્રકટ કર્યો, મી૦ કર્ટિસ નીચ કામ કરતાં પકડાયા, અને તે પત્ર ફક્ત 'મિત્રોને માટે' ખાનગી હતો, એમ તેમણે જાહેર કર્યું. મી૦ કર્ટિસ અને તેન નોકર શાહીના ગોઠીયાઓ દ્વિગુણરાજ નિયંત્રણાના યોજક હતા. ઇ૦ સ૦ ૧૯૧૯ના . મોન્ટેગ્યુ–ચેમ્સફર્ડના સુધારાની યોજનાઓ કલંકીત અને વિનાશકારક નિવડી છે તે ઉપર આપણે જોયું છે.

.ઇ૦ સ૦ ૧૯૨૫ના ઓગસ્ટ મહીનામાં મિ૦ કર્ટિસ યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકાના મેસાચ્યુસેટ પ્રાન્તમાં હતા. ત્યાં તેઓ મીસ મેયોને મળ્યા અને મીસ મેયોની લખેલી 'ભયંકર ટાપુ' નામની ચોપડીથી એટલા મુગ્ધ થયા, કે તે પુસ્તકની અંગ્રેજી આવૃત્તિનો ઉપોદ્‌ઘાત પણ પોતેજ લખી નાંખ્યો. તે ઉપોદ્‌ઘાતની ભાષા ઉપરથી આપણને એટલું તો તરતજ સમજાય છે કે, અગર જો કે તેણે તેણીને

હિંદુસ્તાનની ખર્ચાળ મુસાફરી માટે નાણાં તો ન આપ્યાં, પણ ફીલી પાઇન માટે તેણીએ જેમ પુસ્તક લખ્યું, તેમ હિંદુસ્તાનનું જ્યાં હિંદુઓ માટે તેણે તેવાજ ઇરાદાથી * અને તેવાજ લક્ષ્યબિંદુથી કંઇક લખવું જરૂરત હતું, એમ સૂચવ્યું તે વ ત સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે

મી૰ કર્ટિસે તેમાં નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે—

"દુનિયાની બીજી પ્રજાઓ કરતાં બ્રિટીશ સરકાર નવાં સંસ્થાનો સ્થાપવા માટે વધારે જવાબદાર છે. સૈકાઓનો જુનો આપણો અનુભવ છે. (કેટલા સૈકાનો ? કારણ એશિઆમા બ્રિટીશ રાજ્ય આશરે બે સૈકા કરતા વધારે વખતથી નથી.) આપણે બાજાઓના ભાવો તરફ દુર્લક્ષ રહી શકતા નથી. તેમા પણ ચંચળ હૃદયવાળા પાશ્ચાત્ય યુવાન સત્તાધીશોના અનુભવ તરફતો નહિજ...હિંદુસ્તાન. અગરતો સંસ્થાનોનો અડસટ્ટો કહતા, કોઇપણ પ્રધાનની ફરજ છે કે તેણે અમેરિકનો અને ડચો અને ફીલીપાઇન અને જાવામા કેમ વર્તે છે, તે હકીકત ખાસ કરી પાર્લામેન્ટ આગળ રજુ કરવી જોઇએ. ઇ૰ સ૰ ૧૯૧૭મા હિંદુસ્તાનમા સ્વદેશી હીલચાલ મોટે ભાગે અમેરિકા સાથે ફીલીપાઇનોની હીલચાલનું અનુકરણ હતું. સર વિલિયમ મેયર તે પછીના વર્ષમા જ્યારે નોકરી પરથી ફારેગ થયા, ત્યારે ફીલીપાઇનમા ગયા હતા. શું તેઓએ જે જે જોયું, તેમજ અમેરિકા ત્યાં કેવી રીતે રાજ્ય ચલાવે છે, તેનો રીપોર્ટ પાર્લામેંટને આપ્યો હોય તો તે રીપોર્ટ હિંદી પ્રધાન તરફથી પ્રકટ કરવામા આવ્યો નથી."

નીચેના ફકરાથી મી૰ કર્ટિસ ચોક્કસ બતાવી આપે છે, કે આ 'ભયંકર ટાપુની' મીસ મેયોની ચોપડી વિલાયતમાં રાજકર્તાઓને હિંદુસ્તાનને ઉદ્દેશી ઘણી કીમતી અને મદદરૂપ નિવડે એવી છે. તેઓ કહે છે કે—

"ઇસ્વી સન ૧૯૧૬ની અમેરિકાની કોંગ્રેસે પસાર કરેલા "જોન્સના કાયદા"એ ફીલીપાઇનોના નિયોજકગણને કાયદા ઘડનારી

સંખ્યા ઉપર સત્તા આપી, તોપણ નિર્વાહક સત્તા તો યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સે નીમેલા ગવર્નર અને તેને અંગે અમેરિકાના અધ્યક્ષ–(પ્રેસિડેન્ટ) તેજ સોંપી ઇ૦ સ૦ ૧૯૨૦મા હિંદુસ્તાનને જે સુધારાની લહાણી કરવામા આવી તેમા આવાજ તત્વોનો સમાવેશ હતો, અને તેવા અખતરાઓનુંજ અનુકરણ કરાયું હતું. હિંદુસ્તાનની ખરી સ્થિતિ સમજાવવાનું સ્વનિયોજીત કાર્ય જેના માથા પર હોય, અથવા જેણે માથે લીધું હોય, તેઓને તે કાર્ય બરાબર સમજાય, તેવા ઇરાદાથી જોન્સના કાયદાનો અભ્યાસ કરવાનું સૂચવું છું, તેમજ ઉચીત ધારૂં છું" અંગ્રેજી વાચનારાઓને આ ચોપડી વાચવા હું ભલામણ કરૂં છું, તે એવા ઇરાદાથી કે તેઓ યોગ્ય તપાસ કરે.

મી૦ કર્ટિસને ખબર છે કે —

"ઇ૦ સ૦ ૧૯૧૭ના જાહેરનામામા જે નીતિ ક્રમ જણાવવામા આવ્યો છે, તેની તુલના ઘટાવવામા મીસ મેયોનો પરિણામસૂચક હિસાબ અને અમેરિકાની ફીલીપાઇનોને સ્વરાજ આપવાની ત્વરાને લીધે જે પરિણામ આવ્યું તે ઠીક સહાય કરશે"

મીસ મેયો વાધો ઉઠાવે છે, અને કહે છે કે તેણીએ "મધર ઇન્ડીયા" ફક્ત પોતાના જાતિ ભાઇઓ માટેજ લખી છે, પણ અમેરિકાની પ્રજાને સમસ્ત હિંદુ પ્રજાને હડધૂત કરનારી ચોપડીનું શું પ્રયોજન છે તે તેણી કહેતી નથી "ભયંકર ટાપુ" એ પુસ્તક હિંદુસ્તાનમા રાજ કરતી પ્રજાને વાચવાની અને તેનો ઉપયોગ કરવાની તેણીની ભલામણ એજ બતાવી આપે છે કે મીસ મેયોના કહેવામા સત્ય નથી.

સામ્રાજ્યવાદીઓમાં એકકા રૂપ અને "ભયંકર ટાપુ"ની પ્રસિદ્ધ કર્તા મીસ મેયો અને મી૦ કર્ટિસ વચ્ચે ઇસ્વી સન ૧૯૨૫ના ઓગસ્ટ માસમા વાટાઘાટ થયો એમ અમારૂં ચોક્સ માનવું છે. અને ઇ૦ સ૦ ૧૯૨૫ના ઓક્ટોબર માસની શરૂઆતમાં મીસ મેયોએ

હિંદુસ્તાન આવતા રસ્તામા હિંદી પ્રધાનની (ઓફીસ) કચેરીની મુલાકાત લીધી. હિંદી પ્રધાનની કચેરીમા તેની ઓળખ કોણે કરાવી ? ખરી વસ્તુસ્થિતિ જાણવાની ઇતેજારી રાખનારને આ સવાલોના જવાબ ફક્ત મી૦ કર્ટિસજ આપવા ધારે તો આપી શકે ગમે તેમ હોય, પણ મીસ મેયોએ ઇ૦ સ૦ ૧૯૨૫ના ઓકટોબર માસમા હિંદી પ્રધાનની કચેરીની મુલાકાત લીધી હતી. હિંદી પ્રધાનની કચેરીના ભલા અને ભોળા માણસોએ તેણીને પૂછ્યુ કે અમે તમારે માટે શુ કરીએ, તે કહો. તેણીએ કહ્યુ —

"હુ કહુ તેજ માનવુ, બીજુ નહિ," એક વિદેશી અજાણ્યુ માણસ હિંદુસ્તાનના ખુણા ખાચરા શોધતુ, નહિ કે પ્રાચીન શિલ્પકળા સમજવાને, નહિ કે તત્વવેત્તાઓને અગર કવિઓને મળવા, નહિ કે મોટો શિકાર કરવા; અને નહિ કે કોઇના મોકલવાથી આવે તો એ પુતળુ ખરે વિચિત્રજ દેખાય અને જો તેવુ પુતળુ સવાલો પુછવાનુ વલણ અખત્યાર કરે, પછી તો કહેવુ જ શુ ? "હુ ફક્ત અમેરિકાની પ્રજા તરીકે મારા દેશને માટે કેટલીક સત્યાસત્ય વાત જાણવા જાઉ છું. હુ નવરી રખડતી નથી. તેમજ રાજદ્વારી ખટપટ એ મારો ઉદ્દેશ નથી,"

મી૦ કામટ, હિંદી પ્રધાનની કચેરીના સભ્યો સર મહમદ રફીક મી૦ એસ૦ એન૦ લીક અને ડૉ૦ પરાંજપે. ઉપર જણાવેલા મહાનુભવોનો લખેલો એ પત્ર હતો. આવી વ્યક્તિઓ તરફથી લખાયલા પત્રનો ટાઇમ્સે છાપવા ઇન્કાર કર્યો અને રૂટરના સંદેશા મોકલનારી પ્રચાર સમિતિએ પણ તે પત્ર પ્રસિધ્ધ નજ કર્યો.

"સને ૧૯૨૫–૨૬ના શિઆળામાં હિંદુસ્તન પ્રવાસે નીકળેલી અમેરિકાની મીસ કેથેરાઇન મેયોની લખેલી 'મધર ઇંડિઆ'ની ચોપડી તરફ અમારૂં ધ્યાન ખેંચવામા આવ્યું છે અમાનુષી અને અવિચારી રીતે હિંદુઓ અને હિંદુસ્તાનની અવગણના જે આ પુસ્ત કમાં કરવામા આવી છે તેનુ પુસ્તક અત્યાર સુધી વાચવા અમે ભાગ્યશાળી થયા નથી પરદેશથી આવતા બીજા મીસ મેયો જેવા મુસાફરો પોતાના અભિપ્રાયો તે દેશને માટે રજુ કરીશકે છે, તે અમે કબુલ કરીએ છીએ. પણ જ્યારે એક પરદેશીમુસાફર હિંદુસ્તાનમા થોડા મહીના રહી ઔષધાલયોમાથી, ફોજદારી અદાલતોના અહેવાલો માથી છુટા છવાયા પ્રસગોનુ નિરિક્ષણ કરે, મુખ્ય આધાર છોડી દઇ સમગ્ત પ્રજા તરફ તે દેશનીસસ્કૃતિ તથા ચારિત્ર્ય ઉપર એક સામટા આક્ષેપો કરે, ત્યારે અમારાથી મૌન નજ રહી શકાય, અમારે વિરોધ દર્શાવવોજ જોઇએ

આવા પુસ્તક સામે જાહેર રીતે વિરોધ દર્શાવવાની અમારે જરૂર નથી, પણ તે પુસ્તકને વર્તમાનપત્રો દ્વારા જે આવકાર અપાય છે, તેમજ ખુલ્લી રીતે આવા સમયમાં હિંદુસ્તાનને હલકું પાડવના ઇરાદાથી જે કંઇ થાય છે, તેની સામે બ્રિટીશ જનતાને ચેતાવવાની અમારી ફરજ સમજી તેણીનું કથન પ્રમાણભૂત નથી, અને હિંસક છે, એમ કહ્યા સિવાય રહી શકાતું નથી.

૩. અમેરિકા અને ગ્રેટ બ્રિટનમાં એ પુસ્તકની વિના મૂલ્યે લ્હાણી થાય છે. આમની સભના સભ્ય માનનીય કર્નલ વેજવુડને આ પુસ્તકની ત્રણ નકલો મફત આપવામાં આવી છે. ફક્ત પ્રચાર કાર્યનાં પુસ્તકોજ ઉદારતાથી મફત પુરા પાડવામાં આવે છે.

૩.

ગ્રેટ બ્રિટનના પરોપકરી વર્તમાન પત્રકારો રણશીંગડાં ફુંકી, જ્યારે આ પુસ્તકના યશોગાન કરી રહ્યા હતા, ત્યારે ૧૯૨૭ના ઓગસ્ટ માસમાં જે પત્રનો ઉલ્લેખ પ્રકરણ ૨ જાના અગ્રભાગમા કરવામા આવ્યો છે, તે પત્ર તેના અધિપતિને (અનુયે ન્ય) જવાબદાર પુરૂષો તરફથી મોકલવામાં આવ્યો હતો તે પત્ર પર સહી કરનારામાંના ત્રણ તો હિંદી વજીરની સભામાના સભ્ય હતા. (બે હિંદુઓ અને એક મુસલમાન.) તે જગા પર નીમાયા પહેલા તેઓ હિંદુસ્તાનમાં ઉંચી પદવીઓ પર નિયુક્ત હતા. બાદશાહી ફરમાનને આધારે સ્થપાયેલી વરિષ્ઠ ન્યાયમંદિરના એક તો ન્યાયાધીશ હતા. બીજા મુંબઇ સરકારના કેળવણીના પ્રધાન હતા, બીજા બે સદ્‌ગૃહસ્થો હિંદુસ્તાન સરકારની કારોબારી સભાના સભ્ય હતા અને એક મુંબઇની કારોબારી સભાના સભ્ય હતા. તેઓમાના એક તો હાલમાં લંડનમા હાઇકમિશનરની પદવી પર વિરાજમાન છે વગેરે વગેરે 'મધરઇંડિયાને' માટે તેમનો અભિપ્રાય વજનદાર ગણી શકાય. ધાર્મિક્આ તેમજ

પર લખાય તો તે જોઇ હિંદી સરકારના પ્રમાણિક એવા ઘણાએ અમલદારોને મોટે શરમના શેરડા પડે.

મીસ મેયો પોતાના હડખાવા સ્વભવને લઇ હિંદુઓમાં કંઇ સારૂં છે, અને બ્રિટીશ સરકારમાં કંઇ નબળું નથી, એમ માની શકતી નથી.

લેખીકાના બધા ટાંચણો અને છિન્ન ભિન્ન કરી આલેખેલા હકીકતો પણ અસત્યોથી ભરપુર છે તેમાના જેટલા માટે હું આભારી છું, તે કહું, અન્વયથી છિન્ન ભિન્ન એવા ટાંચણોથી ચોપડી છલકાઇ જાય છે, તેમજ કેટલાક ઉતારાઓ કે જેની નામે જબરદસ્ત પડકાર થયો છે, તેવા ઉતારાઓની પણ ખોટ નથી. બાળ વિવાહના પ્રશ્ન સાથે કવિનું નામ જોડીને તેણી ખરેખર વિવેકશૂન્ય બને છે તે કવિએ કૃત બાળલગ્ન વિષે તે અનુચિત નથી, એવો ઇસારોજ માત્ર કર્યો છે 'બાળલગ્ન' અને 'નાનપણમાં લગ્ન' એ બેમા આસમાન જમીનનો તફાવત છે. સ્વતંત્ર રહતી કુમારિકાઓ અને સ્ત્રીઓનો, જો તેણીએ શાંતિ નિકેતનમા જઇ પરિચય કર્યો હોત તો કવિની બાળલગ્ન બાબતની વિચાર સરણી તેણી જાણી શકત.

વખતો વખત પુરાવા તરીકે મારૂં ટાંચણ કરીને તેણીએ મને ઘણું માન આપ્યું છે કોઇપણ માણસ એક સુધારકની નોંધ પોથીમાથી, અન્વયથી છિન્નભિન્ન સ્થિતિમા ઉતારાઓ રજુ કરે, અને પછી તેને આધારે જે લોકોમા રહી સુધારકે કામ કર્યું હોય, તે લોકોને હડધૂત કરવા માંડે, તો તેવા માણસના કથન પર નિષ્પક્ષ રીતે સાંભળનાર કે વાચનાર કંઇ ભરોસો નજ રાખી શકે, એ સ્વભાવિક છે

તેણીએ ઉતવળમા ને ઉતાવળમા 'હિંદનું એટલુ બધુ જ ખરાબ' એ આશયથી, મારા લખાણોને ઉદ્દેશી અણઘટતી છુટ લીધી છે, તેમજ મારે અંગે તેણીએ અને બીજાએ જે કહી નાખ્યું છે, તેનું સત્યાસત્ય મારી દ્વારા નિશ્ચિત કરવા તસ્દી લીધીજ નથી......

ઓગણીસમાં પ્રકરણમાં બ્રિટીશ રાજના પરાક્રમોનો તેણીએ સચોટ ઉલ્લેખ કર્યો છે, કે જેમાંના એકેએક માટે પ્રમાણિક અને જેને માટે શંકા ન લાવી શકે, એવા સંભાવિત ગૃહસ્થોએ, લેખકોએ, અને આંગ્લવાસીઓએ પુસ્તકો તેમજ છાપાંઓ દ્વારા ઘણો સારો પડકાર કર્યો છે. હિંદવાસીઓ સમસ્ત દુનિયાના દુખકર્તા તરીકે છે, એવો સત્તરમા પ્રકરણમા ઉલ્લેખ કર્યો છે. બ્રિટીશ દેશ તરીકે હિંદુસ્તાનને લીગ ઓફ નેશન્સ જો મીસ મેયોના પ્રયાસને આધારે ગણી કાઢે, અને લુંટને માટે અયોગ્ય ગણે તો મને ખાત્રી છે કે પુર્વ દેશીય તેમજ પાશ્ચાત્યો બંનેને લાભ થાય, તેમ થવાથી આપણે અંદર અંદર કપાઇ મરીએ, ઉત્તર પશ્ચિમ અને મધ્ય એશિયાના ટોળાઓથી તેણી આપે છે તે પ્રમાણે સ્વાહા થઇ જઇએ. આપણી અબાધીન રીતે હતવીર્ય જેવી થતી જતી સ્થિતિ કરતા તે સ્થિતિ ઇચ્છવા યોગ્ય છે. જેમ દુઃખતા દમી દમીને બાળી નાખવા કરતા વીજળીના આચકાથી પ્રાણ કાઢવા એ દશા તુલનામા દયાળુ કહી શકાય, તેમ મધ્ય એશિયાના ટોળાઓથી મીસ મેયોના કહેવા પ્રમાણે હિંદુઓ કે જેઓ આમે થવા નાલાયક છે, ઇંદ્રિયજન્ય સુખ ભોગવવના આશયવાળા છે, વહેમી છે, ગંદા છે, તેઓને ગરક કરી નાંખતો અવપાત થાય તો ખરેખર હમણા રીબી રીબીને મારવા કરતા, તથા અપમાનથી ટળવા કરતા તે છુટકારાને માટે આપણે પ્રભુનો પાડ માનીએ કમનસીબે મીસ મેયોનો એ અવધિ નથી. હિંદુસ્તાન સ્વરાજને માટે નાલાયક હોવાને સબબે અનંતકાલ પર્યંત ગોરી ચામડીનું અસ્તિત્વ રહે એજ તેનો હેતુ છે.

આ ચિત્રોપમ ઉદ્ગારો આ ચપળ લેખીકા જુદા જુદા પાત્રોના મુખમાં મૂકે છે, તે જોતાં આપણને એમ થયા વગર રહેતું નથી. કે તે સઘળા મર્મસ્પર્શી નવલકથાના કાલ્પનિક રીતે લખાએલા પાનાંઓ છે, અને જેમાં સત્યને સ્થાનજ નથી. તેણીની એક પત્રુ

વાતપર મને વિશ્વાસ નથી, અને જે જે સ્ત્રી પુરુષોના નામે તેણીએ આપ્યાં છે, તેઓના કથનને માટે આપણા પર સારી છાપ પાડી શકતી નથી. દાખલા તરીકે એક રાજકુમારના કથનો લ્યો—

"હું કહેજે તે કુંવરે મને કહ્યું છે, કે અમારા કોલકરારો વિલાયતના તાજ સાથે છે. હિંદુસ્તાનના રાજાઓએ કોઇપણ સરકાર સાથે એવા કરારો કર્યા નથી, કે જેમાં બંગાળના બાબુઓનો સમાવેશ થાય. કામ ચલાઉ અફસરોથી અમારે શું પ્રયોજન છે? મિત્રમિત્ર વચ્ચે હોઇ શકે તેમ જ્યાં સુધી બ્રિટીશ હિંદુસ્તાનમાં છે, ત્યાં સુધી બાદશાહ તરફથી બાદશાહને માટે આંગ્લવાસી સદ્ગૃહસ્થો બાદશાહના પ્રતિનિધિ તરીકે આવશે. અંગ્રેજો જો હિંદુસ્તાનમાંથી ચાલ્યા જાય, તો હિંદુસ્તાનને સીધું કરવા માટે રાજા તરીકે હમારે શું કરવું, તે અમે જાણીએ છીએ."

હિંદુ રાજાઓનું ગમે તેટલું અધઃપતન થયું હોય, તોપણ આ વાત માનવાને માટે મારે નિઃશંક પુરાવાની જરૂર છે. કારણ હું જાણું છું કે આવો નીચ એકરાર કરે એવો હિંદુ રાજા કોઇક હશે. મીસ મેયો તે રાજાનું નામઠામ આપતી નથી, તે કહેવાની જરૂર નથી.

૩૧૪મા પાના પર આ કરતાં વધારે ગર્હિત વાતો છે. દિવાને તેણીને કહયું તે નીચે પ્રમાણેઃ—

"અંગ્રેજો હિંદુસ્તાન છોડે તે વાત મહારાજા માનતા નથી. પણ તેમ હોય તો હમણાનું વિલાયતનું રાજતંત્ર ઘણી ભુલ ભરેલી સલાહ આપે છે તેથી મહારાજાએ લશ્કર ગોઠવવા માંડયું છે, દારૂ ગોળો તેયાર કરવા માંડયો છે, તથા ચાંદીના સિક્કાઓ છાપવા માંડયા છે, અને આખરે અંગ્રેજો જતાજ રહે, તો ત્રણ મહીના પછી એક પણ કુંવારિકા કે રૂપીઓ બંગાળમાં રહેજ નહિ.

પ્રિય વાંચનાર! આ વિદ્વાન દિવાન તથા મહારાજાનું નામ મીસ મેયો અંધારામાંજ રાખે છે.*

---

* મધર ઇંડીઆ (પાનું ૩૧૬) એમર આવૃત્તિ.

મને વિચાર કરતાં દીલગીરી ઉત્પન્ન થાય છે, કે એવા અંગ્રેજ સ્ત્રી પુરૂષો હશે, કે જેઓ પોતાના હિંદુ મિત્રને કંઇ કહે, અને વિશ્વાસનીય પાશ્ચાત્યોને તેથી જુદુંજ કહે' મલ લંપટવૃત્તિથી મીસ મેયોએ જે કચરોપુંજો ભેગો કર્યો છે, તે જે અંગ્રેજ સ્ત્રી પુરૂષોના વાંચવામા આવે, તેઓને મારી માનસિકવૃત્તિનું તારતમ્ય જણાયા પાખી રહેશે નહિ. હિંદુસ્તાનની અધમ સ્થિતિ પુરવાર કરવાને જાણે અજાણે જે જે પુરૂષોના કથનને આધારભુત આલેખ્યાં છે અને જે કથનોને તેણી મગરૂરીથી યુક્ત અને મજબુત ગણાવે છે, તેવાઓનું માન તેણીએ ઘટાડયું છે.

છુટક રીતે તપાસતાં પણ તેણીએ આપેલાં બ્યાનો ખોટાં છે, એટલું પુરવાર કરવા જેટલો પુરાવો મેં આ લેખથી કર્યો છે એમ હું આશા રાખું છું. બધા બ્યાનો સાથે મુકી જોઇએ તો ખરેખર તદ્દન ખોટું ચિત્રપટ દ્રષ્ટિગોચર થાય છે.".........

"જે સંદેશો મેં આપ્યો એમ મીસ મેયો કહે છે, તે સંદેશો કદીપણુ મેં આપ્યો હોય, એમ મને યાદ નથી. જે એક માણસ હાજર હતું, તેણે તેવો સંદેશો આપ્યાની નોંધ લીધી નથી, અને તેણી કહે છે તે સંદેશો આપ્યો હોય એવું તેને સ્મરણમાં પણ નથી જે જે અમેરિકનો મારી પાસે આવે છે, તેને હું શો સંદેશો આપું છું, તે તો હું જાણું છું. 'અમેરિકાના વર્તમાનપત્રો અને સંચારક સાહિત્યને માનશો નહિ.' હિંદુસ્તાન માટે તમને કંઇ જાણવાની જીજ્ઞાસા થાય, તો શિષ્યવૃત્તિથી હિંદુસ્તાન જજો, અને જાતે તેનો અભ્યાસ કરજો. જો તમો જઇ શકો નહિ, તો હિંદુસ્તાન વિરૂદ્ધ અને હિંદુસ્તાનની તરફેણમાં જે સમાય તે સઘળું વાંચજો, અને પછી તમારો સ્વતંત્ર વિચાર તે વિષે બાંધજો. જે સાધારણ સાહિત્ય તમને મળે છે, તે કાંતો અતિશયોક્તિ ભરેલી નિંદા હોય છે, કે કાં તો તેના અતિશયોક્તિ ભરેલાં ગુણગાન હોય છે"–મીસ મેયોની નકલ કદીપણ

નહિજ કરવા, હુ અંગ્રેજોને તેમજ અમેરિકનોને ચેતવણી આપું છું ઉપોદ્ઘાતના પ્રકરણમાં ચોકખા બનવાળી હોવાનો જે દાવો તેણી કરે છે, તે તદન ખોટો છે. કારણ પાને પાને માલમ પડે છે કે અગાઉથી વિચારી મૂકેલા ખોટાં અનુમાનો તેના ભેજામાં હતાં, તેમજ ઉપોદ્ઘાતના પ્રકરણમાં પણ તે બાબત તરી આવે છે. આધુનિક હિંદુસ્તાનના માણસમાં એકદમ સત્ય પરાયણતા અને સાધુવૃત્તિવાળા મહાત્મા ગાંધીજ છે, એમ સર્વાનુમતે નિષ્પન્ન થયું છે, તેથી આટલો મોટો ઉતારો તેમના અભિપ્રાયનો મેં આપ્યો છે. નોકરશાહી શ્રાયે અગર તો ઇસાઇ પાદરીઓ કરતાં મહાત્મા ગાંધીને વધારે સાધુવૃત્તિવાળા મીસ મેયો નહિ કબુલ કરે. એક વર્તમાનપત્રના રિપોર્ટર સાથેની તેણીની મંત્રણા દરમિઆન તેણીએ તેવું ભાષણ કર્યું પણ હતું તેણીની મહાત્મા ગાધીની તુલના, હિંદુ અને પાશ્ચાત્યોની અરસપરસ તુલના તેણીએ કરી છે, તેવી છે. આંતર રાષ્ટ્રીય અદ્વિતિય નીતી પામેલા એશિઆના સ્વાધીન દેશમાં જન્મેલા બે પુત્રોની મહાત્માથી બીજા નંબરની, પંક્તિ છે, તેમાંના એક કવિ રવિંદ્રનાથ ટાગોર, અંગ્રેજ સરકારની આપેલી નાઇટની પદવી ધરાવનાર તેમજ વિશ્વ વિદ્યાલયોની ડૉકટરની પદવી ધરાવનાર તથા નોબલ પ્રાઇઝના વિજેતા છે, અને બીજા મહાન વિજ્ઞાન શાસ્ત્રી ડૉકટર જે૦ સી૦ બોઝ, એફ૦ આર૦ એસ૦

ટાગોરે તે પુસ્તક માટે પોતાનો અભિપ્રાય બે પ્રસંગે જાહેર કર્યો છે (અ) માનચેસ્ટર ગાર્ડિઅનને પત્ર લખ્યો તેમાં, અને (બ) ન્યુયોર્કના નેશન પત્ર ઉપરના કાગળમાં. તેનો ઉલ્લેખ આગળ કરવામાં આવશે.

ડૉકટર બોઝ તે ચોપડીને ગંદવાડથી ભરપુર કહે છે, અને તેથી તે તરફ દુર્લક્ષ રાખવું મુનાસીબ જણાવે છે.

પરિશિષ્ટના પ્રકરણમાં કેટલાક પ્રખ્યાત લોકોના અભિપ્રાય અમોએ આપ્યા છે કે જે લોકો મીસ મેયો કરતાં હિંદુસ્તાનને વધારે સારી રીતે

જાણે છે. રવિંદ્રનાથ ટાગોર પોતાના લખાણોનો બીન જવાબદાર અને અચિંત્સ દુરૂપયોગ તેણીએ કર્યો છે, એવું તોહમત તેના પર મુકે છે. પ્રાંતિક ગવર્નર તરીકે નીમાવા ભાગ્યશાળી થએલા સ્વર્ગસ્થ લોર્ડ સિંહા, મહાત્મા ગાંધી સાથે અનુમત થાય છે, અને મીસ મેયોએ 'હિંદુસ્તાનની બધી ગટરોની ઠીક ઠીક વસ લીધી છે એમ માને છે.' તેણીની ચોપડીને તેઓશ્રી એક હડહડતું જુઠાણું અને સાવ ખોટું ચિત્રપટ માને છે. હિંદુસ્તાનની રાષ્ટ્રિય ક્રિશ્ચિયન સંસદની કારોબારી રાજધાનીય સભા ભારપુર્વક કહે છે કે મીસ મેયોના પુસ્તકમા જે બ્યાનો છે, તે ખોટા છે અને હિંદુસ્તાનના લોકોને માટે અન્યાયથી ભરેલા છે. પ્રખ્યાત પરદેશીઓ જેઓ હિંદુસ્તાનથી વાકેફ છે, અને તેના સંઘટ્ટનમા આવ્યા છે, તેઓ ઘણાજ સખત શબ્દોમાં ધુતકારી કાઢે છે. નવલકથાકાર અને નાટ્યકાર ગી૦ એડવર્ડ થોમસન 'એન ઇંડિઅન ડે'ના લેખક કહે છે કે તે 'એક લાંબો અટ્ટહાસ છે. નીચી પાયરીના મનુષ્યો માટે સત્તાર્થે કહેતા ફકત ગોરી ચામડીનું રાજ્યજ બધ બેસતું છે, એવુ સુનિશ્ચિત રીતે ગુંથન કર્યું; તેમજ તેવા રાજ વિરૂદ્ધ અસંતોષ જાહેર કરવો એ તેમની દુષ્ટતા છે. એ પ્રતિપાદન કરવું તે વખતથીજ ચોપડી લખવાનો તેણીનો ઉદ્દેશ ભાયજેગો થયો છે કારોબારી સભાના ફારેગ થએલા સભ્ય સર જોન મેનાડને મીસ મેયો વિષે વિવેકની હદમા રહી લખવું મુશ્કેલ જણાય છે. સ્ત્રી પુરૂષની જીંદગીનો સામાન્યવાદ કરતા આમની સભાના સભ્ય કર્નલ વેજવુડ સને ૧૯૨૭ ના 'હિંદુ એન્યુઅલ'મા નીચે પ્રમાણે કહે છે—

"સુધરેલા લોકોનો એ રિવાજ છે કે જે દુર્ગુણો અતિશય લોકાપવાદરૂપ હોય, તેવા દુર્ગુણોનો તેઓના પાડોશી કે જેનાથી તેઓ બ્હીતા હોય, અને જેને ધિક્કારતા હોય, તેમા તરફ નિક્ષેપ કરે છે. એ રીતથી ભયને બદલે તિરસ્કાર પેદા થાય. અતિશય મૈથુનને લીધે

ક્રેંચો નિર્બળ થઇ ગયા, એમ જર્મનો કહેતા. ફક્ત તેઓ હુંશાણુ માંજ કહી દેતા. જુઠા મેહાઉન્ડના અને ધર્મયુદ્ધના અનુયાયીઓ સૃષ્ટિ વિરુદ્ધના ગુનાઓ કરતા, બલગેરીઅનો અને આલવીજીનમીસ પણ તેવા ગુન્હા કરતા કે જે લોકોને હલકા ગણી ઇસાઇ ધર્મમાં અપનાવવાનો તેઓનો હેતુ હતો. મધ્યકાલીન ફ્રાન્સના લોકોને અંગ્રેજોના ફરોઇ સામે ઘણો અણગમો હતો, અને આપણને તેઓ પુછડીઆ વાંદરા કહેતા. ફક્ત ઇંદ્રીય વિકારત્વમાંથી આપણું તદન વિવર્જન હતું."

મધર ઇંડિઆ વિષે ઘણાના અભિપ્રાયો પરિશિષ્ટમાં આપ્યા છે.

[૪]

મીસ મેયોના પ્રમાણો અને તેનો ઉપાય કેવી રીતે થાય છે?

એબે ડુબોઇઝના પુસ્તકમાંથી મીસ મેયો એ હિંદુ જીવન, હિંદુ તત્વજ્ઞાન, હિંદુઓના રીતરિવાજ અને હિંદુધર્મ વગેરેને માટે મુખ્યત્વે પુષ્કળ ટાંચણ કર્યું છે, અને તેને પ્રમાણભુત પણ ગણ્યું છે એબેના પ્રમાણોનો પહેલી અને છેલ્લી વખત ઉલ્લેખ કરી નાંખવો ઉચિત છે. તેની ટીકાઓ અને અભિપ્રાયોની જે કિંમત આંકી શકાય તે આંકી લેવી ઠીક છે.

ડુબોઇઝ જેસ્યુઇટ પાદરી હતો. ફ્રાન્સમાં થએલી ઉત્ક્રાંતિ પછી ત્યાંથી નાસી છુટી હિંદુસ્તાનમા આવી વસ્યો હતો. આપણને માનવાને કારણ મળે છે, કે હિંદુઓમા એ રહ્યો હતો. બીજુ કારણ આપણે માની શકીએ તેવું છે, તે એ છે કે તે સંસ્કૃત છાત્ર કરતા 'નામનો' હતો. એ રીત કહીએ તો એ બ્રાહ્મણ પંડિત હતોજ નહિ. હિંદુધર્મ અને હિંદુ વિદ્યા આદિના તેના અભિપ્રાયોની કંઇ કિંમત નથી હિંદુ સાહિત્ય અને ધર્મનો, યુરોપીય જ્ઞાન ભંડાર ડુબોઇઝના વખત સુધીમાં ઘણો થોડો હતો. ત્યારપછીના સમયમાં વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિએ ઘણું સંશોધન થયું છે. પ્રાશ્ચાત્ય છાત્રો અને હિંદુધર્મ, હિંદુતત્વજ્ઞાન અને હિંદુ ન્યાય પર તે સમય પછી ઘણું લખાયું છે. પ્રાશ્ચાત્ય શિષ્યોના તથા

વિદ્વાનોના સંશોધનને હિંદુ વિદ્વજ્જનો એ ઘણી પુષ્ટિ આપી છે. મેક્સમુલર, ડયુમેન, વેલફીન્સ, રેપસન, કોલબ્રુક, સર વિલિયમ જોન્સ લેનમેન, મેક્ડોનલ્ડ ફ્લીથ, ફ્લાઉચર. સીલવીન લેવી, અને બીજા ઘણાએ પ્રાશ્ચાત્યો જયસ્વાલ, બી૦ એન૦ સીલ, આર૦ જી૦ ભંડારકર, સરકાર આર૦ એસ૦ મીતર અને અસંખ્ય બીજા હિંદુઓ છે; કે જેઓના અભિપ્રાયો એમે ડુબોઇઝ કરતાં ઘણી સારી રીતે પ્રમાણ તરીકે લઇ આધારભુત ગણી શકાય, મીસ મેયો અ માંના એકેને ઓળખતી નથી. તેઓના લખાણ અને અભિપ્રાયોનો જરાએ ઉલ્લેખ કરતી નથી. તેણી ફક્ત મ. ડુબોઇઝના ઉપરજ આધાર રાખે છે. કે જેનું જ્ઞાન તે વખતના યુરોપીયન ભાષામાં થએલા અનુવાદોને અવલંબી હતું. જ્યા સુધી તેઓશ્રી હિંદુસ્તાનમાં રહ્યા ત્યાં સુધી હિંદુસ્તાનની કૃષ્ણા નદીના દક્ષિણ પ્રદેશમાંજ રહ્યા હતા. તેટલા પ્રદેશ પુરતાંજ તેનાં નિરીક્ષણો હતા, તે વાત આપણે ભુલવાની નથી. તેના રચેલાં ઓક્સફર્ડ આવૃત્તિના પુસ્તક પર ટીકા કરતા તંત્રી નીચે પ્રમાણે લખે છે—*

"ડુબોઇઝ પોતે કહે છે, કે તેણે કરેલાં નિરીક્ષણો આખા હિંદુસ્તાનને લાગુ પડતાં છે, એ દાવો હું કરી શકતો નથી. ઘણી છુટ છાટ સાથે કહીએ તો ફક્ત વિંધ્યપર્વતના દક્ષિણ ભાગમા આવેલા પ્રદેશો માટે લાગુ પાડી શકાય; તેમજ આટલી હદ સુધીમાં પણ તેઓ વિચારપુર્વક કહે છે, કે સ્થાનિક ભિન્નતાઓ એટલી વિવિધ છે, કે દરેક નાતિ અથવા વર્ગને સામાન્ય ધાર્મિક નિયમો સાથે સાથે હિંદુ સમાજમા ધરધણુ જુદા જુદા રીતરિવાજો છે.' તેથી ડુબોઇઝ કહે છે, કે હિંદુઓને ઉદ્દેશી તેએને માટે સામાન્ય નિયમોનું ખરી રીતે પ્રતિપાદન કરવું અશક્ય છે."

ઇંડિઅન સોસીયલ રીફોરમર ભારતીય સમાજ સુધારકના તંત્રી મી૦ કે. નટરાજન કે જેઓ એક આગળ પડતા સુધારક છે. તે

---

* પુસ્તક ૧૭મું.

પોતના અઠવાડિક પત્ર એબીમા મીસ મેયોના પુસ્તક ઉપર ટીકા કરનાર લખે છે કે —

"પહેલેથી છેવે સુધી એ ડેબોઇઝ ધુર્તજ હતો. તે લખે છે કે "જેવો હુ હિંદુસ્તાનના લેકોની વચમા આવ્યો કે તરતજ મને તેઓનો વિશ્વાસ મારા પર બેસે એવું કરવાની અતિશય ખાત્રી થઇ ગઇ તેથી નિયમિત રીતે તેઓ જેમ રહેતા હતા, તેમ મે રહેવા માડયું. તેઓના જેવા વસ્ત્રો પારણ કરવા માડયા. અને તેઓના રીવાજ ગણાવાતે મરૂ તેઓના રીતરીવાજો પ્રમાણે મારૂં વર્તન રાખી દીધું. એટલુંજ નહી પણ હિંદુઓના વિચિત્ર એવા ઘણા દુરાગ્રહો તરફ મેં જરાપણ અણગમો ન બતાવ્યો. આટલી હદ સુધી મેં મારૂં વર્તન બદલી નાખ્યુ મારા આવા સાવધાન વર્તનને લીધે દરેક જ્ઞાતિઓમા મને ખરા હૃદયથી આવકાર અપાતો અને ઘણી વખત સ્વેચ્છાએ તે લોકો મને તેઓના વિચિત્ર અને રમુજી રીતરિવાજો બતાવવાનો ઉપકાર કરતા." * આવા આવા વિતંડાવદ છતા એમે ડુબોઇઝનુ મીશનરી તરીકેનું કામ, તેના પોતાના કહેવા પરથી તદ્દન નિરર્થક નિવડયું હતું. આગળ ચાલતા તે લખે છે કે "જે નિગ્રહ અને કષ્ટથી મારે જીંદગી ગુજારવી પડતી હતી. જેવાં કે દેશના રીત રિવાજોને અનુમત થવુ, તે લોકોના દુરાગ્રહનું આલિંગન કરવું, તે લોકોની જેમ ખાવુ પીવું. ટુંકામા હિંદુજ થઇ જવુ, કે જેથી તેમાના કોઇને પણ હુ બચાવી શકું. આ બધી ઘડભાગ છતાં સ્વધર્મ ત્યાગી તો હું નજ કરી શકયો. જે લાબા કાળ સુધી હું હિંદુસ્તાનમા રહ્યો, તે અરસામાં હિંદુ પાદરીના મદદથી સ્ત્રી પુરુષો મળી ફક્ત ૨૦૦ થી ૩૦૦જ ધર્મત્યાગી બનાવી

* ડુબોઇઝ. પુસ્તક ૧૩ મું.

શકયો આમાંના કે તો ભિખારીઓ અને ભંગીઓ હતા. બાકીના શુદ્રોમાંના ન્યાત બહાર મુકાએલા અને રખડુઓમાંના હતા. તેઓને ઇસાઇ ધર્મને ભેટવામાં સ્વાર્થ હતો અને તે સ્વાર્થ મુખ્યત્વે કરીને કેટલાકનો પરણવાનો અને નવા સબંધો બાંધવાનો હતો. × એબે ડુબોઇઝ પાદરીનું કામ કરવામાં નિષ્ફળ નિવડયાથી તેણે પોતાના ધર્મની સેવા જુદી રીતે કરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

તે લખે છે કેઃ—

"આ ચોપડી લખવામાં વિશેષે કરીને બીજાજ સિદ્ધાંતનું અનુમોદન છે ખ્રીસ્તિ ધર્મની પવિત્રતા અને ખુબી, મુર્તિ- પૂજકો અને બહુદેવ-વાદીઓની દુષ્ટતા તથા અસંબદ્ધતાનું ખરેખરૂં ચિત્ર રજુ કરવાથી ઇસાઇ ધર્મનું વિશિષ્ટપણું સારી રીતે તરી આવશે અને સારી રીતે મદદરૂપ નિવડશે. આવા કારણથીજ લેસે- ડીમોનીઅનના છાકટા થએલા ગુલામોને તેઓ પોતાના બાળકો આગળ લાવી મુકતા, કે જેથી તેઓ કોઇ દિવસ છાકટા ન બને"

મીસમેયોની નવિન પરિપાટી અને એબે ડુબોઇઝની દુષ્ટ પરિણામ સુચક આવૃત્તિઓથી તથા તેણે પોતે કબુલેલા તેના નિરર્થક પણાથી કોઇપણ વાંચનાર છેતરાયજ નહિ તેમ તે ભુલી પણ શકે નહિ.

જે નિયમોને અનુસરી જેસ્સુઇસ્ટ પાદરીઓએ હિંદુસ્તાનમા કામ કર્યું છે, તેનો ન્યાય આપણે કરી શકીએ છીએ એબે ડુબોઇઝ પહેલા, સત્તરમા સૈકામાં એક મહાન પાદરી રોબર્ટ. ડી. નોબીલી હિંદુસ્તાન આવ્યા હતા. અને ડુબોઇઝની જેમ દક્ષિણ ઇલાકામાં રહી કામ કર્યું હતું. ડુબોઇસે કર્યું હતું તેમ તેણે પણ બ્રાહ્મણનો ડોળ ધાલ્યો હતો, તે એટલે સુધી કે જનોઇ ધારણ કરી એક સંસ્કૃત નવો પાંચમો વેદ ખ્રીસ્તિ ધર્મના સિદ્ધાંતો દાખલ કરી ઘડી કાઢવાની ધૃષ્ટતા તેણે કરી હતી.

× ડુબોઇઝની ચોપડીની ત્રીજી ઓક્સફર્ડ આવૃત્તિ ઉપોદ્ઘાત પ.નું ૨૬ થી ૨૭

એબેડુબોઇજના અંગે મી૦ નટરાજની કેટલીક બીજી બીના તરફ આપણું ધ્યાન ખેંચતા કહે છે કે–

એબેડુબોઇઝ હિંદુસ્તાનમાં રહ્યા તે વખત અંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચો વચ્ચે પ્રતિસ્પર્ધાનો હતો. કંપની સરકાર તરફથી એ એડુબોઇઝને ઇનામ આપવામાં આવ્યો હતો. તે બીનાનો ઉકેલ બે રીતે થઇ શકે. એક તો કંપની સરકારમા તેમણે કરેલા કામ માટે નિસ્વાર્થ ઉદારતા, અને બીજું ડુબોઇસનું અમંજસ દેશાભિમાન.

એબેડુબોઇઝ સ્વમુખે પોતાનો ગુનો કબુલે છે. મિ૦ નટરાજન આગ્રહથી પુછે છે કે–

"ધારો કે કોઇ હિંદુ ઇરાદાપુર્વક કેટલાક વર્ષ અમેરિકામાં રહે, અને લક્ષ્મીપુજકોની દુષ્ટતા તથા અસંગતિઓનું ખરેખરૂં ચિત્રપટ તૈયાર કરે અને તેની સરખામણી વેદાન્તને અનુસરી સંપુર્ણતાએ પહોંચેલા જીવન સાથે કરે તો ખરેખર તેની ખુબી ઓર દેખાય છતા કોઇપણ અમેરિકન સંસ્કૃતિઓ તથા સભ્યતાનો સાચો શિષ્ય તેવાં ચિત્રપટને સાર્વત્રિક રીતે અમેરીકા માટે પ્રમાણભુત ગણેજ નહિં. હિંદુ રીત રિવાજો તેમજ દેશાચારનું નિરીક્ષણ કરતાં ડુબોઇઝે પોતે ઉપર જણાવેલા કરેલા કથન પછીથી તેનું સંશોધન કરવા કોઇપણ વિદેશી ડુબોઇસના પુસ્તક તરફ દ્રષ્ટિ કરેજ નહિં."

એબે ડુબોઇસનો પોતાની જાતનો ઇતિહાસ બંધ બેસે તે કરતાં તેનું પુસ્તક વધારે બંધ બેસતું છે. મિ૦ નટરાજનની પોતાની ભાષામાં હું વાંચનાર આગળ રજુ કરૂં છું:–

"એબે ડુબોઇસના જેવા શત્રુતાથી ભરપુર સાક્ષીને પણ એમ તો કબુલ કર્યા સિવાય ચાલતું નથી, કે જાહેરમાં તો સ્ત્રીઓ તરફ ઘણી માનની લાગણીથી હિંદુઓને વર્તવું પડતું હતું. આપણને શરમાવે એવાં સ્ત્રી પુરૂષોનાં તુચ્છ અને અસાર અભિવંદનોનું તેઓમાં અસ્તિત્વ નથી તેઓને એવાં અભિવંદનોના અપમાનની બીક પણ નથી રહેતી.

કોઇપણ સ્ત્રી ધારે ત્યાં જઇ શકે છે. (જ્યાં યુરોપીઅનો રહેતા હોય,. તે સ્થળોને માટે હું આવી આશા રાખી શકું ?) દેશમાંના અસંખ્ય લંપટોનો તેણીને ડર નથી. જો કોઇ પુરૂષ રસ્તામાં સ્ત્રીનું નિરીક્ષણ કરવા ઉભો રહે તો તેને નીચમાં નીચ જાતિનો ગણવામાં આવે છે, અને તે સર્વત્ર અપમાન પાત્ર છે.*

"સુધરેલી આવૃત્તિ કે જેમાંથી સદ્દગત મી૦ બોચકેમ્પે સન ૧૮૯૭ માં ભાષાંતર કર્યું, અને જે ભાષાંતરની ત્રીજી આવૃત્તિમાંથી મીસ મેયોએ ઉતારાઓ લીધા છે, તેમા યુરોપીઅનોના આચાર માટેની સમકાલીન ભાવના તથા અશ્રદ્ધાનો ભાગ ધ્યાનપુર્વક બાતલ કરવામા આવ્યો છે. તે વિષય સુધારીને નીચે પ્રમાણે લખ્વામાં આવ્યો છે—

"જો કે ઘરમા સ્ત્રીઓને ઘણું થોડું માન અપાય છે, પણ તેનો બદલો જાહેરમાં કંઇક રીતે વળવામા આવે છે જેને આપણે નમ્ર અભિવંદનો ગણીએ છીએ તેવા નિસત્વ અભિવંદનો હિંદમાં સ્ત્રીઓને આપતાં નથી તેઓને એવા અભિવંદનોના અપમાનની બીક પણ નથી રહેતી. એક હિંદુ સ્ત્રી ગમે ત્યાં એકલી જઇ શકે છે પછી ભલે તે જગાએ અસંખ્ય માણસો હોય તેવા સ્થાનમાં પણ આળસુ અને રખડુઓના અપમાનસુચક નિરીક્ષણોથી તેઓ મુક્ત છે. આચાર બ્રષ્ટતાની પરિસીમાએ પહોચેલા દેશમા ઉપર જણાવેલી સ્થિતિ હોય, એ વાત મને અજાયબ જણાય છે જો ઘરમાં એકલી સ્ત્રીઓજ રહેતી હોય, તેને એક પવિત્ર ધામ ગણવામાં આવે છે, અને બેશરમ લંપટ માણસ ત્યાં જવા હિંમત કરી શકતો નથી."

મીસ મેયો કહે છે, કે ગર્ભિણી થવાને લાયક થાય, એટલી ઉંમરની કોઇ પણ કન્યા હિંદુ મરદો પાસે જવા હિંમત ધરતી નથી તેણીનો આ વિચાર દર્શાવતા તેણીએ એ બાબતમાં ડુબોઇઝની

બીશપ વ્હાઇટેડ, ઇંડિયન પ્રોબ્લેમ (નં. ૧૦૨)

* એબેડુબોઇઝનું પુસ્તક ૧૮૧૭ની આવૃતિ પા. ૩૩૮

ચોપડી શું કહે છે, તે જોવાની તસ્દી લીધી નથી અગર લીધી હોય તો તે વાત ગલત કરી ગઇ છે આ સ્થાને પોતાના માનીતા ડુબોઇ-ઝની સલાહ લેવાનું ભુલી ગઇ ?

ડુબોઇઝના અવિચારી પ્રચારકાર્યમાંથી મીસ મેયો ટાંચણો લેના પોતાની યુક્તિઓનો ઉમેરો કરે છે વેળા કવેળા ડુબોઇઝના પ્રમાણો મીસ મેયોએ ટાંક્યા છે તેને માટે મી૦ નટરાજન સાચું જ કહે છે કે —

"મીસ કેથેરાઇન મેયોની સચિત્ર ઉદારતા, એ એડુબોઇઝનું પુસ્તક કે જેનો તેણીએ ધણીવાર ઉપયોગ કર્યો છે, તેને અંગે આપણને સાફ સાફ એક વખત પણ કહી દેતી નથી, કે સન ૧૯૦૭ એટલે આજથી લગભગ સવાસો વર્ષ પહેલા તેના પુસ્તકના ચોપાનીઆ કંપનિ સરકારને સુપરત કરવામા આવ્યા હતા, તેમા લખેલી બીનાઓ તે સમયને અનુસરીને હતી એક ઠેકાણે તેણી આડકતરી રીતે જણાવે છે, કે તેમા લખેલી હકીકતો આપણા સમયથી બહુ આગળના સમયની નથી તેણી એના એ કરાર કરે છે કે એમે ડુબોઇઝને "આ પ્રાચીન કાયદો (પત્નીની પતિ પ્રત્યેની વર્તણુંકનો) ઓગણીસમા સૈકા સુધી હિંદુઓને લાગુ પડતો હતો" એમે ડુબોઇસની પ્રવૃત્તિ તો ફક્ત અઢારમા સૈકામાં જ હિંદુસ્તાનમા હતી એ સૈકો કુદી જવામા મીસ મેયોને કંઇ લેવા દેવા નથી કારણ તેમ કરવાથી દુનીયાની નજરમા હિંદુઓને જેટલો કાળો ડાઘ ચઢાવ્યો હોય તેટલો ચઢાવી શકાય પણ સો વર્ષ પહેલા સાધારણ રીતે યુરોપમા અગર તો મીસ મેયોના દેશમા સ્ત્રીઓનો તથા સમાજની કેવી સ્થિતિ હતી ? તુલના કરવી અપ્રિય છે, નિષેધ છે."

દાખલ તરીકે હિંદુઓને માટે હડખવા લાગેલા એવા તેણીના સહાયક ડુબોઇઝના પુસ્તકના હિંદુઓની વિધવા વિષેના ટાંચણની સર-

---

ત્રીજી ઓક્સફર્ડ આવૃત્તિ પા. ૩૩૯થી ૩૪૦

આમણી, ચેતવણી રાખી મીસ મેયોએ કરી છે. ડુબોઇઝના પુસ્તકનું ટાંચણ તેણીના કહેવા પ્રમાણે—

"બ્રાહ્મણો બરાબર સમજતા હતા કે વિદ્યાથી તેઓનામાં બીજી ન્યાતો કરતાં શિષ્ટતા આવશે, અને તેથી બીજી ન્યાતો અને વગેરેને તેવી વિદ્યાથી અળગ રાખવામાં ચુસ્તાર્થ રહેલો હતો."

પહેલાં બે વાક્યો કે જેમાંથી આ ટાંચણ અપાયું છે, તેને મુલતવી કરવામાં આવ્યા છે. કારણ તેમાં પરાપુર્વથી હિંદુઓએ જ્ઞાન સંપાદન કર્યું હતું એમ જણાવેલું છે. અને મુખ્યત્વે બ્રાહ્મણો તો જ્ઞાનના ભંડારજ હતા. એમ આલેખેલું છે. ખુલ્લી રીતે તેણીના પુસ્તકના ઉદ્દેશને નુકશાન ન થાય એવા ઇરાદાથી કાપતી મીસ મેયોએ કરી છે. છિન્ન ભિન્ન સ્થિતિમાં જે ફકરો ઉપર તેણીએ ટાંક્યો છે, તે પછી તરતજ પોતાના પુસ્તકમાં ડુબોઇઝની ચોપડીમાંથી બીજું ટાંચણ આપે છે, તે નીચે પ્રમાણે છે —

"લાઇકરગસ અને પાઇથેગોરાસના સમયમાં બ્રાહ્મણોમાં જે વિદ્વતા હતી, તેથી વધારે વિદ્વતા આધુનિક બ્રાહ્મણોમાં છે, એમ હું માનતો નથી. આ જમાનાના બ્રાહ્મણોમાં જે વિદ્વતા છે, તે લાઇકરગસ અને પાઇથેગોરસના વખતના બ્રાહ્મણો અગર તો તેમના પુર્વજો કરતા વધારે છે, એમ હું કબુલી શકતો નથી. ત્યારથી અત્યાર સુધીના આટલા વધારે કાળમાં ઘણીએ જંગલી કોમોએ આચાર શિષ્ટતા પ્રાપ્ત કરી છે. અને અજ્ઞાનતાના અંધકારમાંથી બહાર આવી છે, બુદ્ધિ વિષયક અન્વેષણમાં આગળ ધપી છે, છતા આજ દિન પર્યંત હિંદુઓ ત્યાંના ત્યાં રહ્યા છે. માનસિક અગર તો વ્યાવહારિક સુધારણાની રૂપરેખા તેઓમાં જણાતી નથી વૈજ્ઞાનિક કળામાં પણ કંઇ વધારાનાં ચિહ્નો નથી કોઇપણ નિષ્પક્ષપાતી નિરીક્ષણ કરનાર કબુલ કરે કે સુધરેલી પ્રજાઓની નામાવલીની ગણના કરીએ તો હિંદુઓ બહુજ પછાત છે, એમ તેઓ કહેશે."

જે શબ્દો બાતલ કરવામાં આવ્યા છે, ત્યાં ટપકાંઓ મુકયાં છે તેમને બાતલ કરવાનું કારણ ડુબોઇસના કથનમાં યથાર્થપણું નથી, એજ હોઇ શકે. મુળ વાકય એવું છે કે "બ્રાહ્મણોનું બુદ્ધિશાળીપણું મનુષ્યની બુદ્ધિ પહોંચી શકે તેટલી હદ સુધી પહોંચેલું હતું."

મીસ મેયો જે જે માણસોને હિંદુસ્તાનમા મળી અને તેઓએ તેણીને જે કહયું, તેને માટે અપ્રમાણિક અને શંકાસ્પદ જે ટાંચણો તેણીએ કર્યા, તેના ઘણા દાખલાઓ આપી શકુ તેમ છું. સાધારણ રીતે તેણીનો રિવાજ નામો નહિ આપવાનો છે. જે ટાંચણ આપ્યું હોય, તેને માટે કહે કે "એક એવા માણસ તરફથી છે કે જેની સત્યતા માટે આપણે શંકા ન લાવી શકીએ." "એક મુસલમાન જમીનદાર" "એક વકીલ" "એક રાજકુમાર" એ બધા સાક્ષીઓ નનામાજ હોય છે તેણીની સત્યતા અને પ્રમાણિકપણાનો અંદાજ જે જે લેખો તેણીએ નામ સાથે લખ્યા છે, તે પરથી આપણે કાઢી શકીએ છીએ

બીજા લોકોના ટાચણનો અહેવાલ મીસ મેયોએ કેવી રીતે આપ્યો છે, તેની મેં થોડી મહેનતે શોધ કરી છે. અને તે પરથી તપાસ કરતા આગલા ફકરામા જે તહોમત મેં તેણી ઉપર મુકયું છે, તેને મજબુત પુષ્ટિ મળી છે.

મધર ઇંડિઆમા નામ સાથે આપેલા ટાંચણમા પનાગાલનું રાજાનું નામ છે. × મીસ મેયોએ તેણે જે એકરાર કર્યાનું લખ્યું છે, તેનો જવાબ મારી પાસે છે. તે આ રહયો.—

"તમારો તા૦ ૧૩ મીનો પત્ર મળ્યો. મેં આપેલા જવાબો છાપી કાઢવાની બાબતમાં મીસ મેયો જુઠી છે. એ વાર્તાલાપમાં વપરાયલી ભાષા તેણીની પોતાની છે. તે વિષે મને જે ચોકકસ યાદ છે, તે મેં તમોને મારા ગયા કાગળમાં વિદિત કર્યું છે."

× પાનું ૧૬૫

ગયા કાગળની વાત કહી તે કાગળ નીચે પ્રમાણે છે.—

"ગવર્નમેન્ટ હાઉસમાં જ્યારે મીસ મેયો પરોણા તરીકે હતી ત્યારે તેણીને મળવાની મને તક મળી હતી, તે વખતે તેણીના સવાલના જવાબમાં મેં જે કહ્યું હતું તે નીચે પ્રમાણે છે:—

"આ પ્રાન્તમાં લોકોની નિરક્ષર સ્થિતિનું- અધમકારણ પ્રજા સંધના વહેમોને અવલંબી છે. વર્ણાશ્રમ–ધર્મ પ્રમાણે નીચી કોમના લોકો કે જેનો મોટો ભાગ છે તેઓ ભણી શકતી નથી, તેમજ સાહિત્ય વિષયક જ્ઞાન મેળવી શકતા નથી." મેં તેણીને કહ્યું હતું કે "આજ દિન સુધી અમુક વર્ગના લોકોને હિંદુ નિશાળોમાં દાખલ થવાનો અધિકાર નથી તેમાં ખાસ કરીને જે વિદ્યાલયોમાં શાસ્ત્ર અને ધર્મનો અભ્યાસ ક્રમ હોય, તેમા તેઓ દાખલ થઇ શકતા નથી. સ્મૃતિઓમાં લખ્યું છે, કે જ્યાં વેદનું પારાયણ થતું હોય ત્યાં અબ્રાહ્મણને જવાનો તથા તે સાંભળવાનો અધિકાર નથી એ આજ્ઞાઓના ભંગને માટે તેવાઓના કાનમાં સીસું ઉકાળીને રેડવાની શિક્ષા સ્મૃતિઓમાં લખી છે. વર્ણાશ્રમ ધર્મ વિષેના વહેમો અંગ્રેજ સરકારના આવ્યા પછી અને ઉંચી કેળવણીનો પ્રચાર થયા પછી કેટલેક અંશે દુર થયા છે. તેના પરીણામે અબ્રાહ્મણ વર્ગો વિવિધ શાળાઓ અને છાત્રાલયો છે તેનો લાભ લેવા અકળાતા નથી."

બીજી જે વાતની મેં તપાસ કરી છે, તે મધર ઇંડીઆના ૩૧૯મા પાને છે.

મીસ મેયો કહે છે—

"સ્વરાજ્વાદી રાજદ્વારી પુરૂષોના અભિપ્રાયો ખાનગી રીતે હું જાણી શકું તેટલા માટે દિલ્હીમાં મારા એક મિત્રને ત્યાં મીજલસ ગોઠવવામાં આવી હતી. નિમંત્રક અને તેમાંના ઘણા ખરા મહેમાનો બંગાળી હિંદુઓ કે જેઓએ પ્રાશ્ચાત્ય કેળવણી સાંજ લીધેલી અને વૈવાજ ધંધો કરનારાઓ હતા. અંગ્રેજોને હિંદુસ્તાનમાંથી કાઢી મુક

વામાં આવશે અને તેઓના ગયા પછી દેશમાં રાજકારભાર કેમ ચલા વશે તે વિષય પર તેઓએ લંબાણથી વિવેચનો કર્યાં હતાં. મેં પુછયું:—

"રાજા રજવાડા માટે તેઓએ શું યુક્તિ ધારી છે? તેમાંના એકે નિશ્ચયપણે કહયું, અને બીજાઓએ ડોકું ધુણાવી દા કહી કે અમો તેઓને ભુસીજ નાંખીશું."

નામના અભાવે આ બાબતમાં સત્ય કેટલું છે, તે શોધવું ઘણું મુશ્કેલ છે. જે જે લોકોએ આવી મીજલસ ગોઠવી હોય, તેમાં કોણ કોણ હાજર રહયું હતું, તેની તપાસ કરતાં માલમ પડયું છે. કે એસોસિએટડ પ્રેસના મી૦ કે. સી. રોયને ત્યાં મીજલસ ગોઠવાઇ હતી. જેમાં હિંદુ સદ્‌ગ્રહસ્થોને નોતર્યા હતા. તે મીજલસમાં બીજા બંગાળી મી૦ સેન તે મી૦ કે. સી. રૉયના સહાયક. મીસ મેયોની વાતે તે મીજલસમાં જે થયું, તેને ઉદ્દેશીને હોય, તો મી૦ કે. સી. રોયે મને ખાત્રી આપી છે કે તે વાત તદ્દન જુઠી છે. મીસીસ કે. સી. રોય તેણીના કાગળમાં મને લખે છે કેઃ—

"દિલ્હી પાટનગરમાં મીસ મેયો રહી તે દરમિઆન મેઇડન્સ હોટેલમાં એક મીજબાની અમોએ ગોઠવી હતી. ઉત્તમ ઓળખાણ પત્રો લઇ તેણી અમારી પાસે આવી હતી. તે જાફતમાં બેજ બંગાળીઓ હતા. એક મારા પતિ, અને બીજા મી૦ સેન. બીજા બધા બંગાળીઓ નહિ હતા. સ્વતંત્ર પક્ષના નેતા મી૦ એમ. એ. ઝીણા તથા મી૦ એસ. ટી. તેમજ ઘણા પ્રખ્યાત માણસો મેમાન તરીકે હતા. હિંદુસ્તાનના બંધારણને માટે મને યાદ છે કે ઘણી ચર્ચા થઇ હતી. કોમ કોમની અંદર સંપ, સ્વરાજ્ય, બાળલગ્ન તેમજ દિલ્હીમાં કળા તેમજ સંસ્કૃતિ અને ઉન્નતિ, વિગેરે ઉપર વાદવિવાદ થયો હતો. "રાજા રજવાડાઓની સ્થિતિ" એ વિષે ચર્ચા થઇ હોય, એવું મને યાદ નથી. એટલું તો હું જાણું છુંજ. કે તેઓને "ભુસી કાઢવા"ની વાતપર વિવેચન તો થયુંજ નથી."

ટાગોર અને ગાંધીના વૈદ તથા ડૉક્ટરોને માટે જે અભિપ્રાયો તેઓના નથી, તે તેઓના છે એમ તેણી કહે છે. મહાત્મા ગાંધીને ટીકાના રૂપમાં કહેવું પડયું છે કે—

"તેણીએ ઉતાવળમાં ને ઉતાવળમાં હિંદુનું એટલું બધું જ ખરાબ, એ આશયથી મારા લખાણોને ઉદ્દેશી અણુઘટતી છૂટ લીધી છે, તેમજ મારે અંગે તેણીએ અને બીજાઓએ જે કહી નાખ્યું છે, તેનું સત્યાસત્ય મારી દ્વારા નિશ્ચિત કરવા તસ્દી લીધીજ નથી નારે-બારી સત્તાના અધિપતિ અને ન્યાયના અધિપતિ એ બેઉને માટે આપણે હિંદુસ્તાનમાં સમજીએ છીએ, તેજ પ્રમાણે મસ કહું તો બને સત્તાઓનો અધિકાર પોતેજ લીધો છે ફરીયાદ કરનાર અને ન્યાયાધીશ એ બને તેણી પોતેજ છે"

મહાત્મા ગાંધી કારાગ્રહમાં હતા, ત્યારે તેના ઉપર શસ્ત્રક્રિયા થઇ હતી તે વખતે જે એકરાર તેમણે કર્યો હોનાનું મીસ મેયો કહે છે તે ટચો સાતડા નીચે લખેલું છે તે પર ધ્યાન આપજો

"તેઓ તે વખતે કારાગ્રહમાં હોવાને લીધે ઇંડિઅન મેડીકલ સર્વિસના શસ્ત્રક્રિયા જાણનાર અંગ્રેજ તબીબ સીધા તેમની પાસે આવ્યા

'મ૦ ગાંધી — જે બીના તે વખતે બનેની જાહેર થઇ છે, તે પ્રમાણે, મ૦ ગાંધી "મારે દીલગીરી સાથે કહેવું પડે છે કે તમારું આતરડું વધી ગએલું છે તમો જો મારા દરદી હો તો હું તરતજ શસ્ત્ર ક્રિયા કરું પણ ઘણું કરી તમોને આયુર્વેદ 'જાજુનર વૈદ્ય ફાવશે." મ૦ ગાંધીને જુદું જ મન હતું, એમ સાબિત થયું. સર્જને કહ્યું, "પણ હું તો ક્રિયા નજ કરું. કારણ કમનસીબે જો કંઇ વિપરીત પરિણામ આવે તો કોઇ તમારા મિત્રો અમને દુષ્ટ ઇરાદા વાળા ગુનેહગાર ગણે અમારી ફરજ તો તમારી સંભાળ લેવાની છે." મ૦ ગાંધીએ કહ્યું કે "જો તમે શસ્ત્રક્રિયા કરવા હા કહેતા હો, તો

હું મારા મિત્રોને હમણાંજ બોલાવું, અને તેઓને કહું કે મારા કહેવાથી તમે શસ્ત્રક્રિયા કરો છો" તેથી મ૦ ગાંધી જાણી બુજીને "એક પાપ કરનારી સંસ્થામાં ગયા' એક 'તદ્દન ખરાબ' એવા પાસે શસ્ત્રક્રિયા કરાવી, કે જેઓ ઇંડિઅન મેડીકલ સર્વિસના ઓધ્ધેદાર હતા. એક અંગ્રેજ બ્હેને તેઓ સારા થયા ત્યાં સુધી તેમની સેવા ચાકરી કરી. કે જેને માટે પાછળથી એવો અભિપ્રાય દર્શાવ્યાનું કહેવાય છે, કે "એક ખરેખર ઉપયોગી માણસ.'

ગાંધીજી આનાપર ટીકા કરતાં કહે છે કે.-

"આ મજાક ભરેલું સત્ય છે. આમાં જેટલું નિંદ્ય છે, તેટલું સુધારવા પુરતુંજ હું કહીશ. જે ખોટું છે, તેને તેમજ રહેવા દઇશ. દેશી વૈદ્ય બોલાવવાનો આમાં સવાલજ હતો નહિ. મને પુછ્યા સિવાય શસ્ત્રક્રિયા કરનાર કર્નલ મેડોકને ક્રિયા કરવાનો હક હતો. તેઓએ પાશ્ચાત્ય વૈદકશાસ્ત્રમાં નિપુણ અને શસ્ત્રક્રિયા જાણનાર એવા મારા મિત્રો કે જેઓને કર્નલ મેડોક તથા સરજન જનરલ મેજર હુટન પીછાનતા હતા, તેઓની સલાહ લેવાનું અને વાટ જોવાનું તેઓએ ઘણા વિવેક સાથે મને પુછ્યું હતું. કારણ તેઓ મારા ડૉક્ટરો હતા, તેઓના વિવેક અને વિચારણાનો યોગ્ય પ્રસવાય આપવા હું પાછો પડું તેમ હતું નહિ. તેથી તરતજ મેં તેઓને કહયું. કે તેઓની રાહ જોયા સિવાય સુખેથી શસ્ત્રક્રિયા કરો. તેઓએ મારા ડૉક્ટરોને તારથી ખબર આપી હતી. તેઓના રક્ષણ માટે ન કરે નારાયણને કંઇ વિપરીત પરિણામ શસ્ત્રક્રિયાથી આવે તો મારા હાથની તે શસ્ત્રક્રિયા બાબતની ચિઠ્ઠી આપવા હું રાજી હતો. તેઓની સારી નિપુણતા અગર તો શક્તિને માટે મને જરાએ શંકા હતી નહિ. મારી સદ્‌ભાવના દાખવવાની આ ખુશનુમા તક હતી."

લાહોર વિક્ટોરિઆ શાળાની અધિષ્ઠાત્રી કુમારી બોઝે પણ મીસ મેયોએ મધર ઇંડિઆમાં તેની સાથે જે વાતચીત થઇ, તેનાથી

(લેટ) લખવા માટે વાંધો ઉઠાવ્યો છે. મીસ મેયોએ તે બાબતમાં જે કહ્યું છે, તે બાબતમાં રેવરંડ એચ. એ. પોપ્લેએ તેણીની મુલાકાત લીધી હતી. લખનૌમાં પ્રકટ થતા ઇંડિઅન વિટનેસ્ પત્રમાં રેવરંડ પોપ્લે આ પ્રમાણે કહે છે.

"લાહોરની વિક્ટોરિઆ શાળાની અધિષ્ઠાત્રી કુમારી બોઝના એકરારોનો અહેવાલ સાતડા નીચે ૧૩૨, ૧૩૩ મે પાને મીસ મેયોએ આપ્યો છે. સાતડાઓ નીચે છાપેલા એકરારોમાંના ઘણા બોલાયા હતાજ નહિં. એમ કુમારી બોઝને પુછતાં જણાયું છે. હિંદુ ક્રિશ્ચિયન કુટુંબની ત્રીજી પેઢીના કુમારી બોઝ નથી. ૧૩૨ મા પાનાના ત્રીજા ફકરાના એકરારો જેવા કે "હલકી જ્ઞાતિના છોકરાંઓ મારેના તદ્દન ખોટા છે, અને કદી કરવામા આવ્યા નહોતા." ૧૩૪ મા પાનાને મથાળે "પંડિતોને પડદા પાછળ રહી ભણાવવું પડતું હતું", એમ છાપ્યું છે. કુમારી બોઝ મને એમ જણાવે છે કે "પંડિતો હંમેશા પડદા વગર બાળાઓને ભણાવે છે, અને બુઠ્ઠા ખખ પંડિતોની વાત તો ચાળીસ વર્ષ પહેલાંની હશે." ૧૩૮ પાનાને મથાળે "શાળાના લક્ષ્ય બિંદુની વાત પણ તદ્દન ખોટી છે, તથા સિવણ કામમાં હિંદુ બૈરાંઓ તદ્દન અજ્ઞાત છે, એમ જે મીસ મેયોએ કહ્યું છે તે ખોટું છે, કુમારી બોઝ કહે છે કે "સિવણ કળા એ તો હિંદુ બૈરાંઓનો પરાપૂર્વનો હુન્નર છે તેમજ પાકશાસ્ત્ર વિષેનું ૧૩૪ મા પાનાપરનું ટાંચણ કે "બાળાઓ તેઓની પાછલી જીંદગીમાં રસોઇને માટે જાતે નહિ કરતાં, ગંદા ગોલા નોકરો પાસે કરાવે છે, જેને લીધે આટલી માંદગી તથા મોત નિપજે છે" તે વાત તદ્દન કાલ્પનિક છે. તેના જવાબમાં કુમારી બોઝ કહે છે કે "નોકરો હોય છતાં બૈરાંઓ જાતેજ રસોઇનું કામ કરે છે. કોઇપણ સારા ઘરમાં નોકરો ગંદા ગોલા હોતા નથી. તેમાં વળી ખાસ કરીને હિંદુના ઘરમાં તો નહિંજ" આ વાત લંબાણથી ચર્ચવાની મને ખાસ જરૂર જણાઇ છે. અને તપાસ કરતાં મને

ચોકકસ માલમ પડયું છે કે મીસ મેયોએ તે 'વાતમા તદ્દન સત્ય જાળવ્યુ હોય, એમ હુ કહી શકતો નથી. નામ આપ્યા વગરના જે જે એકરારો મીસ મેયોએ કર્યા છે તે પણ સત્યથી વિમુખ હોય એ બનવાજોગ છે.

બાળાઓના ભણતર પાછળ સુશિક્ષીત વર્ગ નાણાં ખરચવા તૈયાર નથી, તે વાત તો વિકટોરિઆ શાળાની આર્થિક સ્થિતિની મીસ મેયો એ કરેલી ચર્ચાથી ઉપસ્થિત થાય છે દિવાન બહાદુર કુ જ બિહારી થાપર એ૦ બી૦ ઈ૦ કે જેઓ તે શાળાની નિયંત્રણા સાથે સબંધ ધરાવનાર વ્યક્તિ છે, તેઓએ મીસ મેયોને તેણીએ કરેલા બ્યાનોને માટે સારો પડકાર આપ્યો છે.

મી૦ થાપરના પત્રનો ઉલ્લેખ મે ૨૦૯ મા પાને કર્યો છે

મધર ઇંડિઆમા જે જે લખ્યુ છે, તેને માટે ગાધી અને ટાગોરે જે કહ્યુ છે તે સઘળુ આગલા પાનામા લખાઇ ગયુ છે મીસ મેયો ખોટા ટાચણો આપે છે, એમ બનેએ ઠોકીને કહ્યુ છે જે અભિપ્રાયો ટાગોરના નજ હોઇ શકે તેવા વિચારો તેના છે, એમ મીસ મેયો કહે છે, તે તદ્દન અપ્રમાણિક વાત છે જાનેવારીની ચોથી તારીખના ન્યુયોર્કના નેશન પત્રમા ટાગોરે જે લખ્યું છે તે છુટું પાડી તુ નીચે આલેખું છુ –

"મધ્યરાત્રીના ધસારાના નિશાન તરીકે ચુંટી કાઢી ચોટ કરાનારા ઓમાના એકનુ ખાસ માન લેખકે મને આપ્યુ છે આવા વિસ્તારમા પ્રવર્તેલા નિંધ કર્મ સામે તદ્દન મારો બચાવ કરવાનું કામ મુસ્કેલી ભરેલુ છે છતા તમારા પત્રદ્વારા કેટલાક મિત્રો કે જેઓ આટલાંટિક મહાસાગરની પેલી તરફ છે, તેઓને કાને સદેશો પહોચાડું છું હું આશા રાખું છુ કે ધડકાવી નાખે એવા મીસ મેયોના એકરારોને માટે સત્યાસત્યના નિર્ણય પર આવતાં અટકશે એટલ વિરલ તેઓમા

હશેજ. એક આગંતુક મુસાફરે સમસ્ત પ્રજાને માટે જે હલકટ આક્ષેપો કર્યા છે તેને સહજ માનનીય ગણી નહિંજ માને.

સામાજિક દુ:ખોના બેરડક ટીકાકાર મિ૦ નટેશાજનના પત્રનો ફકરો મારા બચાવમાં રજુ કરીશ કેસરલીંગના "લગ્નનું પુસ્તક"ને માટે જે બે શબ્દો મેં લખ્યા હતા, તે લઇ તેને માટે મીસ મેયોએ જાણી બુઝીને જે સાચા જુઠા આક્ષેપો મને ઉદ્દેશીને કર્યા છે, તેની તેણે પ્રસંગવશાત્ નોંધ લીધી છે. મીસ મેયોએ યુકિત વાપરી અર્થનો અનર્થ થાય એવી યોજના કરી છે. ખરો અર્થ છુપાવ્યો છે, અને તેણીના ગંદા કાર્યને જેમ અનુકુળ આવે તેમ જુઠા રદીયા પુરાવા રૂપે રજુ કર્યા છે. નટરાજન આ પ્રમાણે લખે છે—

"ટાગોર લગ્નની મનોભવ સૃષ્ટિને માટે પત્રને અંતે પાંચ પાનામાં વર્ણન કરે છે, (કેસરલીંગ પાના ૧૧૦થી) હિંદની એક વ્યકિત તરીકે લગ્ન માટેની ચર્ચાઓને અન્તે મારે પોતાને જે કહેવું છે, તે કહેવા દો. તેઓ એમ માને છે, કે એકલા હિંદમાંજ નહિ પણ આખી દુનિયામાં લગ્નનો વિધિ પ્રાચીન કાળથી તે અત્યાર સુધી સ્ત્રીપુરૂષોના સાચાં ગાંઠણને માટે અંતરાયરૂપ છે. તે અંતરાય ત્યારેજ દુર કરી શકાય, કે જ્યારે સ્ત્રીઓનું ઉત્પાદક માનસ સંપૂર્ણ રીતે ખીલવવાને ઘરના ઉત્પાદક કાર્યોનો ધ્વંશ કર્યા વિના સમાજ તેને સગવડ કરી આપે, અને તેને માટે પુરતું ક્ષેત્ર ખુલ્લું મુકે."

"મીસ કેથેરાઇન મેયો જો એક હતદ્રષ્ટિ પ્રચારિકા નહોત, અને એક પ્રમાણિક જીજ્ઞાસુ હોત, તેમજ ટાગોરનો નિબંધ વાંચવાની ધીરજ પણ રાખી નહોત, છતાંએ કેલકત્તામાં ટાગોરના કુટુંબમાં પરણવાની ઉંમર કેટલી છે, એટલું પુછી ખાત્રી કરી હોત, તો તે વિષય પર ટાગોરના વિચારો તેણી જાણી શકત; પણ કવિને ઉતારી પાડવાનો તેણીનો નિશ્ચય હતો એ દેખીતું છે."

"કેસરલીંગના પુસ્તકમાં હિંદુ લગ્નને માટે જે મારા વિચારો છે, તે વાંચવા ભલામણ કરું છું, અને મને ન્યાય મળે તેવા ઇરાદાથી મીસ મેયોને પડકાર કરી કહું છું, કે બાળલગ્નને માટે જેવા મારા વિચારો હોવાનું તેણી સિદ્ધ કરવા મથે છે, તેવા મારા વિચારો છે, તે તેણી સાબિત કરી આપે. તેમાં મેં એમ જણાવેલું તેણી કહે છે, કે બાળલગ્ન એ ઉત્કૃષ્ટ આત્માનું તથા આકાંક્ષાઓનું પુષ્પ છે, કામવિકારની જીત છે, ભૌતિકત્વની જીત છે, કે જે નીતિ ઉચ્ચ બુદ્ધિની, કોમની ખાનદાનીયત ભરેલી શ્રેષ્ઠતાને માટે છે. આમ કહેવામાં આડકતરી રીતે એજ ભાવ સમાએલો છે, કે હિંદુ સ્ત્રીઓને જે હાથથી જતી રોકવી હોય તો તેઓ સ્ત્રીત્વ પ્રાપ્ત કરે, તે પહેલાં તેઓને સારી રીતે લગ્ન ગ્રંથિથી બાંધી જકડી દેવી જોઇએ.

બીજું જે એક હાસ્યજનક જુઠાણું તેણીએ ચલાવ્યું છે, તે એ છે કે, મશ્કરી સાથે તેણી મને પાશ્ચાત્ય ઔષધો તથા તે વિજ્ઞાન વિષેના મારા અભિપ્રાયોને ઉદ્દેશી છે. તેમાં આયુર્વેદની તરફેણમાં હું હોવાનું અને પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાન તરફ મારી ધૃણાનું કથન છે. જો તેણીની તાકાત હોય તો આ નિંદાસ્પદ વકતવ્ય સાબિત કરે.

મારા જેવા બીજા ઘણા સાક્ષીઓ છે કે, જેઓ મારી જેમ પાશ્ચાત્ય વાચક વર્ગ પાસે તેઓના વિચારો અને વિરોધો રજુ કરી શકે. એવી રીતે અર્થના અનર્થો થયા છે, શબ્દો તોડી નંખાયા છે, સત્યતાની વિકૃતિ કરવામાં આવી છે, અને એવી રીતે તેને મુકવામાં આવ્યા છે કે હડહડતું જુઠાણું પણ તેના કરતાં સારું હોય.

શાંતિ નિકેતન
૯ નવેંબર ૧૯૧૭ — રવિંદ્રનાથ ટાગોર.

કલકત્તાના વરિષ્ઠ ન્યાયમંદિરના એક અગ્રગણ્ય નેતા લોર્ડ સિંહાને માટે ગણના કરતાં ગી૦ એન૦ એન૦ સરકાર કલકત્તાના એંગ્લો ઇંડિઅન પત્રના તા૦ ૭ માર્ચના અંકમાં નીચે પ્રમાણે કહે છે.

સાંભળ્યા પ્રમાણે મી૦ સરકાર લોર્ડ સિંહા સાથે અંગત સંબંધ ધરાવનાર વ્યક્તિ છે. તેમજ તેઓશ્રીની ઉદ્યોગિતા તથા વિચારણા સાથે ગાઢ સંબંધ ધરાવનારા છે. મી૦ સરકારે તેમાં મીસ મેયોનું એક બીજું જુઠાણું ખુલ્લું કર્યું છે. આપણી વાતને બંધ બેસતો આવે એટલો તેનો ભાગ અમે નીચે આપીએ છીએ.

"તેઓશ્રીનું નામ જેમાં આગળ પડતું આવે, તે વાતનો તેઓને તદ્દન જ કંટાળો છે. મીસ મેયેના મધર ઇંડિઆના પુસ્તકમાં એક પ્રકરણ "એક મહાન વકીલ" એ મથાળા હેઠળનું છે. તે પ્રકરણમાં એક હિંદુ ઉમરાવ કે જે એક ઉચ્ચ કોટિના વકીલ પણ છે, તેની સાથેની વાતચીતનો પ્રસંગ વર્ણવે છે. તેમનું નામ આપવું તે તેમનું અપમાન કર્યા બરાબર થાય, એમ તેણી કહે છે.

આ હિંદુ વકીલ કે જેનો તેણી ઉલ્લેખ કરે છે, તે લોર્ડ સિંહા પોતે, એમ તેણે પોતે સાબિત કર્યું છે. આ વાટાઘાટ ૧૭ બલીરીયમ રો. કે જ્યાં લોર્ડ સિંહાનું રહેઠાણ છે, ત્યાં થઇ હતી તે વાત તેના ઘણા મિત્રો જાણે છે."

"આ વાતચીત દરમ્યાન લોર્ડ સિંહાએ એવું જાહેર કર્યું છે કે, બંગાળાનાં ગામડાંઓની સ્થિતિ સારી નથી. સરકાર તે તરફ પુરતું ધ્યાન આપતી નથી. તેમા લખ્યું છે, કે લોર્ડ સિંહાએ કહેલું કે ખરેખર સરકાર ધારે તો જલદીથી ઘણું કરી શકે. સરકાર લોકોને ભુખે મારી નાખે છે. પછીથી મશ્કરી તેમજ કટાક્ષ સાથે મીસ મેયો કહે છે, કે આ સમૃદ્ધ માણસ કે જેની આવક એક સારા વકીલ જેટલી છે તેણે પોતાના ગામને (રાયપુરને) માટે કશું કર્યું જ નથી. તે ગામડું તેના રહેઠાણથી ઘણું થોડું દુર છે."

"લોર્ડ સિંહાને જાહેરમાં આવવાની દરકાર નથી. તેથી રાયપુરમાં પાકી નિશાળ પોતાના ખરચે બંધાવી, તે નિશાળ તથા ઔષધાલય પોતાના ખરચે ચલાવે છે, તેને માટે જાયુકની સગવડ કરી આપી છે.

તેનજ તે કૃષિશાળાને માટે રૂ૦ ૧૦,૦૦૦ની રકમ આપી છે, તેમજ તે ગામ તથા લોકોને માટે દયા ાન વગેરે જે તેણે કર્યા છે, તે મીસ મેયોને જણાવ્યુ પણ નથી '

'જ્યારે મીસ મેયોની ચોપડી પ્રકટ થઇ ત્યારે હુ લડનમા હતો મીસ મેયોએ તેમને જે અન્યાય કર્યો છે તે તરફ તેમનુ લક્ષ ખેચવામાં આવેલુ, તેણીને જવાબ આપવા માટેનો ખરડો છાપવા માટે તૈયાર કરાયો પણ હતો પણ આખરે તેઓએ ના કહેવાથી તે નજ છપાયો

મીસ મેયો પર આ બીજુ જુઠાણુ ઠોકાયુ

૪

પાશ્ચાત્ય સ્ત્રીઓની નૈતિક આચરણની ચર્ચાના સબધને માટે મારે ઘણી રાત્રીઓ ઉજાગરામા પસાર કરવી પડી છે નાતજાત અને રગનો ભેદ બાજુએ મુકીએ તો પણ અને મીસ મેયો કરતા સ્ત્રીઓ માટે વધારે માન છે . ખાત્રીપૂર્વક નાડુ હુ કે સ્ત્રી જેટલુ પવિત્ર અને સુદર કાઇ નથી માતૃત્વ તેઓને ઉચી પક્તિ પર મુકે છે અને તેથીજ હિદુસ્તાનમા માતાઓ તરફ આટલુ બધુ માન છે અને તેઓનો દરજ્જો ઉચો છે પ્રાચીન કાળના હિદુઓ જુદા જુદા સ્વરૂપમા માતૃકા પૂજન કરતા શક્તિ સરસ્વતી લક્ષ્મી અને દુર્ગા આ બધી સ્ત્રીજાતિય દેવીઓ છે માતા પત્નિ, બેન અને પુત્રી દરેકને જુદા જુદા ઉત્સવો અર્પણ કર્યા છે અચકાયા વગર હુ કહુ છુ કે હિદુ સમાજનુ સામાજિક અધપતન થયુ છે મારા ધારવા પ્રમાણે આનુ મુખ્ય કારણ રાજદ્વારિ શૃખલા બધન છે જ્યાસુધી હિદુસ્તાન સ્વતત્રતા ન મેળવે, ત્યાસુધી તેમાં સુધારો કરવો સહેલો નથી

સન ૧૮૩૦મા બ્રહ્મોસમાજ સ્થપાયો ત્યારથી હિદુ સમાજના બધારણ માટે અમે સતત પ્રયત્નો કરતા રહ્યા છીએ, સન ૧૮૭૦થી

આર્ય સમાજ પણ તેમાં પ્રયત્નશીલ છે, બીજી કેટલીક સામાજિક સંસ્થાઓ મંથન કરે છે. હજારો સભાઓમાં બાળલગ્નનો અમે વિરોધ દર્શાવેલો છે અને જો કે તે બાબતમાં કાયદાની મદદ અમને મળીજ નથી, છતાંએ પરણાવવાની ઉંમરમાં ઘણો સારો સુધારો થયો છે. બારમે વર્ષે લગ્ન હવે કેટલીક કોમો તથા નાતોમાજ થાય છે હિંદુસ્તાનની બાળાઓ બારમે વર્ષે રજસ્વલા થાય છે, તો પણ સોળ વર્ષની ઉંમર પહેલાં તેઓને વિવાહીત કરવી, તેને હું સામાજીક ગુન્હો ગણું છું જો કે હજી ઘણું કરવાનું બાકી છે; છતાંએ પુનર્લગ્ન નહિ કરવા સામે અમોએ સખ્ત વિરોધ બતાવ્યો છે, અને તે બાબતમાં કંઇક સુધારો દ્રષ્ટિગોચર પણ થાય છે. પુનર્લગ્ન સામે થોડીજ નાત તથા કોમો છે. બધી નથી. તો પણ પ્રતિવર્ષે હજારો વિધવાના દરેક જ્ઞાતિમાં લગ્નના અહેવાલો આપણને મળે છે. મુસલમાન અને ક્રિશ્ચિઅનોમાં જ્ઞાતિઓ છે. તેમનામાં કેટલીક વિધવાને ફરી પરણવા નથી દેતા, પણ સર્વત્ર સુધારો દેખાય છે. એક પણ ધર્મચુસ્ત જ્ઞાતિ નથી કે જેમાં પુનર્લગ્ન નહિ થયા હોય ધર્મચુસ્ત અને સુધારક વચ્ચે સખત યુદ્ધ છતાં ધર્મચુસ્તને પાછા હઠવું પડયું છે.

હિંદુસ્તાનમાં કાયદેસર પરણવાની ઉંમર ૧૩ વર્ષની છે કેંદ્રિય ધારાસભા આગળ હાલમાં તે ઉમર ૧૪ વર્ષની કરવા માટે કાયદો પસાર કરવા સારૂ ખત રજુ થયું છે. સરકાર તેની વિરૂદ્ધ છે. બાળાઓની ઉંમર ૧૨ વર્ષની રાખવા માટે પણ લેખ રજુ થયો છે. ધારાસભામાં તે લેખ પ્રજાના હિંદુ સભાસદોએ રજુ કર્યો છે.

લોકો આ ચળવળ વિરૂદ્ધ છે, તે વાત સાવ જુદી છે, કારણુ અસંત ધર્મચુસ્ત માણસો પણ હવે તેની જરૂરિઆત સમજ્યા છે, અને ઘટતું કરવા તત્પર છે. હું તો જાતિ ભેદમાં માનતોજ નથી. તેનું મુળ તદન નાશ પામે તેની તરફેણમાં હું છું. લગ્ન પરત્વે સ્ત્રી પુરૂષના ભિન્ન ભિન્ન હકોની બાબતમાં પણ હું માનતો નથી. આ બધી બાબતનું ચોપડીમાં વિસ્તારથી વર્ણન થયું છે, તેમજ મીસ મેયોએ કરેલા એકરારોને પડકાર તથા તેનું ખંડન સારી રીતે કરવામા આવ્યું છે. હિંદુ સામાજિક જીવન પરજ જો મીસ મેયોએ ટીકા કરી હોત, તો કોઇ પણ હિંદુ સુધારક તેણીની સાથે સંમત રહેત, અને પાશ્ચાત્ય પ્રજાના દુર્ગુણોને ઉઘાડા પાડવાનું કદી પણ ઉચિત ધારત નહિ. બીજી પ્રજાઓ ઉપર કાદવ નાંખવાનું કામ અમારૂં નથી. દરેક સમાજમાં ગલતીઓ હોય છે. ખરી અથવા ખોટી રીતે પણ અમે હિંદુઓ એમ માનીએ છીએ કે હિંદુ સ્ત્રીઓનાં નૈતિક આચરણો પ્રાશ્ચાસ તેમજ બીજા દેશો કરતાં પવિત્ર છે, સારાં છે. પ્રાશ્ચાસ સ્ત્રીઓમાં દુષિત કામ વિકારીત્વ હિંદુઓ કરતાં વિશેષ પ્રમાણમા છે એમ ન્યાયની રીતે કહેતાં અમો માનીએ છીએ. ઉપદંશ વગેરે વ્યાધિઓની વાતમાં તો પુર્વ પશ્ચિમની સરખામણીજ થઇ શકે તેમ નથી. અંગ્રેજો હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા તે પહેલાં આ વ્યાધિઓનું અસ્તિત્વજ નહતું. સિવાય કે કોઇ ડુંગરી પ્રદેશવાળા મુલકોમાં છુટું છવાયું હશે, તેથીજ તેઓ અને આપણા પ્રમાણમાં ઘણોજ ફરક છે. ઉપદંશનું બીજું નામ બદ્-ઇ. ફરંગ છે. એટલે કે ફીરંગી (યુરોપીઅન)નો વ્યાધિ.

લગાડવાનું કારણ નહોત. તેણીએ નીચબુદ્ધિથી આપણા સમાજની અવગણના કરી છે. લંડનની હિંદુ કચેરીએ પણ આવી સામાન્યોક્તિ કરવા સામે તેણીને ચેતાવી હતી. છતાં તેને બાજુએ મુકી ૩૨ કરોડની પ્રજાને તેણે નીચી પાયરી પર મુકી છે. તદન જુદા એકરારો કરી તેણી એમ બતાવવાનો ઇરાદો રાખે છે, કે રાજદ્વારી સ્વાતંત્ર્યને માટે આપણે નાલાયક છીએ, અને અંગ્રેજ સરકારનું રાજ્ય આપણે માટે જરૂરી છે. હિંદુસ્તાનમાં સ્વરાજ માટેના જન્મસિધ્ધ હક વિરુધ્ધ એકલા ઇંગ્લાંડમાંજ નહિ પણ અમેરિકામાં ખાસ કરીને મોટા પાયા પર અને ઘણા દ્રવ્યના ભોગે સુનિયંત્રિત પ્રચાર કાર્ય ચલાવવામાં આવે છે. તે વાત જ્યારે હું સન ૧૯૨૪,૨૬, અને ૨૭માં પશ્ચિમ તરફના દેશોમાં ગયો ત્યારે મેં જાણી આપણે ભ્રષ્ટ છીએ, તે વાત પ્રખ્યાત કરવાને હજારો યોજનાઓ અમલમાં મુકાય છે. આ કામમાં નોકરી પરથી ફારેગ થએલા એંગ્લો ઇંડીઅનો—અરે આપણું લુણ ખાનારાઓ, મહાન વ્યાપારીઓ તથા પાદરીઓનો પણ હસ્તક્ષેપ છે. જે રીતોનો ઉપયોગ થાય છે, તે અતિ સુક્ષ્મ તથા છલથી ભર પુર છે. રાજદ્વારી અને આર્થિક કારણો પાછળ રાખી સામાજીક ગલનીઓને અજવાળામા મૂકે છે. અતિશયોક્તિવાળાં અને ખોટા ચિત્રપટો પડદા પર ચીતરાય છે કે જેને લીધે હિંદુઓ પ્રત્યે

મેયોના પુસ્તકની ઉપોદ્‌ઘાતના પ્રકરણમા તેણે નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે —

'વિલીયમ્સ ટાઉનમા તથા યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમા ઘણે ઠેકાણે મને મિત્રો મળ્યા છે, કે જેઓ સરકાર તરફનું એ ચોપડીમા જે સ્થિતિઓનું વર્ણન આપ્યુ છે, તેને માટે ભરોસાદાર વાતમા તેઓ અનુમત થાય છે મીસ મેયોએ ચોપડીમા જે લખ્યું છે, તે તેઓના મત પ્રમાણે સત્ય છે. વળી ત્યાની સ્થિતિનું જે બ્યાન મીસ મેયોએ કર્યું છે, તે તેણી તે ટાપુમા જઇ આવ્યા સિવાય નજ કરી શકત. જેઓએ મને ખબર આપી છે, તેઓ બધા હિંદુસ્તાન જઇ આવેલા છે, અને ત્યાના ઘણાએક રાજદ્વારી પુરુષોને મળ્યા છે ફીલીપાઇનો અને હિંદવાસીઓની સરખામણીના મારા જુદા જુદા પ્રસંગોએ કરેલા સવાલના જવાબમાં તેમણે કહ્યુ છે, કે હિંદુ આગેવાનો ફીલીપાઇનો કરતા ઉંચી પંક્તિના છે, અને ઉંચા ક્ષેત્ર પર છે''

મી૦ કર્ટિસ જાણતા હતા, ને મીસ મેયોને પણ ખબર પડી હશેજ, કે જે સુધારાઓની લડાણી હિંદને થઇ છે, તે કેટલા ઉપયોગી નિવડયા છે તે કમીશનના બંધારણ માટે લંડન ટાઇમ્સે કેટલોક વખત થયાં ચળવળ કરવા માડી હતી, તેમા એક પણ હિંદુ ન રહે, એવી તેઓની ઇચ્છા હતી હિંદુસ્તાન વિરૂદ્ધ બ્રિટનના જનસમાજને વર્તમાનપત્રો ઉશ્કેરી રહ્યા હતા હિંદુ સામાજિક પ્રથાઓ નિંદ્ય છે, તેમજ હિંદમા વસતા અસ્પૃશ્યો રક્ષણ રહીત છે, તેના ઘોષણાઓ કરી રહ્યા હતા આ કહેવાતી એટલે જુઠી પરિસ્થિતિ ઉઘાડી પાડવા માટે ફકરાઓ ઉપર ફકરાઓ છાપામા છપાતા હતા બ્રિટનના ટોરી પત્રકારોને ખબર હતી કે એ જાતનુ પુસ્તક તેયાર થાય છે, એમ જનતુ શકય છે તેથી ચોપડી તૈયાર થતાંની સાથેજ એક નિરવાર્થી વિદેશી તરફથી તે પ્રગટ થઇ છે એવા ખુમબરાડા તેઓએ પાડી મૂક્યા તેઓના મંતવ્યને આમ કરવાથી અમૂલ્ય ટેકો મળતો હતો.

૬

લેખકોના આધારોના ટાંચણુ આપવાનો દુરૂપયોગ મીસ મેયોએ કર્યો છે, એટલુંજ નહિ પણુ પોતાનાં લખાણોમાં પણુ તેનાથી બની શકે તેટલી રીતે હિંદુઓનું કાળું અને ઘોર સ્વરૂપ ચીતરવામાં તેણીએ અથાગ પ્રયત્નો કર્યો છે. તેણીની તુમાખફાયટ કરાનારી સામાન્ય ઉક્તિમાં સત્યતાનો અંશજ નથી. આપણા અતિશયકાશ વિકારિત્વથી તેણીનું મગજ છવાઇ ગયેલુ છે; તેમજ ફ્રૈડના નિયમાનુંસાર વખતો વખત પુષ્કળ આક્ષેપો હિંદુઓ પર કર્યો છે. તેમાં હિંદુઓના વિકારિત્વ સિવાય બીજું કશુ નથી તેથી આપણુને માનવાને કારણુ મળે છે, કે તેણીનું માનસ દુષિતજ છે. વાચક વર્ગ માટે કેટલા દાખલાઓ અમે નીચે આપીએ છીએ.—

પાનું ૨૫. સ્ત્રી શિક્ષિકાઓને પ્રાથમિક કેળવણીને માટે તમો રાખો તો જરૂર તેવી રીતેતેઓને ઉઘાડી પાડવામાં તેઓમાંના દરેકનો નાશ થાય.

પાનું ૩૦. પ્રસુતિના દુ:ખમાંથી જે બાળક બચે તે ઘણુંખરું વ્યાધિ ગ્રસ્તજ હોય

પાનું ૩૦. ઘરમાં જે બાળક ઉછરે તે શબ્દ અને આચારમાં કામ વિકારિત્વના પાઠો કુમળી વયમાંજ શીખે છે,

પાનું ૩૨—૩૩. દેશના ઉત્તર દક્ષિણુ ઘણા ભાગમા જે છોકરાનું માનસ આ રીતે તૈયાર થયું હોય, તેને અને જે ખુબસુરત હોય તેને મોટી ઉમરના માણુસો માટે રાખવામાં આવે છે; તેમજ વેશ્યા તરીકે કોઇ મંદિરને અર્પણુ કરાય છે. માતા પિતાઓ આમાં કાંઇપણુ બાધ જોતા નથી. પણુ પોતાનો છોકરો દેખાવડો છે તે જોઇ ખુશ થાય છે,

આ બધું અજ્ઞાનતાથી થાય છે, અગરતો તેમાં કંઇ વજુદ નથી. એમ સમજી નથી થતુ. સારૂં નરસું સમજવાને આપણી જેમ તેઓ

અશક્ત છે. ઉંચા અગર તો નીચા કુટુંબની માતા છોકરીને સારી રીતે ઉંઘ આવે, તથા છોકરો મરદ બને, તેટલા માટે આવા પ્રયોગો અજમાવે છે. આ બદી છોકરાને માટે તો તેની જિંદગી સુધી કાયમ રહે છે, અને દરરોજ તેવું આચરણ તે કરે છે.

આ છેલ્લી વાત પર લક્ષ આપવું જરૂરનું છે. દેશના જુદા જુદા ભાગના ઉંચી પંકિતના વૈદક વૈજ્ઞાનિકો પ્રમાણ સહીત કહેછે કે તેઓની તપાસને માટે લવાએલા દરેક છોકરાના શરીર પર આવી બદીની નિશાનીઓ હોય છે.

પાનું ૩૪. મિથુનના સંબંધ પરત્વે તથા આત્મસંયમની બાબતમા હિંદુશાસ્ત્રમા નિયમોનું કંઇ પ્રમાણ છેજ નહિ.

પાનું ૩૪. આ જે થોડું દિગદર્શન મેં કર્યું તે પછીથી જો હું એમ કહું કે દેશના એક છેડાથી બીજાં છેડા સુધીમાં ૩૦ વર્ષની ઉમરે પહોચેલો મરદ જો તેને ભોગો ભોગવવા જેટલી સમૃદ્ધિ હેય તો તેટલી ઉમર પછીથી તે એક વૃદ્ધ માણસજ થાય છે, તો તે બીલ કુલ અન્યાયથી-ભરેલું નજ લાગે. તેમજ દસમા સાત, આઠ મરદો તો પચીસથી ત્રાસની ઉમર સુધીમા નપુંસકત્વજ પ્રાપ્ત કરે છે. આ કંઇ ઉપર ટપકે આપેલા આંકડાઓ નથી. જે અપવાદ મેં ઉપર લખ્યો તે બાદ કરતા સર્વને લાગુ પડે છે.

પાનું ૬૧. હિંદુ સ્ત્રી દિવસમાં બે ત્રણ વખત સંભોગ કરે છે.

પાનું ૬૭. જ્યા સુધી બ્રિટનો ખૈબરઘાટ સુધી ન પહોંચ્યા, ત્યાં સુધી કોઇ પણ હિંદુ તેમાથી જીવતો ન આવી શકતો. ફક્ત સ્ત્રીના વેશમાજ ઘોડા પર બેસી તેઓ હિંદુસ્ત ન આવી શકતા.

પાનું ૮૪. ઉપર કહી તે સરતોને અનુસરી વિધવાને કાયસદે સર તેણીને કંઇ હક ન હોવાના સબબે, તેના પતિના મૃત્યુ પછી તેના પતિના સંબંધી સાથે પતિગૃહમાં રહેવા દે છે. જો તેણી તે સરતો પ્રમાણે રહેવા ના કબુલ થાય તો તેણીને કાઢી મુકવામાં આવે છે. તેમ થતાં તેણીને ભિક્ષા માગી જીવન વ્યતિત કરવું પડે છે, અથવા તો ઘણીવાર વેસ્યા વૃત્તિથી કાળ નિગમંન કરવો પડે છે. ચીથરે હાલ ગંદુ સ્વરૂપ, બોડકું માથું, દુઃખી જિંદગી ગુજારવાથી ગ્લાન અને ફીકકું મુખ રોળાં બંધ મંદિરોમાં અગરતો જાત્રાના ધામમાં આપણા જોવામાં આવે છે, કે જ્યાં મુઠી ચોખાના દાન ઉપર તેણી નિભાવ કરે છે.

પાનું ૮૬. 'વિધવાઓના પુનર્લગ્ન' એ વાત તો વિચારસૃષ્ટિની પેલી પારજ છે, એમ માનવામાં આવે છે. બલ્કે પુનર્લગ્ન તો કરી નજ શકાય.

પાનું ૯૧. હિંદુ સ્ત્રીઓના જિંદગીના ખરેખરા કટાકટીના તથા અમૂલ્ય પ્રસંગમાં દવા વગેરે આપવાને માટે સરવાળે ખરેખર અડધી આંધળી, ઘરડી, લુલી, લંગડી, પક્ષાઘાત વાળી, વ્યાધિગ્રસ્ત તેમજ ગંદામાં ગંદી નાતમાની સ્ત્રીઓથી કામ લેવું પડે છે, (આ દાયણીઓને ઉદ્દેશીને છે.)

પાનું ૧૫૪. અસ્પૃશ્યતામાં, હજારો લોકો માનનારાઓ છે, અને જોકે ગાંધીને પોતાનામાં વિશ્વાસ છે, તો પણ તેના અનુયાયીઓ તે બાબતમાં તેની સાથે નથી, તેમજ સાથે રહેવાની દરકાર પણ રાખતા નથી.

પાનું ૩૦૮. જો બ્રીટન હિંદુસ્તાનમાં ન હોય, તો આપણે (અંગ્રેજો) ગુલામો તરીકે પરાણા રાખીએ છીએ. તે સિવાય એક પણ હિંદુ રહેજ નહિં.

પાનું ૨૩૫. અમે જો બચ્ચાઓનું રક્ષણ કરીએ તો પરમેશ્વર અમારા પર રૂઠે, અને અમારૂ નશીબ ફરી જાય.' (આ શબ્દો મીસ મેયોએ બંગાળાની માતાના છે' એમ કહ્યું છે.)

પાનું ૩૩૨. કોઇપણ ધર્મચૂસ્ત હિંદુ અગર તો કોઇપણ હિંદુ સ્ત્રી પગરખા પહેરવા ના પાડે છે.

અમે અહીં તો થોડાજ નમુના આપ્યા છે. ચોપડીના અંદરના ભાગમાં તેનો વિસ્તાર પુર્વક વિચાર કરેલો છે. આવા બહોળા પ્રમાણમાં અને આટલી છુટી રીતે જે લેખક સામાન્યોકિત કરે છે, તેને કોઇપણ વિચારવંત લોકો વજનદાર ગણી શકે?

–[અનુલેખ]

મધર ઇંડિઆ પર થએલી ટીકાઓના જવાબ રૂપે મીસ મેયોએ ચીકાગો ટ્રીબ્યુનના એક અઠવાડિક 'લીબરટી' નામક પત્રમાં તા. ૧૪ જાન્યુઆરિના અંકમાં જવાબ આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે તેમાં મહાત્મા ગાંધીએ તેણીના પુસ્તકનુ જે નિરીક્ષણ કર્યું છે, અને જેનું લંબાણ ટાંચણ અમોએ આપ્યું છે, તેના ઉપર વિશેષે કરીને તેણીએ ફરી ઉલ્લેખ કર્યો છે. વાક્છલનમાં ચતુર હોઇ મુદ્દાની વાતને તેણીએ અંતર પટમાં રાખી તે સામે વિરોધ દર્શાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. તેણી કહે છે કે મહાત્મા ગાધી નોંધ લેવા સારૂ બે મંત્રીઓ હંમેશાં પોતાની સાથેજ રાખે છે. એમ કહ્યુંજ નથી. જો મી. ગાંધી ૨૨૨ મા (અંગ્રેજી પ્રતનાં પાના ૨૦૨) જોશે તો તેમને જણાશે કે મુળ ગ્રંથમાં "હંમેશાં" શબ્દ' તેણે પોતે પોતાના ગજવામાંથી ઉમેર્યો છે. મીસ મેયોની આ વાત તદન ખોટી છે. મૂળમાં મહાત્માએ કંઇપણ ઉમેરો કર્યો નથી.

તેઓ ફક્ત એમજ કહે છે કે "હંમેશા" શબ્દ વાપર્યા વિના એકજ આશ્રમની મુલાકાતનું વર્ણન નહિ કરવનું દશ્ય આપણી આગળ રજુ કરે છે.

પણ એતો એક નજીવી વાત છે. ખરેખરી વજુદ વાળી વાત તો સંદેશની છે. આ વાતમાં તો તેણીની આબરૂ રહી શકતી નથી. તેણી કહે છે: --

"મી૦ ગાંધી સાથેની મુલાકાતનો અહેવાલ તેની સહી સાથે સુધારેલો તથા વિસ્તારથી લખેલો મને પાછો મળ્યો છે."

ઘણા છાપેલા પાનાઓના દસ્તાવેજનું પહેલું વાક્ય જે હમણાં મારી સન્મુખ છે, તે મારા પહેલાજ સવાલના પ્રત્યુત્તર 'રૂપે છે. 'અમેરીકાને માટે તમારા તરફથી કંઇ સંદેશો છે?' એ મારો પહેલો સવાલ હતો, તે જેવો બોલાએલો અને છપાએલો તેવોજ છે અમેરિકાને મારો સંદેશો એ કે 'આ રેંટીઆનો ધ્વનિ' હવે મી૦ ગાંધી તે સંદેશો આપ્યાની વાતમાં નામુકર જાય છે. તેમજ તે વાત એક દુશ્મનની મનોસૃષ્ટિ છે, એમ કહે છે. તેવો સંદેશો આપ્યાનું મને યાદ નથી. તે સમયે જે એક માણસ હાજર હતું, તેની સ્મૃતિમાં પણ એવું કાંઇ નથી. પણ આ સંદેશા વિષે સત્ય વાત શું છે? મધર ઇંડિયા પર મહાત્મા ગાંધીએ નિરીક્ષણ કર્યું, ત્યારે તેઓ મુસાફરી પર હતા, અને તે મંત્રણા થઇ ત્યારે તેની નોંધ તેમની પાસે નહતી. સન૦ ૧૯૨૮ના ફેબ્રુઆરિ તા૦ ૨ના હમણાંના યંગ ઇંડિઅના અંકમાં લીબરટી પત્રમાં મીસ મેયોએ જે લખ્યું છે તે બાબતનું સ્પષ્ટિકરણ નીચે પ્રમાણે, કરે છે: —

"મેં તેણીને એવોજ સંદેશા આપ્યનું તેણી કહે છે, તેમાં ઘણીજ ધૃષ્ટતા ભરેલી રીતે, સત્યને તે દબાવી રાખે છે. તેણી તથા મારી વચ્ચે જે મંત્રણા થઇ તેની સુધારેલી નોંધની નકલ મારી પાસે નહિ હશે, એમ તેણી ધારે છે; પણ તેણીના કમ ભાગ્યે મારી પાસે

નોંધની નકલ છે "રેંટીઆના ધ્વનિ વિષેનું પુરેપુરૂ ટાંચણ તેણી કહે છે તેમ નહિ પણ નીચે પ્રમાણે છે —

મહાત્માજી કહે છે —

"આ રેંટીઆનો ધ્વનિ એજ મારો અમેરિકનો માટે સંદેશો છે વર્તમાનપત્રોની કાપલીઓ તેમજ પત્રો જે મને અમેરિકાથી મળે છે, તેમાં દેખાય છે, કે અમુક વર્ગના લોકો અહિંસાત્મક અસહકારને અત્યુત્તમ ગણે છે, જ્યારે બીજાઓ તેને નજીવો ગણે છે એટલુંજ નહિ પણ એ ચળવળ સાથે જેઓને નિસ્પત છે, તેઓનો અંદર કંઇ છુપો ભેદ સમાએલો છે, એમ માને છે તેમજ એવો આક્ષેપ કરે છે તમો એક અથવા બીજાની તરફેણમાં વ્યાજોક્તિ કરશો નહિ, જો કે એ ચળવળનો પ્રણેતા હું છું, તેમજ એ ચળવળ અપ્રતિમ છે, છતા કોઇ પણ અમેરિકન અપક્ષપાતથી તથા સ્વાસ્થ્યથી તેનો અભ્યાસ કરશે, તો તેમાં તેઓને એ ચળવળ વીષે સમજવાનું મળશેજ હું જે કહેવા માગુ છું, તે એ છે, કે અમારી ચળવળનો સરવાળો રેંટીયે તથા તેના સમન્વયોથી થાય છે મારે મન તો એ ચળવળ દારૂગોળાની ગરજ સારે એમ છે. કારણ કે તેનાથી હિંદુસ્તાનના કરોડો મનુષ્યને સ્વાશ્રય અને આશા મળે છે. અને જ્યારે તેઓ જાગ્રત થશે, ત્યારે સ્વતંત્રતા મેળવવાને તેઓને નાનીશી આંગળી પણ ઉંચી કરવી નહિ પડે. રેંટીયાના ધ્વનિનો સંદેશો એટલે લુંટ ચલાવવાના માનસનો ધ્વંસ, અને ખરેખરી સેવા ભાવના પ્રાપ્તિયોના ઉચ્ચ સ્વરધ્વનિમા લુંટજ છે. મારો દેશ, તે ધ્વનિ અગર તો ભાવનાની નકલ કરે, તે મને પસંદ નથી અને તેવુ હું ઇચ્છતો પણ નથી."

"મારી મજાક થાય તે ઇરાદાથી ફક્ત મારા સંદેશાનું પહેલુંજ વાકય તેણીએ સંદેશા પુરતું છાપ્યું છે. અને બીજી મુદ્દાની તેને અંગે કરેલી ટીકાઓ, તેણીએ બાતલ કરી છે હું આશા રાખુ છું કે આખો ફકરો ટાંકયાથી મારા સંદેશાનો પૂર્ણ અર્થ સમજી શકાશે...મને તોડી પાડ

વાના ઇરાદાથી તેણી જે લખે છે, તે બાબતમાં આખો ફકરો સત્ય રીતે ટાંકયાથી ખરી વાત તરી આવે છે. એમ હું દાવા સાથે કહું છું"

સંદેશાની વાત મીસ મેયોની કલ્પના સૃષ્ટિનીજ હતી, એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે, છતા તેણીએ કરેલો ગુનો તો રહેજ છે. કારણ અપ્રમાણિક રીતે તેણીએ જે શબ્દ પરિવૃત કાવ્ય રચના સંદેશાની બાબતમાં કરી છે તે કલ્પના સૃષ્ટિની રચના કરતાં પણ વધારે નિંદ્ય છે. કંઇ પણ બચાવ ન હોવાથી તેણીએ વાકૃછલન કર્યું છે મ૦ ગાંધીએ તેનું કથન તોડી પાડયું, તેને એક નજીવું વાક્છલન કહી તે વિષે વધારે વિવેચનમાં ઉતરવાનું તેણીએ માંડી વાળ્યું છે.

"સાસુન હોસ્પીટલમાં જે શસ્ત્રક્રિયા મારા પર કરવામાં આવી અને જેને માટે તદ્દન જુઠી વાતોનો ઉલ્લેખ મધરઇંડિઆમાં મીસ મેયોએ કર્યો છે, અને તે તરફ મેં જે વાંધો ઉઠાવ્યો છે, તે પર તેણી ધ્યાન આપતીજ નથી. અગર તે વાતનું સત્યાસત્ય પુરવાર કરવાનું તેણી ઉચિત ધારતીજ નથી" મહાત્મા ગાંધી સાથે વધારે વિવેચનમાં ઉતરવાની વાત પર તેણી લીટી દોરી દે છે, તેમજ તેમાથી પોતાની જાતને મુક્ત કરે છે।

વળી કેસરલીંગના પત્ર વીષે ટાગોરનાં કથનો માટે જે છુટ તેણીએ લીધી છે તેનું શું? જે લખાણો મીસ મેયોએ લખ્યા છે, તેમા અગરતો બીજા છુટા ફકરાઓમાં પણ પોતાનો બચાવ નજ કરી શકે તેવી રીતે ટાગોરને માટે જે વાકૃછલન તેણીએ કર્યું છે, તેમાં સુધારો કરવા, અગર તે સાબિત કરવા તેણે કંઇ તસ્દી લીધીજ નથી.

પ્રકરણ ૧.

વાદાનુવાદ.

મીસ મેયોના પુસ્તકના પહેલા બે ભાગમાં પ્રકરણ ૧ થી ૧૦ સુધીમાં હિંદુઓના સામાજિક જીવન એટલે હિંદુઓની સામાજીક ગલતીઓનું તે વર્ણન કરે છે. તે ગલતીઓમાંની ઘણી ખરી

તો સામાન્ય રીતે હિંદમાં વસનારાઓને લાગુ પડે તેવી છે. પણ તેણી ખાસ કરીને હિંદુઓપર ગંદા આક્ષેપો વધારે પ્રમાણમાં કરે છે. આ પ્રકરણો હિંદુસ્તાનના [સ્ત્રીત્વ અને પુરૂષત્વ સામે ધૃષ્ટ અને નીચ સામાન્યોક્તિ સ્વરૂપે છે. તે એવી યુક્તિથી આલેખાયાં છે, કે હડહડતુ જુઠાણું પણ તેની પાસે ઝાંખુ પડી જાય. તેમજ તેવું જુઠાણું જેટલું નુકશાનકારક ન નીવડે તેથી વધારે વ્યંગોક્તિ તેમાં કરેલી છે. બલ્કે તે સાચામાં સમાઇ જાય એવાં છે.] વર્તમાન સામાજિક જીવનના પાપોથી જાણકાર એવો કોઇપણ હિંદુ કે જેની તેમાં સુધારો કરવાની તમન્ના હોય, તે પણ મીસ મેયોએ ચીતરેલા ચિત્રને તદન જુદું તથા અતિશયોક્તિ ભરેલું છે તેમજ તે સિવાય બીજું છે, એમ કહેજ નહિ.

સત્યવાત તો એ છે, કે તેણીએ તદન ખોટાં અનુમાનો અને ઉદાહરણોથી શરૂઆત કરેલી. ઓળખના પ્રકરણમાં આપણે જોયું છે, તે પરથી માનવાને સબળ કારણ મળે છે, કે આ અમેરીકન સ્ત્રી પત્રકાર, અસહાય્યા, અનભિજ્ઞ અને અલિપ્ત રહી હિંદુસ્તાન આવી હતી નહી, પણ રાજદ્વારી પ્રચાર કાર્યને માટે આવી હતી. તેણીનો ઇરાદો બ્રિટીશ સામ્રાજ્યને ચુનાનો ઢોળ ચઢાવવાનો હતો, અને તેણીના તે કાર્યને પરિપૂર્ણ કરવાને સારૂ તેણીએ એક લેખક તરિકેની વિવેક બુદ્ધિનો ત્યાગ કર્યો છે, હિંદુસ્તાનનું નિરક્ષરણપણું, દુખો અને વ્યાધિઓને માટે સરકારને તેણી જરાપણ જવાબદાર ગણતી નથી. તેણીને મન હિંદુસ્તાનમાં જે છે તે સઘળું ખોટું છે, અને તેમ હોવાનું કારણ હિંદુઓ કાતો જંગલી, વિકારી, દુષ્ટ પશુઓ તે છે, કાતો બંને છે, તે છે. પછીના પ્રકરણમાં જે લંબાણ ચર્ચા છે તે દુષિત સામાજિક સ્થિતિને ઉદ્દેશીને છે. તે બાબતમાં હિંદી સરકારને તેની જવાબદારીમાંથી તેણી તદન મુકત કરે છે, તે એક નૈયાયિક યુક્તિવાદ છે. તેથી શરૂઆતમાંજ તેની બરાબર તપાસ કરવી ઉચિત છે.

મીસ મેયો મધર ઇંડિયાના ૨૩ મા પાનામા સર ચીમનલાલ સેતલવડ અને મહાત્મા ગાંધીને ઉદ્દેશીને લખે છે, અતિ વિનીતપક્ષના સર ચીમનલાલ માટે તેણે નીચે પ્રમાણે મ્હ્યું છે, તેણી કહે છે, કે “આ દેશને જેની ઘણીજ ખોટ તેમજ જરૂર છે, તે પ્રારંભિક કાર્યોનો અભાવ, સાહસનો અભાવ, તેમજ મુશ્કેલી ભરેલા સ્તભિત કાર્યોનો અભાવ, છે.”

આ કથન તેણીએ મહાત્મા ગાંધીના અઠવાડીક પત્ર યંગ ઇંડિઆની સાથે સાથે સરખામણીમા મુકયું છે. યંગ ઇંડિઆમાં જે લખેલું છે, તે આ પ્રમાણે —“આપણી દીનતા કલ્પના શકિત તેમજ પ્રારંભિક કાર્યોની ખોટને માટે સરકારને ગુન્હા પાત્ર ગણીએ છીએ, તે સાચુ છે”,

પછીથી તેણી બીજા કેટલાક લોક પ્રસિદ્ધ માણસોએ જે કહ્યુ છે, તેઓને માટે કહે છે તેવાઓને શું જોઇએ છે, તેમજ તેઓ જે કહે છે, તે નીચે પ્રમાણે છે, એમ તેણી કહે છે “આપણા ઉત્સાહો આટલા નિષ્ફળ કેમ છે? આપણા ભ્રાતૃત્વ માટેના સ્વાતંત્ર્યના પરસ્પરના વચનો અને સ્વોત્સગોનો વ્યય તથા ભુલાવો આટલી ત્વરાથી કેમ થાય છે? આપણું પુરૂષત્વ આટલું ટુંકું કેમ છે? કેમ આપણે એટલા જલદી થાકી જઇએ છીએ અને જલદી મરણ પામીએ છીએ? તેનો ઉચ્ચ સ્વરે આજ જવાબ અપાય છે, કે “અમારૂં આ ધ્યાત્મ તત્વ ઘવાયું છે, અને લોહિથી નિગળે છે ઉદ્ધત ત્રાહિતના આવાગમનથી અમારો આત્મા છવાયો છે, તેમજ તેનો પ્રકાશ ભુસાઇ ગયો છે કોઇ પણ સ્થાને કંઇ પણ થઇ શકે એમ નથી, સિવાય કે તે નાસી જાય, ત્યાં સુધી રાજદ્વારી સભાપીઠો પરથી શ્રદ્ધા યુક્ત થઇ તે રાજદ્રોહીઓને નિંદવા, બ્રિટનો પદભ્રષ્ટ થાય અને જતા રહે, ત્યારે અને ત્યારેજ સ્વતંત્રના સ્વતંત્ર શ્વાસોશ્વાસ આપણે લેતા થઇશું, અને આપણી વહાલી માતૃભુમિની નાની નાની જરૂરિઆતો તરફ આપણે લક્ષ આપીશું.”

આ બધા ઉદ્‌ગારો તરફ મીસ મેયોનું વાક્‌છલન જુઓ "ઉપર જણાવેલી પરિસ્થિતિઓને હિંદુસ્તાનની સરકાર સાથે કાંઇ લેવા દેવા નથી. સરકાર મ.રી હોય, નરસી હોય, બેદરકાર હોય અગર તો ગમે તેવી હોય બો પણ 'નિશ્ચલતા, દીનતા, કલ્પનાસૃષ્ટિ તેમજ આર ભિક કાર્યોનો અભાવ, રત ભના શકિતનો અભાવ, સતત દ્રઢભકિતનો અભાવ, ઉત્સાહોની નિષ્ફળતા જીંદગીના સત્વની દુર્બળતા, આ જમ નાના હિંદુના લક્ષણો છે, એમ નથી, પણ પ્રાચીન કાળથી તે અસ્તિત્વ ધરાવે છે

મીસ મેયો કહે છે કે—"હિંદુમાં આ બધા લક્ષણો વધ્યાંજ જશે અને જ્યા સુધી તેઓના અસ્તિત્વનો આભાસ તેઓને થશે નહિ, તેમજ પોતાના બ'ને હાથ વડે તેનો ઉચ્છેદ કરશે નહિ, ત્યા સુધી કશુ સુધરવાનું નથી તેનું શરીર તથા આત્મા ગુલામીની બેડીમા જકડાઇ ગયાં છે, પણ તે પોતે તે બેડી ફેરવે છે. તેમજ તેને વળગી રહે છે એટલુંજ નહિ પણ બળજબરાઇથી તે બેડીઓનો બચાવ કરે છે કોઇ પણ બીજી સહાય નહિ, પણ તેના વક્ષસ્થળમા નવો પ્રાણ જ તેને મુક્ત કરી શકશે. બહારનાં તત્વોની તેની પરિપાટિ, ભૂત, વર્તમાન કે ભવિષ્યની ફક્ત હિ દુઓના મનને છેતરે છે, અને તેના છુટકારાનો દિવસ દૂર દૂર કાઢે છે"

પ્રયત્ન કરો. સ્ત્રી શિક્ષિકાઓ સિવાય એટલાજ માટે કે જો તેવી સ્ત્રીઓ ને ગમે તે કામમાં નિયોજો તો જરૂર તેઓનું સત્યાનાશ જ વળે, અને પછી તમે પૂછો કે એ લોકોનું અક્ષરજ્ઞાન કેમ બહુ ધીમું ચાલે છે?

"બ્રિટિશો, રશિઅનો અને જાપાનીસો ઉંચી પદવી પર હોય, કે રાજા રજવાડાઓ પ્રાચીન કાળમાં હતું તેમ દેશના ભાગલા પાડી સર્વ સત્તાધીશ બને, અથવા તો હમણાં જે છે, તેના કરતાં બીજી કોઇ સત્તા ઉદ્‌ભવે, તો પણ તેનાથી કંઇજ ન વળે. હિંદુસ્તાનની સ્વતંત્રતાની ઉન્નતિના માર્ગમાં જો કોઇ પણ સત્તા હમણાં જે ગતિ છે, તે કરતાં ત્વરિત ગતિથી કંઇ કરી શકે, તો તે શક્તિ ફક્ત હિંદુસ્તાનના માણસો-માંજ છે, કે જેઓ તે માટે વાતોમાં કાળ વ્યતીત કરવાનું છોડી દઇ પરસ્પર દોષારોપણ કરવું મૂકી, સરકાર પર દોષોનો આક્ષેપ કરવો ત્યાગી દઇ પોતાનાં શરીર તથા આત્માની ઉન્નતિનું કામ, કે જે તેની રાહ જોઇ રહ્યું છે, તે જેટલા જોસથી તેઓ કરી શકે તેટલા જોસથી તેની સામે થઇ, અટકાયતો તોડી પાડી કરે તોજ થઇ શકે."

તેણીને કંઇ અન્યાય ન થાય તેવા ઇરાદાથી મીસમેયોનું આ લંબાણ ટાંચણ અમોએ કર્યું છે. હિંદુઓની મૂર્ખતા અને કુસંપને માટે આપણે યુક્તિવાદથી એમ કહીએ કે પારકાઓને રાજ કરવા આપણે બોલાવ્યા છે, તેમાં ઠપકા પાત્ર આપણે છીએ. તેમજ તેવા રાજ્યથી આપણે ઠીંગણા, વીરત્વહીન, અને પ્રારંભિક કાર્યની વૃત્તિ વગરના થયા છીએ તેમજ દેશની કુશળતા તથા દેશમાં સુધારો કરવા અશક્ત છીએ તો કંઇ ખોટું નથી. મીસ મેયોનો યુક્તિવાદ જો કંઇક આવાજ ઇરાદાથી હોય તો તેનું બળ આપણને કબુલ છે ખરં જોતાં તેણીનો યુક્તિવાદ એટલો સખત છે, તે સબબથીજ પારકું ધુંસરં ફેંકી દઇ એક પ્રજા તરીકે પૂર્ણાવસ્થાએ પહોંચવા તેમજ સ્વતંત્ર અને ઉન્નત થવા અમારો દૃઢ આગ્રહ છે.

મીસ મેયોના વાદની પ્રણાલિકા કાંઇક જુદીજ છે. રાષ્ટ્રીય દીનતા તથા અકુશળતાને રાજદ્વારિ પરિવેષ્ટણા સાથે કંઇ સંબંધ નથી એમ તેણી કહે છે. સાહસ અને પ્રારંભિક કાર્યો શું રાજદ્વારી પરિવેષ્ટણાથી તદ્દન સ્વતંત્ર છે ? ન્યાય અને કારોબારી નિયંત્રણના સંચાલકોની શું રાષ્ટ્રના કૌશલ્ય, શારીરિક સંપત્તિ તેમજ વિદ્યાપર અસર થતી નથી ? આ બધાનો આધાર શું મીસ મેયો કહે છે, તેમ આપણા સામાજિક રિવાજો પર છે ? કોઇ પણ દેશની રાજદ્વારિ પરિસ્થિતિ, દેશના રીતરિવાજો તેમજ વિદ્યા વિષયક વગેરે નિશ્ચિત કરવામા કારણભુત નથી થતી શું ?

આ સવાલો મુલ સ્પર્શી છે અમને એમ લાગે છે કે હિંદુસ્તાનનો પહેલો પ્રશ્ન મુખ્યત્વે રાજદ્વારિ અર્થશાસ્ત્રથી થતી લુંટનો છે. સામાજિક રીતરિવાજોનો સવાલ બીજી પંક્તિનો છે.

પોતાના કાર્યની સફળતા માટે મીસ મેયો કેટલાંક તથ્યો પર ચણતર કરે છે, કે જેનું અસ્તિત્વ છેજ નહિ. બીજું કલ્પિત પ્રાચીન ઇતિહાસ પર તેણી આધાર રાખે છે કે, જેનું તેણીને જરાએ જ્ઞાન નથી. આખા દેશના સામાજિક તેમજ ધાર્મિક જીવનપર રાજદ્વારિ તેમજ આર્થિક બંધનોની શી અસર થાય છે, તે તરફ તેણી તદ્દન આંખમીંચામણા કરે છે. મીસ મેયોનો આ પ્રમાણે ઉપર ટપકે રાજદ્વારિ વિષયને ધકેલી મુકી કરેલો વાદ નિરર્થક છે. અમેરિકાના પ્રખ્યાત માનસશાસ્ત્રના અભ્યાસક પ્રોફેસર મનસ્ટરબર્ગે સહાનુભાવ અમેરિકનોનું નિરીક્ષણ કર્યું, તે વખતે મીસ મેયો અને તેના જેવી બીજી સ્ત્રીઓએ તેના તરફથી જણાવેલો અનુસૂચક ઉપહાર મેળવ્યો

આ ધૃષ્ટતા તથા અજાનતા એ એક સ્ત્રીઆત્માનું ગંભીર લક્ષણ છે, અને બુદ્ધિ વિષયક પ્રદેશોમાં તેણીનો પ્રવેશ કેટલો ભયંકર નિવડે તે બતાવી આપે છે."

એક બાર વર્ષની બાળા શા કારણથી દયાજનક શારીરિક સ્થિતિ અને લોહીનો નમુનો છે? એમ મીસ એગે પૂછે છે, તેનો કારણો નીચે પ્રમાણે હોઇ શકે. (અ) વંશપરંપરા. (વ) પુરતા ખોરાકનો અભાવ. (ક) જીંદગીની આરોગ્યતા જાળવવાની ખામી. (ટ) અજ્ઞાનતા અને નિરક્ષરતા. (અ) વગને આપણે છોડી દઇએ તો પણ કોઇપણ એમ કહી શકશે કે વ, ક, ટ નો આધાર રાજદ્વારિ પરિસ્થિતિને અવલંબી નથી? એ તો સહજ વાત છે કે નબળાં માબાપનાં છોકરાંઓ પણ પાછળથી તેમને સારી રીતે ઉછેરવામાં આવે તો સબળા થઇ શકે છે, અને તેઓની વંશપરંપરાની કમતાકાત દુર થઇ શકે છે, પણ વંશપરંપરાની નબળાઇમાં રાજદ્વારિ ગુલામીથી થતી આર્થિક દારિદ્રતાનો ઉમેરો થાય, અને તેથી છોકરાંઓ વધારે નિર્બળ બને, તો પરમાત્મા સિવાય બીજો કોઇ તેમનો છુટકારો કરી શક્તું નથી. રાષ્ટ્રીય સત્તાની ફરજ છે, કે દરેક છોકરાની બરાબર સંભાળ લેવાય છે કે નહિ, તે તેણે જોવું જોઇએ. મા બાપો ગરીબ હોય તેથી સારા અને તંદુરસ્ત વાતાવરણમાં છોકરાઓને ઉછેરી શકવા તથા સારા નાગરિક બનાવવા તેઓ અશક્ત હોય તો તેની જવાબદારી રાજ્ય પર જ છે, એમ કહેવાને વાંધો નથી. બીજા દેશોમા આ નિયમોની જાણને અનુસરી અર્વાચીન કાળમાં રાષ્ટ્રીય બાલ ગૃહો સ્થપાયાં છે, કે જેનો લાભ ન્યુનતામાં જન્મેલાં છોકરાઓને મળે છે. માતા પિતાની મદદ વિના ફરજીઆત કેળવણી માટે જાહેર રાષ્ટ્રીય શાળાઓ સ્થપાઇ છે. જેના લાભ સૌ કોઇને મળે છે. ખાસ આવાસની બાંધી, શારીરિક શિક્ષણ, અસંપૂર્ણ રીતે પોષાતાં છોકરાંઓનું નગરીયથી પોષણ, ફરજીઆત અને અનુકાલિક શારીરિક તપાસ અને છેલ્લું પણ અગત્યનું, ધંધા રહીતો માટે ધંધાની ગોઠવણ આ સર્વ, પ્રગતિ ચહાતા

દેશનાં ખરાં કર્તવ્યો છે? બીજાં રાજ્યો મદ્યપાનનાં મૂળ કાઢી નાંખવા તથા ઉપદંશાદિ વ્યધિઓના ફેલાવો તેમજ અતિ પ્રમાણમાં વસ્તી ન વધે; તેટલા સારૂં લગ્ન વગેરે કાયદાપુરઃસર કરવતું કામ શા માટે કરે છે? બીજા દેશનાં રાજ્યો શા ઉદ્દેશથી નિરાશ્રિતોને માટે પ્રધાનો નીમે છે? દરેકને રહેવા ઉજાસવાળાં મકાનો પુરાં પાડવાનું તથા ચોકખું દુધ પુરૂં પાડવાનું કામ બ્રિટિશ સરકારે પોતાના દેશમાં, શાં કારણથી હાથ ધર્યું છે? મીસ મેયોનાં અનુમાનો ખરાં હોય તો અમે પૂછીશું, કે શા કારણથી આ બધું કરવામાં આવે છે?

જો બીજા દેશની સ્વરાષ્ટ્રીય સત્તાઓ આ બધી જવાબદરીઓમા ન્યાય પુર્વક વર્તે છે, એમ માનીએ તો હિંદુસ્તાનની સરકાર તે જવાબદારીમાંથી કેમ છટકી શકે? પણ આનો જવાબ ખુલ્લો છે. હિંદુસ્તાનની સરકાર પરદેશી છે, કે જેનું મુખ્ય કામ સામ્રાજ્યના લાભને માટે બને એટલી લુંટ ચલાવવતું છે. માજી હિંદી પ્રધાન સર ઑસ્ટીન ચેમ્બરલીને તા. ૨૮ માર્ચ સન ૧૯૧૭માં સેવોય હોટલમા કહ્યું હતું, કે 'હિદુસ્તાન સામ્રાજ્યને માટે લાકડાં ફાડનાર અને પાણી ખેંચનાર ન રહેવું જોઇએ.' તે ઉકિતમાં સામ્રાજ્યને માટે હિંદુસ્તાન લાકડા ફાડનાર અને પાણી ખેંચનાર છે, તે સ્પષ્ટ દેખાય તેવું છે. આજ સુધી હિદુસ્તાનની તેવીજ સ્થિતિ છે. અંગ્રેજ સરકારની હિદુસ્તાનમાં આર્થિક રાજનીતિ તે વાત પુરવાર કરે છે. *

છેલ્લાં ૨૦૦ વર્ષથી સામ્રાજ્યને માટે અંગ્રેજો હિંદુસ્તાનમાં લુંટ ચલાવી રહ્યા છે, તેથી થતું સામાજિક અધ પતન શારીરિક નીચાવસ્થા, પ્રારંભિક કાર્યોનો અભાવ, તેમજ આત્મિક દૌર્બલ્ય, એ સઘળાં તત્ત્વો આપણે રજુ કરીએ, તો હિંદુસ્તાનની દુર્દશાનો ઉકેલ સહજ થઇ શકે ગત

---

* હવે પછીના પ્રકરણોમાં આ વાતને ઉદ્દેશીને હું કહીશ વધારે વિગત જાણવાની ઇચ્છા રાખનારે મ.રી 'હિંદુસ્તાન પ્રત્યે વિલાયતનું દેવું' એ ચોપડી વાચવા તથા તેમાનાં દસ્તાવેજી પુરાવા જોવા, હું કહું છું. તે ચોપડીના પ્રકાશક બી૰ ડબ્લ્યુ હયુસ્ચ છે. ન્યુયોર્ક ૧૯૧૭.

૭૫ વર્ષમાં સામાજિક કાયદાઓએ ગ્રેટ બ્રિટન, ફ્રાન્સ, જર્મનિ, યુનાઇટેડ સ્ટેઇટ ઓફ અમેરિકા અને જાપાનને કેટલો લાભ કર્યો છે, તે મીસ મેયો તેમજ બધા જાણે છે. બાળકોની અગર તો મોટાંની જીંદગીની એક પણ એવી પવિત્ર ગણાતી સ્થિતિ નહિ હોય કે જ્યાં કાયદો અગરતો કારોબારી સત્તાનો હુકમ ન પહોંચી શકે. સ્વદેશીય રાષ્ટ્ર સત્તાજ પોતાના લોકો સાથે ઓતપ્રોત થઇ શકે. પ્રજાનું કલ્યાણ તેમજ અમલ કરતી સત્તાનું કલ્યાણ એક બીજા પર આધાર રાખે છે તેથી બંનેનું એકજ સ્વરૂપ હોઇ શકે. પ્રાચીન કાળના હિંદુસ્તાનમાં પણ સામાજિક જીવન અને તંદુરસ્તી માટે રાજ્યને ઘણું કરવું પડતું. હિંદુ કાયદાશાસ્ત્રીઓ અને ટીકાકારો એ જાહેર શિક્ષણની દરેક શાળાઓ જેવીકે વિદ્યાર્થી જીવન, લૌકિક અને વ્યક્તિગત આરોગ્ય રક્ષણ, લગ્ન વગેરેને માટે મોટાં પુસ્તકો લખ્યાં છે.

કોઇ પણ મનુષ્યને પુરેપુરો નાગરિક બનાવવાની જવાબદારી રાજ્ય પર છે, તે વાત દરેક રાજદ્વારિ તેમ રાજનીતિજ્ઞ મનુષ્ય સ્વીકારે છે. આધુનિક સમયમાં આ વાત એટલી ખુલ્લી છે, કે તેને માટે ટાંચણો તથા આધાર આપવાની મહેનતમાં ઉતરવાની જરૂર નથી, છતાં મીસ મેયોના વાદને અનુસરી તેમજ તે સવાલ મર્મસ્પર્શી તેણી માને છે, તેથી વર્તમાન લેખકોના અભિપ્રાયો અસ્થાને નહિ ગણી શકાય.

અમેરિકાના સમાજશાસ્ત્રી પ્રોફેસર સ્કૅટ નીઅરીંગ પોતે રચેલા એક સારામાં સારા પુસ્તક "સોસીઅલ એડજસ્ટમેન્ટ" 'સામાજિક બંધારણમાં' લખે છે કે "મોટી જાતિમાં ખોટું સામાજીક બંધારણ લોકોના અભિપ્રાયને અવલંબી ઘડેલા કાયદાથીજ સુધરી શકે. મોટા સમુહના લોક-અભિપ્રાયથી બંધારણમાં કંઇક સુધારો થાય, પણ જે સુધારો કાયદાથી થઇ શકે તેવો તેનાથી નજ થાય."

વિલાયતના સામાજિક તત્વચિંતક મહાશય એલ. ટી. હોબહાઉસ એ સવાલની ચર્ચામાં કેવી રીતે સમાજની જવાબદારીઓ આધુનિક

રાજ્યો પર આવી, તે વિષે વર્ણન કરે છે. તેના એક પુસ્તકમાં બંનેની સામાન્ય જવાબદારીઓ કેવી સુંદર રીતે ઉદ્‌ભવી, અને ર જ્યની સત્તા તે પર કેવી રીતે પ્રવર્તી તેની લંબાણ ચર્ચા કરેલી છે. તેમજ દરેક માણસને રાજ્યે, કામે વળગાડવાની સવડ કરવી તથા ઘડપણમાં દરમાયો વગેરે મળે, તેવી સગવડ કરી આપવાના નિયમનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. લઘુમતિના પુઅર લો 'કમિશન'ના રિપોર્ટને ઉદેશી ભલામણ કરતાં તેઓ લખે છે કે 'પ્રયાસના વિનિમયો'મા રાજ્યની સહાનુભુતિ સમાઇ જાય છે, કારણ તેવી આપ લે, લોકોને ધંધે વળગાડે છે, તેમ થવું જરૂરનું છે, કે જેથી કોઇ પણ કામ કરી શકે તેવી સ્ત્રી અગર પુરૂષ કોઇપણ ઉદ્યોગના સંદિગ્ધ વખતમાં સાધન રહિત ન રહે. રાજ્યની ફરજો માટે તેઓશ્રી કહે છે કે કોઇ પણ આળસુ એદી સમાજને ભારરૂપ થાય તેવી રીતે આમ તેમ રખડતો તથા દયા દાન પર જીવન ગાળનો નજ રહેવા દેવો જોઇએ. પોતાના સ્ત્રી પુત્રાદિકને ચીંથરે હાલ તથા ભુખે મારતો, ઝુંપડામા પડી રહેતો એવો કોઇ માણસ ન રહેવો જોઇએ છોકરાંઓની સંભાળ લેવાવી જોઇએ. માતા જો કુદરતે તેને માટે નિર્માણ કરેલું બાળરક્ષણનું કામ બરાબર કરતી હોય, તો તેણી કૃત કૃત્ય છે. તેની પાસેથી બીજા કોઇ બદલાની આશા નજ રાખી શકાય. તેણીનો નિર્વાહ થવોજ જોઇએ. પુરૂષને સારી રીતે કબજામાં રાખી યોજવો જોઇએ. ઔદ્યોગિક સ્પર્ધા સામે મન અને કર્મથી ટકી શકવા તે લાયક થાય ત્યા સુધી તેને વાસિત પ્રદેશમાં મોકલી દેવો જોઇએ, કે જ્યાં તે કામ કરતા શીખે.

જુદા જુદા યુગોની અને જુદા જુદા રાજ્યોની ફરજો માટે તેઓશ્રી ઉપર પ્રમાણે વિચારશ્રેણી દર્શાવે છે. એ બધાનું પરિણામ હાસના જમા નામા એજ આવ્યું છે કે મનુષ્યની જિંદગીનાં વિભાગોમા વ્યવસ્થાપક તરીકે રાજ્યોએ બહોળા વિસ્તારમાં કાર્યો આરંભ્યાં છે. તેમાનું અગ્રગણ્ય કેળવણી છે. કેળવણીની બાબતમાં પુર્વે રાજ્ય જો થોડા હજાર રૂપિયા ગરીબોના નિભાવ માટે આપે તો તે કૃત કૃત્ય મનાતું. મારી

ઉઠગી દરમિઆન રાજ્ય પ્રાથમિક કેળવણીની બાબતમા લગભગ કુ પ્રજાને કેળવણી આપતુ બન્યુ છે, એટલુંજ નહિ, પણ માધ્યમિક કળવણીનો પણ સારો પ્રચાર થયો છે તેમજ વિશ્વવિદ્યાલયોના જેવી કેળવણીને માટે નાણાની સગવડ કરાઇ છે" પ્રોફેસર હૉબહૉસ આપણને બતાવે છે, તેમ હમણાના જમાનામા રાજ્યો પર આવી પડતો બોજો જુના મત પ્રમાણે રાજ્ય પર નહીં, પણ માબાપો પર પડવો જોઇએ અને તેને માટે જવાબદાર પણ તેઓજ હોઇ શકે હાલમા ફરજીઆત કેળવણી થવાથી કેટુંબિક સ્વતત્રતા અનિવાર્ય શિક્ષણના રૂપમા બદલાઇ ગઇ છે 'કેળવણીના પ્રધાનનુ હમણાનુ બજેટ (આયવ્યય ગણના) સન ૧૮૫૦–૧૮૬૦ સાથે સરખાવીએ અને રાજ્ય વ્યવસ્થાયે તેમા કેટલો વધારો કર્યો છે, તે જોઇએ તો તે વાત તરત સમજી શકાય, કારણ તે કરતા વધારે સારો દાખલો બીજો ન હોઇ શકે"

ઐતિહાસિક પ્રમાણો તો સ્પષ્ટ છે અને ૧૮૭૦ અથવા તેથી આગળના સન ૧૮૩૦ ના સુધારાઓ વિલાયતમા અમલમા આવ્યા ત્યારથી તે દેશની ધાર્મિક, સામાજિક, આરોગ્ય રક્ષણની અને ઔદ્યોગિક સ્થિતિ આપણે તપાસીએ તો આપણને માલમ પડશે કે ત્યાના જન સમાજની હાલત હાલ હિંદુઓની છે તે કરતા વધારે ખરાબ હતી પુષ્કળ નિરક્ષરતા આધિઓ અને દારિદ્ર વિપુલ હતા તેમજ કારખાના ઓમા કામ કરતા સ્ત્રી તથા છોકરાઓની સ્થિતિ અવર્ણનીય હતી શુદ્ધ ચારિત્ર્યનો તો તદ્દન અભાવજ હતો સન ૧૮૭૦ સુધી તે બાબતમા ઇગ્લાડના પરાક્રમોને માટે ઇતિહાસકર્તા મી૦ જી એમ ટ્રેવેલીન નીચે પ્રમાણે કહે છે —

"વિક્ટોરિઆ રાણીના રાજ્યના પાછલા ભાગમાં રાષ્ટ્રીય નિયન્ત્રણનુ લક્ષણ સ્પષ્ટ રીતે બે જાતનો અદર અદરનો સબધ બતાવે છે એક તો લોકહિતૈષી તરફથી થતા યત્નો અને રાજસત્તા બીજુ

સ્થાનિક અને માધ્યમિક સત્તા આર્મેની મભા અને સ્થાનિક સરકારે આખા સમાજની જરૂરિયાતો પુરી પાડવાનું શરૂ કર્યું, તથા જેમ કેળવણીને માટે ખાનગી પ્રયાસોમા રાજ્ય વધારે રસ લેતુ થયુ, તેમ એક રાજ્યથી નિભાવાતી મોટી સંસ્થા ઉભી થતી ગઇ તેવી સંસ્થાઓને સ્થાનિક સત્તાએ તીજોરીની મદદ આપવા માડી, તથા રાજ્ય તરફથી નિરૂપકો જિંદગીના આયાસો તપાસવાને તથા ઉદ્યોગોને લગતા વીમાઓ તથા આધુનિક કેળવણીની સંસ્થાઓ સ્થપાઇ"

વળી તેઓ શુ કહે છે? —

"દયાશીલતા પ્રજાપ્રભુત્વ અને કેળવણી જેમ આગળ ધપ્યા તેમજ વેપાર ઉદ્યોગની નીતિરીતિમા જે ફેરફારો થયા તેને અંગે સ્ત્રીપુરૂષો ટોળાબંધ કચેરીઓ તથા કારખાનાઓમા ભેગા થવા લાગ્યા. તેને પરિણામે સમાજમાં સ્ત્રીઓનુ સ્થાન ક્યા હોઇ શકે તે વિચારો ઉદ્ભવ્યા સ્ત્રી કેળવણી તરફ જે તદ્દન બેદરકારી હતી, તેને બદલે બે સદી પછી પુરૂષવર્ગ જેટલુ ધ્યાન અપાવા માડ્યું કાયદામા પણ સ્ત્રીઓને જુદુ સ્થાન અપાયુ, એટલુજ નહિ પણ તેમા યોગ્ય ફેરફારો થતા રહ્યા'

યુરોપના બીજા દેશો ઇગ્લાડ કરતા તે વખતમા વધારે આગળ પડતા હતા. સન ૧૮૧૭મા ફરજીઆત કેળવણીને માટે કાયદો કર્યો હતે બ્રિટનના સ્થાનિક રાજ્યો સમાજની બાબતમા રાજ્યને વધારે સત્તા આપવાની વલણ વિશે ચાર્લ્સ પીઅરસન "નેશનલ લાઇફ અને કેરેક્ટર'મા શુ કહે છે? —

'આટલી વાત ધ્યાનમા રાખવા જેવી છે, કે દરેક યુરોપી રાજ્ય કે જેમા જરમેનીક બીજવાળાનો પણ સમાવેશ થાય છે, તેઓએ પણ સૈકાઓથી એજ રૂપરેખાને અનુસરી કામ કર્યું છે"

દરેક રાજ્યો તેમજ રાજનીતિશો આ નિયમોની મહત્તા સમજે છે દરેક વ્યક્તિગત સમજ શસ્ત્રી ફેસીસ્ટ. બો શેવીક મતવ્યવાળા

દેશો પણ પ્રજા નિરક્ષર ન રહે તે જોવાની રાજની ફરજ છે, એમ સમજતા થયા છે. આ મત અતિસમૃદ્ધ અમેરિકાએ પણ સ્વીકાર્યો છે. તેમજ ઉદ્યોગશીલ મેક્સિકો, જાપાન અને પાશ્ચાત્યોએ પણ સ્વીકાર્યો છે. હિંદુસ્તાન રાજદ્વારિ બાબતનાં સ્વતંત્ર થાય તો તે પણ અપવાદ રૂપે નજ રહે. પાશ્ચાત્ય દેશના જન સમુહને જેમ નિરક્ષર રહેવું ઠીક લાગતું નથી, તેમ હિંદુઓને પણ તે નજ ગમે. પાશ્ચાત્ય દેશોમાં છે, તે પ્રમાણે હિંદમાં પણ કેળવણી ફરજીઆત કરવી પડે તે ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે,"

પ્રકરણ ૮.

યુરોપથી પ્રકાશ (જ્ઞાન)

મીસ મેયોના પુસ્તકના ૧૩ થી ૧૬ પ્રકરણો કેળવણીને ઉદ્દેશીને છે આમાંના પહેલાનું મથાળું "મને નોકરી આપો કે મને મોત આપો"નું છે. મશ્કરીમાં તેમજ મૂર્ખતા ભરેલી રીતે તેણી મથાળાના શબ્દ એવા ચુંટે છે, કે તેજ બતાવી આપે છે કે હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજ સરકારની કેળવણીની નીતિ કેવી ધૂતકારવાને પાત્ર છે. પણ હિંદમાં અંગ્રેજ સરકારની કેળવણીની બાબતમાં કંઇ ફરજ છે, એમ તેણી કબુલ કરતી નથી. તેણીનો ધંધો તો ફક્ત હિંદુઓની ભૂલ કાઢવાનો તેમજ હિંદુ. ઓની નાલાયકી તથા કેળવણીની પ્રથાનો પુરેપુરો દોષ હિંદુઓ પર મુકવાનો છે.

મધરઇન્ડીઆના ૧૩મા પ્રકરણની શરૂઆત મીસ મેયો આ પ્રમાણે કરે છે—

"હિંદના કેટલાક રાજદ્વારી નેતાઓ ઠોકી ઠોકીને કહે છે, કે લોકસમુહને માટે કેળવણી ફરજીઆત કરવી જોઇએ. તેઓ કહે છે કે ઇગ્લાંડે પોતાને ત્યાંતો કેળવણી ફરજીઆત ઘણા વખતથી કરી છે.

હિંદમા પણ તેઓ તે પ્રમાણે કેમ કરતા નથી? તેમ નહિ કરવામાં તેઓનો મુદ્દો લોકોને અભણ રાખવાનો છે."

મીસ મેયો કહે છે કે આનો ગરમાગરમ જવાબ, પનાગાલના રાજાએ આપ્યો છે. તેઓ મદ્રાસ ઇલાકાના તે વખતના અબ્રાહ્મણ વર્ગના નેતા હતા. "તદ્દન કચરો" તેઓ બોલ્યા, "બ્રિટનો હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા તે પહેલાં ૫૦૦૦ વર્ષમા બ્રહ્મણોએ અમારી કેળવણીને માટે શું કર્યું છે? હું તમને યાદ આપું છું, કે નીચ વર્ણના કાનમાં, જો તેઓ પુસ્તકો વાંચે તો ઉકાળેલું સીસું રેડયા સિવાય બીજો કયો તેઓનો હક તેઓએ સાબિત કર્યો છે? બ્રાહ્મણોનેજ ભણવાનો હક છે, એમ તેઓ કહે છે. જ્યારે મુસલમાનો ઉભરાયા અને અમને કબજે લીધા, તેમાં પણ હિંદુઓથી ચલાવાતા રાજ્ય કરતાં કંઇક સુધારો થયો. બ્રિટનો હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા, તે પછીથીજ શાળાઓ, છાત્રાલયો, અને વિશ્વવિદ્યાલયોમા દરેક કોમના માણસો ભાગ લેતા થયા."

એબેડુબાઇઝની ચોપડીમાંથી તેના આધારને માટે બે ફકરા તેણી ટાંકે છે. છિન્નભિન્ન રીતે લેખીકાની ટાંચણો આપવાની રીતથી આપણે વાકેફ છીએ. પુરેપુરં ટાચણ નીચે પ્રમાણે છે—

"બ્રાહ્મણો બરાબર સમજતા હતા કે વિદ્યાથી તેઓનામા બીજી ન્યાતો કરતા શિષ્ટતા આવશે, અને તેથી બીજી ન્યાતો અને વર્ગોને વિદ્યાથી અલગ રાખવામાં ગુહ્યાર્થ સમાએલો હતો તેમજ તેઓ, તે પુસ્તકો ન જ વાંચી શકે એવી અગમચેતીઓ રાખી હતી."

મુળ ફકરામાંથી જે બે વાકયો બાતલ કરવામાં આવ્યા છે. તેમા લખ્યું છે કે "પરાપૂર્વથી હિંદુઓએ જ્ઞાન સંપાદન કર્યું હતું, અને મુખ્યત્વે બ્રાહ્મણો તો જ્ઞાનના ભંડારજ હતા." ખુલ્લી રીતે તેણીના પુસ્તકના ઉદ્દેશને નુકસાન ન થાય એવા ઇરાદાથી કાપતી મીસ મેયોએ કરી છે,

ઓળખના પ્રકરણમાં એબેડુબોઇઝ પર કેટલો વિશ્વાસ મુકી શકાય, તે માટે આપણે લંબાણ વિવેચન કરી ચુકયા છીએ. તેનાં દુષિત કથનો પર કોઇપણ નિષ્પક્ષપાત રીતે તપાસ કરનાર વિશ્વાસ ન રાખે, તે ભારપુર્વક કહેવાની જરૂર નથી. મીસ મેયો પોતાના કથનને માટે પનાગાલના રાજાને આધારભુત ગણે છે, કે જેનો કાગળ ઓળખના પ્રકરણમા અમોએ આપ્યો છે. તેમાં સાતડા નીચે જે તેણે લખ્યું હતું, તેનો તેણીની રીત પ્રમાણે સાતડાઓનો અપ્રમાણિક રીતે ઉપયોગ કર્યો છે. સાતડા નીચેની ભાષા તેણી કહે છે તેમ રાજાની નથી, પણ અમેરિકાની પત્રકાર મીસ મેયોની છે. શુદ્રોથી વેદનો અભ્યાસ ન થઇ શકે એવું રાજાએ કહ્યું છે, પણ યુક્તિવાદ, કે જેમાં તેણી નિષ્ણાત છે, તે રીતથી સાફ સાફ પોતાને અનુકુળ આવે, તેવું કહી નાંખ્યું છે. ખરૂં જોતા વેદના પઠનમાં સંપુર્ણ અભ્યાસનો સમાવેશ થઇ ન શકે. યુગો પહેલા બ્રહ્મણોએ કેળવણીને માટે કંઇ કર્યું અગર ન કર્યું, તેને હાલના જમાનાની નિરક્ષરતા સાથે શું સંબંધ હોઇ શકે? મીસ મેયો પાછળથી નિરાકરણ પર આવવાનો પોતાનો હેતુ પાર પાડવા માટે આગલા જમાનામા કેળવણીની સ્થિતિ શું હતી તેની તપાસમાં ઉતરી પડી છે. કારણ હિંદુઓ પછાત છે, તેમાં બ્રિટીશ સરકારનો દોષ નથી પણ હિંદુઓનો પોતાનો છે, એમ તેણી જણાવે છે.

ડુબોઇઝનો એકરાર અસંબદ્ધ છે. અને પનાગાલના રાજાનો વ્યક્તિગત છે. ધારો કે બ્રહ્મણો પોતના સિવાય કોઇને અધ્યયન કરવા દેતા નહિ, જો કે, તે સદંતર જુઠું જ છે, તો પણ આ સૈકામા પાશ્ચાત્ય સરકાર કે જે એક ઘણી સુધરેલી હોવાનો દાવો કરી વચ્ચે આવી પડી છે, તે પોતાની વર્તણુંકનો ન્યાયથી ઉકેલ કરી શકે તેમ છે.? પ્રાચીન કાળના કાળા અગરતો પીળા બ્રાહ્મણોનું સ્થાન શું આ જમાનામાં ધોળા બ્રાહ્મણોએ લીધું છે? તેમજ બ્રાહ્મણોના પગલાના ચાલી શું ગોરી ચામડી વગરનાને ગુલામ અને અજ્ઞાન

રાખવા માગે છે? હિંદુ બ્રાહ્મણો ઉપરનો આ કટાક્ષ તદ્દન પાયા વગરનો છે અને તે પુરવાર કરવા માટે અમારી પાસે ઉત્તમ પ્રમાણો છે. ક્રિશ્ચિયન પાદરી એફ૦ ઇ૦ કીએ તે વિષય પર લખેલું નાનું પુસ્તક મારી પાસે છે. રેવરંડ કી બ્રાહ્મણો તરફ મારી ચાહનારા નથી નીચે આલખેલો અહેવાલ તેના પુસ્તકને આધારે લખીશ

"રેવરંડ કી બ્રાહ્મણોની કેળવણીની પધ્ધતીનું ઘણા પ્રાચીન કાળથી અસ્તિત્વ હતું એમ કહે છે. વેદના જુદા જુદા અંગો પરિપૂર્ણતાએ પહોંચ્યા તે અરસામા સંસ્કૃત વિદ્યાનું અસ્તિત્વ હતું. એટલુ જ નહિ પણ પધ્ધતિસર કેળવણી આપવાની યોજનાઓ લાંબા કાળથી અમલમા હતી."

બ્રાહ્મણોની વિદ્યાપીઠોના અભ્યાસક્રમ લંબાણથી તપાસવાની જરૂર છે. "નિયમિત રીતે યુવાન બ્રાહ્મણો વેદનો તથા તત્વજ્ઞાનનો ખાસ કરી અભ્યાસ કરતા ક્ષત્રિયો અને વૈશ્યો માટે વેદનો અભ્યાસ બહુ જરૂરી ન ગણાતો, એમ માનવું શક્ય છે, કારણ તેઓને માટે ઉમર લાયક થાય, તે પહેલા તેઓના પોતાના ધંધાને માટે યોગ્ય કેળવણી લેવી વધારે ઉચિત હતી. જેમ જેમ ભવિષ્યમાં તેઓનાપર આવી પડવાની ફરજોને માટે તેઓ ઉમર લાયક થતા જતા, તેમ તેમ બ્રાહ્મણની શાળાઓ, ધંધાને લગતી શાળાઓ, તથા ઘરમા અપાતી વિદ્યાને મુકતા જતા હતા." ક્રાઇસ્ટના જન્મ અગાઉ ૫૦૦ વર્ષ પહેલા કે જ્યારે પ્રસિદ્ધ ધર્મશાસ્ત્રો સંપુર્ણતાએ પહોંચ્યા ત્યારે કેળવણી આપવાની સરણીઓ અમલમા મુકાઇ ગઇ હતી. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યોને યજ્ઞોપવીત ધારણ કરાવી બ્રાહ્મણ શિક્ષકોને ત્યા ભણવા મુકવાની પ્રથાનો રિવાજ ચાલુ હતો, કે જ્યા તેઓને અભ્યાસને અર્થે બાર વર્ષ રહેવું પડતું."

"પછીથી (એટલે-ક્રાઇસ્ટ પહેલા ૪૦૦ થી ૬૦૦ વર્ષ પહેલા) ક્ષત્રિયોની કેળવણી તરફ ખાસ ધ્યાન અપાવા માડયું. રાજદ્વારી

વિદ્વાન પણ ઉદ્‌ભવ્યું હતું. "હિંદુ ઉમરાઓને અપાતી કેળવણી કોઇ પણ રીતે શૌર્ય કાળના યુરોપીઅન નાઇટોને અપાતી કેળવણીથી દરજ્જામાં જરાએ ઉતરતી નહતી......નબળાંઓના રક્ષણ તથા સમાજના રક્ષણનું કામ રાજા તથા અમીર ઉમરાવોનું છે, તેમજ તેઓની સ્થિતિ ફક્ત એશઆરામ તથા આબરૂની : છે, એમજ નહિ, પણ બીજાઓની સેવાને માટે છે, એ વાત મુદ્દાની ગણાતી."

રેવરંડ. ફી. મનુ મહારાજના પ્રમાણ સહીત કહે છે, કે "એક વૈશ્યને માણેક, મોતી, પરવાળાં, ધાતુઓ, સુતરાઉ કાપડ, સુગંધી પદાર્થો તથા તેજાનાની કિંમત આંકતાં આવડવું જોઇએ. બી, કેમ રોપવાં, તેમજ ખેતરોની સારી નરસી જમીન પારખવી, તેમજ સંપુર્ણ રીતે તોલ તથા માપની સમજ પડવી જોઇએ. દરેક વસ્તુનું સારા નરસાપણું, દેશદેશમાં વાણીજ્યના લાભાલાભ, વ્યાપારમાં થતી લાભ–હાનિનો હિસાબ, તેમજ ઢોરો સારી રીતે ઉછેરવાની સમજ હોવી જોઇએ. જુદીજુદી ભાષા બોલતાં, તથા નોકરોના વેતન વગેરેના હિસાબ વિષે તેણે જાણવું જોઇતું હતું."

"અસંખ્ય શહેરો અને ગામડાઓમાં બ્રાહ્મણોની નિશાળો છુટક છુટક વહેંચાએલી હતી, કે જે શાળાઓને 'તોલ્સ' કહેતા."

પવિત્ર ગણાતા એવાં શહેરો, અગર તો રાજદ્વારી મહત્તાવાળાં શહેરોમાં 'ટોલસ્' નામની શાળાઓ, અમુક જાતનાં વિશ્વવિદ્યાલય સાથે સ્થપાતાં. તેના પુરાવારૂપે કાશી તથા નડીઆ છે.

"પ્રાચીન હિંદુસ્તાનની શિક્ષણ પદ્ધતિમાં રેવરંડ. ફી. ને "સુંદર અને ખુશનુમા શિક્ષક અને શિસ્યોનાં ચિત્રો દેખાય છે. કે જેનું અસ્તિત્વ ક્રાઇસ્ટપુર્વે સૈકાંઓથી હતું." શિક્ષક આર્થિક લાભને અવલંબી શિક્ષણ આપતો નહતો, પણ પોતાની ફરજ સમજીને કાર્ય કરતો. કોઇપણ જાતનો આર્થિક લાભ લેવાની તેને સખત મના હતી. શિષ્ય અભ્યાસ પુરો કરી રહે ત્યારે ગુરૂને ગુરૂદક્ષિણા બક્ષિસ તરીકે આપતો;

પણ સ્થિતિપાત્ર શિષ્ય સિવાય જે બદલો અપાતો તે ભણાવેલી વિદ્યાનો પુરેપુરો બદલો નજ ગણી શકાય. શિષ્ય ગરીબ હોય, કે તવંગર હોય તો પણ સાદી જિંદગી કેમ ગુજારવી, તે તેને શિખવવામાં આવતું, તેમજ વ્યવસ્થા, સ્વમાન અને પુજ્યભાવની ટેવો પાડવાનું શિખવાતું. વ્યવસ્થાના નિયમો સખત હતા, પણ તેમાં જરાએ કઠોરતા કે ઘાતકીપણું ન વપરાતું. ડીકન્સના વખતના બ્રિટનો કરતાં શિક્ષાની બાબતમાં હિંદુઓ ઘણા દયાળુ હતા. ગૌતમની આજ્ઞા વિષે રેવરંડકી નીચે પ્રમાણે લખે છે. "શિષ્યને શારીરિક શિક્ષાતો નજ થઇ શકે. બીજા કોઇપણ રસ્તે તે ન સુધરે તો એક પાતળી સોટી અગર તો દોરડાનો ઉપયોગ કરવો. ગુરૂ જો કોઇપણ બીજી શિક્ષા કરશે તો તેને રાજા તરફથી દંડ થશે. મનુ મહારાજ આ સાથે સંમત થાય છે, અને કહે છે કે શરીરના કોઇપણ "પવિત્ર ભાગ પર" શિક્ષા નજ થઇ શકે. અપસતાંબના મત પ્રમાણે "બ્હીક, ઉપવાસ, ઠંડા પાણીમાં નહાવું અને ગુરૂના સન્મુખ ન આવવા દેવું, આવી જાતની શિક્ષા કરી શકાય."

કોઇ અધીરો વાંચક પુછશે, "પણ શુદ્રોનું શું ? રેવરંડ૦કી૦ તેનો જવાબ નીચે પ્રમાણે આપે છે, "શૂદ્રોને બ્રાહ્મણી વિદ્યા તો નજ શિખવાતી પણ સુવાન કારીગરને માટે તેઓએ પોતાની શિક્ષણ પધ્ધતિઓ ઉપજાવી કાઢેલી લોક કેળવણીની પધ્ધતિ કે જેનો ઉલ્લેખ આગલા પ્રકરણોમાં કરવામાં આવશે, તેવી પધ્ધતિઓ જરૂરિઆતને પહોંચી વળવા માટે રચાતી આવી કેળવણીનો સમાવેશ અથવા વિધાન બ્રાહ્મણની શાળાઓમાં ન હતો. વર્ણાશ્રમ ધર્મ, જો કે તેમાં કેટલાક ગેરલાભ છે, તો પણ ઉચી જાતની કારીગરી જાળવવામાં સહાનુભુત નિવડયા છે, એમ તેના ગુણ ગાતાં એબે ડુબોઇસે પણ કહ્યું છે. રેવરંડ૦કી૦ 'કહે છે કે "સુંદર હુન્નર કળા તથા કારીગીરી સૈકાઓથી હિંદમાં હતી,' અને ભવિષ્યમાં પણ સારો ભાવ ભજવશે." દરેક ધંધાને માટે કેળવણી દરેક ઘરમાં અપાતી. ઘણું ખરૂં તો

'છોકરાઓને બાપદાદાનોજ ધંધો શિખવાતો" 'છોકરાને પોતને હાથેજ બધુ કરતા શિખવાડ્ડ." અને તે રીતથી અપાતું શિક્ષણ "આધુનિક શાળાઓની કૃત્રિમતા કરતા ઘણું સારૂં હતું." પોતાનો હુન્નર પોતાનો છોકરો શીખે, તે જાણી પિતાઓ બહુ ખુશ થતા 'હિંદુ કૌતુકાગારમા 'જેયપુર'ની વસ્તુઓનો સંગ્રહ જોતા એક કોતરેલુ વાસણ જોવામા આવ્યુ હતુ. કે જે પરથી એમ માલમ પડતું હતુ કે ત્રણ પેઢી સુધી દિલ્હીના બાદશાહને ત્યા એકજ કુટુંબના માણસો તે કામમા રોકાએલા રહ્યા હતા છોકરાઓને માટે વ્યવસ્થિત અભ્યાસ ક્રમ હુન્નરો શિખવામા મદદરૂપ થતો. જુવાનોને હુન્નર ઉદ્યોગની કેળવણી ફક્ત તેના ધંધા પુરતીજ અપાતી' ઘણા ધંધામા "હુન્નર ઉદ્યોગને અંગે વાચવા તથા લખતા શિખવવાની જરૂરજ ન રહેતી, અને તે વગર ચલાવી લેવતુ. કેટલાક ધંધાને ઉપયોગી પુસ્તકો મોઢે કરી લેવામા આવતા'

બ્રાહ્મણ વિદ્યાસરણીનો સરવાળો કરતા રેવરંડ કી નીચે પ્રમાણે કહે છે—

"મુસલમાન કેળવણીનુ બ્રહ્મણ કેળવણી સાથે ઘણુ મળતાપણું છે. તોપણ યુરોપમા કેળવણીનો પુનરૂદ્ધાર થયો, તેવી કેળવણી કરતાં જરાએ ઉતરતા પ્રકારની તે ન હતી સામાજિક ફેરફારો તથા રાજક્રાંતિના સમયોમા પણ બ્રહ્મણોની કેળવણીની સરણી જીવન્ત રહી હતી, અને હજારો વર્ષ પર્યંત વિદ્યાની જ્યોત મસલો ઝળકતી રાખી હતી, તેમજ મહાન ચિંતકો પેદા થયા હતા કે જેઓના દ્રષ્ટાંતો હિંદુ વિદ્યામા છે, એટલુંજ નહિ, પણ સારી દુનિયાના બુદ્ધિ વિષયક અભ્યાસો પર ઉંડી છાપ પાડે તેવા છે."

બૌદ્ધ ધર્મના કાળમા પણ કેળવણીની પદ્ધતિઓ ચાલુ હતી. બુદ્ધની રીતી મોટે ભાગે બ્રાહ્મણોને મળતી હતી, કે જેમાથી તેઓએ

ઘણું ઉછીનું લીધું હતું. બુદ્ધના કેટલાંક વિશ્વવિદ્યાલયો જબરજસ્ત હતાં. તેની ઉંચી પંક્તિની કેળવણીથી આકર્ષાઇ ઘણા ચીનાઓ હિંદુસ્તાન આવ્યા હતા, કે જેમાંના થોડાઓએ વિદ્યાપીઠોના અહેવાલો લખ્યા અને જેના દાખલા મોજુદ છે. બુદ્ધની વિદ્યા કંઇ એકલી આધ્યાત્મિકજ નહતી. ઔષધીઓના અભ્યાસ પર વિશ્વવિદ્યાલયોમાં ખાસ ધ્યાન અપાતું. કોઇપણ જાતિનો માણસ વિદ્યાપીઠમાં દાખલ થઇ ન શકતો એમ ન હતું. ઉંચી વર્ણનો, નીચી વર્ણનો બૌદ્ધધર્મી, બૌદ્ધધર્મી સિવાયનો કે બૌદ્ધધર્મમાં દાખલ થવાની ઇચ્છાવાળાને પણ સારો આવકાર અપાતો. બૌદ્ધધર્મી સાધુઓનું પ્રાથમિક કેળવણીનું દાન પણ ઘણું હતું. બ્રહ્મદેશમાં બ્રિટીશો દાખલ થયા, ત્યારે બૌદ્ધધર્મી મઠોના અસ્તિત્વને લીધે દરેક ઉંમરે પહોંચેલો માણસ ભણેલો હતો. રેવરંડ૦ફી૦ કહે છે કે "બ્રહ્મદેશ બ્રિટીશોના કબજામાં આવ્યો તે પૂર્વે પુરુષ વર્ગ બુદ્ધના મઠમાંથી તેના સાધુઓ દ્વારા વિદ્યા સંપાદન કરી નીકળેલો હતો." બ્રિટીશોના અમલમાં તે સાર્વત્રિકપણું નષ્ટ

સંસ્કૃતની ઉંચી કોટિના અભ્યાસ સાથે સાથે પ્રાથમિક કેળવણી પણ અપાતી, તેનો ઉલ્લેખ અમે આગળ કર્યો છે. મીસ કેથેરાઇન મેયો કહે છે, તેમ હિંદુસ્તાનમાં તદ્દન નિરક્ષરતા હતી, કે નહિ તે વાતનો નિકાલ કરવા સારૂ આપણે જરા ઉંડા ઉતરી તપાસ કરવાની જરૂર છે.

રેવરંડ કી. કહે છે—

"બ્રાહ્મણીય, બૌધ્ધિક, અને મુસ્લીમ પધ્ધતિઓની સાથે મયે પ્રાથમિક શિક્ષણ પદ્ધતિઓ પણ ઉદ્ભવતી ગઇ, કે જેનો લાભ દરેક નવો આવનાર પણ લઇ શકતો. વાંચવા લખવા, તથા ગણવાની જરૂરિઆતો બહોળા વિસ્તારમા તેવી સંસ્થાઓ પુરી પાડી શકતી, અને તેનો ઉપયોગ મુખ્યત્વે વેપારીઓ અને ખેડુતો કરતા."

બ્રાહ્મણો તેમજ વર્ણાશ્રમ ધર્મને લીધે હિંદુસ્થાનમાં નિરક્ષરતા હતી એવું મીસ મેયોનું મંતવ્ય તદ્દન જુઠું છે. રેવરંડ.કીએ આપણને બતાવી આપ્યું છે, કે જન સમાજની કેળવણીનું કામ સંસ્કૃત શાળાઓ સિવાય બીજી રીતે પણ થતું. 'તેવી સંસ્થાઓને પરસ્પર સંસ્કૃત સંસ્થાઓ સાથે કાંઇ સંબંધ ન હતો.' પ્રાથમિક શાળાઓનો લાભ વ્યાપારીઓ તથા કારીગરો લેતા અને સંસ્કૃત શાળાઓનો લાભ વિદ્વાનો અને ધર્મોત્સુકો લેતા.

આવી રાષ્ટ્રીય કેળવણીની પદ્ધતિઓનું મૂળ શોધવું મુશ્કેલી ભરેલું છે, તોપણ સંપુર્ણ રીતે તેઓનું અસ્તિત્વ પ્રાચીનકાળમાં તેમજ મુસલમાની રાજ્યમાં અને છેવટ અંગ્રેજો સત્તાધીશ થયા, ત્યાં સુધી હતું, તે બાબતમાં અધુરા પણ સરકારી રિપોર્ટો તેવી પદ્ધતિઓ બહોળા વિસ્તારમા હતી, તે વાત સ્પષ્ટ જણાવે છે, અને તે વિષે જરાએ શંકા જેવું નથી.

રેવરંડ. કી. અંગ્રેજ અફસરો તેમજ અંગ્રેજી લેખો પ્રમાણ તરીકે રજુ કરે છે—

"અંગ્રેજ સરકારે કેળવણીની સત્તા પોતાને હાથ લીધી, તે પહેલાં તેમજ તે વખતે હિંદમાં દેશોદ્‌ભવ શિક્ષણ પદ્ધતિઓ હતી. હિંદુસ્તાનના એક બે પ્રાંતોમાં તેવી પદ્ધતિ હતી, એટલુંજ નહિ પણ દરેક ભાગમાં તેનું અસ્તિત્વ હતું. કેટલાક પ્રાંતો તે બાબતમાં ઘણા આગળ પડતા હતા. સન ૧૮૨૨–૨૬ માં મદ્રાસ ઇલાકામાં તે બાબતની થયેલી તપાસમાં જણાવ્યું છે, કે નિશાળે જવા લાયક ઉંમરના છોકરાઓનો ૧/૩ ભાગ કોઇ નહિ તો કોઇ પ્રકારની કેળવણી લેતો હતો. મુંબઇ ઇલાકામાં સન ૧૮૨૩–૨૮ માં થએલી તપાસ પરથી જણાયું છે, કે દરેક આઠમાથી એક છોકરો વિદ્યાભ્યાસ કરતો. બંગાળાના એક ભાગમાં, એડમે કરેલી તપાસમા જણાયું છે, કે બધી વસ્તીનો ૧૩.૨ ટકા જેટલો વર્ગ કેળવાએલ હતો. બીજા પ્રાંતોમાં કેળવણી સેંકડે નવ ટકા હતી. વિલીયમ વાર્ડના કહેવા પરથી એમ માનવાને કારણ મળે છે, કે આખા બંગાળનો ૧/૬ ભાગ કેળવાએલો હતો. આખા હિંદુસ્તાનના કેટલાક ભાગોમાં ઉપર જણાવેલા પ્રદેશો જેટલો કેળવણીનો પ્રચાર ન હતો પ્રાથમિક કેળવણી બહોળા વિસ્તારમાં હતી, તો પણ બધોજ પુરૂષ વર્ગ કેળવણી લઇ શકે તેમ ન હતું. સ્ત્રીઓ માટે કેળવણી જેવું કંઇ હતુંજ નહિ*

*ઉપર જણાવેલી બધી ગણતરી, નિશાળોની તેમજ શિષ્યોની તેમા કંઇક ઓછી ગણતરી થઇ છે, એમ માનવ ને કારણ મળે છે. સારા ઉપરી અધિકારીથી થએલી ગણતરીમાં પણ તેના હાથ નીચેના માણસો કે જેઓ ગણતરીનો અંદાજ કાઢતા, તેઓએ લૌકિક પદ્ધતિઓ તરફ પુરતું લક્ષ આપ્યું હોય, એમ જણાતું નથી, તેમજ બીજું કારણ એ કે લોકોની ગણતરી તરફ તે ગણતરી શા માટે કરાય છે, તે ન સમજવાથી સમભાવનાની દ્રષ્ટિ નહતી, એ બનવાજોગ છે. ડૉ. લેઇટનર, આવી મુશ્કેલીઓનો ઉલ્લેખ કરતાં પંજાબના રાવળપીંડી પ્રાંત વિષે નીચે પ્રમાણે લખે છે "લોકો તરફની ગણતરીમાં ૧૧૧

સૌકિક પદ્ધતિઓ જ્યારે ઓછી થતી જતી હતી, તે અરસામા આ ગણતરીઓ કરવામા આવી હોય, એમ ઉપલા ફકરાના પાછલા વાક્ય પરથી સમજાય છે તેની ખાત્રી સરકારી અહેવાલ પરથી પંજાબની બાબતમા આપણે કરી શકીશુ સ્ત્રીઓને કેળવણી જેવુ કઇ હતુ નહિ તે વાત તદ્દન પાયા વગરની છે અને તે બાબતમા જે સત્ય છે તે, તે વાતની સાક્ષી નહિજ પુરી શકે છતા રેવરંડ ફ્રી નુ છેલ્લુ પ્રકરણ જોવા જેવુ છે

'હિંદુસ્તાનની કેળવણીની પદ્ધતિઓ જેવુ પાશ્ચાત્ય દેશોમાં કઇ હતુજ નહિ, કે જેની આટલા લાંબા કાળથી ઐતિહાસિક બીનાઓ જોતા માલમ પડે છે, કે તે પદ્ધતિએમા ફેરફાર પડયો જ નથી આટલા સૈકાઓ થયા તેનુ અસ્તિત્વ છે, તેજ બતાવી આપે છે કે તેમા કઇક ઉંડુ અને કીંમતી તત્વ હોવુ જોઇએ અને જેઓએ તે ઉપજાવી કાઢી, તેઓની જરૂરિઆતો તેવી પદ્ધતિથી પુરી પડતી હોવી જોઇએ તેમાથી ઘણા મહાન પુરૂષો અને સત્યશોધકો નિપજ્યા છે તેમજ બુદ્ધિશાળી પુરૂષોની સખ્યા પણ ન્હાની નથી. કેળવણીના ઉમદા ચિત્રો તેઓએ ઉપજાવ્યા છે, કે જેમણે કેળવણીના વિષયમા કિંમતી ફાળો આપ્યો છે"

જે પાયાને આધારે મીસ મેયોએ ચણતર રચ્યુ છે, તેનુ અવિશ્વાસપણુ તેમજ અનર્થતા પુરવાર કરવાને ઉપર જણાવેલા જે માણસના આધારો અમોએ ટાંકયા છે તે માણસને માટે કોઇપણ

નિશાળો અને ૩૭૦૦ છોકરાઓ હોવાનુ જણાવ્યુ છે. તે પ્રાન્તના ઉપરિઅધિકારીથી થએલી ગણતરીમા સન ૧૮૭૮–૭૯ મા ૩૦૨ નિશાળો અને ૫૪૫૪ છોકરાઓ હોવાનુ જણાય છે પણ જ્યારે મી. લીટરે તે ગણતરી ફરી ત્યારે ૬૮૧ નિશાળો અને ૭૧૪૫ છોકરાઓ હોવાનું ખાત્રીપુર્વક જણાય છે"

લેઇટરનરની પંજાબની લોકિક કેળવણીનો ઇતિહાસ પાનુ. ૧૪

એમ નહિ કહી શકે, કે તે હિંદુઓનો અગર તો હિંદુ તરફ વલણ વાળો માણસ હતો તે પરથી સત્ય જાણવાની જીજ્ઞાસાવાળા કોઇપણ મનુષ્યની ખાત્રી માટે અમોએ આપેલો પુરાવો પૂરતો છે

સારે નસીબે અમારી પાસે દસ્તાવેજી પુરાવા છે, કે જે ઘણી સારી રીતે પુરવાર કરે છે કે હિંદુસ્તાનમાં જરૂરી- આત પુરતી લૌકિક કેળવણીની પદ્ધતિઓ બહોળા વિસ્તારમા હતી બ્રિટીશોના હાથમા કેળવણીનું કામ આવ્યા પછી તે પદ્ધતિઓનો તેઓએ નાશ કર્યો, અને તેના બદલામા સતોષકારક અને જરૂર પુરતુ તેઓએ કાંઇ કર્યું જ નથી આ જાતની દેશોદ્ભવ કેળવણીનો ડૉ લેઇટનરનો ઇતિહાસ એક સુંદર પુરાવા રૂપે છે ડૉ લેઇટનર પંજાબના એક ઉચ્ચ કેળવણીકાર હતા લાહોરના સરકારી છાત્રાલયના અધ્યક્ષ હતા, તેમજ પાછળથી તે પ્રાતના જનસમાજની કેળવણીના અનુસધાયક હતા સંપૂર્ણ અને ઘણી મહેનતથી કરેલા તેના દેશોદ્ભવ કેળવણીના સશોધનો કે જેનુ અસ્તિત્વ ૧૮૮૦ સુધી પજાબમા હતુ, તેને માટે સ કારે ૧૮૮૨માં એક બ્લુબુક્સ(આસમાની પુસ્તક) બહાર પાડ્યું હતુ સાથે સાથે ડૉ લેઇટનરે બીજા લેખકો અને સત્તાધીશોના વિચારો પણ તે વિષયને અગે પ્રગટ કર્યા છે

બ્રિટીશોએ રાજદ્વારી સત્તા સ્થાપી તે સમયમા કેળવણીની સ્થિતિ હિંદમા કેવી હતી તે, પુરવાર કરવાને લબાણથી ડૉ લેઇટનરના દસ્તાવેજી પુરાવા અમોએ આપ્યા છે, તે બાબત માફી માગવાની જરૂર નથી મીસમેયો જેવી પ્રચારિકાના સાચાજુઠા લખાણોને આધારભૂત ગણવા કરતા તેવા વિષયોમા સત્ય જાણવાને માટે સારમા સારી રીતે જે સશોધન થયુ હોય, તે પરજ ભરોસો રાખવો જોઇએ.

પ્રાથમિક કેળવણીની પદ્ધતિઓ ગ્રામ્ય પદ્ધતિઓ સાથે એટલી બધી ઓતપ્રોત હતી કે તે વિના એક ટાચણ ખસબદ નહિજ ગણી શકાય *

"હિંદુત્વનું મોટામાં મોટું લક્ષણુ" લડલોના કહેવા પ્રમાણે "તેની નગરીય સંસ્થાઓ છે, કે જેનો સમાવેશ ગ્રામ્ય પદ્ધતિઓમાં થઇ જાય , છે....તેમાં જમીનને વ્યક્તિ તરીકે ગણે છે......અમુક જમીનના ભાગના વસનારાઓ જુદા જુદા માણુસ તરીકે તે જમીન પર નથી રહેતા, પણુ એક સ્થાપિત સંસ્થા તરીકે રહે છે, કે જેમા જુદી જુદી વ્યક્તિઓને જુદું જુદું કામ કરવાનું હોય છે. તેઓ એકત્રિત રીતે અમુક જાતના હકો તે જમીન પર ભોગવે છે......તેમાં અમુક વર્ગને તે પર સંપૂર્ણ માલકીપણાનો હક પણુ હોય છે. ગ્રામ્ય જીવનને માટે અતિ જરૂરના એવા કેટલાક અધિકારીઓ જુદો જુદો અધિકાર કાર્ય પરત્વે ભોગવતા હોય છે. તેમાનો પહેલો ગામનો મુખી, કે જે આખા વર્ગ તરફથી સરકારનો પ્રતિનિધી ગણાય. બીજો તલાટી, કે જે ગામની જમીન ખાતેદારો તેમજ ગણોતપટાની શરતો તેઓના નામો, ખત લખનારો, કાગળ લખનારો તથા હિસાબ કીતાબ રાખનારો હોય છે. પછી પોલીસપટેલ તે ફક્ત પહેરેગીરનુંજ કામ નથી કરતો અને તે બદલ પગાર નથી લેતો, પણુ જે કામ તે કરે તે બદલ વંશપરંપરાથી કેટલીક જમીનનો ઉપભોગ કરે છે. ધર્મ ગુરૂ તરીકે બ્રાહ્મણુ, તે પણુ કેટલાક વંશપરાના હકો ભોગવે છે, અને ઉપર જણાવ્યું તેમ અમુક જમીનનો માલીક હોય છે. પછી મહેતાજી અને જોષી, જો કે જોષીવટું કરનારા બીજા હોય છે, તે પણુ તેવાજ હકો ભોગવે છે. કોઇપણુ એમ ન માને કે ગામડામાં મહેતાજીઓ રાખવાનું બંધ થયું છે......હિંદુસ્તાનના દરેક ગામડામાં જો અસલી પ્રથા ચાલુ રહી હોત, તો છોકરાઓને ભણાવવાનું કામ તો ચાલુજ રહેત. ન્યાતબહાર સિવાયનું એક પણુ છોકરું વાંચી લખી શકતું નથી એમ નથી. તેમજ ગણુતરીના કામમાં તો તેઓ ઘણા કુશળ હોય છે."

કંપનિ સરકાર બહાદુરના અનુશાસકો હિંદુસ્તાન તરફ પ્રચારના વલણુવાળા ન હતા. છતાં મી. એ. વી. હેવેલ. બ્રિટીશ ઇંડીયામાં

કેળવણી વિષના સન ૧૮૫૪ તથા ૧૮૭૦/૭૧ પહેલાના પુસ્તકમા કપની સરકારના તરફ મોકલાએના કેળવણીના પહેલી જુન ૧૮૧૪ના ખરીતામાના ટાચણ પરથી કહે છે કે તે ટાચણમા હિદુસ્તાનની દેશોદ્‌ભવ પદ્ધતિઓ તથા તેના નિભાવ માટેના ખર્ચના યોગ્ય લખાણો છે વાચનાર તે પરથી સમજી શકશે કે, મીસ મેયોએ કરેલા વાકછલનમા અને તેમા કેટલો અતર છે

હિદુસ્તાનના કેટલાક ભાગોમા વખાણવા લાયક આતરિક રચનાઓ તરફ અમારો ખાસ સતોષ તે વિષયને અગે છે કે જે રચનાઓને આધારે કેળવણીનો આધાર જમીનની અમુક પેદાશ પર રાખવામા આવે છે તેમજ શિક્ષકોને ગામડામાથી ગામ તરફથી અમુક વૃત્તિ આપવામા આવે છે આ રીતે શિક્ષકો લોકસેવકાબને છે અસ્માર્ત વખતથી આવા શિક્ષકેદ્વારા કેળવણી આપવાની પ્રથા ચાલુ છે કે જે પ્રથાના અત્યુત્તમ વશોગન મદ્રાસના ચપનેઇન ધર્મગુરુ રેવરન્ડ ડો બેલે કર્યો છે કેળવણીની પદ્ધતિ સરળ કરવાનો તેમા ગુણ હોનાથી આપણી (વિલાયતની) રાષ્ટ્રીય શાળાઓમા તે પ્રથાઓ ચાલુ કરવામા આવી છે અને તે પદ્ધતિને અનુસરવાથી ભાષા જ્ઞાન સરળ રીતે પ્રાપ્ત થાય છે એવુ મતવ્ય છે

દેશમાં તેની કોઇની પણ સાથે સરખામણી કરીએ તો માલમ પડશે કે તેના તરફ ઘણી માનની દ્રષ્ટી છે."

મી. હેલવેલ આના પર નીચે પ્રમાણે ટીકા કરે છે —

"અનાદિકાળથી દેશોદ્દભવશાળાઓ કે જેને ઉદ્દેશી ઉપર કહેવામા આવ્યુ છે, તેવી શાળાઓનું અસ્તિત્વ હતુંજ. એમાં કાંઇ પણ શંકા નથી. સન ૧૮૭૫ માં મી. એડમે, એકલા બંગાળામાં તેવી સંસ્થાઓનો આશરે ૧૦૦,૦૦૦ નો અંદાજ કાઢયો હતો. સર થોમસ મનરોએ મદ્રાસમા સન ૧૮૨૨ માં ૧૨૪૯૮ નિશાળો તથા ૧૮૮,૬૫૦ છોકરાંઓનો અંદાજ તપાસ દરમ્યાન કાઢયો હતો. તેજ અરસામાં મુંબઇમાં લગભગ તેટલીજ શાળાઓ આખા ઇલાકામાં છુટી છવાયી હતી ઘણીજ દીલગીરી ભરેલી વત છે, કે જેમ જેમ દરેક પ્રાંતો આપણા (અંગ્રેજોના) તાબામાં આવતા ગયા, તેમ તેમ લડાઇમાંથી તેમજ દુઃખમાંથી બચાવનારા તરીકેની આપણી આબરૂ, તથા તે તરફ લોકોની સખત ઉપકારવૃત્તિનો સરકારે પુરેપુરો લાભ લીધો નહિ, અને ગ્રામ્ય સંસ્થાઓમા ગ્રામ્ય શાળાઓ કે જે આપણા હાથમાં આવી પડી, તેનાં ઉત્તમ લક્ષણો પર પુરતું ધ્યાન આપ્યું નહિ"

ડૉ. લેઇટનર કહે છે કે. કંપનિ સરકારના ખરીતાના બીજા ફકરા ઉપર વધારે ધ્યાન આપવાની જરૂર છે 'હિંદુસ્તાનના કળા ઉદ્યોગોના નમુના દાખલ થતાંની સાથે અગ્રેજ કારીગરની કળાવૃત્તિ ખીલી, અગર તો તેણે પોષણ મળ્યુ, તેમ દેશોદ્દભવ શાળામાં અપાતી કેળવણીની પદ્ધતિઓની અસર વિલાયતની શાળાઓ ઉપર થઇ."

અને જીંદગીના નાનામાં નનાં કાર્યોને પ્રભાવશીલ કરતી હતી. આમ્ય પંચાયતોની સંસ્થાઓના અસ્તિત્વને લીધે, એકલી નગરીય નહિ, પણ કેટલેક અંશે ઉપજ અને ન્યાય કરવાની સત્તા પણ, લોકોના હાથમાં રહેતી, કે જે કેળવણીનો જુદીજુદી ગ્નાતિઓમાં વિસ્તાર કરવામાં ઘણી સહાનુભુત થતી દેશોદ્દભવ પદ્ધતિઓના ફળઅસંખ્ય પાઠશાળાઓ. ચટશાળાઓ અને ટોલ્સ કે જે દેશમાં પથરાએલી છે, તે પરથી માલમ પડશે જો કે હમણાં તેઓની સ્થિતિ તદ્દન ખરાબ છે, તો પણ આટલા લાબા કાળથી તેનું અસ્તિત્વ છે, અને આટલો તિરસ્કાર, બેદરકારી તેમજ હજાર વર્ષથી અનેક પ્રતિકુળતાનો તેઓને અનુભવ છે, તે છતા, તે ટકી રહી છે, તેજ બતાવી આપે છે, કે જન્મ વખતે તેમા મજબુત તત્વ હોવુ જોઇએ. હમણાંના વખતમા ધાર્મિક તત્વ નમાલુ પડયું છે, આમ્ય પંચાયતો નષ્ટ થઇ છે, વીરચનનો ઉદ્યોગ મૃતપ્રાય છે જમીનપર ભારેમા ભારે કર પડે છે. અને અદાલતો તથા વ્યાપર પારકી ભાષામા ચલાવામ છે, કેળવણીને આ પ્રમાણે કુદરતી રીતે મળતાં પ્રોત્સાહનો નમાલા થયા છે, હવે તો ફકત એક ભાવનાશીલ રાજનિયાત્રણાજ પરદેશી રાજ્યથી થએલા નુકસાનનો બદલો આપી શકે, અને તેને આગળ ધપાવી શકે જ્યા સુધી એક મજબૂત, રાજદ્વારિ, આર્થિક તેમજ સામાજિક સ્થિતિ બ્રિટીશ સરકારની સત્તાની સલામતી નીચે ન હોય, ત્યા સુધી કૃત્રિમ રીતે મળતાં પ્રોત્સાહનો પોતાના બળ પુરતુ જ કરી શકશે"

મીસ મેયોની દુષિત નિંદા કે હિંદુઓને અજ્ઞાનતા અને નિરક્ષરતા પ્રિય છે તે હડહડતું અને પાયા વગરનું જુઠાણું છે લેઇટનરના રિપોર્ટમા આપણે નીચે પ્રમણે વાચીએ છીએ—

"હિંદુઓ, મુસલમાનો, અને શીખ ગ્નાતિઓમા કેળવણીની જીજ્ઞાસા અને તેના ઉપયોગીપણાની સમજ છે, એમ કબુલ કર્યા સિવાય ચાલે તેમ નથીજ. તેમજ આ સૂર્યથી જ્વલંત દેશના બચ્ચાંઓ

ઉપર ઉતારતાથી મહાન બુદ્ધિનો પ્રમાદ પણ છે હમણા તેમજ ૩૦૦૦ વર્ષ પહેના પૌરસ્ત્યોનુ માનસિક નિયમન ઉર્જા અને સ્થિતિઓમાં રહેલી તાત્વિક બુદ્ધિના સાર્વત્રિકપણાનો પ્રનાશનના ત્વરિત સદેશાના અભાવે અનદર થય છે પ્રકાશન અને ત્વરિત મદેશાના સાધનો જો આપણી (અગ્રેજોની) પાસે ન હોત, તો પુર્વદેશીય પ્રજા કે જેને આપણે ધિમ્માગીએ છીએ, તેના કરતા આપણે ઘણા પનાત હોત હજારો બુદ્ધથલમાનો એક બુદ્ધિશાળી યુરોપવાસી તેના મત પો અને નવીન કૃતિઓ તેમજ આચારશિષ્ટતાની, મુર્તિમત્તા જલદીથી ફેલાવી શ છે પુર્વ દેશમા જ્યારે સસ્તા મુદ્રણાલયો અને રેલ્વેઓ (અગ્નિરથયાનો) થશે, ત્યારે અને જો પુર્વ દેશવાસીઓ સુધારણા કરવામા પાશ્ચાત્યોનુ અનુકરણ નહિ કરે તો, તેઓમા રહેલી નૈસર્ગિક બુદ્ધિથી તેઓની પ્રાચીનકાળમા જે સ્થિતિ હતી તે તેઓ પ્રાપ્ત કરશે

આવા ઘણા પ્રમાણો આપવાનુ મન થાય એ સ્વભાવિક છે પણ અમોએ જે આપ્યા છે, તે પુરતા છે મીસ મેનો ને એમ માને કે ઉપર જણાવેલ લેખકો, તેમજ બીન કુ પનિના અનુશાસ્ત્રી હિંદુઓ તરફ વલણ કરાવતા હતા, તો તેણી બ્રિટીશોએ પ જાબ પ્રાતને પોતના પ્રાત સાથે જોડયો, તે પહેલાના થોડા વર્ષ પુર્વનો ડો લેટનરની ગણતરીનો અહેવાલ વાચ ને તે બાબત ઉપર વિસ્તારથી ઓ મ ગીન વિચાર કરવા સહાય આપે તેવા ઇરાદાથી અમો તેનુ ટાચણ આપવુ ઉચિત ધારીએ છીએ બ્રિટીશો પહેલાના અને બ્રિટીશો પછીના પ જાબમા ડો લેઇટનરને ઘણો તફાવત મ લમ પડે છે. તેના રિપોર્ટના ૩જા પાનામા નીચે પ્રમાણે તેઓ લખે છે—

'હુશિયારપુર જેવા પછાત પ્રાતમા સન ૧૮૫૨નો સેટલમેન્ટ રિપોર્ટ છે, તેમા દરેક પુરૂષ વર્ગમાનો (મોટો અગર નાનો પુરૂષ વર્ગ) ૧૯૬૫ને માટે એક શાળા હતી હમણા સરકારની મદદથી ચાલતી

નિશાળ દરેક ૨૮૧૮૦૭ રહેવાસીને માટે એક શાળા, એ પ્રમાણમા છે. ઉપરના કરતાં કેટલે વિરોધાભાસ છે તે સમજી શકાય છે." - ,

આ પ્રશ્નને ઉદ્દેશી તેઓ નીચે પ્રમાણે કહે છે–

"દિલ્હી અને હીસાર ભાગે, મળીને તેમા ૪,૪૭૬ ગામો તથા ગામડાંઓ છે. અધુરી ગણતરી ૧૮૫૪ મા થઇ ત્યારે તથા ઘણું કરી સને ૧૮૪૯મા ગામ તથા ગામડાઓની સંખ્યા ૩૩,૩૫૫ ની હતી. આપણે એમ ધારીએ કે તે ગામોમા ૩૩,૩૫૫ મસજીદો, દેવળો, ધર્મશાળાઓ અને પવિત્ર મકાનો તો હશેજ, કે જેમા કંઇ નહિ તો કંઇપણ શિક્ષણ અપાતું હશે. (૧૮૫૪ માં ૨,૩૭૭ દેશોદ્ભવ ધાર્મિક શાળાઓ હોવાની ખાત્રી આપણને મળી છે. તેનો તથા શિક્ષકોના મકાનમાં ચલાવાતી સંસ્થાઓનો હિસાબ પણ આપણે ગણતા નથી.) છતા દરેક સંસ્થામા આપણે સરાસરી ૧૦ છોકરા ગણીએ તો લગભગ ૩૩૩,૫૫૦ છોકરાઓ શિક્ષણ લેતા હતા એમ આપણે કહી શકીએ હમણા સરકાર તરફથી થએલી ગણતરીમાં

તેવી સંસ્થાઓના નાશની લંબાણુ ચર્ચા કરે છે અને નીચે પ્રમાણે પોતાનો છેવટનો અભિપ્રાય આપે છે—

(૧) પંજાબ પ્રાન્ત, અંગ્રેજી અમલ નીચે આવ્યો તે પહેલા, દેશોદ્ભવ પ્રાથમિક કેળવણી તેમજ ઉંચી કેળવણી બહોળા વિસ્તારમાં હતી.

(૨) પંજાબના શાસનસમાજ (બોર્ડ ઓવ એડમિનિસ્ટ્રેશન) ને ફરમાન હતું કે, જે જમીનોનું ગણોત માફ હોય, તેને સરકારે કબજે લેવી નિશાળોને અગે તેમજ ધાર્મિક સંસ્થાઓ, કે જેની વૃત્તિ મોટી હોય, તે પણ લઇ લેવી આ પ્રમાણે બંગાળમાં જેમ જમીનો લેવાઇ હતી, તેમ પંજાબમા પણ થયું

(૩) આના પરિણામે શાળાઓને મળતી વૃત્તિઓ પણ ધીમેધીમે બંધ થઇ.

(૪) પંજાબના કેળવણીખાતના આ પગલાથી વખતો વખત તેને અપાતી ચેતવણી છતા, એ પરિણામ આવ્યુ કે, દેશોદ્ભવ પદ્ધતિઓ તથા પ્રાથમિક શિક્ષણ નષ્ટ થયાં
આ સ્થિતિ સન ૧૮૮૦ મા હતી

મીસ મેયો સ્રી કેળવણી વિષેના પ્રકરણમા એવો ઉદ્દેશ જણાવે છે, કે જો ખરડ્માં સર્પો હોઇ શકે, તો હિંદુસ્તાનમા સ્રીકેળવણી હોઇ શકે. તેણી અવિશ્વાસનીય એબેડુબોઇસના મતને અનુસરી કહે છે કે, "હિંદુસ્તાનના લોકો જાણીબુજીને સ્રીકેળવણી વિરૂદ્ધજ રહ્યા છે, એમ મે બતાવી આપ્યુ છે" આ પહેલા નંબરનુ જુઠાણું છે. (પ્રકરણ ૧૫મા) તેણી હિંદુસ્તાનની નિરક્ષરતા માટે લાક્ષણિક દુષ્ટ પ્રથાઓનો હિસાબ ગણે છે બ્રિટીશ હિંદમા વસતા ૨૪,૭૦,૦૦૦૦૦ માંથી ૫૦ ટકા સ્રી વર્ગ તરીકે બાદ કરે છે, તેમ કરનાથી તેણી—૧૨ ૧૦,૦૦૦૦૦ કે જેઓને ભણાવી શકાય તેને બાતલ કરે છે વધારામા તેણી ૬,૦૦૦૦૦૦૦ અસ્પૃશ્યોને બાતલ કરે છે આ જુઠાણું નં. ૨જો

ઉમણા તો આ જે જુડાણું નં. ૧ સાથે સંબંધ છે આગળ ઉપર હિંદ સ્ત્રીઓના સ્થાન વિષે આપણે કહીશું. આ જમાનામાં સ્ત્રીશિક્ષણ સાથે આપણો સંબંધ છે, તેનો ઉલ્લેખ કરીશું.

ડૉ. લેઇટનરના કિંમતી રિપોર્ટોમાંથી અમોએ લંબાણ ટાંચણો આપ્યાં છે છતાં પંજાબ બ્રિટીશના અમલ નીચે આવ્યો તે પહેલા થોડાં વર્ષો અગાઉ તે પ્રાન્તમાં સ્ત્રીકેળવણીની સ્થિતિ શું હતી, તેને માટે તેઓશ્રી ઘણું સારું અજવાળું પાડે એવો અહેવાલ આપે છે.

"પંજાબી સ્ત્રીઓ પોતે થોડી ઘણી ભણેલી હોય છે. એટલુંજ નહીં પણ, બીજાઓને ભણાવવામાં તેઓ કુશળ હોય છે દાખલા તરીકે દિલ્હીમાં, પંજાબ બ્રિટીશ અમલ નીચે આવ્યો તે પહેલાં, ૭ જાહેર કન્યાશાળાઓ હતી, કે જેમાં શિક્ષણ આપતી શિક્ષિકાઓ પંજાબમાંથી દક્ષિણ તરફ ઉતરી પડી હતી."

"તેમજ બીજાં સ્થાનોમાં પણ પંજાબી સ્ત્રી શિક્ષિકાઓ હતી જે પ્રમાણે ગુરુ અથવા તો પાધ્યાઓ પોતાના પ્રાન્તની સરહદ બહાર પણ કેળવણીનો પ્રચાર કરતા હતા, તે પ્રમાણે પંજાબની સ્ત્રીઓનું કાર્ય હતું તેઓ બજારમાં મળતી દુઃખ મટાડનારી ઔષધીઓ જેવી હતી. મુસલમાન વિધવાઓ પણ, છોકરીઓને કુરાન વાચતાં શિખવવાની પોતાની ધાર્મિક ફરજ સમજતી હતી. ઉત્તર પશ્ચિમ પ્રાંતો કરતાં, અગર જો દિલ્હી સ્ત્રી–કેળવણીમા પછાત હતું, તો પણ સન ૧૮૪૫માં, ખાનગી ઘરગથુ કન્યા કેળવણીની અસંખ્ય સંસ્થાઓ હતી."

"દેશોદ્ભવ કન્યાકેળવણીનો રમુજી ચિતાર ડૉ. લેઇટનરે, સન ૧૮૮૨ મા કેળવણી કમીશનને આપેલી જુબાનીની પ્રશ્નોત્તરી આપી છે તે પરથી આપણને મળે છે. તે નીચે પ્રમાણે છે—

સ૦ જે પ્રાંત સાથે તમારે નિસ્બત છે, તે પ્રાંતમા કન્યાકેળવણીની દેશોદ્ભવ સંસ્થાઓ છે, કે નહિ? હોય તો તેનાં લક્ષણો શું છે?

૪૦ મ્હા. તેની સંસ્થાઓ છે. દાખલા તરીકે મોલવી અને લૈયાની સ્ત્રીઓને ઘણું ખરૂં તેઓના ધણી તરફથી શિક્ષણ અપાય છે. તેમજ અમુક ઉમરના છોકરાઓ થાય. ત્યાં સુધી તેઓને વાચવાનું તથા ધાર્મિક ફરજોનું શિક્ષણ અપાય છે મુસલમાન ગૃહસ્થોની પત્નિઓને પણ, વાચતા લખતા આવડે છે. જો કે કેટલાક કારણોને લઇ લખવાનું બહુ શિખવાનું નથી, કે જે કારણો અહીં બતાવવાની જરૂર નથી. કેટલીક સ્ત્રીઓ તો • ઉર્દુની ઘણી સારી અભ્યાસિકાઓ છે. અને એક ખાનદાન મુસલમાન કુટુંબ, કે જેનો મને પરિચય છે, તેમા મને જણાવવામા આવ્યું છે, કે કેટલીક સુંદર સ્ત્રી-કવિઓ પણ છે આપણે ધારીએ છીએ તે કરતાં મુસલમાન અને શીખ લોકોમાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન ઘણું ઉચું છે, અને તેઓ સ્ત્રીકેળવણી વિરુદ્ધ છેજ નહિ ફક્ત એટલુંજ, કે તે કેળવણીની પ્રથા તેઓના ખાનગી ગૃહ-જીવનમા અંતરાયરૂપ થવીજ ન જોઇએ. રાજા રજવાડાની સાથે સરખામણી કરતાં, તેઓમાં પણ ઘણી સ્ત્રીઓ છે, કે જેઓને વાચતાં આવડે છે. અને જ્યા બ્રિટીશ મુલકી પ્રદેશમા થાય છે, તેવી સ્ત્રીકેળવણીને માટે કાંઇપણ ઘડભાંગ થતી નથી બ્રિટીશ અમલ નીચેના પ્રાંતોમા પણ શંકારહિત, ઘણી ખાનદાન સ્ત્રીઓને વાચતા લખતાં આવડતું હશેજ, એમ મારૂં માનવું છે........ચિનાબ અને અટકની મધ્યમા આવેલા પ્રાંતોમા, શીખ સ્ત્રીઓ માટે દેશોદ્‌ભવ સંસ્થાઓ છે ધર્મગુરની સ્ત્રીઓએ, તે જ્ઞાતિની સ્ત્રીઓને ઘેર જઇ તેમને કેળવણી આપવી જોઇએ, તે બરાબર બંધ બેસતું છે. કારણ છોકરીઓ અને તેમા પણ પરણવા લાયક થએલી છોકરીઓને, શાળાએ જવા માટે બજારમાથી પસાર થવું પડે, તે મારા ધારવા પ્રમાણે વિઘ્નરૂપ હોઇ શકે. ઉંચી જ્ઞાતિઓમાં સ્ત્રીકેળવણી તેમજ કન્યાકેળવણી તથા ગૃહીણીનું લક્ષણ, મુળ ધાર્મિક

પુસ્તકો વાંચવામાં તથા સિવવામાં, ભરવા ગુંથવામાં અને અતિશય સંભાળપુર્વક રસોઇ કરવામાં ઘણી ચોકખાઇ જાળ-વવામાં, દુ:ખના વખતમાં માયાળુ સ્વભાવ રાખવામાં તેમજ કૌટુંબિક તકરારોમાં નમ્ર વિનય જાળવવામાં સમાવેશ થાય છે. તેવી જ્ઞાતિઓમાં સ્ત્રીઓ તરફ સગાંવહાલાં તરફથી ઘણું જ માન અને ધાર્મિક વૃત્તિથી ભરપુર પ્રેમ રાખવામાં આવે છે, કે જેનો ઉપલક દેખાવ પણ, યુરોપમાં નથી."

બ્રિટીશ અમલ પછી ખરેખર સ્ત્રીકેળવણી ઓછી થતી ગઇ. ડૉ. લેઇટનરે જે સંશોધન કર્યું, તે પરથી તેમજ જે તથ્યો તેને મળ્યાં તે પરથી તેઓ એજ નિરાકરણ પર આવ્યા છે. જે કારણોથી સ્ત્રી કેળવણી ઓછી થતી ગઇ, અને જે કારણો તેમની નજરે ચઢયાં છે, તેનું સરવાયું કાઢતાં ડૉ. લેઇટનર નીચે પ્રમાણે પોતાની બ્લ્યુ બુક (આસમાની ચોપડીમાં) કહે છે.:

"સ્ત્રીકેળવણીના, પંજાબ બ્રિટીશ સત્તા નીચે આવ્યા પછીથી ધીમેધીમે અસ્ત થવાનાં કારણો નીચે પ્રમાણે છે—

(અ) પહેલાં માતા છોકરાંઓને પંજાબી ભાષા શિખવી શકતી. હવે જ્યારે છોકરાંને ઉર્દુ ભાષા શિખવી પડે છે, ત્યારે માતાની શિક્ષીકા તરીકેની ફરજ નષ્ટ થાય છે.

(બ) ધાર્મિક લાગણીઓ નબળી પડી ગઇ છે, તેથી દેશોદ્દભવ શાળાઓ, સ્ત્રીઓથી ચલાવાતી શાળાઓ, પણ નષ્ટ થઇ છે.

(ક) પહેલાં દુરાચારી સ્ત્રીઓને ફોજદારી શિક્ષા થતી, અને તેથી સ્ત્રીઓને કેળવણી આપવી તથા તેઓને છૂટથી રહેવા દેવામાં સહીસલામતી હતી. આપણો કાયદો દાખલ થયો ત્યારથી દાખલા તરીકે વ્યભિચાર સરખામણીમાં ધૃષ્ટતાથી થઇ શકે છે. તેનું કુદરતી પરિણામ એજ હોઇ

શકે કે પુરૂષ વર્ગ સ્ત્રીઓ પર જાપ્તો રાખી, તેઓની છુટ પર અંકુશ મુકતો થયો છે.

(ક) સારા માણસો આપણા તરફથી અપાતી સ્ત્રીકેળવણીનો લાભ લેતા ન હતા. કારણ જે વર્ગ સારો ગણાતો નથી તેમજ પાપી જેવો છે, અને આપણા અમલ દરમિઆન વધારે પતિત થતો જાય છે, તેવાઓની અપકીર્તિ હતી

(ખ) જાહેર સ્થાનોમાં કન્યાશાળા હોવાથી, તેમજ કન્યાકેળવણીની શરૂઆત વખતે ગમે તેટલાં વચનો અપાયાં છતા, તેઓની તપાસ પુરૂષવર્ગ તરફથી થતી હોવાથી, જેઓ તેવી શાળાના પાલકો હતા, તેઓ પણ પોતાની પુત્રીઓને તેવી શાળાઓમા મોકલતા અટક્યા છે.

"સરકારી દખલગીરીને લીધે, સારા વર્ગોમાં સ્ત્રીકેળવણીની કિંમત ઘટી ગઇ છે. તે દખલગીરીએ પંજાબમા બીજી રીતે પણ એટલું બધું નુકશાન કર્યું છે, કે જેનો નિકાલ છેલ્લી ઘડીએ સ્વરાજ ભોગવ્યાથીજ થઇ શકે એમ છે. તેમા પણ બધા સરકારી અમલદારો થોડા વખતને માટે, બધાના ભલા સારૂ નીકળી જવા જાઇએ.

બહુજ સંભાળથી આટલા લાંબા ટાંચણો અમે આપ્યા છે. મીસ મેયોના અજ્ઞાનતા ભરેલા તથા હાનિકારક વાક્-છલનોના, તેણીના જુઠાપણાની સાબિતી કરવા સારૂ એ બધા ટાંચણો આપ્યા છે, એવો દેખાવ કરવાનો અમારો ઇરાદો હતો નહિ, અને છે નહિ. આ વિષયનો થોડો પણ અભ્યાસ કરનાર, નીચે લખેલા નિરાકરણો સિવાયનાં બીજાં કોઇપણ નિરાકરણ પર આવી નજ શકે.

(૧) આખા હિંદુસ્તાનમાં પરાપૂર્વથી સુનિયંત્રિત અને બહોળા વિસ્તારમા કેળવણી હતી.

(૨) એ સરણીમા દ્વિગુણી કેળવણીનો સમાવેશ હતો. એક કુલીન ઉન્નત વર્ગ અને ધર્મગુરૂઓ માટે, કે જેનો ઉદ્દેશ ધાર્મિક

તથા સંસ્કૃતિમય શિક્ષણનો હતો. બીજો વ્યાપારીઓ તથા કારીગર વર્ગને માટે, કે જેનો ઉદ્દેશ અર્થિક કુશળતા અને ઓજારો વાપરવની હિંમત અને છુટ માટે હતો. આ શિક્ષણની સરખામણી વિલાયતના, ટયુડરના વખતના શિષ્યેની પ્રથા જેવી હતી.

(૩) આ દેશમાં બ્રિટીશોએ સત્તા સ્થાપી, ત્યાંસુધી આવી સંસ્થા, ગ્રામ્ય સંસ્થાઓના ભાગ તરીકે જીવતી હતી.

(૪) આ સંસ્થાને રાજદ્વારી સંસ્થાનો ભાગ છે, એવી ભુલભરેલી ગણતરી કરી, બ્રિટીશ સત્તાધીશોએ તેના મૂળ ઉખેડી નાંખ્યા. તેમ કરવામાં લોર્ડ મેકાલે કહે છે, તેમ, તેઓની ચિંતા ફક્ત બ્રિટીશો માટે નીચા વર્ગના અમલદારોનો વર્ગ પેદા કરવાનીજ હતી.

સમજવા માટે, તે નીતિક્રમના ઉત્પાદકો જેવા કે અંગ્રેજ સત્તાધીશો તરફ, ઓગણીસમી સદીના તથા અઢારમી સદીના પાછલા વર્ષોના સત્તાધીશો તરફ, આપણું ધ્યાન ખેંચવું પડશે

અરાઢમા સૈકાની આખરમા 'હિંદુઓની કેળવણીના' પુસ્તકમા ચાર્લ્સ ગ્રાંટ ટીમ કરતાં કહે છે કે –

"આ કેળવણીના નીતિક્રમની ફતેહમંદીમા આપણું સહી સલામતીપણું છે, તેમજ ભયનો નાશ છે" "વંશપરંપરાથી ઉતરી આવેલા વિપ્લવોને ખસેડવા માટે બુદ્ધિશાળી ઉપાયો, હિંદુ લોકોને આપણા કરવાને, તથા આપણા મુલકોની સહીસલામતી જાળવી રાખવા તથા તેઓને હમેશા આપણી કિંમત રહે, તે માટે યોજવા જોઇએ."

ત્યારપછી ૪૦ વર્ષે લોર્ડ મેકોલેના સગા સર ચાર્લ્સ ટ્રેવેલીઅન કે જેઓએ, જુદાજુદા દરજ્જાની જોન કુંપનિની સેવા બજાવી હતી, અને આખરે જે મદ્રાસના ગવર્નર તથા સુપ્રીમ કાઉન્સીલના સભ્ય હતા, તેઓએ હિંદુસ્તનના લોકોની કેળવણીના પુસ્તકમા તે વિષે ચર્ચા કરી હતી, અને એવા નિરાકરણ પર આવ્યા હતા, કે પ્રતિવર્ષ હિંદુઓની કેળવણી પાછળ દસ લાખ ખર્ચ થાય તો "આપણે તેનાપર રાજ્ય કરી શકીએ, તેવા તેઓ બને, તેમજ આપણા સાથે સંબંધ રાખવાની લાયકાત તેઓમા આવે" ઘણી મુસદ્દી રીતે તેઓ નીચે પ્રમાણે ટીકા કરે છે

"આ રસ્તે કામ કરવામા આપણે કંઇ નવો પ્રયત્ન નથી કરતા રોમન લોકોએ યુરોપની પ્રજાઓમા સભ્યતા આણી, અને તેઓને રોમન જેવા બનાવી પોતાની સાથે જોડી દીધા. અથવા તો બીજી રીતે કહીએ તો રોમન સાહિત્ય તથા કળામા કેળવી તેઓને એવુ શિક્ષણ આપ્યું. કે વિજેતાઓના સામે થવાને બદલે, તેઓ તેમની સાથે એકમેક થઇ ગયા. લડાયક શક્તિની શિષ્ટતાને આધારે મેળવેલા મુલકોમાં, તેવીજ શાંતિ જાળવવાની કળાની શિષ્ટતા નથી લડાઇ દર-

આન જે જબરજસ્તિથી કરાઇ હતી, તેનું ભાન લડાઇને અંતે થએલા
યદાઓથી ભુલાવામા નાંખી દેવાયું. ઇટાલિના, સ્પેનના. આફ્રિકાના
મજ ગોલના લોકોની, રોમનોનું અનુસરણ કરવાની, તેમજ તેઓના
ટલા હમેશ તેઓની સાથે રહી ભોગવવાની એકજ મહેચ્છા હતી,
ટલુંજ નહિ પણ અંત સુધી સામ્રાજ્યને તેઓ નિમકહલાલ રહ્યા.
વી રીતે થએલી એકત્રતા—ઐક્યતા, અંદરના બળવાથી નાશ ન પામી,
ણ બહારના આક્રમણથી આચકા ખાધો, અને જીતનાર તથા જીતા—
ર એકી સાથે ઉખડી ગયા. આપણે અંગ્રેજો જેમ એક વખત રોમને
ાથે પરસ્પર સંબંધ ધરાવતા હતા, તે પ્રમાણે હિંદુઓનો આપણી સાથે
બંધ થશે, એમ મારું ધારવુ છે ટેસીટસ આપણને જણાવે
, કે જુલીયસ એગ્રીકોલાની નીતિ એવી હતી, કે તે બ્રિટનના
ગ્રગણ્ય માણસોના છોકરાઓને રોમનો, વિજ્ઞાન તથા સાહિત્યમા
ળવતા તેમજ રોમન સભ્યતા અને સંસ્કારના આસ્વાદ તેઓને
ાવતા. આ યુક્તિ કેટલી ફળિભૂત નિવડી છે, તે આપણે બધા
ણીએ છીએ. કટ્ટા શત્રુઓમાથી, બ્રિટનો વિશ્વાસુ અને માયાળુ મિત્રો
્યા, અને તેઓએ રોમનોને બ્રિટનમા રાખવાને માટે, તેના વડવા-
ેએ હુમલા વખતે હલ્લો કરવાને કરેલા પરિશ્રમ કરતા અધિકતર
રિશ્રમ તેઓને બ્રિટનમા રાખવાને માટે કર્યો ”

કે જેથી ઇતિહાસ, ગીતો તથા આખ્યાયિકાઓ ફરી જાય તેમ વિચાર, લાગણી તથા કલ્પના પણ ફરે, અને હજારાવલી પ્રજાને રોમ પ્રણાલિકા તથા રોમન લશ્કરોનું પોષણ મળે શું રોમ તે મુજબ કૃતિશુન નથી થયું ?

ટ્રેવેલીઅનને એમ જણાયુંએલું, કે હિંદની કેળવણીની દેશીક્રમ પદ્ધતિથી બ્રિટીશ રાજ્યની સહીસલામતી નહિ જળવાય. તેથી હિંદ યુવકને અંગ્રેજી શિક્ષણ પદ્ધતિથી પોષવા તેની ઇચ્છા હતી

"અંગ્રેજી સાહિત્યનો પ્રભાવ......અંગ્રેજ સાથેના સંબંધને લાભદાયક નિવડયા વગર રહેજ નહિ આપણા સાહિત્યથી અપર્યુ ઓળખાણ હિંદુઓને બરાબર થશે,' અને તેથી હિંદનો યુવક આપણને પરદેશી તરીકે ગણતો અટકશે........પ્રચંડ વિરોધીઓને બદલે .. તેઓ ઉત્સાહથી અને બુદ્ધિથી આપણા સહાયક થશે"

આ કરતા વધારે સારી રીતે સમજાય તેવો રાજદ્વારિ યુક્તિનો હેતુ બીજો ન હોઇ શકે તે કહેવાની જરૂર નથી.

ટ્રેવીલીઅન કરતાં વધારે પ્રખ્યાત, તેના સગા લોર્ડ મેકોલેનું ટુંકુંને ટચ પણ સ્પષ્ટ ટાંચણ નીચે પ્રમાણે છે —

"જે લાખો માણસો પર આપણે રાજ્ય કરીએ છીએ, તેઓથી એક દુભાષિઆનો વર્ગ, ઉભો કરવાને આપણાથી બને તેટલું આપણે કરવું. કે જે વર્ગ રંગે હિંદી, પણ રસજ્ઞતામાં અભિપ્રાયોમાં બુદ્ધિમાં તથા નીતિમાં અંગ્રેજી રહે"

મહાશય ચાર્લ્સ ગ્રાંટ, કે જેનુ ટાંચણ અમોએ ઉપર આપ્યુ છે, તેને એટલીજ જરૂર છે, કે "પ્રેમથી, લાભથી તથા આપણ ધર્મ તથા વિચારોથી, પ્રજાને આપણી સાથે જોડવી" તેના અભિપ્રા પ્રમાણે તેમ થવાથી "આપણુ સર્વ સત્તાધીશપણું રક્ષિત અને યાવત્ચન્દ્ર દિવાકરૌ સ્થાયી રહે તેવું થશે."

'અંગ્રેજ સરકારના અમલદારોના પગાર ઘટાડી આપણા કારભાર–ખાતાઓમા કંઇપણ સુધારો કરવો યોગ્ય નથી, પણ કેટલાક ખાતાઓમા થોડા પગારના હિંદુ નોકરો દ્વારા, અંગ્રેજ અધિકારીએ તે કામ કરવુ પડે છે, તે લક્ષબિંદુથી કહીશ"

'થોડા પગારે દેશીઓ" એજ કેળવણીની પદ્ધતિઓનો ઉદ્દેશ હતો સન ૧૮૫૪ ના કંપનિ સરકારના ખરીતામાં પણ એવોજ હેતુ જણાય છે—

'સરકારી ખાતાની દરેક શાખાઓમા વિશ્વાસપાત્ર અને બુદ્ધિશાળી દેશીઓને દાખલ કરવાથી, તેમજ તે પુરતી તેઓને કેળવણી આપવાથી આપણુ રાજ્યકારભારી પ્રકરણ ઘણુ સહેલુ અને ઉત્તમ થશે, એવો અમારો લાંબા વખતથી અભિપ્રાય છે તેમજ અમે ખાત્રી છે કે અસખ્ય ખાલી પડતી નોકરીની જગાઓ માટે તે મેળવવાની લાયકાત સારૂ કેળવણીને ઘણુ ઉત્તેજન હિંદુ લોકો તરફથી અપાશે'

સર જોન માલ્કમની સૂક્ષ્મ સમીક્ષામાથી ઉપનો ફકરો અમે એ લખ્યો છે તેમા આગળ જતાં તેઓ નીચે પ્રમાણે કહે છે—

અંગ્રેજી શાળા ફક્ત મુબઇ સિવાય બીજે કોઇ સ્થળે નથી તેથી લખનારાઓના તથા હિસાબનીસ અગુનાગાઓના પગારો ઘણા વધી ગયા છે અને તેમા પણ મુબઇ બહાર તેઓને જવાનુ હોય છે ત્યારે ઘણો મોટો પગાર તેઓ માગે છે તેમજ તેઓની સખ્યા થોડી હોવાથી અને કામમા તેઓ કુશળ હોવાથી, પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે તેઓ પગાર માગે છે આપણા દરેક ખાતાઓમા આમ થવાથી ખરચમા ઘણો વધારો થવા વખો છે આ સવાલના બીજા ઉપાયો માટે હવે પછી લખીશ જો કોઇપણ વસ્તુની કિમત ઘટાડવી હોય તો તેવી વસ્તુઓનો વધારો કરવો. તેથી સુરત અને પુનામાં અંગ્રેજી શાળાઓ સ્થાપવી તેમજ તેને ઉત્તેજન આપવુ,"

બ્રિટીશ સત્તાધીશોની નેમ "મને નોકરી આપો, કે મને મૃત્યુ આપો." એવો વર્ગ ઉભો કરવ નીજ હતી જે કેળવણીની પદ્ધતિઓ તેઓએ સ્વીકારી તેમાં એવોજ હેતુ સનાએલો હતો ઉપર જણાવેલુ કારણ એમ પુરવાર કરવાને પુરતુ છે, કે હિંદુસ્તાનના હુન્નર ઉદ્યોગનું અંગ્રેજ સરકારેજ સત્યાનાશ વાળ્યું. હિંદના રના ઉદ્યોગની રાબોડી ઉપર લેંકેશાયર ચણાયુ "ફ્રી ટ્રેડ" "છુટથી વ્યાપારને' નામે તેઓએ નના નાના ઉદ્યોગોને અરક્ષિત કરી, તેઓની ઉન્નતિ અટકાવી દીધી નાણા સબધી નીતિરીતી તેમજ તેના હસ્તવ્યાપારથી, હિંદુકારીગરને થોડું નુકસાન નથી થયું ? બીજા દેશોમા કૃષિ વિજ્ઞાનની ખીલવણીઓ જે ફાયદાઓ થયા છે, તેમાના ઘણા થોડા હિંદમા થયા છે હિંદી સરકાર હમણા હમણા તેમા, એટલે કૃષિવિદ્યાના સાધનોમાં, રસ લેતી થઇ છે, પણ અત્યાર સુધીમા જે થોડી કૃષિશાળાઓ છે, તેમાથી નીકળેલા માણસોનું જ્ઞાન ખરા અભ્યાસક કરતા કાલ્પનિક વધારે છે મીસ મેયો જેને માટે "પોતે સુદર ઘરડો પઢ્યો" એમ કહી લખે છે, મર ગગારામ હોના જોઇએ, એમ અમારૂ મનવુ છે કૃષિ ખાતાલયમા લ્યાલપુરમા, થોડા વર્ષ પહેલા ભણવામા તેઓએ કહેલુ કે કૃષિશાળાના પદવીધરો પોતેસિમ્પલ તાની નોકરી મેળવવા તેની પાસે ભલામણની ચિઠ્ઠી લેવા આવતા, એવા દુખદાયક પ્રસગો બન્યા છે હુન્નર ઉદ્યોગ તથા કૃષિની આવી સ્થિતિ હોવાથી, જો એમ બને કે હિંદુ યુવકો કારકુનની નોકરીને માટે અનિયત્રિત અનુરાગકો પાણી તરફડીઆ મારે, તો તેમા કાઇ અજાયબી જેવુ નથી

પ્રકરણ ૮.

ભણવું અને કમાવું અને જડ અમેરિકનો.

ભણવાને ખાતરજ ભણવાની વાતો કરવી સહેલી છે, પણ અમેરિકનોના મોઢામા એ તાત્વિક વચન નજ શોભે. તે બાબતમા પ્રાચીન હિંદુ વિચારો આ જમાનાના યુરોપ અગર તો અમેરિકા

કરતાં ઘણાજ ઉમદા અને ઉચ્ચ કોટિના હતા. પશ્ચિમના દેશોમા દરેકની જેટલી કિંમત અંકાય તેટલીજ તેની કિંમત. અને મીસ મેયોના અમેરિકાના યુનાઇનટેડ સ્ટેઇટ્માં તો ફક્ત પૈસાનીજ કિંમત. વિશ્વ વિદ્યાલયોની કિમત પણ, અમેરિકામા તેને માટે જે પૈસા થયા હોય તે પરથીજ અકાય છે ખરો અમેરિકન તેજ, કે જે દરેક વસ્તુની ગણતરી પૈસામાજ કરે, કારણ તે પૈસાનોજ ભુત છે પુસ્તક, ચિત્ર, ફિલ્મ અથવા નટક અથવા તો વિશ્વવિદ્યાલયની ફૂઆંકણી, તેના પર કેટલા પૈસા ખરચાયા, તે પરથીજ થાય છે, અને તેવી રીતેજ સમજાય છે બ્રોડવે, ન્યુયોર્ક ચિકાગો, ફીલે ડેલ્ફીઆ અને સાનફ્રાસિસ્કોમા વિદ્યુતની જાહેરાત, તે એક, દશલાખ ડોલરની ઉત્પત્તિ છે, એની ઘોષણાથી થાય છે અમેરિકાના કોઇએક કરોડાધિપતિ, પતિપત્નિને પોતાના પુત્રના મરણના સ્મરણાર્થે, એક વિશ્વવિદ્યાલય તેના નામથી ઉભું કરવાની ઇચ્છાસા થઇ. તે સ્મારક ઉભું કરવાને માટે તેઓ અન્ય વિશ્વવિદ્યાલયોની પ્રવૃત્તિ જોવા તથા તેમાંથી એકાદ નમુનાનું અનુકરણ કરવા, તેઓ અમેરિકામા મુસાફરીએ નીકળી પડયા દરેક સ્થળે વિશ્વવિદ્યાલયમા કેટલો ખરચ થાય, તેની તપાસ તેઓ કરતા મેસેચ્યુસેટ્સના પ્રખ્યાત પુસ્તકાલયના દ્વાર આગળ તે સસ્થાના જુદાજુદા વિભાગો બતાવનાર એક ગૃહસ્થને તેઓએ એવોજ સવાલ પુછયો હતો પછીથી પત્નિને તેણે એમ પુછયુ હતું, કે "પ્રિયે, આપણે આવુ કરી શકીશું" એટલેકે આપણે હમણા જેની તપાસ કરી રહ્યા છીએ, તેવુ વિશ્વવિદ્યાલય તેટલા ખરચે સ્થાપી શકીશુ" જે વિશ્વવિદ્યાલય તેઓએ સ્થાપ્યું, તે પાશ્ચાત્ય દેશોમા એક ઘણુ સારૂં કેળવણીનું સ્થાન છે પણ જનતાનો તેના ઉપર, જે પૈસા તેઓએ ખરચ્યા છે, તેટલા પુરતોજ અભિનય છે સાધારણ અમેરિકન પૈસા પેદા કરવામાજ રસ લે છે, અને પેદા કર્યા પછી તેને ખરચવામાજ રસ લે છે.

કેળવણીને ખાતરજ કેળવણીના આખ્યાનો ઘણી વખત આપણને ઉંચા દરજ્જાના માણસો તરફથી કરવામાં આવે છે, કે જેઓને તે વાતની બરાબર ખબર છે. તે બાબતની ચર્ચા કરવાનું અસ્થાને નહિ ગણાય જો કે ઘણાં ટાંચણો એ વિષય પર આપી આ પુસ્તક હમે વધારે મ્હોટું કરવાની ઇચ્છા રાખતા નથી. અમારા લખેલા પુસ્તક "હિંદુસ્તાનમાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો પ્રશ્ન"ના આધારે મીસ મેયોએ પોતે ઘણા વિચારો દર્શાવ્યા છે. તેથી તે પુસ્તકમાંનું એક ટાંચણ આપવાનું વાચનાર ક્ષંતવ્ય ગણશે. તે ચોપડીના ૧૨માં પ્રકરણમા "કેળવણીની પૈસા કિંમત"પર મેં ચર્ચા કરી છે તેમાં સન ૧૯૧૭ના યુનાઇટેડ સ્ટેઇટ કેળવણીના બ્યુરોનું બુલેટીન નં. ૨૨ (કે જેનું નામ કેળવણીની પૈસા કિંમત)નું ટાંચણ લંબાણથી આપ્યું છે તેમાંથી કેટલોક ભાગ આ પુસ્તકમાં આપી તેમાં મેં નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે—

"કેળવણીની મુખ્ય જરૂરિઆત એજ હોઇ શકે, કે જેથી દરેક નાગરિક પોતે તથા બીજાને સારી રીતે રાખવાને શક્તિમાન થાય. સારી રીતે રહેવાને માટે દરેકને પૂરતો ખોરાક, કપડા, આશ્રય આનંદ તેમજ આનંદનાં સાધનો તથા ઉંચા રસજ્ઞાન તથા મહેચ્છાઓથી તથા તે સઘળા પુરાં પાડવાથી સંતોષ થવો જોઇએ જે પ્રજા તેના પ્રત્યેક માણસને સારી રીતે રહેવાની જરૂરિઆતો પુરી પાડી શકતી નથી, તે નિયાભરની પ્રજાઓમાં પાછળ પડતી અને ભારરૂપ છે પણ જ્યારે હિંદુઓ જેવા ઉત્કૃષ્ટતાએ પહોચેલા અને હિંદુસ્તાન જેવી રસાળ અને સમૃદ્ધ ભુમિ પોતના કબજામાં હોવા છતા, તેમજ પુસ્કળ પ્રમાણમાં કુદરતી સાધનોથી ભરપૂર હોવા છતા જ્યારે ત્રણસો પંદર લાખ માણસોમાંથી અડધી પ્રજાને પણ આ બધું પુરૂં ન પાડી શકે, ત્યારે તે ખરેખર તે દ્રશ્ય પર દેવતાઓ પણ રડે. હિંદુસ્તાનની દેખાતી ગરિબાઇ, એ એક તેની જીંદગીનું ધૃણામય તથ્ય છે. અને તેનું કારણ કેળવણીનો અભાવ છે.

આવા સંજોગોમાં હિંદુસ્તાનમાં અપાતી કેળવણીની નેમ એજ હોવી જોઇએ, કે જેથી દરેક નાગરિકની પેદા કરવાની શક્તિ વધે. આવી પ્રજાને માટે પહેલી જરૂરીઆત કેળવણીની છે અને દેશની ઉપજમાંથી પહેલો લાભ તેને માટે આપવો જોઇએ. દરેક વધારા પડતા ખરચો અટકાવવાને માટે પ્રજાએ પુરતી મહેનત કરવી જોઇએ, એટલુંજ નહિ પણ સાધારણ જરૂરિઆતો વગર પણ ચલાવી લેવું જોઇએ, કે જેથી દરેક છોકરો, છોકરી અગર તો પુખ્ત માણસ પણ કેળવણી, કે જે દેશનું જીવન છે, તેનો લાભ લઇ શકે દરેક ધંધા પુરતી કેળવણી આપવાનું તેમજ ધંધાની કુશળતા મેળવવાને વહેવારૂ તેમજ વિજ્ઞાની જ્ઞાન અપાતું બહોળા વિસ્તારમા થાય, ત્યારેજ બની શકે.

"આવા બહોળા વિસ્તારની કેળવણીને માટે પુષ્કળ પૈસા જોઇએ. આ પૈસા નીચે જણાવેલી રીતે મળી શકે—(અ) હમણાંની ઉપજમાંથી (બ) નવા કરોથી (ક) રાષ્ટ્રીય અને પ્રાંતિક ઋણથી. (ડ) મોટે કારભારના ખાતાઓમા કરકસરથી, કેળવણીમા પૈસા આપવાનું લોકોનું માનસ તૈયાર કરવાને કેળવણી "કેળવણી જે સપ્રમાણ અને ભૌતિક લાભ કરે તેનું દિગ્દર્શન કરાવવું જોઇએ." ઉપરના ટાચણમા સાતડાની નીચે જે લખ્યું છે, તે શબ્દો અમેરિકન બુલેટિનના છે તે પછી દુનિયાભરના ડૉ. એ. કેસવેલ એલીસ કે જેઓ ટેક્સસ વિશ્વવિદ્યાલયના કેળવણીના તત્ત્વના પ્રોફેસર (અભ્યાસક) છે, અને જેણે જરમની, જાપાન, રૂશિઆ, તેમજ યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકા વિષે જે બહોળા વિસ્તારમા સંશોધન કર્યું છે, તેના અભિપ્રાયો છે જર્મનિ વિષે બોલતાં તેઓ લખે છે કે—

"કેળવણીથી આવતી ઔદ્યોગિક કુશળતા, દરેક નાગરિક વ્યક્તિ ત્વથી, અગર તો સમસ્ત રાષ્ટ્રીય લક્ષબિંદુથી જોઇએ તો તેવી કુશળતાના પુષ્કળ પુરાવા મળે છે દાખલા તરીકે રૂશિઆમાં કુદરતી સાધનોનો જથ્થો તેમજ વિર્યવાન અને બુદ્ધિશાળી પ્રજાની ખોટ નથી, પણ સારી અને સુંદર કેળવણીની સંસ્થાઓનો અભાવ છે, તેના અભાવને લીધે સરખામણીમાં તેના પાડોશી જર્મનિ કે જેને કુદરતી સાધનોની ખોટ છે, તે

પોતાની સુનિયંત્રિત શાળાઓ દ્વારા અપાતી કેળવણીને લીધે સત્તામા તેમજ પૈસેટકે ઘણુંજ આગળ ધપ્યું છે. જર્મનીના સાફલ્યના દર્શનનું કારણ તેની કેળવણીની પદ્ધતિઓ છે, એ વાત સર્વમાન્ય છે."

યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સને માટે તેઓ નીચે પ્રમાણે કહે છે —

"જ્યારથી કેળવણીનો પ્રચાર થયો, ત્યારથી ઉપજનું પ્રમાણ વધ્યું છે. તેનું કારણ એજ કે કેળવણી અને ઉપજ વધારવાની શક્તિ ને પરસ્પર સંબંધ છે. સને ૧૪૯૨ થી ૧૮૬૦ સુધીમા એટલે ૩૬૮ વર્ષમા ભેગી થએલી લક્ષ્મીનો સરવાળો, માથા દીઠ આવક ૫૧૪ ડોલરથી થઇ શકે છે ત્યારથી સન ૧૯૦૪ સુધી એટલે ૪૪ વર્ષમા યાદીઠ વધેલી આવક. ૧૩૧૮ થઇ છે, અથવા તો ૪૪ વર્ષમાં ર ડોલરનો વધારો થયો છે.

ત્યારપછી જણાઇ આવે તેવો વધારો થયો છે આ વધારાનું રણ કાંતો વધેલી કિંમતો છે, કે કા તો ડોલર ખરીદવાની કિંમત ી છે, અથવા તો ભેગી થએલી દોલતનો વપરાશ, તેમજ જાં ઘણા કારણો હોઇ શકે, પણ આ બધાની ગણતરી ાપણે ગમે તેમ કરીએ તો પણ, પ્રજાની કેળવણીથી ન ગન- કામા ઉપજ વધારવાની શક્તિ વધી છે, તે વાત નિસંદેહ છે, તેમજ રેણામસુચક છે નિરક્ષર દેશોની ઉપજ, કેળવણીના અભાવે, આટલા માણુમા વધી શકતી નથી."

શિકારી કુતરો અને વિમાન, ટટ્ટુ પરના કાસદ સાથે તાર, અને ટેલીફોન અને વાયરલેસ,એક ભાષણ કરનાર સાથે છાપવનું યંત્ર, વર્તમાનપત્રો અને પુસ્તકાલયો, રેંટીઆ સાથે યાંત્રિક કારખાનું, એક સળગતા લાકડા સાથે વિજળિક રોશની, બળદગાડીમાંથી ચામડા અને વેલાએ, વહેંચતા એક ફેરીઆ સાથે એક કોપાગાર–(બેંક) ચોની ચોપડી, રેલગાડીનો રસ્તો, ખ તાંબાનો કોષ, લાકડાની ઝુંપડી સાથે લોખંડની ગગનગામી નૌકા, નરી આંખ સાથે સૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર, અને ટેલેસ્કોપ, અને જાદુ–મંત્રતંત્ર સાથે દવાદારૂ વેચનાર ઔષધાલય, અને આધુનિક ઔષધ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી, તેમજ વાઢકાપ કરનારની સરખામણી જેવી હોઈ શકે તેવી છે. એક સદીને માટે કેળવણી આપવી બંધ કરો, ને જુઓ કે. જનસમાજ મુળ વસ્તુઓ તરફ પાછો ફરે છે કે નહિં. એજ લાકડાંના હળ, બળદગાડીનો ઉપયોગ થશે. કારણ લોખંડનાં ઓજારો, યંત્રયાનો, વરાળ યંત્રથી ચાલતાં વહાણો (સ્ટીમરો) વિજળી, ટેલિફોન. (વિદ્યુતથી મોકલાતા સંદેશાઓ,) પાણીનાં બાંધકામો, લોખંડનાં મકાનો, ખાણનાં કામો, રસ તંત્રવિદ્યાના ઉદ્યોગો, કારખાનાંઓ, આધુનિક આરોગ્યશાસ્ત્ર દવાઓ, પુસ્તકો, વર્તમાનપત્રો, ન્યાયની અદાલતો, અને કાયદાઓ, કે જે, નબળાંના હકો તથા મિલ્કતોનું રક્ષણ કરે છે, તે સઘળાં કેળવણી વગર અશક્ય થઈ પડશે. કામે લગાડવામાં ઉપર જણાવેલાં સાધનોનો ફક્ત, તેવી કેળવણી લીધાથીજ ઉપયોગ થઈ શકે છે.*

"યુનાઈટેડ સ્ટેટ સરકાર જેવી "કેળવણીની પૈસા કિંમત" ગણે છે, અને તેનો પ્રચાર કરે છે, તેમ કરવાને બદલે હિંદી સરકારના ઉચ્ચ–પદવીના અધિકારીઓ હિંદના લોકો હરહંમેશ કેળવણીના બદલામાં જે ભૌતિક લાભ થાય, તેની ગણતરી કરે છે, એવા એવા વિલાપો કરે છે. પરદેશી લુટારાઓની સરકાર, જે હિંદ પર ઠોકાઇ છે, તે અને સ્વરાષ્ટ્રીય સત્તામાં કેટલો તફાવત !

મારા પુસ્તક 'હિંદમાં રાષ્ટ્રીય કેળવણીનો પ્રશ્ન'માંથી ૧૮૪મા પાના પર ટીકા કરતાં મીસ મેયો શું કહે છે ?

"કેળવણી પર જાહેર પુંજીમાથી થતા ખરચનો હિંદુસ્તાનનો સન ૧૯૨૩–૨૪ માં, કે જેમા શહેરી. સ્થાનિક, પ્રાંતિક અને માધ્યમિક સરકારનો ફાળો ૧૯.૯ કરોડ રૂપીઆ અથવા તો ૧,૩૮,૨૦,૦૦૦ પોંડ હતો કામને પહોંચી વળવા પુરતી ઉપર જણાવેલી રકમ નથી. છતા બ્રિટીશ હકુમતમાથી થતી ઉપજ આપણે ધ્યાનમા લઇએ, તો બીજા દેશો કેળવણી માટે જે ખરચ કરે છે, તેમા, અને હિંદમા થતા ખરચની સરખામણીમા બહુ ફરક નથી"

મીસ મેયો, આકડાઓ કેમ બધ બેસાડવા તેની યુક્તિમા પ્રવીણ છે અને તે બાબતમા તેણીની રીત લક્ષણિક છે તેણીએ જે આંકડો આપ્યો છે, તેમા શહેરી, તથા સ્થાનિક ફાળાનો સમાવેશ કર્યો છે, એટલુંજ નહિ, પણ ભણાવવા બદલ અપાતી ફી (વેતન), તેમજ ખાનગી બક્ષીસોનો પણ સમાવેશ કરી દીધો છે સરકારનો માધ્યમિક અને પ્રાંતિક પુંજીમાથી ફાળો સન ૧૯૨૩–૨૪મા ફક્ત રૂ. ૯,૫૪,૭૬૦,૦ અગરતો આખી પુંજીનો અર્ધો ભાગ હતો

સન ૧૯૨૪–૨૫ માં, ત્યાર પછીના આકડાઓ મળી શકયા નથી. સમગ્ર પુંજી રૂ. ૨૦,૮૭,૪૮,૦૦૦ માથી રૂ ૯,૯૮,૦,૨૦૦૦૦નો ફાળો હતો, અને સન ૧૯૨૪–૨૫ ના સરકારી રિપોર્ટમા (પાનું ૪) નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે—"હિંદુસ્તાનમા કેળવણી પર સરકારે કરેલો કુલ ખર્ચ રૂ. ૯,૯૮,૦૧,૫૬૪ છે, કે જે રકમથી માથાદીઠ ચાર આના ખરચ છે (અંગ્રેજી ચલણથી ચાર પેન્સ અને અમેરિકન ચલણથી આઠ સેન્ટ) કેળવણી પાછળ સરકાર તરફથી થતા ખરચમા ઘટાડો થયો છે, એટલે ૪૮.૯ માથી ઉતરી ૪૭.૯ ખાસ્ય છે. ફી થી આવતો ફાળો વધ્યો છે એટલે ૨૧.૮ થી ૨૪.૪ થયો છે" સરકારની પુંજીમાંથી ફક્ત ૫૦૦૦૦ યુરોપવાસી છોકરાઓને માટે દરેક જાતની કેળવણીમાં રૂ. ૫૦૦૦૦૦૦ ખરચ પ્રતિવર્ષ થાય છે, આમ થવાથી દરેક છોકરા પાછળ રૂ ૧૦૦ ખર્ચાય છે હિંદુસ્તાનમા યુરોપીઅનની

સમગ્ર વસ્તી, કે જે બે લાખ કરતા ઓછી છે—તેને માટે માથાદીઠ રૂા. પચીસ ખર્ચાય છે. હિંદુ પ્રજાને માટે કેળવણી પાછળ માથાદીઠ હળવી રીતે, થતો ચાર આનાનો ખર્ચ આ સાથે સરખાવો ! કોઇપણ સ્વરાષ્ટ્રીય સત્તા કેળવણી તરફ આવી ગંદી વર્તણુક નજ રાખી શકે, કે જે તતંણુંક હાલની હિંદી સરકાર રાખી રહી છે. અમેરિકા, બ્રિટન અને ફ્રાન્સ કે જેઓ બહોળા અને તવંગર સાધન સંપન્ન છે, તેને બાજુએ મુકો, પણ જુઓ કે સુધરેલી કેલ્સની સરકાર, મેકિસકો જેવા ગરીબ દેશમા શું કરી રહી છે ? હિંદી સરકારના કેળવણીના પ્રયત્નો સરખામણીમા શું મેકિસકોની સરકાર સાથે ટકી શકે એમ છે ? *

પ્રકરણ ૫.

એક મહાન વકીલ.

હિંદુસ્તાનમા ખાનગી યોજનાઓએ નિરક્ષરતા ટાળવાને તેમજ ઉંચા પ્રકારની કળા–વિદ્યા આપવાને, તથા ઉંચી કેળવણીને માટે ઘણું કર્યું છે, તેમ હમણા પણ ઘણું કરે છે ઉંચી જાતની વિજ્ઞાની વિદ્યાને માટે સ્વર્ગસ્થ મી. જે. એન ટાટાએ, પોતાની દોલતનો મોટો ભાગ ખરચ્યો છે બેંગલોરની વિજ્ઞાન સસ્થાના ઉત્પાદક તેઓ હતા. બોઝ 'પ્રયોગ–શાળા કલકત્તા. (કે જેની સાથે પ્રખ્યાત રસશાસ્ત્રી ડૉ. પી સી, રે, નું નામ જોડાએલું છે), તેમજ રાષ્ટ્રીય ઔષધીય પાત્રાલય' આ બધી સંસ્થાઓનું અસ્તિત્વ ખાનગી પ્રયત્નોને અવલબી ● સરકારી વિશ્વવિદ્યાલયોનું જીવન પણ મોટે ભાગે, સર ગુરૂદાસ બેનરજી જેવાની ઉદાર બક્ષીસોને આધારે છે બનારસ હિંદુ વિશ્વવિદ્યાલયમા એવી યોજના છે, કે ફકત ઉંચા પ્રકારની સાહિત્યની કેળવણી

---

* મી જે. ડબલ્યુ બ્રાઉન "આધુનિક મેકિસકો" નામના પોતાના પુસ્તકમાં, કે જે પુસ્તક "લેબર પબ્લીસીંગ કુંપનિ ૧૯૨૭"મા કહે છે કે 'અઠ્ઠાવીસ મેક્સીનો રાજ્યોની વાર્ષિક આવકમાથી ૪૦ ટકા કેળવણી પાછળ ખરચે છે ફીડરલ ગવર્નમેન્ટ ખરચે છે, તે ઉપરાંત."

અપાય છે, એટલુંજ નહિ, પણ યત્રકળા છાત્રાલય છે પણ મીસ મેયો એગે ચિતાર આપે છે, કે કેળવણીના પ્રચારને માટે, હિંદુઓ કંઇ કરતા નથી, અને તે માટે હિંદના રાજદ્વારિ પુરૂષોને ઠપકા પાત્ર ગણે છે તેમજ હિંદી સરકાર પોતાની ફરજ બરાબર બજાવતી નથી, એના ખોટા આક્ષેપો રાજદ્વારી નેતાઓ કરે છે, એમ તેણીનું કહેવું છે તેણીના રિવાજ પ્રમાણે લણેલ હિંદુઓને તેણી ગુન્હેગાર ગણે છે. અને તેના આધાર માટે, જે વતચીત તેણીએ, હિંદુસ્તાનના એક ઉત્કૃષ્ટ બંગાળી વકીલ સાથે કરી હતી, કે જેનું નામઠામ તેણી આપતી નથી, અને જેણે વકીલાતમા સારો પૈસો પેદા કર્યાનું તેમજ પોતાના ગામના લોકોની કેળવણી તથા આરોગ્યને માટે કંઇપણ ન કર્યાનું તેણી કહે છે.

મારી ચોપડી "હિંદમા રાષ્ટ્રીય કેળવણી પ્રજા"ના ઉપોદ્ઘાતના પ્રકરણમાં સન ૧૯૧૮ સુધીમા, ખાનગી યોજનાથી અને સાહસોથી કેળવણીના વિષયમા હિંદમા શુ થયું છે, તેનો ઉલ્લેખ મે કર્યો છે. પણ બધુ કહી રહ્યા પછી આપણે એમ ન જ કહી શકીએ, કે કેળવણી આપવાની પહેલી ફરજ રાજ્યની નથી. ખાનગી યત્નો ગમે તેટલા ખરેખરા ઇરાદાથી થય, તો પણ સમસ્ત દેશની કેળવણીની જરૂરિઆતો, ન જ પૂરી પાડી શકે મારી ચોપડીના પાચમા પ્રકરણમાં તે વખતના બ્રિટીશ કેળવણી મડળના અધ્યક્ષના ભાષણોના, લબાણથી ટાચણો મેં આપ્યા છે, તે ટાચણો આપવામા મારો એટલો જ હેતુ હતો, કે સુધરેલા દેશોમા હાલમા દરેક શાખાઓની કેળવણી આપવાની ફરજ રાજ્યનીજ છે અને રાજ્યનો હક તેમજ ફરજ એજ છે, કે રાજ્યકર્તાઓએ જોવુ જોઇએ કે, પ્રજા અજ્ઞાન અને અભણ નથી રહેતી.

જોઇએ રાજ્યનો હક અને ફરજ એ છે, કે તે જનસમૂહની કેળવણીમાં સારી રીતે માનનારી સરકાર છે, તેમજ કેળવણી એટલે, એક ખોટી મન મનાવનારી યોજના નહિ, પણ કંઇક એવું કે, જે લાંબા કાળ સુધી પહોંચે, અને મગજપર અને ચારિત્ર્ય પર, છાપ પાડી શકે, તેમજ છોકરાની કેળવણી પર યોગ્ય કેળવણી આપી, તેની સરકારનું સર્વ સત્તાધીશપણું છે, તે સાબિત કરે.

લોકોના જ્ઞાન અને બુદ્ધિના મહાન ઉદ્દેશવાળા, પ્રચાર કાર્યમાંથી સરકાર પાછો નજ ખાઇ શકે, ભલે પછી વ્યક્તિગત કારણોને લીધે વધારે ખરચમાં ઉતરવાની તેને બીક હોય પહેલાં કેળવણીની યોજના સરકારે ઘડી કાઢવી જોઇએ, કે જે યોજના તે વિષયને અંગે, અસરકારક હોય, તેમજ કેળવણી આપવાને મળી શકે તેટલા સાધનોથી સંપન્ન હોય ત્યારપછી ચોકસ રીતે ઘડાએલી યુક્તિઓથી, દરેક નાગરિકને તેની સ્વેચ્છાએ ઉન્નત થવા દેવો, તેમજ જેને ખાસ મદદની જરૂર હોય, તેને મદદ કરવા પુરતી, તૈયારી તેણે રાખવી જોઇએ"

જનસમુહને માટે પુરતી કેળવણી તે એક રાજ્યનો હક તેમજ ફરજ છે આ પરથી નક્કી થાય છે, કે ફક્ત હિંદના ગવર્નરો પુરપ્રોજ એમ નથી, કહેતા, કે જનસમુહને માટે કેળવણી ફરજીઆત કરવી" બ્રિટીશ રાજનીતિજ્ઞો પણ પોતાના દેશને માટે એમજ કહે છે

હવે પછી થનારા નવા લાખો મતાધિકારીઓમાં—જુદી જાતનું વજન તો આવશેજ. એકલા રાજદ્વારિ ડહાપણ પર આ વાદ અવલંબી શકતો નથી, પણ પ્રત્યેક મનુષ્યનો જીંદગીના નેમનો એજ હક ગણાવો જોઇએ; અને તે પુરતી લાયકાત તેનામાં આવવી જોઇએ- આપણી અપૂર્ણ સામાજિક ઘટના, જેટલી છુટ આપી શકે, તેટલી છુટથી મનુષ્ય તરીકેનું ભાન તેમ આનંદનો, જીંદગીના વિસ્તાર દરમિઆન જ્ઞાનથી, મનોધર્મ તેમજ આશાઓથી લાભ લેવાનો જોઇએ"

બ્રેડફર્ડમાં ભાષણમાં મી શીશરે આ પ્રમાણે કહ્યું છે—

"રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની તપાસ મેં શરૂ કરી, કે તરત મને જણાયું, હું ધારૂં છું કે બધાને એમજ જણાય—કે બ્રિટનમાં લાખો મનુષ્યો એવાં છે, કે જે, જીંદગી જેટલો આપી શકે તેટલો લાભ લઇ શકતા નથી. લાખો સ્ત્રીપુરૂષો એવા છે, કે જેઓ ચોપડીઓમાથી કંઇ લાભદાયક વસ્તુ મેળવી શકતા નથી, ચિત્રો અને સંગીતમાથી આનંદ મેળવી શકતાં નથી, તેમજ કુદરતી સાધારણ રચનાઓમાથી પણ દૃશ્ય આનંદ ઘણા થોડા પ્રમાણમા મેળવી શકે છે યાન્ત્રિક મહેનત સાથે જકડાઇ, તેઓ જીવન પસાર કરે છે, કે જે લોખંડના ધુસરારૂપ છે, અને જેમા કવિત્વની રેખાએ નથી કલ્પના કે જેથી આ દુનિયામા રહેલી અજાયબી, તેમજ ઉત્કર્ષનો ભાવ સહેજ પણ પ્રદર્શિત

ઉડું રહસ્ય સમજી, તેમાં રહેલો આનંદ પ્રાપ્ત કરવા શક્તિમાન થાય એવી યોજના કરવાની આપણી ફરજ નથી ?

આમની સભામાં પણ ભાષણ કરતાં તે એવીજ મહેચ્છા પ્રદર્શિત કરે છે, —

"બહોળા વિસ્તારથી આપણી પ્રજાઓ માટે આશા હોઇ શકે ? તે એજ કે તેઓ સારા નાગરિક બને, ફરજ સમજનારા તેમજ માનપ્રદ બને, શારીરિક અને માનસિક બળ મેળવે, દરેક ધંધામાં હોંશિયારી મેળવે, કે જેને પરિણામે આનંદમાં અને બુદ્ધિપૂર્વક સમય વ્યતીત કરે."

કેળવણીના ફાળામાં વધારો કરવાના દાવામાં, સન ૧૯૧૭ માં કેળવણી પાછળ થતા ખરચના આંકડાઓ, રજુ કરતાં કે જે, આંકડાઓ ૧૬૦૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડ કરની ઉપજમાંથી, બીજા ૧૭૦૦૦,૦૦૦ પાઉંડ બીજા કરોમાંથી અને બદકે ૭૦૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડ ફી (વેતન) તેમજ બીજી સ્વેચ્છાએ મળતી બક્ષીસોમાથી એકંદરે ૪૦,૦૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડ અથવા તો હિંદી ચલણમાં કહીએ તો ૬૦,૦૦૦૦૦૦૦ કરોડ રૂપીઆનો જુમલે ફાળો અપાય છે. તે બાબત કહેતાં મી. ફીશર સલાહ કહે છે કે—

"પણ જ્યારે ઉપજ વધારતાં, ખરચનો આપણે વિચાર કરીએ કે જે ખરચ એક રોકાણ તરીકે નથી, પણ એક વીમા રૂપેજ છે, ત્યારે ખરચનો એકલો સવાલ ટકી શકતો નથી. અમે એક પરિશિષ્ટ તરીકેનો સવાલ પૂછી શકીએ, તે સવાલ એજ કે, આપણે પૈસા ખરચવા શક્તિમાન છીએ કે નહિ ?" તેઓ 'પરિશિષ્ટના સવાલને' વધારે 'જરૂરનો તેમજ નિરૂપી' ગણે છે. 'કરકસર'નાં સાર્વત્રિક રોદણાં છતાં 'મનુષ્યરૂપી દોલતની' કસર કરવાનું, ભારસહીત તેઓએ કહ્યું હતું, કે જે દોલત બીજી દોલતો કરતાં વધારે કીમતી છે, અને જેનો દુર્વ્યય આપણે અત્યાર સુધી ઘણો થવા દીધો છે."

મી ફીશરના ભાષણમાંનો કેટલોક ભાગ જેઓ એમ પુરવાર કરવાને સમર્થન કરતા હોય કે રાષ્ટ્રીય કેળવણી પર જનસમાજની કુશળતાનો આધાર રહે છે, તેઓ માટે, ઘણો બંધબેસતો આવે તેવો છે સન ૧૯૧૮ના ઓગસ્ટ મહીનાની દશમી તારીખે, જે સમયે દુનિયાનો મહાન્ વિગ્રહ ચાલુ હતો, તે સમયમાં કેળવણીનું બીલ (લેખ) રજુ કરતા, જનસમાજની કેળવણીના સવાલને ઉદ્દેશી તેઓ નીચે પ્રમાણે કહે છે —

'શારીરિક બળ અને કેળવણીથી મળતી કુશળતાનો પરસ્પર ગાઢ સબંધ છે તે દિશામાં વધારે પ્રમાણમાં ધ્યાન ખેચવામાં આવેલું છે આપણા સામાજિક ઇતિહાસનો મહાન દિવસ તેજ હતો કે જે દિવસે સન ૧૯૦૭માં દાક્તરી તપાસ દાખલ કરી કોઇ દિવસ આપણે જે જાણી ન શકત તે આમ કરવાથી આપણે જાણ્યું, કે અસંખ્ય શારીરિક નબળાઇવાળા છોકરાઓથી આપણી કેળવણીની પદ્ધતિઓ પરિણામે ઘણીજ નમાલી નિવડી હતી અને કેળવણી પાછળ થતા ખરચનો દુર્વ્યય અટકાવવો હોય તો, ગરીબ છોકરાઓનું શારીરિક બળ વધારવાની ઘણી અગત્ય છે, એમ જણાયું "

મી ફીશર લડાઇમાંથી એજ પાઠ શીખ્યા, કે રાષ્ટ્રીય કુશળતા લાવવી હોય તો તે સરી કેળવણીજ લાવી શકે છે બ્રેડફર્ડમાં ભાષણ કરતા તેઓએ કહેલું કે —

"સન્નારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો, આ મહાન વિગ્રહમાં અજાયબી પમાડે તેવું કેળવણીએ કર્યું છે, તેનો વિચાર તમોએ કર્યો છે? જે દેશોમાં આધુનિક સુસજ્જિત કેળવણી અપાય છે, તે દેશોએ કેટલી ફતેહ મેળવી છે, અને જે દેશોમાં જનસમાજને માટે કેળવણીની પ્રથાઓ નથી, તેઓને કેટલું નુકસાન થયું છે? મારા ધારવા પ્રમાણે અત્યાર પહેલા કોઇપણ લડાઇ નહિ થઇ હોય કે જેમાં બન્ને બાજુના લશ્કરો, આટલા સારી રીતે કેળવાએલા હશે, અથવા તો જેમાં પરસ્પર

વિરોધી લશ્કરોએ, આટલો વિજ્ઞાન તથા કેળવણીનો આશ્રય લીધો હશે અને જો તમે લશ્કરને મોખરે રહેલા લશ્કરી અમલદારને પુછો, તો તમને જણાશે, કે એક લશ્કરની, બીનઅધિકારી અથવા ખાનગી સેનાની, તે સારી રીતે કેળવાએલો હોવાથી, કેટલી કિંમત છે અથવા તો તમે મુખ્ય સ્થાયી મંડળ, આગળ જાઓ, કે દારૂગોળો અને લશ્કરી સામાન પુરો પાડતી સસ્થા પાસે જાઓ, અને પુછો, તો એજ જવાબ મળશે, તમને એમજ કહેશે, કે "કેળવણી એજ કુશળતાની ચાવી છે."

મીસ મેયોએ ભણવા પર, અને કમાવા પર, ટીકા કરવાની હિંમત કરી છે. હિંદુ તરફનો તિરસ્કાર તેણી "મને નોકરી આપો, કે મને મોત આપો"ના પ્રકરણમા પ્રદર્શિત કરે છે મી. શીચરતુ મન્ચેસ્ટરમા આપેલું ભાષણ કેટલું ઉમદા છે ! તે નીચે પ્રમાણે—

"એક વર્ગને માટે નહિ, પણ આખા યુવક સમુહને માટે, યુવાનો પર આવી પડતી ફરજોમા, કેળવણી પહેલી, અને કમાણી પછી એવી ભાવના થવી જોઇએ, કે જેથી સામાજિક સ્થિતિ સુધરે, એવો મારો દાવો છે વર્તમાન સ્થિતિમા તો પૈસાદાર ભણે છે, અને ગરીબો રળે છે"

"કેળવણી એ શાશ્વત દેવું છે, કે જે પુખ્તોએ યુવાનોને આપવુ જોઇએ હવે યુવાનો ગરીબ રહે કે તવંગર થાય, તેની મને પરવા નથી પણ આપણે તેમને ભણાવવાનું દેવું પતાવવું જોઇએ બલકે જેટલી કેળવણી તેઓ લઇ શકે, અને આપણાથી આપી શકાય, તેટલી કેળવણી આપવી જોઇએ." ભણવાનું પહેલું અને રળવાનું પછી, એ વાત હિંદના યુવાનોને બધબેસતી આવે તેમ નથી, અને તેમા પણ જ્યાં હિંદી સરકાર આવી અપુર્ણ રીતે, કેળવણી આપવાનું દેવું પતાવતી હોય. ! ! !

મીસ મેયો અમેરિકા જેવા દેશમાથી આવતી હોવાને લીધે, કોઇપણ તેણીના તરફથી કેળવણીને માટે, ઉમદા અને બહોળા વિચારો,

દર્શાવવાની આશા રાખી શકે. પણ તેણીનો મુદ્દો તો ફક્ત અંગ્રેજ સરકારને ચુનાથી ધોળવાનો તેમજ હિંદુઓને ધુતકારવાનોજ હતો. સને ૧૯૧૯ ના સુધારાઓમાં કેળવણી "ટ્રાન્સફર્ડ સબ્જેક્ટ"—છે તે વાતને તેણી ઘણી મહત્તા આપે છે. તેમજ કેળવણી તરફની બેદરકારીને માટે હિંદુ કેળવણીના પ્રધાનોને જવાબદાર ગણે છે. આમાં પણ તેણીની સમજશક્તિનો તે પ્રશ્નને અંગેનો પોતાનો અભાવ પ્રદર્શિત કરે છે. તે બાબતમાં હિંદી કેળવણીના પ્રધાનો છુટથી વર્તી શકતા નથી. સ્વરાજ્યવાદી હિંદના નેતાઓનો 'રિઝર્વડ અને ટ્રાન્સફર્ડ સબ્જેક્ટ'ના નિયમાનુસાર અન્યાયી રીતે નાણાંની વહેંચણી કરવામાં આવી છે, તે માટે બરાડા પાડવાથી કંઇ પણ બેસી ગયો છે. ટ્રાન્સફર્ડ સબ્જેક્ટની કહેવાતી સત્તા ધરાવનારાઓ કેળવણીની બાબતમાં કંઇપણ વધારે પડતું કરી શકે તેમ નથી. કારણ આવકની વહેંચણી કરવાનું કેળવણીના પ્રધાનોના હાથમાં અગર તો લોક તરફથી ચુંટાએલા પ્રતિનિધિઓના હાથમાં નથી, પણ અધિરાજ્યની કારોબારી સત્તાના

ઉન્નતિ કરવા આશા રાખે છે. આવી ઉન્નતિમાં પ્રાંતિક સભાસદો ઠીક રસ લેછે. તેથી એમ માનવાને કારણ મળે છે, તે વાતને પ્રજાને સંપુર્ણ ટેકો હોવો જોઇએ......"

વિલાયતમાં કોઇ શીશર જેવો લડાઇના વખતમાં પણ તરતજ કહી દે, કે કેળવણીનો ખરચ એતો ખરચ નહિ, પણ ફક્ત નફો આપનારું નાણાંનું રોકાણ છે. કરકસરની સાર્વત્રિક બુમ છતાં જનસમાજની કેળવણીને માટે નવા બહોળા કાર્યક્રમો યોજવામાં પાછો નજ પડે. જો તેવો કોઇ હિંદુ પ્રધાન પદ પર હોય, તો તેને મી. રીચી કહી દે કે "કેળવણીના સુધારાને માટે ટુંકો રસ્તો નથી."

પ્રધાનોની મુખ્ય મુશ્કેલી ફક્ત નાણાંની ખોટ છે. તે મી રીચીના નીચેના ટાચણથી સ્પષ્ટ સમજાય છે—*

"પ્રાંતોની નાણા સંબંધી પરસ્પર અસમાનતા, કેળવણીની નીતિઓ પર વધારે પડતી અસર કર્યા વગર નજ રહે. જ્યારે મુંબઇ તેની મોટી અને વધતી જતી આવકને લાધે, પ્રાથમિક કેળવણી ફરજીઆત કરવાના વિચારો કરી શકે, પણ બંગાળા જેવો પ્રાંત, કે જેમાં પુરતા અને સ્થિતિસ્થાપક સાધનો નથી, તે એવી યોજના નજ ઘડી શકે સામાજિક, આર્થિક અને રાજદ્વારિ ઉન્નતિને માટે સુનિયંત્રિત કેળવણીની પદ્ધતિઓની ખાસ જરૂર છે. તેથી અંત સુધી નાણાં સંબંધી પ્રાંતિક અસમાનતાની ગણતરી નજ થઇ શકે."

મી. શીશરના ભાષણમાથી ટાચણ આપતાં મેં મારા પુસ્તકમાં નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે.—

"બીજા દેશોના કેળવણીકારો કરતાં મી. શીશરના શબ્દો આપણને હિંદમાં, આપણો બ્રિટન સાથે રાજદ્વારિ સંબંધ છે તેથી, વધારે ધ્યાન આપવા યોગ્ય છે. દરેક સ્વમાન જાળવનાર અને સુધારો કરાવવાની ઇચ્છા ધરાવનાર,વર્ગને માટે, શીશરના ધારવા પ્રમાણે સર્વને પાડી શકાય એવી સર્વમાન્ય નીતિઓનો તેઓ ઉલ્લેખ કરે છે.

તેઓ આખા સામ્રાજ્યના કેળવણીના વિષયમાં આધારભૂત પ્રમાણો આપી શકે, એવી વ્યકિત ગણાય તે વાત નિઃશંક છે. હિંદુસ્તાનમાં આપણે હિંદુઓ, આપણી ઘડેલી કેળવણીની નીતિરીતિઓ અમલમાં મૂકી શકવાને છુટા નથી. કેળવણીની સત્તાનો લોકોને આપેલા વચન છતાં, તે બાબતમાં છેલ્લો નિશ્ચય તે, ઇમ્પીરીઅલ (સર્વોપરી) સત્તાનાજ હાથમાં છે. હિંદુસ્તાનમા કેળવણીની ઉન્નતિનો આધાર લાંબા કાળ સુધી, અંગ્રેજ અફસરોના હાથમાજ રહેશે, તેમજ ઉપજની પુંજીની થેલીની દોરી, જેઓના હાથમા છે, તેઓની સ્વેચ્છાઓને અવલંબી રહેશે."

આ શબ્દોમાં ૧૯૧૮ મા જે સત્ય હતું, તે આજે પણ છે. દુનિયાની ઘણીખરી સુધરેલી પ્રજાઓની કેળવણીની નીતિરીતિઓનો અભ્યાસ કર્યા પછી, હિંદુસ્તાન માટે કેળવણીના વિષયમા કેટલાક નિયમોનું ટુંકાણમા ટાચણ કરવું અસ્થાને નહિ ગણાય.

૧. રાષ્ટ્રીય કેળવણીમા થતું રોકાણ, ખરેખર કાયદાકારક રોકાણ છે અને દેશની સલામતી તેમજ દેહરક્ષણ માટે જેટલી લશ્કરની જરૂર છે, તેટલીજ કેળવણીની પણ જરૂર છે સાર્વજનિક લોકપ્રિય કેળવણીના વિધાનો, રાજ્ય તરફથી થવા જોઇએ. તેમજ ઉપજમાથી પહેલો હિસ્સો કેળવણીને મળવો જોઇએ. આખા દેશને કેળવણી, ખનગી યોજનથી આપવની દરેક પ્રવૃત્તિ ફેકટ છે, અને તેવી પ્રવૃત્તિ જેઓ કરે છે, તે અશક્ય વસ્તુ શક્ય બનવવા યત્ન કરે છે તેમ કરવાથી રાજ્યની ફરજ શું છે, તે તરફથી પ્રજાનું ધ્યાન બીજે ખેંચાઇ જાય છે. રાષ્ટ્રીય કેળવણીની પદ્ધતિઓનું વિધાન, લોકો તરફથી થવું જોઇએ. લોકોએ તેને અમલમાં મૂકવી જોઇએ. લોકો એ નાણાં પુરા પાડવા જોઇએ, તેમજ લોકોની તે પર સત્તા જોઇએ. આ બધાં કામો લોકો કરે તેમા લોક પ્રતિનિધિત્વવાળું રાજ્ય જોઇએ

૨. રાજ્યની ફરજ ફક્ત મુળાક્ષરી વિદ્યાને માટે બંદોબસ્ત કરવાની છે, તે મંતવ્ય નષ્ટ થયું છે. સમસ્ત દુનિયાભરમાં કબુલાયું છે, કે મુળાક્ષરી વિદ્યાનાં વિધાનથી, રાજ્યની ફરજનો છેડો ન આવે. કોઇપણ પ્રજાની ઔદ્યોગિક અગર, આર્થિક ઉન્નતિ સારી ઔદ્યોગિક, અથવા તો કળા કેળવણી સિવાય નથી થઇ શકતી, અને તેનું વિધાન પણ રાજ્ય તરફથી થવું જોઇએ. તેમજ ઉચ્ચા પ્રકારની સાહિત્ય કેળવણી તરફ પણ, આંખ મીંચામણાં નજ થઇ શકે. કારણ બુદ્ધિશાળી અને કુશળ નેતૃત્વનો આધાર તેના પરજ છે.*

૩. કેળવણીનો અર્થ એ નથી થતો, કે ચોપડીઆ જ્ઞાન, અથવા તો ફક્ત વાંચતાં, લખતાં, અને ગણતાં શિખવવું. તેની અંદર શારીરિક ઉન્નતિનો સમાવેશ થઇ જાય છે. કેળવણીને માટે જે વિધાન રાજ્ય તરફથી થયું હોય, તેમાં બાળકની સાધારણ તંદુરસ્તી તેમજ ખોરાક અને જ્યાં જરૂર જણાય ત્યાં, દરેક જાતનાં સાધનોની પ્રાપ્તિનો સમાવેશ થાય છે.

૪. ટુંકાણમાં કહીએ; તો, છોકરાંને ઉછેરવાની તેમજ ભણાવવાની તેને બુદ્ધિશાળી, ડાહ્યો નાગરિક, કુશળતાવાળો બનાવવાનું કામ રાજ્યનું છે અને તે કામ રાજ્ય પાસે કરાવવુંજ જોઇએ. માબાપની શક્તિ અગર તો મરજી પર તેનો આધાર નજ હોઇ શકે.

---

*સન ૧૯૨૩–૨૪ મા યુનાઇટેડ સ્ટેઇટ્સ ફીડરલ સરકારે ૧૮૦૮૪૨૦ ડોલર છાત્રાલયોમાં અપાતી કેળવણી પાછળ ખર્ચ્યા હતા. અને સન ૧૯૧૩ મા ૫૫,૫૦,૭૭૧૪૬ ડોલર તે ખરચતી હતી. સન ૧૯૧૮ થી ૧૯૨૮ સુધીમાં, એકલી ધંધાને માટે અપાતી કેળવણી પાછળ ૩૮ લાખ ડોલર ખરચ્યા હતા, અને હમણાં પ્રતિવર્ષ ૭ લાખ ડોલર ખરચે છે.

અમેરિકન યરબુક પાનું. ૧૦૭૨ થી ૧૧૧૦.

પ્રકરણ ૬.

ફરજીઆત પ્રાથમિક કેળવણીનો ઇતિહાસ.

બ્રિટીશ હિંદી સરકારના તાબામાં, જેવા ઇલાકાઓ, પ્રદેશો, ફરજીઆત કેળવણીનો ઇતિહાસ, જાણવાથી તરત થાય છે. જુની રાજકીય સભામાં, સને ૧૯૧૧ માં ફરજીઆત કેળવણીનો ખરડો પહેલો, સ્વર્ગસ્થ મી. ગોખલે લાવ્યા હતા. તેની સામે સરકાર રેસીડેન્ટ કારણોને અવલંબી, તેનો રિવાજ પ્રમાણે પડી હતી. જેવાં કે "કેળવણી ફરજીઆત કરવી, એવો વખત આવ્યો નથી" 'તેને માટે પુરતા પૈસા મળી શકતા નથી.' જનસમૂહનો ધાર્મિક વૃત્તિથી તેના તરફ વિરોધ છે, વગેરે વગેરે.

તે માટે બીજો યુમો. સને ૧૯૧૬માં મહાશય વિ૦ જે૦ પટેલે કર્યો હતો. તેનાં લેખથી મુંબઇ ઇલાકામાં આગળ પડતા પ્રાંતીક સરકારે, એવો ઠરાવ કર્યો. શહેરી સંસ્થાઓ દ્વારા અમલમાં મુકવો, કે જેથી સરકારની પરવાનગીને અનુસરી, તેમજ સરકારની શરતો કબુલ રાખી, સ્થાનિક સત્તા મફત અને ફરજીઆત, કેળવણી આપી શકે. મુંબઇની પ્રાંતિક સભામાં, એ ખરડાની વિરૂદ્ધ સરકારી અધિકારીઓ પડ્યા હતા,

પંજાબના રિપોર્ટમાંથી ટાંચણ આપે છે. બીજા પ્રાંતોમાં આવી કેળવણીથી જે ઉત્કર્ષ થયો, તેને તેણી બાતલ કરે છે, તેમજ તે ઉત્કર્ષ વધારે ઝડપથી કેમ નથી, થઇ શકતો તે વાત પણ ગલત કરી જાય છે. દાખલા તરીકે ૧૯૫મા પાનામાં મી. રીચી નીચે પ્રમાણે કહે છે—

"ફરજીઆત કેળવણીનો કાયદો મુંબઇના કેટલાક સત્તાઓમાં સન ૧૯૨૦ માં દાખલ કરવામાં આવ્યો હતો. નિશાળોની સંખ્યા તથા છોકરાંઓમા ૫૦ ટકા વધારો થયો છે. સ્ત્રી અધિષ્ઠાત્રીઓ પણ નીમવામાં આવી છે, તે નવાઇની વાત છે. કેળવણીનો ખર્ચ શહેરી સંસ્થાઓમાં ૩૫૦ ટકા વધ્યો છે.

મીસ મેયોએ ૧૭૦ મા પાને "પંજાબની ધારાસભાઓમાં હિંદુઓનું તત" એ વિષે ઉલ્લેખ કર્યો છે, તેમાં અસ્પર્શ્ય અથવા તો દલીત કોમના છોકરાંઓને શાળાઓમાં દાખલ નહિ કરવાનું લખ્યું છે. તે વાત સાવ જુઠી છે. દલીત કોમના હિતને ખાતર હિંદુ સભાસદોએ પંજાબની ધારાસભામા ૧૯૨૨–૨૩માં જે ચર્ચા કરી છે તે પરથી, તે વાતમાં તેમાં કેટલો રસ લે છે, તે સ્પષ્ટ જણાય તેવું છે —

સ૦ ૨૨૧૧ લાલા આત્મારામ (અ) બીજી પ્રાંતિક સરકારો દલીત કોમની કેળવણીની મુસ્કેલીઓ ઓછી કરવાને શું કરે છે તેની તપાસ સરકાર કરશે કે!

(બ) પંજાબની પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓમા માસિક વેતનો આપી, દલીત કોમની મુસ્કેલીઓ ઓછી કરવાનું ડહાપણ ભરેલું પગલું લેવાનો સરકાર વિચાર કરશે કે!

પંજાબના કેળવણીના પ્રધાન, મહાશય ખાનબહાદુર મીયા ફજલી હુસેન જોગઃ —

(અ) બીજી પ્રાંતિક સરકારોમાં તે વિષયની તપાસ કરવામાં આવી છે, પ્રત્યુત્તરની રાહ જોવાય છે.

(બ) દલીત કોમની કેળવણીના વિષય પર સરકારનું ધ્યાન ખેંચાયું છે. અને તેને ઉત્તેજન આપવાના કાર્યમાં બે પગલાં આગળ સરકાર ધપી છે. મોટા, ગામમાં શિક્ષક વર્ગને પ્રત્સાહિત અને મદદ કરી છે. તેમજ નવા સરકારી મદદના ફાળાના નિયમ અનુસાર ખાનગી સંસ્થાઓ કે જેમાં કેળવાયલા શિક્ષકો હશે તેને વધારે નાણાંની મદદ મળશે. ફરજીઆત કેળવણીને માટે સરકાર તરફથી અપાતો ફાળાનો લાભ બધીજ જ્ઞાતિઓ માટે છે, એવી નીતિ અખત્યાર કરવા સરકારની ઇચ્છા છે, પણ તે બાબતમાં નિર્ણય કરવાનું, સ્થાનિક સંસ્થાઓ પર છે. દલીત કોમને માટે જુદી શાળાઓ કરવી કે નહિ, તે કાર્ય સ્થાનિક સંસ્થાપર રાખવામાં આવ્યું

"(અ) સન ૧૯૨૧ ના જાન્યુઆરિ માસની પહેલી તારીખ પછી, સરકારે દલીત કોમની કેળવણી માટે શું કર્યું છે?

"(બ) સન ૧૯૨૧ ના જાન્યુઆરિ માસની પહેલી તારીખથી અત્યાર સુધીમા, સરકારે કેટલા નાણા ખરચ્યા છે, તેમજ બાકી રહેલ વર્ષમા કેટલા નાણા ખરચવા ઇરાદો રાખે છે?

"(ક) અત્યાર સુધીમા શું પરિણામ આવ્યું છે?

"મહાશય ખાનબહાદુર સર ફજલી હુશેન જોગ –

"બધાની સભ્યોની જાણ માટે ફેરવવામા આવતો કાગળ, કે જેમ ઉપર પુછેલા સવાલોના જવાબનો સમાવેશ થઇ જાય છે, તે કાગળ ટેબલ પર મુકવામા આવ્યો છે"

અભિપ્રાય તરીકે અનુક્રમમા રજુ કરે છે* જ્યારે ખરૂં જોતાં મીસ મેયોનું ટાંચણુ ફક્ત આખા ફકરાનો અમુક ભાગ છે. તેઓની ટીકામાં ફક્ત આટલોજ સમાવેશ થાય છે કે "**જે પરિસ્થિતિથી તેણી વીંટળાએલી છે, તેને લીધે સ્ત્રી શિક્ષિકાઓનું નશીબ પ્રતિકુળ બને છે**" જે શબ્દો મોટા ટાઇપથી લખ્યા છે. તેનો અર્થ મીસ મેયો કરે છે, તેના કરતા તદ્દન જુદો છે કમિશને તપાસેલા સાક્ષીઓના પુરાવાને, પણ મીસ મેયો કમિશનના અભિપ્રાય ગણાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે, કે જે પુરાવામાં પુરૂષની ઝનાનામા નહિ રહેતી એવી સ્ત્રીઓ પ્રત્યે માન તથા શૌર્યની લાગણીની ખોટ છે, એમ જણાવવામાં આવ્યું છે* અને તેની ખામીને તેઓ વખોડે છે. બંગાળાના ગામડામાં સ્ત્રીઓની ખાનદાનીની કસોટી, તેણી ઝનનામાં રહે અગર ન રહે, તે પરથી થાય છે. ફક્ત બંગાળાને ઉદ્દેશી મીસ મેયોએ જે કહ્યુ, તેવો આરોપ શું તેણી સમસ્ત હિંદુસ્તાનમાં વસનારા હિંદુઓને પણ લાગુ પાડી શકે તેમ છે?

આવોજ દુષ્ટ અને ગંદો એકરાર મીસ મેયો ઉત્તર હિંદુસ્તાનના અમેરિકન મિશન કોલેજના અધ્યક્ષ પર કરે છે. તે આક્ષેપ સાચો છે કે જુઠો તે પુરવાર કરવાને અમારી પાસે આધાર નથી.

મધ્યપ્રાંતના જનસમાજની કેળવણીના અધ્યક્ષ સ્વર્ગસ્થ મી આર્થર મેથ્યુના "હિંદુસ્તાનની કેળવણીના પુસ્તકમાંથી ૧૯૧ના પાનાનું મીસ મેયો ટાંચણુ આપે છે મી. મેથ્યુનું ટાંચણ આપતાં તેણી ફક્ત

---

*કલકત્તા યુનિવર્સિટિ કમીશનનો તે વાતનો ઉકેલ તેણી નીચે પ્રમાણે કરે છે—

જ્યા સુધી બંગાળનો પુરુષવર્ગ ઝનાનામાં રહેતી નથી, એવી સ્ત્રીઓ પ્રત્યે માન અને શૌર્યથી વર્તતાં નહિ શીખે. ત્યા સુધી સ્ત્રી શિક્ષિકા જેવું કંઇપણ કરવું અશક્ય છે.

મધર ઇંડિઆ પાનું. ૧૮૮.

*પ્રાંતના બીજાં શહેરોમા તેમજ મદ્રાસમા પણ એવાજ રિવાજ નથી એમ તેણીએ પોતે કબુલ કર્યું છે.

થોડા શબ્દો ગળી જાય છે, અને તદ્દન ખોટો ચિતાર રજુ કરે છે. અપમાન-સ્તંભ રૂપી લેખથી તેની યુકિત પ્રદર્શિત કરીએ, તો:—

"મોટામાં મોટી વિઘ્નરૂપ મુસ્કેલી... ......પોતાના કુટુંબ બહાર કામ કરતી સ્ત્રીઓના... ...રક્ષણની છે. સખ્ત દેખરેખ નીચે ચાલતી શાળાઓ, અથવા મિશન સંસ્થાઓમાંજ તેઓ ગુનામાથી અથવા અધ પતનમાંથી બચી શકે છે. સમસ્ત રીતે તેઓ (વિધવાઓ) તદ્દન નજીવો ભાગ લઇ શકે છે. (મધર ઇંડિઆમાં છે તે પ્રમાણે)	મોટામાં મોટી વિઘ્નરૂપ મુસ્કેલી પોતાના કુટુંબ બહાર કામ કરતી સ્ત્રીઓ માટે યોગ્ય રહેઠાણ તેમજ યોગ્ય સહચારીઓ પુરા પાડવાની કઠણાઇ, જેથી તેઓનું રક્ષણ થાય. તે છે. સખત દેખરેખ નીચે ચાલતી શાળાઓ અગર મિશન સંસ્થાઓમાંજ તેઓ ગુન્હામાંથી અથવા અધ.પતનમાંથી બચી શકે છે. સમસ્ત રીતે તેઓ (વિધવાઓ) તદ્દન નજીવો ભાગ લઇ શકે છે (મુળ પુસ્તકમા છે તે પ્રમાણે)

અપ્રમાણિક બિંદુઓ ? ફક્ત ચાર શબ્દ બાતલ કર્યાથી કેટલો અર્થનો અનર્થ કરે છે, જે યુકિત વ્યાપારમા મીસ મેયોએ પ્રમાણ મેળવ્યું છે, તેનું એ પરિણામ છે. એક હિંદુ વિધવા સારા રહેઠાણ તેમજ મિત્રના અભાવે, આઠકતરે આવેલા ગામમાં એકલી જઇ શકતી નથી. તેનો અર્થ એમ ન જ હોઇ શકે કે "ગર્ભધારણ કરવાની ઉંમરે પહોચેલી સ્ત્રી હિંદુ મરદો પાસે જઇ શકતી નથી."

સ્ત્રી શિક્ષિકાઓ તરફ તેણીનો પક્ષપાત મીસ મેયોએ જે ફકરો મધ્ય પ્રાંતની ગણુતરી (સેન્સસ)ના રિપોર્ટમાં છે તે નીચે પ્રમાણે આલેખ્યો છે—

"વિનીત સ્ત્રીઓ, શિક્ષિકાઓ તરીકે ધંધામાં ભાગ ન લઇ શકે એવી લાગણીઓ પ્રદર્શિત છે, એમ કહેવાય છે. દેખીતી રીતે આવી લાગણી કેમ હોઇ શકે તે સમજવું મુસ્કેલ છે, પણ તે બાબતમાં હિંદુઓના મતનું સ્વરૂપ અમારા સમજવા પ્રમાણે કંઇક આવું

શકે, કે "સ્ત્રીઓની જીંદગીનું ધ્યેય ગૃહિણીનું છે. જો તેણી વિવાહીત થાય તો ઘરકામને લીધે તેણી ભણાવવાનો ધંધો કરી શકતી નથી. જો તેણી શિક્ષિકા થાય તો ઘરકામ કરી શકે નહિ, અગર તો તે તરફ બેદરકારજ રહે. જો તેણીને ઘરકામ કરવાનું ન હોય તો તેણી કુંવારીજ હોવી જોઇએ. અવિવાહીત સ્ત્રીઓ તો વિવાહીત સ્ત્રીઓ કરતાં સારી ન જ હોઇ શકે. તેણી, ઘર ધંધા તરફ બેદરકાર રહે તો, અન્ય રીતે પણ તેણી સારી તો ન જ હોઇ શકે"।

આ શિક્ષિકાઓની અલ્પતાનું મુખ્ય કારણ એજ છે, કે હિંદુસ્તાનમાં કુંવારીકાઓનો અભાવ છે.*

આ પ્રમાણે ગ્રેટ બ્રિટન અને યુરોપના દેશોમાં કેટલીક ગુંચવણ ઉભી કરે છે, તે વિષે શંકા નથી. પણ તે, દેશોનું સ્ત્રીશિક્ષિકાઓનું દળ, કે જે, સારું કામ કરી શકે, તેનું દળ પુરું પાડે છે, હિંદુસ્તાનમાં આ પ્રમાણે, કુંવારી શિક્ષિકાઓનું દળ રાખી શકતું નથી. યુરોપના ઘણા દેશોમાં પરણેલી સ્ત્રી શિક્ષિકાઓ સામાન્ય રીતે હોતી નથી. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં લડાઇ પછીના વર્ષોની કેળવણીની નીતિ પરથી, આપણને જાણવાનું મળે છે, કે વિવાહીત સ્ત્રીશિક્ષિકાઓને ઉતેજન ન આપવું, એવા ધ્યેયથી કામ લેવાય છે.

પુર્વ બંગાળા અને અાસામના કેળવણીના પંચ વાર્ષિક રિપોર્ટમાંથી ટાંચણ આપતાં મીસ મેયો કહે છે, કે "બ્રાહ્મસમાજ અને ખ્રિસ્તિયન જાતિની સારી સ્થિતિની સ્ત્રીઓ સિવાય બીજી જાતિઓમાંની સ્ત્રીઓમાંથી શિક્ષણનો ધંધો શિખવાને માટે ઉત્સુકતા ઘણી

*સરાસર કેંઅરાઢ વર્ષની કોઇપણ સ્ત્રી. કે જે પરણેલી ન હોય તે ઘણું ખરું વેસ્યાજ હોય છે, અગર તો અંધ, અથવા કુટેવ્યાધિથી પિડાતી હોય છે: વીસ વર્ષ ઉપરની કુંવારિકાઓની સંખ્યા બહુજ થોડી છે, અને ઘરડી કુંવારિકાનું દર્શન તો અલભ્યજ છે.

(સેનસસ. ૧૯૧૧ પુસ્તક ૧૫.)
મધ્યપ્રાંતની પા. ૨૨૯.

થોડી હોય છે. અને તેવી શિક્ષિકાઓ મેળવવા સારૂ જે મુશ્કેલીઓ ઉભી થાય છે. ! તેની જાણ સર્વને છે.......તેમજ જેઓ શિક્ષણ પામેલી હોય છે,.......તેમાની ઘણીખરી જ્યા તેઓની જરૂર હોય ત્યા જવા ના પાડે છે.

સત્ય વાત પણ "સારી સ્ત્રી શિક્ષિકાઓ" ગામડાની પ્રાથમિક કેળવણીના પગારો પ્રમાણમાં થોડા હોવાથી તેવી જગાઓ ઉપર જવા રાજી કેમ હોઇ શકે? સન ૧૯૧૭ થી ૨૨ સુધીના કેળવણીના આઠમા પંચવાર્ષિક રિપોર્ટમાં મી રીચી કહે છે, કે "શિક્ષકના ધંધાની સ્થિતિ, તેઓના પગારમા વધારો થયાથી દરેક પ્રાંતોમા સુધરી છે. સન ૧૯૨૧, ના એપ્રીલ માસથી, મધ્ય પ્રાંતમા જે નવિન વેતનપ્રમાણ છે, તે પ્રમાણે બીન કેળવાએલા સહાયક શિક્ષકોનો પગાર, ઓછામા ઓછો દરમહીને રૂ. ૧૨, (એટલે ૫.૦૦ ડૉલરનો છે) તેમજ કેળવાએલા સહાયક શિક્ષકોનો પગાર, ઓછામા ઓછો રૂ. ૧૫ થી ૨૦ (૫.૦૦

મીસ મેયો હિંદના ગામડાના શિક્ષકનું ચિત્ર આપતાં તેને એક "શૂન્ય ઉદાસી અયોગ્ય વ્યક્તિ" તેમજ એક "બીનો કામળો ઢળી પડ્યો હોય" તેવો, નિર્બળ છોકરાઓ સમક્ષ હોવાનું આલેખે છે પણ તેણીએ યાદ રાખવું જોઇએ કે, તે ગામડાના શિક્ષકનો માસિક પગાર મધર ઇંડિઆની એક ચોપડી ખરીદવા જેટલો પણ સાધારણ રીતે હોતો નથી. દર મહીને બે ડોલર, તમે આપો તો વીસ ડોલર, જેટલી હોશિયારીની આશા તમે ન જ રાખી શકો *

મીસ મેયોની હિંદમાં કેળવણી વિષયની વાતોમાં તેણીનો રાજનીતિ પાઠ સમાએલો છે, કે જેનો આવિર્ભાવ તેણી પોતે પ્રતિ-પક્ષતાઓ ભરેલા દાખલા આપી સ્પષ્ટ કરે છે આવી જાતનો પહેલો દાખલો "એક મહાન વકીલના" પ્રકરણમાં તેણી આપે છે તેની શરૂઆત "એક માનનીય હિંદુ ઉમરાવ"થી કરે છે જેનું નામ તેણી આપતી નથી અને જેના ઉપર તેણે પોતાના ગામને વ્યાધિઓ, ગંદકી અને અજ્ઞાનતાથી, પોતે ધારાશાસ્ત્રી હોઇ સારી સ્થિતિમા હોવા છતાં, ભરપુર રાખ્યાના આક્ષેપો તેણીએ કર્યા છે તેના પ્રતિપક્ષી રૂપે પંજાબના એક "મુસલમાન જાગીરદાર" કે જેણે પોતાના ગામડામાં ગણોતીઆ માટે ઘણું કર્યાનું તેણી લખે છે, પણ આટલું તો નિર્વિવાદ છે, કે તે જાગીરદારે મીસ મેયો પાસે આવું પ્રમાણપત્ર મેળવ્યું, તેનું મુખ્ય કારણ, તે જાગીરદાર સ્વરાજવાદી નથી, તેમજ સરકારની દરેક ખાતા-ઓમા હિંદુ તત્ત્વ વધારવાની ' અઘટતી ઉતાવળ વિરૂદ્ધ છે'' તે છે મીસ મેયોનો હિંદુસ્તાન આવવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે, તેમજ પુસ્તક

---

*ગ્રેઇટ બ્રિટનમાં કેળવાએલા શિક્ષકનો પગાર ઓછામાં ઓછો ૨૫૦ પાઉન્ડ પ્રતિવર્ષને માટે હોય છે. બીન કેળવાએલાનો ૧૪૫ પાઉન્ડ હોય છે. (લેબર વાર્ષિક પુસ્તક ૧૯૨૬ પા. ૨૭૩) સાધારણ શિક્ષકનો વાર્ષિક પગાર અમેરિકામાં ૧૨૪૩ ડોલર કરતા વધારે હોય છે (અમેરિકન વાર્ષિક પુસ્તક ૧૯૨૫ પા. ૧૦૯૨)

લખવાનો ઉદ્દેશ ફરીથી એકવાર સિદ્ધ થાય છે. તેનું કારણ જે પરસ્પર વિરોધી ચિતારો તેણી આલેખે છે, તે, તેમજ અંગ્રેજી ડેપ્યુટિ કમિ-સ્નર પરની નીચે આપેલી પ્રસંશાની ચિઠ્ઠીથી તેનો ભાવ વ્યક્ત થાય છે.

"એક હિંદુ ગામડીઓ, પોતાની હજારો જરૂરિઆતો માટે, તેમજ ખરેખરી મદદ, સ્થિરતા અને ભાવ માટે, ફક્ત બ્રિટન પાસેજ તે મેળવવાની આશા રાખે છે. બીજો કોઇ નહિ, પણ અંગ્રેજ ડેપ્યુટિ, પ્રાંતિક કમિશ્નર જ, ગામડીઆને 'માબાપ'ની ગરજ સારે છે. તેમજ તેજ અંગ્રેજ ડેપ્યુટિ, પ્રાંતિક કમિશ્નરના જેલ પર અહોરાત્ર હિંદના ગામડીઆઓનાં દુઃખ મટાડવાની અને લાભ સાચવવાની ચિંતા રહ્યાં કરે છે."

પ્રકરણ ૮.

હિંદુ જ્ઞાતિ બંધારણ.

ઇતિહાસની દ્રષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો વર્તમાન વર્ણાશ્રમ ધર્મ મધ્યકાલીન જ્ઞાતિ બંધારણનો અવશેષ છે. પ્રાચીન હિંદમાં જ્ઞાતિઓના બંધારણો બહુ સખત તેમજ બાધક ન હતા. બુદ્ધના વખતમાં અને પછીના સમયમાં જ્ઞાતિઓ અને ઉપજ્ઞાતિઓ વધી પડી, તેથી ધીમે ધીમે તેના નિયમોમાં સખ્તાઇ થતી ગઇ. પુર્વે ફક્ત ચાર જ્ઞાતિઓજ હતી, પછી ધંધા પરત્વે અનેક જાતિઓ ઉદ્ભવી, કે જેની સરખામણી મધ્યકાલીન ઇંગ્લાંડના વણીક-સમાજ સાથે થઇ શકે. એવા સંસ્થાપનેનો ઉદ્દેશ આધુનિક ચિંતકોના મતાનુસાર, કેન્દ્રદ્રષ્ટિથી એક બીજાની સહાયતા માટે તથા રક્ષા માટે વણીક સમાજ તરીકે ગણી શકાય, અને જેને "ટ્રેડ્ઝ ગીલ્ડ" કહેતા હતા. આ સંસ્થાઓના આધાર પર ઇંગ્લાંડમાં જેને વર્તમાન કાળમાં "ગીલ્ડ સોસીઆલીસ્ટ"નું નામ આપવામાં આવ્યું છે, તેનો પ્રશંસનિય પ્રચાર થઇ રહ્યો છે.

શ્રીયુત પેન્ટી જેવા નેતાઓ આવી સંસ્થાને પુર્વકાલીન *"આનંદી ઇંગ્લાંડની"* સંસ્થાની કક્ષાઓમાં મુકવા ધારે છે, અને તેને

"ઉત્તર કાલીન ઔદ્યોગીતા"નું ઉપનામ આપવા ધારે છે. હિંદુ જાતિ-ઓના નિર્માણમાં, વર્ણ, વ્યાપાર, વીગેરે જુદી જુદી બાતોએ વાસ્તવીક રીતે કેટલો ભાગ ભજવ્યો તે વિષયમાં વિદ્વાનોમાં મતભેદો છે

પંજાબના સેન્સસ કમિશ્નર તેમજ પછીથી લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર સર ડેન્ઝીલ ઇબટસને સેન્સસ રીપોર્ટમાં આ વિષયની વિસ્તૃત મીમાંસા કરી છે. તેના વિચાર પ્રમાણે જાતિ નિર્માણના જુદા જુદા કારણો નીચે પ્રમાણે છે —

કુળ સંબંધી ભિન્નતા, આરંભિક સમાજમાં સમાન રૂપ દેખાતી હતી; વ્યાપાર સંબંધી ભિન્નતા પેઢી દર પેઢી ચાલી આવતી હતી તેમજ "મધ્યકાલીન યુગમા બધીજ જાતીઓમાં દેખાતી હતી." પુરોહિતો તેમજ રજપુતોની પ્રધાનતા અને હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રના કૃત્રિમ નિયમો દ્વારા આ સિદ્ધાંતોનું સમર્થન, જે વિવાહો તથા અંતર જાતિય વિવાહોના નિશ્ચય કરતા હતા, કેટલાક વેપારો અને ખાદ્ય પદાર્થોને અપવીત્ર બતાવતા હતા, તેમજ જુદી જુદી જાતીઓના સામાજીક સંબંધની સીમા બાંધતા હતા. ઇબ્બટસન કહે છે કે—"આ બાતોમાં સામાજીક તેમજ કુળ સંબંધી, ઉચ્ચતાના ગર્વનો ઉમેરો કરીએ, કે જે મનુષ્યોનો કુદરતી સ્વભાવ છે, અને જેને લીધે એક પ્રજા આવા દુઃખદાયક અનુબંધોનું સૈખ્ય કરે છે, અને જે ગૃહજીવનમા તથા લૌકિક દ્રષ્ટિથી ભાર રૂપ છે તેનું સૈખ્ય કરે, તો જાતિપ્રથા ધારણ, કે જેમા આટલી સખ્તાઇ છે, અને જે હિંદુસ્તાનમા પ્રખ્યાત છે તેમાં કાંઇપણ નવાઇ જેવું આપણને લાગશે નહીં.

મિ. નેસ્ફીલ્ડ, કે જેણે આ વિષયનો અભ્યાસ આગ્રા અને અવધ દેશના સેન્સસ કમિશ્નર તરીકે કર્યો છે, તેના મત પ્રમાણે જાતિઓનું વર્ગીકરણ ધંધાને આધારેજ છે. તેઓ કહે છે કે "ધંધા અને ધંધાનાજ પાયા પર હિંદુસ્તાનનું જાતિબંધારણ થયુ હતું." તેમ મત "દરેક જાતિ અથવા જાતિઓના વર્ગો મનુષ્ય જાતિની ઔદ્યોગિક ઉન્નતિ, અને સ્થિતિમાં ઉત્તરોત્તર જાગૃતિ આપે; તેવા

વિશ્રામ સ્થાનો છે, અને તે પણ ફક્ત હિંસ્થાનમાજ નહી પણ, મુળ જ ગલી અવસ્થામાંથી, ઔદ્યોગીનીકળા અનેઆદ્યોગિક સભ્યતા તરફ પ્રગતી કરતા દુનિયાના દરેક દેશોમા જણાય છે, દરેક જાતિની ઉચ્ચ અગર નીચી પદવી જેવી કુસ્થીતિ, તેજ જ્ઞાતિઓમા રહેનારા, પ્રગતીનો માટેનજ્ઞણ કરે છે, તેવી સ્થિતિનો ઉચ્ચત્વ અગર નીચત્વ પર આધાર રાખે છે,

સેન્સસ (વસ્તિ પત્રક) કરનારા અધિકારીઓ પરથી આપણે ઇતિહાસકારો પર આવીએ

હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસવેત્તા તેમજ શાસ્ત્ર વેત્તા મ૦ સેનાર્ટને હિંદુઓની વર્ણવ્યવસ્થામા ફક્ત રોમ અને યુનાનના સમાજની સમાનતા દેખાય છે રીસલેના મત અનુસાર, મ૦ સેનાર્ટનો એ સબધમા એવો મત છે કે, "જાતિ, એ હિંદમા પ્રાચીન આર્ય સંસ્થાઓની કુદરતી ઉન્નતી છે, કે જેણે હિંદુસ્તાનની સ્થિતિઓ સાથે અનુકુળ થવાના તરફડીયા મારતાં આવુ સ્વરૂપ લીધું છે" સાધારણ રીતે સરખામણી કરવા સારૂ સેનાર્ટ હિંદુ અને પુર્વ કાળના યુનાનીઓ તથા રોમન લોકોની સામાજીક સંસ્થાના સશોધન પર પોતાના મતનો આધાર રાખે છે. જ્ઞાતીઓનુ અતિશય મળતાપણું ત્રણ આર્યિક વર્ગોમા છે જેવા કે "રોમન જેન્સ કયુરીયા, યુનાનના, ફ્રીયા, ફુલી, તેમજ હિંદના ગોત્ર એ ત્રણે પ્રકારની માનવ જાતીમા અત્યન્ત સમાનતા બતાવતી હતી" તેઓથી પ્રાચીન સાહિત્યના આધારથી એવું બતાવવા માગે છે કે "આર્ય પ્રજાની દરેક શાખામા, સાધારણ રીતરિવાજો, પુર્વકાળના સંસ્કૃત લેખો, તેમજ જાતિ બંધારણના મુખ્ય નિયમો જથા રૂપે છે" મિ સેનાર્ટ એમ પણ બતાવે છે કે યુનાનના 'જેન્સેજ' રોમના 'જેન્સ' તથા હિંદના 'ગોત્રો'મા એટલી આશ્ચર્યજનક સમાનતા છે કે કોઇપણ પ્રકારથી આપણે એમ નજ કહી શકીએ કે જાતિ-ભેદ દ્રષ્ટિમા રાખી લગ્ન કરવાની પ્રથા ફક્ત હિંદમા જ છે પ્લુટાર્કના લેખો પરથી આપણે જાણી શકીએ છીએ કે રોમન લોકો પોતાના

વંશની કન્યા સાથે વિવાહ કરતા ન હતા, તેમજ રોમના પ્રાચીન પુસ્તકોમાં જે વીરાંગનાઓના વર્ણનો આવે છે, તેમાં કોઇના નામ તેઓના પતિના ગોત્ર સાથે મળતાં આવતાં નથી. પોતાનાજ કુળમાં વિવાહ કરવાની પ્રથા હતી નહી એમ પણ નહોતું. યુનાનમાં ડીમોસથી નિસના સમયમા 'ક્ત્રીયા'ની સદસ્યતા તેજ કુળમાં જન્મ લેનારને માટે પરિમિત હતી. રોમમા પ્લેબીઅન (નીચા) કુળવાળા એજ કારણથી લાબા વખત સુધી યુદ્ધમાં લાગી રહ્યા હતા, કે જેથી પેટ્રીશીઅન (ઉંચા) કુળવાળી સ્ત્રીઓ સાથે તેઓને લગ્ન કરવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય. મિ. સેનાર્ટના મત પ્રમાણે પેટ્રીસીઅન કુળવાળા પોતાનાજ કુળમાં લગ્ન કરવાની પ્રથાનું રક્ષણ કરતા હતા; કારણકે યુનાનની જેમ રોમમાં પણ, સમાન કુળવાળી સ્ત્રીઓ સાથે વિવાહ કરવાનો મનુષ્યનો પ્રથમ હક સમજતા હતા; નો પણ નીચા કુળવાળાઓ, વિદેશીઓ, તેમજ છુટકારો પામેલા ગુલામોની સ્ત્રીઓ સાથે વિવાહ સંબંધ થઇ જતા હતા. તેના છોકરાંઓને, માતા–પિતાના ધર્મમાં ઘણો અંતર હોવાને સબબે, હિંદના રિવાજ પ્રમાણે, શુદ્રોની જેમ નીચા વર્ગના ગણવામાં આવતા હતા. મનુસ્મૃતિમાં લખ્યું છે કે શુદ્રોએ કરેલી પુજાનો સ્વીકાર દેવતાઓ કરતા નથી. રોમમાં પણ જેન્સ લોકો પુજાના સમયમાં કોઇપણ બહારની વ્યક્તિ આવે તો અપ્રસન્ન થતા હતા. પંજાબમા જેવા 'ગોત–કનલ' એટલે કે સ્ત્રીને પતિનું એવું ખવડાવી પતિના ગોત્ર સાથે મિલાવી દેવાની જે પ્રથા છે, તેવી રોમમાં 'કોનફરેસ્રે'ની પ્રથા હતી. કોનફરેસ્રોમાં સ્ત્રી પુરૂષ એકઠા મળી એકજ સાથે એક પ્રકારની રોટી ખાતા હતા, તેથી તેઓનો એક જુદો વર્ગ થઇ જતો હતો.

મિસ્ટર સેનાર્ટને ભોજન વિગેરે સંબંધમાં પણ સમાનતા દેખાય છે. 'હિંદમાં છે તે પ્રમાણે, રોમમાં પણ પિતૃઓને પ્રતિદિન તર્પણ આપવાની પ્રથા હતી. હિંદુઓની શ્રાદ્ધની પ્રથા જેવી સમાન પ્રથા......કે જે એક કૌટુંબીક ભોજનનું ચિત્રમય સ્વરૂપ છે......તેવી

પ્રથા હતી યુનાન અને રોમમા પણ હિંદમા છે તે પ્રમાણે મૃત્યુ પછી ભોજન આપવાની પ્રથા હતી ' હિંદમા જે પ્રમાણે ન્યાત બહાર મુકાયલાને ફરીથી ન્યાતમા લેવાને માટે એક ભોજન આપવાનો રીવાજ છે, તેવોજ રીવાજ કેટલેક અંશે રોમન લોકોમા પણ હતો એવું મ० સેનાર્ટનું મંતવ્ય છે એ જમણમા બહારના લોક ન આવી શકતા એટલુંજ નહીં પણ ચારિત્રહીન માણસને પણ ભાગ ન લેવા દેવામા આવતો ન્યાત બહાર રાખવાના તેમજ ન્યાત પંચાયતના સબધમા મિ. સેનટ લખે છે કે, 'પ્રાચીનકાળના હિંદમા કોઇ દાસ પાસે પાણી ભરાવી તેમજ તે પાણી જમીન પર ઢોળી જેવી રીતે ન્યાત બહાર

તેમજ પેકપુરાઇ અને સુરાઇ, ઢોરશંકરવાળા તેમજ ભૂંડ–સુવર–ડુક્કર વળી, પણ ખાટકીને ગોસ માટે તેને માલ બંદરપર પગથી પુરો પાડતા અને તેવી નીતિરીતિઓ હિંદુસ્તાનમાં જેટલી ક્રુર અને સખત છે, તેટલીજ સખત હતી.........

દરેક જ્ઞાતિ પોતાના ધંધા સાથે જડાએલી હતી. અને તેઓની લગ્ન સબંધી રીતિઓ એવી વિચિત્ર હતી, કે પોતાનીજ જ્ઞાતિમાં પરણવું પડતું તેમજ જો કોઇપણ સ્ત્રી ન્યાત બહાર પરણે તો તેના ધણીને પોતાની બૈરીના ધંધામાં પડવું પડતું. અને તેવીજ જાહેર સેવા બજાવતા થઇ જતા જ્ઞાતિઓની સખ્તાઇના ચિતારની કલ્પના નીચેના ફકરા પરથી બરાબર થઇ શકશે

"જે માણસ આફ્રિકાથી ઓસ્ટ્રીયાના ભંડારમાં અનાજ લાવતો, જે ભઠીઆરો તેમાંથી રોટી પકાવતો, વેચતો, તેમજ જે ખાટકી 'સામનિયમ,' 'દુકેનીઆ' અથવા તો 'જુગીઅમમાંથી' ડુક્કરો લાવતો, દારુ અને તેલ પુરાં પાડતા ભોજનાધિકારીઓ, જાહેર નહાવાના સ્થાનોની ભઠ્ઠી સળગાવનારાઓ, એ બધાઓ તેવો, વંશપર પરાનો ધંધો કરવાને બંધાએલા હતા સામાજીક ધંધાઓ માટે ગામડામાં દાસવૃત્તિ આવીજ નીતિઓને આધારે હતી, તેમાંથી છુટવાનાં બધાં દ્વારો બંધજ હતા પોતાના બાપનો ધંધો કરવા બંધાએલા હતા એટલુંજ નહિં, પણ માનો ધંધો કરવાને પણ બંધાએલા રહેવું પડતું. પોતાના સમાજના બંધારણની બહાર લગ્નો નજ થઇ શકતા ભઠીઆરાની છોકરી જો બીજી જ્ઞાતિમાં પરણે તો જેની સાથે તેણી પરણે તેને, તેની સ્ત્રીના બાપનો ધંધોજ કરવો પડતો. આ દાસવૃત્તિ તોડવાને, રાજકીય અમલદારોમાંથી મેળવેલી છૂટ, અગર તો ધર્મ પ્રમાણે ધર્મ ગુરુઓ પાસેથી મેળવેલી છુટ પણ શક્તિમાન ન હતી

આજના જમાનામાં પણ કયો દેશ એવો છે કે જેમાં જ્ઞાતિઓ આગળ પડતો ભાગ નથી ભજવતી? યુરોપના ટીકાકારો પોતાની

આખમાંનું બીલું જોઇ શકતા નથી. અને આપણી આંખમાંનો મલ જોઇ શકે છે. ધોળી ચામડી અન્યવર્ણના માણસો સાથે તેમજ ધોળા બ્રાહ્મણો, યુનાઇટેડ સ્ટેઇટ્સના નિગ્રો (કાળાઓ) તરફ જે વર્તન ચલાવે છે, તેનું વિવેચન આગળના પ્રકરણમા કરીશું. અગર જો ભિન્ન વર્ણવાળા લોકોને આપણે બાતલ કરીએ, જો કે તેઓને બાતલ કરવામા કંઇપણ ન્યાય જેવું છેજ નહિ, તો પણ, પૈસો અને ખાનદાની યુરોપના સમાજોમા આગળ પડતો ભાગ નથી ભજવતી શું ? ધોળા બ્રાહ્મણો 'જ્ઞાતિઓને' 'વર્ગોનું' ઉપનામ આપે છે પણ ગમે તે નામાભિધાન રાખો તોપણ કુહાડી તે કુહાડીજ.

એ જમાનાના સમાજના 'વેપારી વર્ગો' તે પુરાતન હિંદુ સમાજની જ્ઞાતિઓની સંસ્થાઓ હતી. તેના સ્વરૂપો જુદા જણાય છે. તેનું કારણ એજ છે, કે, નિકાસની સ્થિતિઓ ફરી છે. મુળ જાતિ વ્યવસ્થા અથવા તો મધ્યકાલીન સામંતવ્યવસ્થા, આ જમાનની અર્થ રાજ્યની વ્યવસ્થા સાથે બંધબેસતી આવે એમ નથી જ્ઞાતિથી હિંદુસ્તાનમા શિલ્પનું કર્મકારિત્વનું ઇંદ્રિયજ્ઞાન સંપૂર્ણતાએ પહોચ્યુ છે; કે જેવી વર્ગીય સંસ્થાઓ બીજા દેશોમા અહોળા વિસ્તારમા હોવા છતાં, કંઇપણ કરી શક્તી નથી. બીજા દેશોમા તેની અધોગતિએનું કારણ સમાજની અપરિવર્તનીય સ્થિતિ છે. આ સમાજના વર્ગોની સંસ્થાઓ સંપૂર્ણ નથી. તેમજ આ જમાનના ચિંતકોનો મુળ પ્રશ્ન વર્ગ વર્ગના, અંદર અંદરના વિરોધોમાથી, સુધરેલા નવીન સમાજને બચાવવાનો છે.

ક્યું કારણ નથી વૈદીક કાળનો કોઇપણ હિંદુ જો હિંદુસ્તનના ઉત્તર કાલીન બૌદ્ધના સમયમા આવી પડે તો, આ જમાનાની નવી અને ગુંચવણ ભરેલી સ્થિતિ જોઇને આકુળવ્યાકુળ થઇ જાય ગર્જદારિ સ્વતત્રવાળું હિંદ નિશ્ચે નવી વ્યવસ્થા કરવામા જરાએ કળ અતીત નજ કરે. તેથી આ જમાનની જ્ઞાતિઓથી કંઇજ ફાયદો નથી, એટલુંજ નહિ, પણ તેથી થતા ગુસ્સનનો ત્વરિત નાદ વધનોજ જાય છે તે માટે પોકાર કરવો ઉચિત છે.

એમ કહેવામા આવે છે કે, હિંદુઓ જ્ઞાતિબંધારણોથી કચડાઇ રહેલા છે અને તેથી પ્રજાપ્રભુત્વવાળું તત્ર ચલાવવા નાયક જે તેમ કહેનારા ભુલી જાય છે, ક પ્રાચીનકાળના હિંદુઓમા, રોમ અને આયેન્સ જેટલુ પ્રજાપ્રભુત્વ હતુ જ.

પાશ્ચાત્ય લોકો જાપનને એવુ જ કહેતા હતા. થોડા કાળ પુર્વેના ઇશ્વરદત્ત બક્ષીસવાળા લેખક લેફ્કેડીઓ હરને નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે—

"જ્ઞાતિઓમા પણ વિભાગો હતા જેવા કે "કાળાને અથવા સેઇ" (હું "જાતિઓ" શબ્દ ડૉ ફ્લોરેન્સ કે જેઓ પ્રાચીન જાપાન સભ્યતા વિષેના આવારભુત લેખક છે, તેમજ જેણે "સેઇ"નો અર્થ સંસ્કૃતના "વર્ણ" અથવા તો "જ્ઞાતિ, કે રંગ" જેવો કર્યો છે, તે આધારે તેવો અર્થ કરું છું) દરેક કુટુંબના જાપાનના સમાજના ત્રણ મોટા વિભાગો, કોઇ નહિ તો કોઇ જાતિના વિભાગો હતા; અને પુર્વે દરેક જ્ઞાતિના લોકો જે ધંધો કરતા તેનાથી તેઓ ઓળખાતા હતા."

મી હેરન કહે છે, કે લોકોના એવા મોટા મોટા વર્ગો હતા, કે જેઓ 'મનુષ્ય કરતા નીચી પંક્તિના" ગણાતા —

"સામાન્ય જનસમાજના ત્રણ વર્ગની બહારના અને દુખદ રીત તેઓમાંથી નીચી પંક્તિના એવા મોટા વર્ગો હતા, કે જેઓ જાપાની તરીકે ગણાતા નહિ, એટલુંજ નહિ, પણ મનુષ્ય જાતિમાં તેઓની ગણુતરી થતીજ નહિ. જાતિત્વપણામાં તેઓની સરકાર તરફથી "ઢોર" તરીકે ગણતરી થતી, અને ઢોરોની ગણતરી જેવા અંકોથી

થતી, તેવા "ઘામીડી, નાહિદી, સાઝ્બીડી." વગેરે અંકોથી તેઓની ગણતરી થતી. આ જમાનામાં પણ તેઓની ગણતંરી; સાધારણ રીતે મનુષ્યો, જાપાની ભાષામાં કહીએ તો 'હીટોથી,' થતી નથી, પણ વસ્તુઓ, જાપાની ભાષામાં "મોનો"થી થાય છે. અંગ્રેજી વાંચક વર્ગને (જેની પ્રતિસ્પર્ધા થઇ ન શકે તેવી "જાપાનની જુની વાતો" જે મી. મીટફોર્ડે લખી છે) તેઓનું ઓળખાણ "ધટા"ના નામથી થાય છે, કે જે ઉપનામો ધંધા પરત્વે ફરે પણ છે. તેઓ નીચ વર્ણની ગણતરીમાં હતા."

અમને કહેવામાં આવ્યું છે કે "ઘટા" નામના લોકો ખાસ કરીને પરાંઓ અગર શહેરની પાડોશમાં નહિ, પણ પોતાનાં જુદાં સ્થાનોમાં રહેતા. તેઓ પોતાનો માલ વેચવા શહેરમાં આવી શકતા, અથવા તો ખરીદી કરવા આવી શકતા. પણ મોચી સિવાય કોઇની દુકાનમાં દાખલ થઇ ન શકતા, ગવૈયાઓ તરીકે તેઓ શહેરમાં રહી શકતા, પણ ઘરમાં તો દાખલ ન જ કરતા. તેથી તેઓનું વાજીંત્ર, કાંતો રસ્તા પર કે બગીચાઓમાંજ તેઓ વગાડતા. બાપદાદાથી ઉતરી આવેલા ધંધા સિવાય બીજો કોઇપણ ધંધો કરવાની સખ્ત મનાઇ હતી વેપારી વર્ગોમાના નીચામાં નીચા અને "ઘટા"ના ઉપનામથી ઓળખાતા મનુષ્યો વચ્ચે અને હિંદુસ્તાના

"ઇટા" લોકો અને પછીથી "નીચ વર્ણના" અને જાપાની ભાષામાં "હીનીન" એટલે "મનુષ્ય જાતના નહિ" એવો અર્થ છે. આ ઉપનામમાં ભીખનો 'ધંધો કરનારા ચારણો', નટો, અમુક વર્ગની વેશ્યાઓ, તેમજ સમાજે બહિષ્કાર કરેલા એવા મનુષ્યોનો સમાવેશ થાય છે. હીનીન જાતના લોકોમાં પોતના સરદારો અને પોતના કાયદાઓ હોય છે જાપાનની જાતિમાંથી જે મનુષ્યનો બહિષ્કાર થાય તે હિનીનમાં ભળી શકે, અને તેમાં ભળ્યો કે મનુષ્ય વર્ગમાંથી તે બાતલ થઇ જાય છે." જાતિઓથી જકડાએલો દેશ જાપાન શું પ્રજા પ્રભુત્વવાળા શાસન તંત્રમાં આગળ વધવા લાયક હતો ? હેરન કહે છે કે—

"જાપાનના લોકોની વ્યવસ્થાપક તરીકે અદ્ભુત શક્તિને માટે તેમજ પ્રજાપ્રતિનિધિત્વના તેઓના ભાવ વિષે જેઓ લખે છે, તથા તે ગુણો હોવાથી પશ્ચિમ દેશોના જેવું રાજતંત્ર ચલાવવાની કુદરતી લાયકાત પુરવાર રૂપે, તેઓની ગણે છે, તેઓ ખરી વાતને બદલે બહારના દેખાવથી ભુલ ખાય છે. સત્ય વાત તો એ છે, કે જાતિ વ્યવસ્થા કરવાની જાપાનીઓની અદ્ભુત શક્તિ, તેઓને પ્રજા પ્રભુત્વ વાળું શાસન તંત્ર ચલાવવા માટે, તેઓની તદ્દન નાલાયકી પુરવાર કરે છે ઉપર ટપકે જાપાનીઓની સમાજ વ્યવસ્થા અને આધુનિક અમેરિકાનું સ્થાનિક સ્વરાજ, અથવા તો અંગ્રેજ સંસ્થાનોના અર્થમાં બહુ ફરક જણાતો નથી, જાપાનની જાતિઓના સંપુર્ણ આત્મનિયમનને, આપણે ન્યાયપુર્વક વખાણી શકીએ, પણ બંને વચ્ચે ખરા તફાવત તો એટલો બધો બહોળો છે કે, જેવું માપ હજારો વર્ષોથી

નાખ્યા છે તેનું કારણ રાજદ્વારિ તેમજ આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય છે. હિંદુ-સ્તાન સ્વતંત્ર હતે, તો તે પણ તેનું જરુરતે

હિંદુસ્તાનના સુધારકો નિર્બળ હેવાનું કારણ તેઓની લઘુમતિ છે. તેમજ અજ્ઞાનતા, પક્ષપાત અને રાજ્યની કંઇપણ મદદ સિવાય તેઓને ઝઝુમવુ પડે છે અન્ય રીતે જ્હાંએ તો પરદેશી રાજ્યે નવી યુક્તિ લઇ વવા માડી છે. અને પ્રાચીન બંધારણો કાયમ રાખી પોતાનો અંદરનો હેતુ પાર પાડી રહી છે લશ્કરમા ભરતી. ફક્ત "લશ્કરી જાતિમાથી" જ થઇ શકે છે ભરતી કરનારો અધિકારી દરેક માણસ, જે કસોટીમાથી લાયક જણાય, તેને લશ્કરમા દાખલ નજ કરી શકે. તે લશ્કરી જાતિ"માથી ઉતરી આવેલો હોવો જોઇએ, કે જે અજ્ઞાન હોવાથી વધારે રાજભક્ત, બીજી જાતિ કરતા રહે જમીનની ખરીદી કરવાનો હક્ક પણ જાતિબંધારણને અનુસરી રાખ્યો છે પંજાબમા લેન્ડ એકવીઝીશન એક્ટ એટલે જમીન મેળવવાનો કાયદો છે તેને બ્રાહ્મણેતર જાતિઓનુ ટીપ્પણું સરકાર પાસે છે. તે વર્ગને સરકાર તરફથી "ખેડુત વર્ગ" એવું ઉપનામ અપાયું છે. જે લોકો ખરા ખેડુતો નથી અને ઘણી પેઢીઓ થયા વેપાર ધંધો અગર તો રાજા રજવાડાની નોકરી કરતા થયા છે, તેઓ પણ આ કાયદાની રૂએ અને આ વર્ગીકરણથી જમીન મેળવવાને હકદાર થાય છે આવી વિચિત્રતા હિંદુ જાતિબંધારણને લીધે ઉભી થતી નથી, પણ સરકારની નીતિને લીધે થાય છે. અને સરકાર "ખેડુત અને લશ્કરી તેમજ બીન લશ્કરી અને બીન ખેડુત" વર્ગોને એક બીજા સાથે પ્રતિસ્પર્ધી રાખી એક નવો વર્ગ "રાજભક્તોનો" ઉભો કરે છે

અંગ્રેજ સરકાર અગર તો ક્રિશ્ચિયન ધર્મના પાદરીઓ, તેમજ બીજા કોઇપણ જેઓ હિંદુ જાતિઓથી થતા દુખો ટાળવાના પ્રયત્નો કરે છે, તેઓ હવામાં ભિક્ષા બાધે છે પરદેશી રાજ્યકર્તાઓ પોતાનો હેતુ પાર પાડવા સારૂ કંઇક બુદ્ધી ભરવું પુર્વદેશીયપણું [illegible]

આપી રહ્યા છે, અને ફક્ત ઉપર ટપકે જોનારાજ એમ માને છે, કે "ક્રિશ્ચિયન ધર્મેજ નીચ વર્ગના લોકોનો છુટકારો કર્યો છે ખરી વાત તો એ છે, કે હિંદુસ્તાનમાં ક્રિશ્ચીયન ધર્મજ તેવી રીતે જોનારા કરતાં ઉપર ચોટીઓ છે ધર્મના પાદરીઓ જેઓ પોતાના પાલન માટે પોતાના દેશપર આધાર રાખે છે, તેઓ ખરા કર્તવ્યથી ચલી જઇ, ખોટા આંકડાઓથી સારૂં પરિણામ બતાવવા મથે છે.

હિંદુસ્તાનમા જ્ઞાતિબંધારણ ફક્ત હિંદુઓમાંજ છે, એમ નથી. વંશપરંપરાથી ઉતરી આવેલા ધંધાને આધારે ઘડાએલા ઉદ્યોગી સમાજપર ઇસ્લામની કંઇ અસર થતી નથી. મુસલમાન કે જેમાં, અસ્પૃસ્યતા જેવું કાંઇ નથી તો પણ તે કોમમાં જ્ઞાતિ સારા પ્રમાણમા ભાવ ભજવે છે. ક્રિશ્ચિયન ધર્મથી તો એટલું પણ નથી થઇ શક્યું. આ પછીના પ્રકરણમાં આપણે જોઇશું, કે જ્ઞાતિ અને અસ્પૃસ્યતા પારકા ધર્મનું અવલંબન કરનારાઓ પર કાંઇ અસર કરી શક્તી નથી.

હિંદુસ્તાનની રાજદ્વારિ સ્વતંત્રતામાંજ આશાનાં કિરણો સમાયલા છે. અને તેમાં રહેલા તત્વોથીજ જાપાન સુધારો કર્યે જાય છે, અને હિંદુસ્તાન પણ નવો સુધારો દાખલ કરી શકશે. તેવા દિવસનો ઉદ્ભવ થાય, ત્યાં સુધી વિઘ્નો દુર કરવાને આપણાથી બની શકે તેટલું આપણે કર્યા કરવાનું છે. આટલી તો આપણુને ખબરજ છે, કે આપણા અનહદ પ્રયાસોનું પરિણામ ધાર્યા પ્રમાણે તો નહિજ આવે.

પ્રકરણ ૯.

અસ્પૃશ્યો—તેના મિત્રો અને તેને લુટનારાઓ.

મીસ મેયોએ કેટલાંક પ્રકરણો અસ્પૃસ્યતા પર લખ્યાં છે. તે પ્રકરણોનું મુખ્ય કારણ હિંદમાં અસ્પૃસ્યતાના અસ્તિત્વ વિષે છે. સાચેજ હિંદુસ્તાનમાં અસ્પૃસ્યતા છે, પણ જો મીસ મેયો સત્યને વળગી રહે તો તેની નીતિમાં ફેર પડી જાય. તેણીનાં રંગીન-પત્રકારિત્વ તરીકેના

શિક્ષણને લીધે તેમજ કાલ્પનિક નાટ્ય પ્રવેશોમા આનંદ લેવાનું તેણીનું માનસ તેણીને જંગલી અતિશયોક્તિ, તેમજ અસંગત ઘટનાઓ તરફ ઘસડી જાય છે તેણીના ચિત્રોમા મૂળ સ્વરૂપ કરતા છાયાનો આવિર્ભાવ વિશેષ છે. તેમાની 'વરન છાયા, જેવી કે હિંદુ સુધારકોની અસ્પૃશ્યતામાં સુધારો કરવાની ધગશ, તેમજ તેઓને ઉદ્ધાર કરવાના પ્રયત્નોનો તેણીના ચિત્રમા અભાવજ છે હિંદુ સુધારકોને તેમના કામ માટે શાબાશી આપવા માટે તેણી તદ્દન શુન્ય હૃદયી છે નિર્લજ રીતે તેણી એમજ માને છે કે ખ્રીસ્તિ ધર્મના પ્રતિપાદનથીજ અસ્પૃશ્યો તેમજ નીચ વર્ગોનો ઉદ્ધાર થશે. ઉચ્ચ જ્ઞાતિઓથી થતા દુ:ખમાથી બચાવવામા ફક્ત અગ્રેજ સરકારજ અસ્પૃશ્યો સાથે સહકાર કરે છે. એવો ચિતાર તેણી આપણી સમક્ષ રજુ કરે છે તેણીની ચોપડીમા તેમજ બીજે ઠેકાણે પણ તેણીના અહેવાલોમા કેટલુંક સાચું અને કેટલુંક જુઠું સમાયલું હોય છે તેમા પણ કેટલુંક એવું ભયકર જુઠાણુ હોય છે કે, જે સાચામા ખપી જાય દાખલા તરીકે ૧૫૨ મે પાને કરેલો તેણીનો એકરાર લ્યો. તેણી આપણને એમ મનાવવાને માગે છે, કે અસ્પૃશ્યોમાના જેઓ ખ્રીસ્તિ થાય, તેઓની "જાતિ અધારણમાથી" મુક્તિ થએલી સમજવી અગેરે!! તેઓની મુક્તિ નથીજ થતી માદ્રાસના વસ્તીગણતરીના રિપોર્ટમા મી વી. એન. આયંગરે આપેલી નીચેની ટીકા, મદ્રાસ પ્રાંતના

હિંદુધર્મને લગતા છાપાં તિલકો પણ કરે છે, તેમજ તેઓના પુર્વના અન્ય જ્ઞાતિ બંધુઓ સાથે તકરાર ન થાય, અને તેઓના સંસર્ગમાં ઠીક ઠીક રહી શકાય, તેથી ઘણી બીજી માન્યતાઓનું અવલંબન કરે છે."

વસ્તી ગણતરીના સન ૧૯૧૧ ના રિપોર્ટમાં નીચે પ્રમાણે છે–

"ઉદાર વિચારથી કહીએ, તો કેથે લિક ધર્મ, જ્ઞાતિઓ મહન કરી શકે છે. જ્યારે પ્રોટેસ્ટંટ ધર્મ જ્ઞાતિના વિચારને ધુતકારે છે."*

તેજ રિપોર્ટમાં એક રોમન કેથોલિક પાદરી પણ નીચે પ્રમાણે કહે છે–કે "દક્ષિણ હિંદુસ્તાનના ખ્રીસ્તિ સમુદાયોમા ખ્રીસ્તિ નામ પાડવ મા તથા તે ધર્મને બેટવ મા પોતાની જ્ઞાતિ અગર તો દેશાયનનો ત્યાગ નિયમિત રીતે કરવાની જરૂર રહેતી નથી. ખ્રીસ્તિ ધર્મને વરેલા ઘણાખરા એવાજ હોય છે. (એટલે કે કુદરતી રીતે અને મુલકી રીતે તો તેઓ પોતાની જ્ઞાતિમાંનાજ રહે છે) તેમજ જ્ઞાતિનો રસ્મો અને ખાનગની તો તેઓની જાતિમા તેજ રહે છે. સન ૧૯૨૧ માં બધા ખ્રીસ્તિ ધર્મના અનુયાયીઓનો સરવાળો કે જેમાંના યુરોપીઅનો, એંગ્લોઇંડિઅનો, બ્રિટીશ હિંદમા કુલ્લે ૪૭,૫૪,૦૬૪ હતા, કે જેમાંના ૩૦ લાખ દક્ષિણ હિંદ અને મદ્રાસ ઇલકામાના હતા. આખા હિંદુસ્તામમા રોમન કેથે લિક ધર્મના અનુયાયીઓ ૧૮,૨૩,૦૭૯ હતા. તે ઉપરાત સીરિયાના ખ્રીસ્તિઓ અને બીજી જાતના હતા, કે જેઓ જ્ઞાતિ બંધારણમાં માનનારા હતા. જુદી જુદી જાતના ક્રિશ્ચિયનોને માટે દક્ષિણ હિંદમાં રોમન કેથોલિક દેવળોમાં જુદી બેઠકો નિયત કરવામાં આવતી"

ઉચી જ્ઞાતિના હિંદુઓ દલીત કોમ તરફ લાગણી રાખતા થએલા હોવનું તેઓ જણાવે છે, તેમા સાથે સાથે એવી વ્યંગેક્તિ તેઓએ કરી છે, કે દયાને ખાતર નહિ, પણ રાજદ્વારિ કારણોને અવલંબી દલીત કોમોને તિરસ્કૃત કરવાથી પોતાને ભય આવી પડશે, એવી બીક છે, તેથી અસ્પૃશ્યોની ચિંતા તેઓ રાખતા થયા છે. અગર જો રાજદ્વારિ હેતુએ ને લીધે હિંદુઓનો અમુક ભાગ તે તરફ દોરાઇ જતો હોય, તો પણ તેવનું પરિપાલન પરદેશી રાજકર્તા તરફથી કોઇવાર પ્રેમ, તિરસ્કાર અથવા તો પક્ષપાતથીજ થાય છે. પરદેશી રાજકર્તાએ તો લાગણી બતાવવાનું અસ્પૃશ્યોનું સ્થાન, થોડા વખતથી હાથ લાગ્યું છે રાજ સત્તાને અસ્પૃશ્યતા રૂપી હથિયાર હિંદુઓની સ્વરાજ માટેની મહત્વકાંક્ષાઓ સામે વાપરવાની સમજ હમણા હમણા પડી છે પ્રજા સત્તાક રાજ્ય સ્થાપિત કરવાના હિંદુઓના હક્ક સામે, અસ્પૃશ્યતાના અસ્તિત્વનો વાદ, રદીયા રૂપે ઝટ અપાય છે અસ્પૃશ્યોને નામે ધારા-ધડનારી સભાઓમા પોતાના (સરકારના) સભ્યોને માટે બેઠકો રક્ષીત રાખવાનો ઠીક લાગ તેઓને મળે, તે મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. અસ્પૃશ્યોને મતાધિકાર આપવો સરકારને માટે ઘણું જોખમ ભરેલું છે, પણ ધારાસભામા તેઓના માબાપ તરીકે હોવાનો દાવો કરી, પોતાની તરફેણમા સભ્યોના મતો વાપરવાનો ઠીક લાગ સરકાર મેળવી શકે છે

સરકારે સન ૧૯૧૭ માં અસ્પૃશ્યોની સંખ્યા આપવા પ્રયત્ન કર્યો હતો ? કેળવણીના પંચ વાર્ષિક રિપોર્ટમા દલીત કોમની સમગ્ર સંખ્યાને સરવાળો ૩૧૦,૦૦૦૦૦ નો છે અથવા તો "બ્રિટીશ હિંદમાંના હિંદુ અને બીજા વર્ગોના ૧૯ ૮ના છે" સારપંગીથી તે સંખ્યાનો આંકડો ઘણો વધ્યો છે અને સન ૧૯૨૧ ના આંકડાનો સરવાળો એકંદરે ૫૨-૭ મીલીઅન (દક્ષાહીત) કે આ આકડામાં કેટલીક એવી જાતિઓનો સમાવેશ થઇ જાય છે, કે જે અસ્પૃશ્ય નથી તેનું કારણ એ છે, કે એક લત્તામા જે અસ્પૃશ્ય ગણાય છે, તે દલીત તરીકે ગણાય છે, તે બીજા લત્તામા તેવા ગણાતા નથી. પણ ગણતરી કરનાર કમિશ્નરની અટકળ એવી છે, કે તેઓ આસરે ૫૦ થી ૬૦ મીલીઅન એટલે પાંચથી છ કરોડ હોવો જોઇએ અમે અમારી અટકળ પણ આપવાની ધૃષ્ટતા કરીએ. સર હેન્રી શાર્પના કેળવણીના રિપોર્ટમા બ્રિટીશ ઇંડિઆમાં એકંદર દલીત કોમનો આકડો તેમણે ૩૧૦,૦૦૦૦૦ આપ્યો છે. ઉપરનો આંકડો બતાવતા પત્રકમા, મુળ વતનીઓની સંખ્યા ૧ કરોડની બતાવી છે અને ગુના કરતી ટોળીઓની સંખ્યા પાંચ લાખની બતાવી છે. કેટલીક સગવડ ખાતર તેમજ તેવી કોમોના ભલાના ઇરાદાથી એ ત્રણેની ગણતરી જુદી જુદી થતી હતી પણ જો તમારે સારો મોટો આંકડો જોઇએ તો એ ત્રણેના સરવાળાથી ન થઇ શકે શું ? આ મહેલી રીતથી બ્રિટીશ ઇંડિઆમાં તમને તેઓનો સાનટો આકડો ૪૨૦,૦૦૦૦૦ નો મળી શકે એટલે ખરું કહીએ તો આખા હિંદને માટે ૫૨૦,૦૦૦૦૦ નો આંકડો થાય સન ૧૯૨૧ ની સેન્સસ ગણતરી કરનાર કમિશ્નરની અસ્પૃશ્યોની ગણતરી કરવાની "સંકુચિત" અંદાજની રીત શું આવી સાદી હતી ?

મી કોટમેન, જેઓ હિંદુસ્તાનની મ કારનો વાર્ષિક રિપોર્ટ તૈયાર કરે છે, તેઓ મોટા આકડાનો સ્વીકાર કરી, સાદી રીત પકડે છે. તે આખા રિપોર્ટમાં અસ્પૃશ્યો ૬ કરોડ હોવાનુંજ ચિતરી કાઢે

છે મીસ મેયો તેથી પણુ આગળ વધી પોત ના પુસ્તકમા **બ્રિટીશ ઈંડિઆમાં** ૬ કરોડ અસ્પૃશ્યો છે, એમજ કહે છે સરકારી આકડો ૫૫૩૦૦૦૦૦ થી ૬ કરોડની વચ્ચેનો બ્રિટીશ ઇડિઆ તથા રાજા રજવાડ ના મુલકે મળીને થાય છે મીસ મેયો જાણી બુઝીને હોશિયારીથી સામાન્યોક્તિ કરવા સારૂ આકડાઓ પર હસ્તવ્યાપાર કરે છે

સન ૧૯૧૭ મા એટલે નવા સુધારાઓ દાખલ થયા તે પહેલા અસ્પૃશ્યોની રાજદ્વારિ ઉપયોગિતાની કિંમત સરકારે આકી હતી નહિ, અને તેથી તેઓના પાલનનો દ્દલ નહોતી કરતી

જોડીઆ પ્રાતોમા દલીત કોમની કહેવાતી કુલ સખ્યા ૮૩ ૪૫૫૪૨ માથી નિશાળે જતા માણસોની સખ્યા ૧૦૮૨૪ હતી, એટલે ૮૦૦ મા ૧ની હતી પજાબમા ૨૦૦૦૦૦૦ (૨૧૦૭૫૮૩) ઉપરની વસ્તીમાંથી ૭૪૫૩ નિશાળે જનારા હતા મધ્ય પ્રાતમા કુલ્લે ૩૦૦૦૦૦૦૦ માથી ૨૬૬૬૮ નિશાળે જનારા હતા, ફકત મદ્રાસમાજ કુલ વસ્તી ૫૬૮૬૩૪૨ ની વસ્તીમાંનો એક પચમાશ ભાગ નિશાળે જનારો હતો આ આ ડાઓમા ખ્રીસ્તિ ધર્મના અનુયાયીઓનો ઘણુ કરી સમાવેશ થઇ જાય છે બગાળામા કુલ ૬૭૪૨૮૧૩ ની વસ્તીમાથી ૮૧૦૦૦ નિશાળે જનારા હતા મુબઇમા કુલે ૧૬૩૫૮૮૬ માથી આસરે ૩૦૫૬૮ નિશાળે જનારા હતા બિહાર અને એરિસામા કુલે ૧૨૩૬,૩૦૦ માથી ૧૮૮૪૧ નિશાળે જનારા હતા, સન ૧૯૧૭મા આ વર્ગના માણસોને કેળવણી આપના માટે જે ઉપાયો લેવામા આવ્યા હતા તે વિગેનો આખો ફકરો વાચવાથી રસ પડે તેમ છે

નોધ લેવા જેવી વાત તો એ છે કે મીસ મેયો આ ક્ષેત્રમા ક્રિશ્ચિયન પાદરીઓના પ્રયત્નો જણાવે છે, અને હિદુ કર્તાઓમા 'સર્વન્ટ ઓફ ઇંડિઆ' સોસાયટીનુ નામ જણાવે છે આર્યસમાજનુ તો તેમા નામ પણુ નથી

જુદજુદા કર્તૃત્વથી દલીત કોમો માટે થતા પ્રયત્નો પ્રિં પંચવાર્ષિક રિપોર્ટ* ટુંકમાં નીચે પ્રમાણે છે.

"એ પ્રશ્નની ખાસ મહત્તા મદ્રાસમાં કે જ્યાં પારીયાસ, પાલ્લા, માલાસ, મડીગાસ, હોલાયાસ અને બીજા પાંચામાસના મોટા વર્ગમાંના વર્ગો છે. રોમન કેથોલિક અને પ્રોટેસ્ટંટ પાદરીઓ ઉપર જણાવેલ વર્ગોમાં ઘણો પરિશ્રમ લે છે, અને ઘણા વિધર્મીઓ બનાવ્યા છે. સરકારી ખાતાંઓની નિશાળો વધી છે અને દલીત વર્ગનાં હિંદુઓના મિશનો (ધર્મ ફેલાવનારાં મંડળો)માં પણ તે વર્ગો વધારે, રસ લેતા થયા છે. પાંચામાસના છોકરાંઓની નિશાળે જતી સંખ્યામાં વધારો થયો છે. અને નિશાળીઆઓ ૯૨૧૫૦ માંથી વધીને ૧૨૦૬૦૭ થયા છે. ખાસ નિશાળોના ખર્ચનો સરવાળો ૬.૦૮ થી વધીને ૮.૭૪ લાખ થયો છે, કે જેમાં સરકાર તરફથી ૪.૮ નો ફાળો અપાય છે. મુંબઇમાં ૫૭૬ ખાસ શાળાઓ તથા વર્ગો છે. જેમાંથી ૨૧૧ સ્થાનિક મંડળ નિભાવે છે ૮૫ શહેરી સંસ્થા અને ૨૮૦ શાળાઓ ખાનગી યોજનાને આધારે નિભે છે. પાછળ જણાવેલી ૨૮૦ શાળાઓ ખ્રીસ્તિ મિશનો, ખાસ કરીને ચલાવે છે. તેમજ તેઓ પુના અને મુંબઇની "ડીપ્રેસ્ડ કલાસીસ મીશન સોસાયટી" તરફથી સરકારી મદદ સાથે ચલાવાય છે. છોકરાંઓની સંખ્યા ૨૬૨૦૪ થી વધીને ૩૦૫૬૮ ની થઇ છે. બંગાળાની પ્રાથમિક શાળાઓમાં નીચામાં નીચી જાતિના છોકરાંઓને દાખલ કરવામાં ર

૨ રી લીવા વગર નિશાળો ઉઘાડવાનુ કામ, સ્થાનિક મ ડળો પર
ખ સુ છે રિપોર્ટ મા એ દિશામાં પ્રય ત્નો થવાનુ જણાવવામા
વ્યુ છે, પણ આશાજનક પરિણામો હજુ આવ્યા નથી પ જાબના
પે ટમા ૪૮ ખાસ શાળાઓ અને ૧૦૨૨ નિશાળીઆઓ હોવાનુ
ણાવવામા આવ્યુ છે, અને પત્રક પરથી જણાય છે કે, કુને ર્ફ
ળામા ૬૪૯૧ છોકરાઓ અભ્યાસ કરે છે નીચ વર્ગના છોકરાઓની
ળવણીના કામમા યત્નો થાય છે અને તેમાં મજબુતી આવતી જાય
પણ તેમા મુખ્યત્વે ખ્રીસ્તિ મિશનો અને આર્યસમાજ અથાગ
મ લે છે બિહાર અને એરિસામા ૪૧ ખાસ નિશાળો છે, તેના ઉપર
મજ બીજા ોમા મળીને રૂ ૭૫૮૦ ખર્ચ થનેો છે મધ્યપ્રાતમા
ખાસ નિશ ો છે જેમાની અર્ધી ઉપરની શ ળાઓ પ દરીઓ
લાવે છે પણ આવી ખાસ મિશનરીઓથી ચલવાતી શાળાઓને
ુ ઉત્તેજન અપાતુ નથી કારણ તેના સ ચાલકોથી ર્ન તિ એવી છે
જેથી જ્ઞાતિઓના પક્ષપાતોને સ્થાન રહેતુ નથી તેમજ તેની ન્નાતિ-
ના છોકરાઓને દાખલ નહિ કરવનો રિવાજ નથી તેની ર્ન તિના
મે ખાસ શાળાનુ કામ ઢીલુ પડે છે ઉપર જણાવેના પક્ષપાતે ની
સર ધીમેધીમે ઓછી થતી જાય છે, અને તેથી નીચ વર્ણના
રાઓને નીચી જ્ઞાતિના હાવાના સબબે જે અસ્નેહી વતનની બીક
ી તે ઓછી થવાથી નિશાળોમા કેળવણી લેવા મ ડયા છે િ હીમા
૬ મિશનરી શ ળાઓ છે અને એક શહેરી સ સ્થા તરફથી ચલાવાતી

નહિ, પણ લંડન "ટાઇમ્સ" પણ એ વર્ગોનું પક્ષપાત હોવાનું તેમજ તેઓના "રાજભક્ત આડંબરોને" હિંદના સ્વરાજ્યવાદીઓ સામે ખડા કરી દે છે. ખાસ પ્રસંગોને માટે ખાસ દેખાવો, ખાનગી ફાળામાથી અગર તો જાહેરાત કરવાની પુંજીમાથી પૈસા ખર્ચાય છે. કે જે પૈસાનો વહીવટ મહેશ્વરીય અથવા તો પ્રાંતિક સરકારને હાથે છે. આવી રીતે ઉભા કરેલા દેખાવામાંનો એક દાખલો, મીસ મેયો પોતાની ચોપડીના એક પ્રકરણમાં "જુઓ એક પ્રકાશ"એ મથાળા હેઠળ આપે છે. અને તેને માટે ૭ સાત પાના ચિતરી કાઢે છે પ્રકાશ તે પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ છે. જેને અસ્પૃશ્યો આશ્ચર્ય સહિત જુએ છે, અને હર્ષ ઘેલા થઇ જાય છે. મીસ મેયો, વકતૃત્વની શક્તિનો બહુ સારો ઉપયોગ કરે છે. અને તેઓને અચંબામાંથી આનંદમાં લઇ જાય છે. આનંદીમાંથી હર્ષઘેલા, અને હર્ષઘેલામાંથી ઉન્માદના ક્ષેત્રમા તેઓને પ્રવેશ કરાવે છે.

- સન ૧૯૨૧ માં જ્યારે પ્રિન્સ હિંદુસ્તાનમાં પધાર્યા, ત્યારે હિંદના સ્વરાજ્યવાદીઓએ તેઓના માનમા જે સ્વાગતો, તેમજ તેમને માન આપવાને બીજા પ્રસંગો યોજવામાં આવે, તેનો અસહકાર કરવાનું જાહેર કર્યું હતું. શંકાસ્પદ નીતિઓનો આસરો તે કારણને લીધે અંગ્રેજ અધિકારીઓને લેવો પડયો હતો. અને તેવા ઘણા પ્રસંગો માટે ગામડેથી અજ્ઞાન લોકોને પધરાવ્યા હતા. તેઓને મફત આવવા લઇ જવાની, તેમજ ખોરાકની અને કપડાં લત્તાંની સગવડ પણ કરી અપાઇ હતી. ગામડાના લોકોને મન તો તે પ્રસંગ એક તમાશા જેવો હતો. મીસ મેયો જે "રાજભક્ત આડંબર"નું વર્ણન કરે છે, તેવો આડંબર કરાયો હતો ખરો, પણ તે પ્રસંગનું ઝીણવટથી વિવેચન, જેવું કે 'પ્રિન્સનું હસવુ' વગેરે વગેરે તેણીની કલ્પના સૃષ્ટિજ હતી અને તેનો મુખ્ય હેતુ વાંચનારના મન પર એવી અસર કરવાનો હતો કે, તે બધાં તેણીનાં વિવેચનો નજરે જોનારનાં લખાણો હોય, તેવી

પ પાડવાનો હતો. ગમે તેમ હોય, પણ તેણીનું અસ્પૃસ્ય લોકોનું
ન્સને જોવાથી લાગણીથી હર્ષઘેલાં થઈ નાચવા વગેરેનું
વેચન હિંદમાં તો એમજ મનાય છે, તેણીના ફકત મન: કલ્પનાઓજ
ી.

કોઈજ નહિ, પણ એક રાજદ્વારિ હેતુઓનો પ્રચારક–અને ખરે
સ મેયો એક તેવી પ્રચારિકા છે કે જે, આવા ઉપજાવી કાઢેલા દેખાવોની
મત આંકે. બ્રિટીશો અંસ્પૃસ્યો માટે હિંદમાં જે કરે છે, તેનું વર્ણન
પવો સારુ મોટે ભાગે મીસ મેયો ઉપર જણાવેલા આડંબરો અને
નપત્રોનોજ આસરો લઇ શકે છે આખા પ્રકરણનો ભાવ અને
ટતા તેણીની અંદરખાને રહેલી રાજદ્વારિ પ્રવૃત્તિ ઉઘાડી પાડે છે.

અસ્પૃસ્યતા હિંદમાં એક જીવન્ત પ્રશ્ન છે તેની ના કહી શકાય
હિજ. હિંદુઓ તેને એક ગંભીર પ્રશ્ન ગણે છે. અને તે પ્રમાણે
ની સામે યથાશકિત ટકકર લે છે. હજારો હિંદુઓ અસ્પૃસ્યતા વિરુદ્ધ
ક્રિય પ્રવૃત્તિ ચલાવી રહ્યા છે, અને તેઓને માટે કેળવણીની યોજ–
ઓ તેમજ તેઓની આર્થિક ઉન્નતિને માટે મથન કરી રહ્યા છે.
મજ નાગરીકો ખાનગી રીતે લખો રૂપીયા ખરચી રહ્યા છે.
અસ્પૃસ્યતાનો બચાવ કરનારા હિંદમાં અપુતા છે" તે મીસ મેયોની
વાત સાવ જુઠી છે. તેમજ "ગાંધીના અનુયાયીઓ તે વાતમા તેની
સાથે તેટલે દુર ગયા નથી," તે તેણીની પ્રતિજ્ઞા પણ જુઠી છે. સન
૧૯૨૬ની હિંદુ વાર્ષિક સભામાં જે કાર્ય થયું તેનો જુઠો અહેવાલ
તેણીએ આપ્યો છે. અસ્પૃસ્યતાને લગતા ઠરાવ ઉપર "કલહ" થયો,
તે "જેઓ અસ્પૃસ્યોનું દુઃખ ટાળવા મથે છે, તેઓ વિરુદ્ધ"નો ન
હતો. તે કલહ ફક્ત ઠરાવના એકજ ભાગ પર હતો કે જેથી અસ્પૃ–
સ્યોને હિંદ મંદિરોમાં દાખલ કરવા કે નહિ તેનીજ તકરાર હતી.

છતાં અસ્પૃશ્યના નાટ થતી જાય છે. અરે ! જલદીથી ભુંસાતી જાય છે. વિરોધી ભાવ ધીમેધીમે કમજોર થતો જાય છે. અને અસ્પૃશ્યતા ટાળવાની ચળવળ ત્વરિત ગતિથી ફલિતાર્થ થતી જાય છે.

પ્રકરણ ૧૦.

નીચથી પણ નીચ.

અમેરિકામાં પણ અસ્પૃશ્યો છે. તેથી તેઓ એમ તો નજ કહી શકે, કે તેથી હિંદ સ્વરાજ તેમજ પ્રજા પ્રભુત્વવાળા શાસનતંત્રને માટે લાયક નથી. અમેરિકાના લોકોએ પોતાનો સ્વરાજનો હક કોઈ કાળે પણ ત્યાગ્યો નથી, તેમજ (કોઇને તે બાબતની શંકા પણ કરવા દીધી નથી.) અને જો કે તેઓમા અસ્પૃશ્યોની સંખ્યા ઘણી છે, તેમજ હિંદમા છે, તે કરતા અસ્પૃશ્યોનુ સ્વરૂપ ઘણું સખત છે, તો પણ કોઇને તે બાબતની શંકા પણ કરવા દીધી નહિ. જ્યારે તેઓએ સ્વતંત્રતાની સુપ્રસિદ્ધ જયઘોષણા કરી ત્યારે ગુલામોની સંસ્થાઓ ત્યા સ્થાપિત હતી. ફક્ત સિત્તેર વર્ષ કરતાં ઓછાં વર્ષો પહેલાં અમેરિકને ના આંતરિક યુદ્ધમા સેંકડો અને હજારો મનુષ્યો ખપી ગયાં, તેમજ લાખો ડોલરો આવી સંસ્થાઓને માટે ખરચાયા આજે પણ હિન્મા જે ઘાતકીપણું અમેરિકનો, નિગ્રોને રિબાવવામા વાપરે છે, તેવું ઘાતકીપણું અસ્પૃશ્યો તરફ વપરાતું નથી.

હું બે વખત યુનાઇટેડ સ્ટેઇટસમા જઇ આવ્યો છું. બીજી વખત હું તે તરફ ગયો ત્યારે ફક્ત છ મહીના જાપાનમાં રહી બાકીના પાંચ વર્ષ અમેરિકામા રહ્યો હતો. સમસ્ત દેશમાં ફરી નિગ્રોના સવાલનો મેં અભ્યાસ કર્યો હતો. સન ૧૯૧૯ ના માર્ચ મહીનામાં જે ચોપડી મેં પુરી કરી *તેમાં મેં કહ્યું છે કે —

* અમેરિકાનું યુનાઇટેડ સ્ટેઇટ એક હિંદુની તે પરની છાપ અને અભ્યાસ (કલકત્તા રજી આવૃતિ ૧૯૧૯) પા. ૮૮.

"મારે બીજી વખત અમેરિકા જવાનું કારણ નિગ્રોના પ્રશ્નનો અભ્યાસ ત્યાંજ રહીને કરવાનું હતું તેમજ નિગ્રો જાતના લોકોની જાગી તેમજ ઉદ્ધારને માટે તે રાજ્યમાં શું થાતું હતું, તે જાણવાની મારે જરૂર હતી તે વાતમાં વધારે પડતો રસ લેવાનું કારણ નીચે પ્રમાણે છે —

"અમેરિકાના "નીચ" લોકો નિગ્રો છે, અને તે દેશના નિગ્રોના પ્રશ્ન અને હિંદુસ્તાનની દલીત કોમો વચ્ચે ઘણું સરખાપણું છે. એમ હું ધારતો હતો. બન્ને જાતો બધી રીતે મળતી નથી. તોપણ કેટલુંક સમાનપણું બન્ને વચ્ચે છે અમેરિકાના સામાજિક પ્રશ્નો અને હિંદુસ્તાનના સામાજિક પ્રશ્નનું કેટલેક અંશે મળતાપણું છે તેથી અમેરિકા જઈ અને ત્યાંજ રહી તે સવાલનું [illegible] દિશામાં નિરીક્ષણ કરવા તેમજ નિગ્રોના નેતાઓને તે રાજ્યમાં મળવા મારી ઇચ્છા હતી, કે જેથી તે વિષયની [illegible] સારી માહીતી મળી શકે."

મારી ચોપડીના એક પ્રકરણમાં મે "રાજદ્વારી બાબતમાં નિગ્રોનું સ્થાન" વિષે લખ્યું છે. હવે પછી જે હકીકતો આવશે તે મારા પુસ્તકને આધારે છે

સાવકાશ આપવાને માટે છે, અને તે નેમ પુરી પાડવા ખાતર છે અને બુદ્ધિ વિષયક તેમજ નીતિના પાઠો આપે છે. ગુલામની વાત તદ્દન જુદી છે. મુખ્ય ન્યાયાધીશ તે બાબતમાં પોતાનો અભિપ્રાય નીચે પ્રમાણે દર્શાવે છે —

"તે પરિણામમાં શેઠનું હિત તથા ક્ષેમ અને જાહેર સલામતી સમાયલી છે. જાતથી દંડાયલો ગુલામ, તેની પ્રજા અજ્ઞાન, કંઈ પણ પોતાનું કરવા શક્તિહીણ, અને બીજાને ફળદાયી નિવડે તેવી મહેનત કરનાર. ...આવી જાતની નોકરીની આશા "જેને પોતાની ઇચ્છા નથી, જે બીજાનું કહેલું સંપુર્ણ રીતે માને છે, તેવા પાસેજ રાખી શકાય." આવી વશ્યતા ફક્ત તેવા ગુલામના શરીર ઉપરની સ્વતંત્ર સત્તાના પરિણામેજ આવે છે. . .. શેઠની અબાધિત સત્તા, ગુલામ પર જોઇએ, કે જેથી તે સંપુર્ણ રીતે આજ્ઞાનુવર્તિ રહે."

બાતલ કર્યા હતા ન્યુજર્સિ એ નિગ્રોનો મતાધિકાર ૧૮૦૭માં છીનવી લીધો હતો કનેક્ટીકટે ૧૮૧૪મા અને પેન્સીલ્વાનીઆએ ૧૮૩૮મ તે હક છીનવી લીધો હતો બુકર–ટી–વોશિંગ્ટન કહે છે, કે આ રીકાર યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમા ઉત્તર અને દક્ષિણમા ધીમે ધીમે એક જ્ઞાતિ (વરણુ ઉભુ કરતો હતો તેના પુરાવા રૂપે છે, કે જેમાથી નિગ્રોને ફક્ત વર્ણ એકને આધારે, તેઓના નાગરિકતાના હકો છીનવી લઇ બાતલ કરતા હતા ૧૮૦૨ મા ઓહીઓ રાજ્યમા, જે નિગ્રો આવે તેનુ ૫૦૦ નુ જામીન ખત લેવુ જે દાનમાં ધોળી ચામડી લગ તેતી હોય તેમા નિગ્રોને, અગર જો તે સ્વતત્ર હોય તો પણ, તે વખત સુધી, મદદ આપવાનો હક ન હતો તેમજ જાહેર શાળાએ મા પણ તેઓને દાખલ નહોતા કરતા' બીજા રાજ્યોમા પણ તેવજ ાય। કાનુનો હતા ૧૮૨૩ મા અા ાયની મનાઇ એવો અપાયો હતો કે એ નિગ્રો "નાગરિક" નહિ પણ માણસ' છે

કેટલાક રાજ્યોમા નિગ્રોને ત્યા દારૂ વેચવાની મનાઇ હતી કેટલાકમા ધઉં અને તબાકુ વેચવાની મનાઇ હતી અને કેટલા કેટલાકમા ફેરીઓ ધધો કરવો અથવા તો વહાણના માલીક હોવાનુ પણુ કાયદા વિરુદ્ધ ગણાતુ. રાજ્યની સરહદ ઓળગવી, તે પણ કેટલાક રાજ્યોમા કાય। વિરુદ્ધ ગણાતુ વળી કેટલાકમા ગુલામીમથી છુટેલા ગુલામો તે દેશ છોડી ચાલી જવુ પડતુ હતુ '

સિદ્ધાત રૂપેજ ગુલામી નષ્ટ થઇ હતી પરણુ સિદ્ધાત રૂપે જે ગુલામોને મળ્ય, તે બીજી રીતે તેની પાસેથી છીનવી લેવાની પ્રવૃત્તિ ચાલુ કરવામા આવી હતી અને ટુકડે ટુકડે મીસ મેરેના શબ્દોમા કહીએ, તો જ્નીચ કત્તા તેના સ્થળમા પુરી રાખવાની એક કરતા વધારે રીતો છે ' તે પ્રમાણે કરાયુ હતુ.

દક્ષિણ પ્રાન્તોના જોર અને પ્રતિક્રિયાથી મી અગર કહે છે, કે નવી બધારણોમા એવા અગો। સમાવેશ કરવામા આવ્યો હતો

કે જેમાં ગોરા અને કાળાની સમાનતા માટે નીચનું નિષેધો દાખલ કરાયા હતા. અને યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં નિગ્રોને નાગરિકતાના હક્કો નહિ આપવાની પ્રતિજ્ઞાઓ આલેખાઇ હતી નિગ્રોને કામ કરવાની ફરજ પાડવા માટે "રખડુ-ભટકનારી" કાયદાઓ ઘણા રાજ્યોમાં સન ૧૮૬૫ ના પાછલા ભાગમાં પસાર કરવામાં આવ્યા હતા, કે જેની રૂએ કોઇપણ ૧૮ વર્ષની ઉંમરનો નિગ્રો "કોઇપણ કાયદેસરનો ધંધો અગર કામ" વગર રહેનાર ગુનેગાર ગણાતો, તેમજ "કાયદા વિરુદ્ધ દિવસે કે રાત્રે ટોળે મળનાર"ને ગુનેગાર ગણી લેવામાં આવતા. ૧૮ વરસની ઉંમર અંદરના નિગ્રો "માબાપ વગરના છોકરા, અથવા તો એવાં છોકરાંઓ કે જેનું પોષણ માબાપો ન કરતા હોય" તેમને તેઓ ૨૧ વર્ષના થાય ત્યાં સુધી, શિખાઉગિરિમાં યોજવાની ફરજ મુતલેખ પ્રમાણ (પ્રોબેટ)ના આધારે અદાલતોના લિપિકારો પર રાખવામાં આવી હતી તેમજ તેઓના મુળ માલીકને સ્વાધીન કરવાનું, તેઓની મુનસફી પર રખાયું હતું. મીસીસીપીમાં પણ તેવાજ કાયદાઓ પસાર કરવામાં આવ્યા હતા. અને જે નિગ્રો કર ન આપે તેને તે લાગુ પાડવામાં આવતા હતા. પછીથી એક ડોલરનો માથા વેરો દરેક નિગ્રોપર "ગરીબોના રક્ષણ માટે" નંખાયો હતો. ગુલામીના ટુંકામાં ટુંકા વખતને માટે જે કોઇ માણસ પૈસા આપે, અને પ્રકૃતિ પાવક ગુનાઓ જેવા કે "મતસરી હાની" "અપમાનકારક ચેષ્ટાઓ" "રાજદ્રોહી ભાષણો" ;અથવા તો બીજા કોઇપણ દુરાચારોને માટે થતી શિક્ષાઓ બદલ જે કોઇ પૈસા આપે તેને પણ ફરજીઆત મજુરી અને દંડ કરવા માટે ફોજદારી કાયદાની કલમો હતી."

'શિખાઉગિરિના' દોળની અંદર અથવા તો 'હેતુ' કે ગુનાઓ માટે થતી શિક્ષાના દોળની અંદર' એવી કાયદાની કલમોનો સમાવેશ થઇ જતો. કે જેથી અગર તો ગુનાઓની વ્યાખ્યાઓ આપની કલમોથી ખરું જોતાં, દરેક નિગ્રો ગુનેગારજ, થઇ જતો. દક્ષિણ પ્રાંતો સ્વભાવતઃ

યુનાઇટેડ સ્ટેટ કોંગ્રેસમાં પોતના પ્રતિનિધિ અથવા તો સભાસ તરીકે એના માણસોને ચુંટી મોકલતા કે જેઓએ અમેરિકાના સંયોગિ રાજ્યના લશ્કરી તેમજ મરોબારી સત્તામાં અગળ પડતો ભાગ લીધો હોય તેમજ દેશ રક્ષક લશ્કરની સંસ્થામાં પણ ગુપ્તી રીતે ગોવાળ માણસો ચુંટી મોકલતા કે જેઓ પોતાના પક્ષમાં ગહો લડયા હોય તેમજ સંયોગિ રાજકારભારમાં તનતોડ કર્યો હોય લશ્કરમાં પણ તેના-ઓનોજ જથ્થો જેનામાં અનતો હતો આના વર્તનથી ઉત્તર પ્રાંતો રાજ્ય સ્થપિત થયા તેઓએ વિચાર્યું કે જો તેઓ આવરન નહિ કરે તો લડાઇથી જે મેળવ્યુ તે સઘળુ નષ્ટ થશે દક્ષિણમાં તો બળવોજ હતો તેમજ લડાઇ પહેલા નિગ્રોની જે સ્થિતિ હતી તેવીજ સ્થિતિ સાચવવાને તે પ્રાંતો ખને તેટલી તજવીજ કરી રહ્યા હતા પ્રજાપ્રતિ નિધિ સ્વાળી ગ્રેગેમ અને દક્ષિણની ખેચતાણનુ કારણ, ઉપર ગણાવી ગયા તેજ હતુ

નિગ્રોની વધુમતિ ઓછી કરવાને જે નીતિઓ અખત્યાર કરવામાં આવી હતી તેવી લગભગ મનાધિકારીઓ તરીકે તેની પ્રજા નષ્ટ થઇ ગઇ છે **રાજદ્વારિ શુન્યના તરીકે આજે નિગ્રોની દશા કે જે દશા તેઓના છુટકારા પહેલા હતી તેવી છે** અમેરિકાના બીજા લેખક મી પોલ લેલાન્ડ હાવર્થ નિગ્રોની રાજદ્વારિ સ્થિતિનુ વર્ણન નીચે પ્રમાણે કરે છે—

દરેક નાગરિકને મત આપવાનો અધિકાર છે "અને પછી તેની જાતમાં, વર્ણમાં કે ગુલામી દશા તરીકેનો ફરક હોય" તો પણ તેને સુધારાની પંદરમી કલમ પ્રમાણે મતાધિકાર મળવો જોઇએ આ કલમથી એમ સમજાય છે કે કાળા અગર તો ધોળાના રાજદ્વારિ હકમાં કાંઇ અંતર નથી પણ ખરી વાત તો એજ છે અને તે વાત સર્વે જાણે છે કે કાયદાની રૂએ મળતી છુટનો અપસર્પ કરવાના સાધનો શોધી કઢાયા છે પુનર્રચનાની સરકારના અધઃપતન પછીથી

દક્ષિણ પ્રાંતે ના કાળાઓના મતાધિકારો બળજબરીથી કે છલનાથી ખુંચી લેવાયા છે. પણ ૧૮૯૦ મા મીસીસીપીમા એવી એક યુક્તિનો ઉદ્‌ભેદ થયો, કે જેથી મતાધિકાર છીનવી લઇ જે પરિણામ લાવવું હતુ, તેને કુત્સિત ન્યાયનું સ્વરૂપ અપાયું. આગળના સંયે ગિ રાજ્યના દરેક રાજ્યમા આજે ફક્ત ફ્લોરીડા, આરકનસાસ, ટેનેસી અને ટેક્સસ્ સિવાયના રાજ્યોની, મતાધિકારની જરૂરિઆતો એવી છે, કે જેથી કાળાનો હક તો જતોજ રહે છે. ઉપર જણાવેલા ચાર રાજ્યોમા પણ નિગ્રોસમાજની કંઇ વધારે ગણતરી નથી. કેળવણીના તેમજ મિલ્કતના પ્રમાણોથી અજ્ઞાન અને ગરીબ નિગ્રો ના જનસમુહોને બાતલ કિરવામા આવ્યા છે, જ્યારે મુર્ખ અને ગરીબ ધોળાઓ માટે છુટ બારીઓ 'પિતામહ અંગો' અથવા "જ્ઞાન અંગો" છે. કે જેમાના ઉંચા અંગથી મતાધિકાર નોધનાર અધિકારીને કાળાને, તેને આધારે સખ્તઇથી બાતલ કરવાનું, અને ધોળા પ્રત્યે દીલસોજી બતાવવાનું ઠીક પડે છે. "મતાધિકારના સુધારાઓનો" મુખ્ય હેતુ નિગ્રો કોમને રાજદ્વારિ બાબતોમાંથી બાતલ કરવાનોજ હતો. ભાવમાં તો પંદરમા સુધારાનો ધ્વંસજ થતો હતો. તેમજ જે રાજ્યોએ તે સુધારાઓ ગ્રહણ કર્યા હતા તેઓને કાયદાના સુધારાનો ચૌદમો વિભાગ પણ બંધન કર્તા થતો હતો તે પ્રમાણે જેટલાઓ મતાધિકારમાથી બાતલ થયા હોય તેનું પ્રમાણ પ્રતિનિધિઓ સાથે રાખવાનું હતું. એટલે કે ઓછા મતાધિકારીઓને લીધે ઓછા પ્રતિનિધિઓ મોકલી શકાય. વરિષ્ઠ અમલતે ઇરાદાપુર્વક આ બંધારણ સામે આખ આડા કાન કર્યા હતા. અને કોંગ્રેસે તો તે સવાલ મહત્ત્વનો છે એમ સ્વીકાર્યુ પણ ન હતું. તેથી રાજ્યો તરફથી મોકલાતા પ્રતિનિધિઓનું પ્રમાણ ઘટાડાયું નથી હાલની રાજદ્વારિ પરિસ્થિતિ જોતા, મત આપવાના અધિકારની જરૂરિઆતો નષ્ટ થાય તે અસંભવિત છે."

આ વાત આટલેથી નથી અટકતી. નિગ્રોના મતાધિકારો છીનવી લેવાયા ઉપરાંત તેમજ "બળજબરીથી અને છલકપટથી' રાજદ્વારિ

બાબતોમાંથી તેઓને ભુસી નાંખવા ઉપરાંત, દક્ષિણ પ્રાંતની ધારાસભાઓએ નિગ્રો વિરૂદ્ધ ઘણા વિપરીત કાયદાઓ પસાર કર્યાં છે. સન ૧૯૧૦ માં ૫૨ માંથી ૨૯ રાજ્યોએ કાયદાની રૂએ અગર તો બંધારણમાં સુધારા થી, કાળાંઓનાં ધોળા સાથે લગ્ને ના પ્રતિબંધો કર્યાં છે. એવા મિશ્રણ કરનારા સંબંધોને કાયદા વિરૂદ્ધ ગણી વ્યતિરિકત કર્યાં છે. જ્યારે ઉભય સંબંધ જોડનાર પક્ષોને કેટલાક રાજ્યોમાં "અસદ્વર્તી" તરીકે ગુનેગાર ગણવામાં આવે છે, કેટલાક બીજા રાજ્યોમાં તેઓને "ઘોર પાપી" તેમજ "અપ્રાકૃતિક ગુના"ના ગુનેગાર તરીકે ગણે છે. તેવા ગુનાઓ માટે દક્ષિણ રાજ્યોમાં 'દશ વર્ષથી માંડીને, તે ઉપરાંત ૫૦ ડોલર દંડ સુધીની શિક્ષા છે. અને એક રાજ્યમાં નિગ્રો સાથે ભાગ લેનારને કંઇ સજા કરવામાં આવતી નથી. જાતજાતના અંદર અંદરના મિશ્રણ માટે ટીકા કરતાં મી. ગીજ ફ્રાઇડ નીચે પ્રમાણે કહે છે – 'સ્ત્રીનો તો સંપુર્ણ રીતે બચાવ થઇ શકે, પણ નિગ્રો જાતની સ્ત્રીની વાત તદ્દન જુદીજ છે.' એ વાતના સમર્થન માટે "મુળ આફ્રિકાના વતનીના રંગ સાથે અમેરિકાના સુધરેલા નિગ્રોની સરખામણી" થી બરાબર સમજણ પડી શકે છે."

આ ઉપરાંત "જીમક્રે કાયદાઓ" પુર્વેનાં બધા ગુલામવાળા રાજ્યોમા અમલમાં છે. તેમાંના કેટલાક રાજ્યોમાં બે જાતિઓ માટે, વરાળની બોટોમાં તેમજ રસ્તાની ગાડીઓમા તથા રેલગાડીમાં બેસવાની જુદી સગવડો કરવામાં આવી છે. રેલવેના રસ્તા પર જુદા "વેઇટીંગ રૂમો" આશ્રમસ્થાનો, તેમજ જુદા ભોજનગૃહો પણ ધારા પ્રમાણે હંમેશને માટે હોય છે. ભાડાની ગાડીઓ પણ જુદી જુદી હોય છે, અને જ્યાં એકજ હોય ત્યાં ધોળાઓને આગલી બેઠક અને કાળાઓને પાછલી બેઠક આપવામાં આવે છે. નિગ્રો મુસાફરને તે ગમે તેટલો પૈસાદાર હોય તો પણ, રેલગાડીમાં સુવાને માટે પથારી તો તો નજ મળે. અને કદાચ જો કેઇ નિગ્રો મુસાફર દાખલા તરીકે

ઘલીનારામાં ઓરતો ન ઉતરી. ડબ્બામાં જાય તો તેણે પોતાની પથારી છોડી, રંગીન લોકોના ડબ્બાની ગાડીમાં જવું જ જોઇએ. કાળા તેમજ ધોળા લોકો એકસરખું ગાડી ભાડું આપે છતાં રેલ્વે કંપનિઓ ગોરા માટે કાળા કરતાં સારી સગવડ કરી આપે છે.

દક્ષિણ તરફના કોઇપણ રાજ્યમાં કાળાં અને ધોળાં બેઉના છોકરાઓને એકજ જાહેર શાળામાં ભણવા દેતા નથી. અને કેટલાક રાજ્યે એવો કાયદો ઘડ્યો છે કે, જેમાં કાળા લોકોની નિશાળોમાં દરેકના વર્ણ પ્રમાણે શિક્ષકો રાખવા.

કાયદાની ભિન્નતા અને વિવેક ઘણું ખરૂં દક્ષિણ રાજ્યમાં છે. પણ વર્ણભેદ તો આખા યુનાઇટેડ સ્ટેટમાં છે. ભોજનગૃહોમાંથી Y. M. C. A માંથી અને Y. W. C. A માંથી, નાટ્ય-શાળાઓમાંથી, રંગમહેલમાંથી અને ધોળા લોકોની સ્મશાન ભૂમિના વપરાશમાંથી,-તેમજ કેટલાક સ્થાનિક કાયદાઓનો ભંગ કરીને પણ, કાળાઓને બાતલ કરવામાં આવે છે. જાહેર વિચારણાને લીધે નિગ્રો લોકો જુદા રેલ્વેમાં જાય છે. જુદા ભોજનગૃહોમાં રહે છે. તેમજ નાટકશાળાઓમાં ખાસ જુદી બેઠકો પર બેસે છે. શહેરોમાં અને ગામડાઓમાં પણ તેઓને નિશ્ચિત રીતે જુદા રખાય છે. એટલું જ નહિ, પણ જીંદગીના ઘણા પ્રસંગોના સંબંધોમાં, ગોરાઓથી તેઓને વ્યતિરિક્ત રહેવું પડે છે. યુનાઇટેડ સ્ટેટમાં નિગ્રોને **નીચથી પણ નીચ ગણવામાં આવે છે.**

આવા જાતીય પક્ષપાતનું નઠારામાં નઠારૂં સ્વરૂપ નિગ્રોને રિબાવવાનું છે. કે જે રિબાવવાનું કારણ ફક્ત ધોળા વિરુદ્ધ કલ્પિત ગુનાએ તું હોય છે, અને જેનો ચુકાદો એક પણ ન્યાયની અદાલતે આપ્યો ન હોય, અથવા તો ચુકાદો મેળવવાની તક પણ ન મળી હોય. તે પહેલાં રિબાવવાનું શરૂ કરાય છે. 'કુ ક્લુક્સ ટોળી'ની બહોળા વિસ્તારની સંસ્થા આવા કામમાં અમેરિકનોની ક્રૂરતા પ્રદર્શિત કરે

છે. તેઓની રીત એક છુપી બાળવાખોર સમાજની રીત જેવી હોય છે. અને તેઓને 'કાયદો અને વ્યવસ્થા'નો બેધડક રીતે પડકાર કેમ આપવો તેની બરાબર સમજ છે. નિગ્રો સામે આવા ટોળાના અત્યાચારો વિષે કહેતાં "અમેરિકા ઉમર લાયક" થયું તે પુસ્તકના લેખક આપણને તેનો પરિચય કરાવતાં કહે છે, કે "એવા અત્યાચારો કરવામાં સમાજના સારામાં સારા માણસો ભાગ લે છે."......આ વાત તેઓએ પોતે મને કહી છે......એમ લેખક જણાવે છે. મિઠાશ ભર્યો અને સભ્યતાથી ભરપુર દેખતો એવો સદ્‌ગૃહસ્થ કે જેની સાથે તમે વાત કરતા હો, તે બદકે મનુષ્ય હિંસક વ્યક્તિ હોઇ શકે, કે જેણે અડધી રાત્રે એક વિરુદ્ધ હજારમાં, રહી ખુન કર્યું હોય, અને બીજા—તમારા મિત્રોમાંના હજારો તેના મદદનીશ ગોઠીઆઓ બન્યા હોય."*

૧૮૯૩	૧૫૬	૧૯૧૦	૬૫
૧૮૯૪	૧૩૪	૧૯૧૧	૬૩
૧૮૯૫	૧૧૨	૧૯૧૨	૬૩
૧૮૯૬	૮૦	૧૯૧૩	૭૯
૧૮૯૭	૧૨૨	૧૯૧૪	૬૯
૧૮૯૮	૧૦૨	૧૯૧૫	૮૦
૧૮૯૯	૮૪	૧૯૧૬	૫૫
૧૯૦૦	૧૦૭	૧૯૧૭	૪૪
૧૯૦૧	૧૦૭	૧૯૧૮	૬૪
		કુલ	૨૯૭૭

સન ૧૯૧૪ સુધી કહેવતાં કારણો:—

ખુન	નાં
તોફાન કરનારા અને રાતે ધસારો કરનારા ...	૩૦
વ્યક્તિગત આઘાત...	૧૩
બળાત્કારથી સંભોગ—સંભોગ કરનારા ...	૧૦
સંભોગના પ્રયત્નો અને સ્ત્રીઓના ઓરડામાં વગર	
રજાએ હાજરી	૮
લુંટ અને ચોરી	૫
ચડભડ	૨
જડતી લેતાં સામે થનાર	૧

આ આંકડાઓ ચિકાગો ટ્રીબ્યુન પત્રમાંથી લીધેલા છે. હિત માટે રાષ્ટ્રીય મંડળના 'ક્રાઇસીસ'ના પત્રકારો માને છે, આંકડાઓ ટ્રીબ્યુને આપ્યા છે. તે ઘણા ઓછા છે.

દાષ્ટાંતિક ઉદાહરણો. ૧૯૧૧.

નિગ્રો હોવાનો ગુનો.

૨૦ મી ઓક્ટોબર માન્ચેસ્ટર ગા,—જેરી લોવેલેટ્સ નામના નિગ્રોને ગોરી ચામડીવાળા માણસને ગઇ રાતે મારીને પછાડી નાખવના ગુના માટે બે વાગે બપોરે જેલમાંથી લઇ જવામાં આવ્યો અને રિબાવવામાં આવ્યો હતો તે ટોળામાં આસરે ૩૦ માણસો હતા

સ્ત્રી અને છોકરાને લટકાવી દીધાં.

૨૬મી મે ઓકમેન ઓખ્લહામા—એક કાળી ઓરતને શેરીફને ગોળીથી મારવાના ગુના માટે એક ટોળી લઇ ગઇ અને તેણીને તેમજ તેણીના ૧૪ વર્ષના છોકરાને પુલ પરથી લટકાવી દીધા હતા સ્ત્રીને લટકાવ્યા પહેલા તેના પર બળાત્કાર થયો હતો.

પાંચ નિર્દોષ માણસો રિબાયાં.

૨૦મી મે લેઇક સીટી, ફ્લા—૭ માણસોને કારાગારમાંથી લઇ જવામાં આવ્યા હતા. અને રીબાવવામાં આવ્યા હતા કારણ, "એક અગ્રગણ્ય નાગરિકના ખુનમાં ભાગ લેવા માટે" મોટરોમાં બેસીને રિબાવનારાઓ આવ્યા હતા અને નજરના છોકરાને કે જેની પાસે કારાગારનો કબજો હતો, તેને ગવર્નરની ખોટી સહીવાળો તાર, કે જેમાં કેદીઓને તેઓને સોંપી દેવાનો હુકમ હતો, તેવો તાર બનાવવામાં આવ્યો હતો તપાસ કરતા માલમ પડયું હતું, કે જે છએને મારી નાખવામાં આવ્યા તેમાંના એક પર ખુનનો આરોપ હતો. એક કાળા અને ધોળા માણસ વચ્ચે તકરારનો આમનો સામનો નિક અદાલત પાસે રજુ કરવામાં આવ્યો હતો. કે જેમાં કાળા માણસને નિર્દોષ ઠરાવવામાં આવ્યો હતો પછીથી તરતજ તે ધોળો માણસ કાળાના વાડામાં બંદુક સાથે ગયો હતો છોડાઇ હતી અને ધોળો માણસ માર્યો ગયો હતો. કે

પેતાની જાનને પેલિસને સ્વાધીન કરી હતી અને પાંચ મણને ફક્ત સાક્ષીઓ તરીકે સાર રાખ્યા હતા.

ઘાયલ થએલા નિગ્રોને સળગાવી દીધે.

૧૩મી ઓગસ્ટ કોટેસવીલો પા—કેટેસવીલોના અત્યાચારનું વર્ણન કરવાની જરૂર નથી તમને બરાબર યાદ હશે કે પોતાની સ્થિતિમાં જેણે પહેરેગીરનુ ખુન કર્યું હતુ તેને ઔષધાલયમાંની પથારીમાંથી ઉઠાવી સળગાવી દેવામા આવ્યો હતો તેના આમળા ખાતા શરીરને બળતમાંથી દશ જ સેવના તરફડીયા મારતા સળીઅથી પાછો તેમા ધકેલી દેવામા આવ્યો હતો તેના દાંત અને હાડકાં ને યાદગીરી તરીકે રાખવામા આવ્યા હતા આ તોફાનને માટે પકડાએલાઓમાંના એકે એકને છોડી મુકવામા આવ્યા હતા

ન્યાયાધીશે શું કર્યું.

જુલાઈ લેરેન્સિ વેલી ગા—લોરન્સિ વેલી ગા ના ચાર્લ્સ ગ્રેગ ફ્રેન્ડ ન્યાયાધીશે જે બે નિગ્રોને તેની પાસે તપાસને માટે લાવવામા આવ્યા હતા તેઓના રક્ષણ માટે લશ્કરની ટુકડી મોકલવાની ના પાડી હતી તેમાના એકના પર ધોળા વર્ગની સ્ત્રી પર હુમલો કર્યાનો આરોપ હતે, અને બીજા પર 'શંકાશીલ રીતે ભટકવાનો આરોપ હતે "

તેઓને રિબાવીને મારી નાખવામા આવ્યા હતા જે પોલિસ અધિકારીના કબજામા હેવા છતા એકને રેલગાડીમાથી લઈ જવામા આવ્યો હતો (તે અત્યાચાર પુરો થયો ત્યા સુધી ગાડી તથા મુસાફરોએ તે કુકર્મ જોયુ હતુ) બીજાને સેકડો માણસોએ મળી ટ્રેનમાથી ઘસડી કાઢી મારી નાખ્યો હતો

ન્યાયાધીશ ફ્રેન્ડે કેદીઓને પુરતુ રક્ષણ નહિ આપ્યુ તે બદલ પોતાનો બચાવ કરતા નીચે પ્રમાણે કહ્યુ છે —

"દેશમાંના આવા નિગ્રો ગુનેગારોથી ધોળા માણસોની જિંદગીનું જોખમ થાય. તેવો આત્મભોગ થવા દેવાનું યંત્ર હું નજ બની શકું. હું મારા અંતઃકરણ તેમજ પરમાત્માની સાથે એકમત છું. આવા સો નિગ્રો બચાવવાની ખાતર, એક પણ ધોળા માણસની જીંદગી હું જોખમમાં નહિ આવવા દઉં.

ગવર્નર બ્લીઝ શું કહે છે.

૧૧મી નવેમ્બર હોનેપાથ એસ. સી—દક્ષિણ કેરોલિનના ગવર્નર બ્લીઝ કહે છે, કે મારા રાજ્યમાં ઝિબાવવાના જે અત્યાચારો હમણાં હમણાં થાય છે, તે બાબતમાં પશુવત્ નિગ્રોને જે શિક્ષા ધોળા લોકો કરે છે, તેમાંથી બચાવવામાં મારી સત્તા વાપરવા કરતાં, હું જાતે નોકરીનું રાજીનામું આપી, હોનેપાથ આવી, ટોળીને દોરી જનારો બનવાનું વધારે ઉચિત ધારું છું."

આવું ધતીંગપણું હજુ પણ ચાલુ છે. મેં ચોપડી લખી અને જેમાનાં ઉદાહરણ મેં આપ્યાં છે, ત્યારે પણ તેવીજ સ્થિતિ હતી. નીચે આપેલા ક્રાયસીસ નામના પત્રમાંના દાખલાઓથી તે વાતનું વધારે પ્રમાણમાં સત્ય જણાશે અને વાંચનારના મનમાં શંકા નહિ રહે.

તે પત્રના ઓગસ્ટના અંકમાં નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે —

ઝિબાવવાના અત્યાચારો.

"યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકાના ઘાતકી રીતે ઝિબાવવાના અત્યાચારો, તેમજ ન માની શકાય તેવી રીતે માણસને જીવતા બાળી મુકવાના બનાવોએ તે તરફ લાગણીનું એક તરંગ પણ પેદા કર્યું નથી. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ સરકારે જરાપણ વિરોધ દર્શાવ્યો નથી. એક પણ શબ્દ સભાપીઠપરથી બોલાયો નથી. એક પણ અક્ષર કુરવા સામે અથવા તો સોએ સો ટકા અમેરિકન કહેવડાવનારાઓ તરફથી, તેમજ પ્રજાસત્તાક તંત્રના રક્ષકો તરફથી એક પણ ભાષણ કરાયું નથી.—અથવા તો લશ્કર તેમજ દરિયાઇ કાફલાના પ્રચારકોએ પણ એક-

અગર ભાન મનુરૂપે ક્લો નથી, મેલરી વ્યાપારી પ્રાર્થન "ન ક્રેઇ પ્રમાણે લુમીનીની, મીસીસીપીના અમાનુષિ બનાવો બનેના દેવા જતા તે થાતાં દ્રષ્ત નિગ્રો લોકોએ કોર્ટની જુની જુની ધીમે ચાલતી મોટર ગાડીએમાં જતા ઝડપથી ચાલતી ગાડીએને રસ્તે નહિ આપવાના બહોળા તિરસ્કારને પાત્ર થએલા વર્તનને લીધે' તે બનાવો બન્યા હતા, એમ જણાવ્યુ હતુ અમેરિકન મન ન્દી અને ક્રૂર રીતે આવા ક્રુર અને અમાનુષિ બનાવો છુપા રાખી, જીનેવા પેહીંગના મધ્યસ્થે મા બેસી પાતે સભ્યતાથી ભરપુર હોવાનો દાવો દુનિયા સમક્ષ રજુ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે"

તેજ પત્રમાનો બીજો ફકરો નીચે પ્રમાણે છે —

ટોળીની યુક્તિઓ.

ટોળાના અત્યાચારોની એક નિયમિત હસ્તક્રિયા અમેરિકામાં ઉત્પન્ન થઇ છે તેની હસ્તક્રિયા ઘણુંખરૂ નીચે પ્રમાણે કરવામા આવે છે

કોઇ ગુનો થાય, પોલિસ નિગ્રો પર આરોપ મુકવા દોડી જાય, એ વાત વેળો દુનિયા માને કારણ ટોળી પ્રજા નિગ્રોને ગુનેગાર તરીકે માને છે એક નિગ્રો કે પકડાય કે તે તરતજ તેને રિબાવી મારી નાખવામા આવે તો તેમ થવા દીધાથી પોલિસનો બચાવ થાય અને ગુનેગાર ઘણા લોકોની ભુજ નજરસિવાય પણ જે દિબાવવાના અત્યાચારો અમલમા મુકતા હીન થાય તો, અગર તો દિબાવવાની ધમકીજ અપાય તો નિગ્રોના રહેઠાણ સ્થાનો પર ધાળાએ ટોળે ટોળે ઉતરી પડે આમ કરવાથી ચોરી અને લુટની તક મળે જો ભાગ્યેજ નિગ્રો પોતાનો બચાવ કરે તો તુરતજ લશ્કરી ટુકડીની મદદ સાથે પોલિસ તએને નિ:શસ્ત્ર કરી ઘણાઓ ઉપર તોફાન કરવાનો આરોપ મુકે જો એક પણ ધોળો માણસ પકડાઇ જાય તો તરતજ તેને છોડી મુકવામા આવે પણ નિગ્રોને જકડી રાખી તેઓ પર કેસ ચલાવે, આમ હોવાથી નિગ્રો બીકમાને બીકમાજ રહે છે તેમજ તેની બાકીથી

બંદોબસ્ત જાળવનારા અધિકારીઓએ આપેલી છૂટનો લાભ લઈ, દુર્ગમાં દાખલ થઈ, બંને પુરુષો અને સ્ત્રીને દુર્ગ બહાર કાઢી ગોળીથી વીંધી નાખ્યાં ''

નીચે લખેલો બનાવ શ્યામ અને તમોવૃત મીસીસીપીમાં સપ્ટેમ્બર માસમાં બન્યો —

"થોડા દિવસો પહેલાં શ્યામ અને તમોવૃત મીસીસીપીમાં જે રિબાવવાનો અત્યાચાર બન્યો તે તપાસો. જ્યારે ન્યુયોર્ક શહેરમાં લાખો મનુષ્યો લેઇડબર્ગે જે વિજ્ઞાન નિષ્પત્તિ મેળવી અમેરિકના શુભ નામોમાં વધારો કર્યો હતો, તેમજ પોતાનું નામ તે નિષ્પત્તિને લીધે સારી દુનિયામાં વિજ્ઞાની તરીકે પ્રખ્યાત કર્યું હતું, તેને શાબાશી આપતા હતા તેમજ લાખો મનુષ્યો કે જેમાં એકલા ધોળા નહિ પણ કાળા પણ અમેરિકામાં ન્યુયોર્ક શહેરમાં ધન્યવાદ આપી રહ્યા હતા, ત્યારે મીસીસીપીમાં હજાર કે તેથી વધારે માણસના ટોળાએ એકઠા મળી બે બાળભાઇઓ, કે જેના પર લાકડાં વહેરવાની મીલના ગુમાસ્તાના અધિકારીના ખુનનો આરોપ હતો તેઓને કબજે લીધા હતા. તેઓને બંદોબસ્તપૂર્વકના અધિકારીઓના હાથમાથી લઈ શું કર્યું ? તેઓને તારના થાંભલા સાથે લટકાવ્યા. ગેસોલીન (કેરોસીન)થી સિંચનક્રિયા કરી સળગાવી દીધા હતા."

૧૯૨૭ ના કાઇસીસના અંકના ઉત્તર લેખમાં ડૉ. ડુ. બોઇસ નીચે પ્રમાણે લખે છે:—

કોફીવીલી કેનસસ.

"માર્ચ મહીનાની ૧૭ મી તારીખે બે ગોરી ચામડીવાળી છોકરીઓ પર નિગ્રોએ બળાત્કાર કર્યોનું, ૨૦૦૦૦ માણસવાળી વસ્તીના એક કેનસસ શહેરમાં તહોમત આવી પડયું હતું. શિકારી કુતરાઓ, પોલિસ અધિકારીઓ, લાવવામાં આવ્યા હતા. નિગ્રોના રહેઠાણ આગળ જઈ ત્રણ કાળાઓને કેદ પકડયા.

તેમાંના બેને છોડયા અને એકને કેદમાં રાખવામા આવ્યો. તા. ૧૮ માર્ચને દિવસે તે કાળા માણસને રિબાવી ઠેકાણે પાડવા માટે ૨૦૦૦ માણસોએ શહેરના સભાગૃહ પર ધસારો કર્યો. તે ટોળાએ સભાગૃહમાં ભાંગફોડ કરી માલમત્તા લુટી નિગ્રોની પૂંઠ પકડી. વીસેક કાળાઓ એકઠા થઇ, હથિયાર સજી ટોળાને જરાબ આપવાના ઇરાદાથી એકઠા થયા. પોતે સખત ઘાયલ થયા છતાં બે કાળાઓએ એન્ડરસન અને ફોર્ડ નામના, બે ટોળીનો ધસારો અટકાવવાના ઇરાદાથી ગોળી છોડી. 'હુલ્લડને ઉતેજન આપવાના' આરોપ પર તે બંનેને કેદમાં નાંખ્યા.

પછી સત્ય વાત બહાર આવી. ધોળા લોકો તે વાતને ઢાંકપિછોડો કરવા ચહાતા હતાં, પણ કાળાઓએ મહાન પંચ (ગ્રાંડજ્યુરિ) ને પુનઃપ્રાર્થના કરી. મે મહીનાની તા. ૩૦ ના અંકમાં કોર્શવીલીના દૈનિક પત્રે એવો કરાર કર્યો કે જે બે છોકરીઓ પર બળાત્કારનો આરોપ હતો, તેમાં બે ધોળાઓ—નહિ કે કાળાઓ, તે છોકરીઓના સહગામી હતા. એક ધોળી ચામડીના માણસને બળાત્કારના ગુના માટે કારાગૃહમાં નાખ્યો છે તેમજ એક છોકરીને પણ તેની મદદનીશ હોવાના ગુના બદલ જેલમાં નાખી છે. કઇ જાતની વ્યાખ્યા પર્યાપ્ત કહી શકાય ?

પુર્વ સેંટલુઇમાં સન ૧૯૧૭ માં જે કતલ ચલાવાઇ, તેના ટુંકા અહેવાલથી ધોળી ચામડીનું શિષ્ટત્વ માનનારાઓ તે ઇંદ્રજાળમાંથી મુકત થશે. નીચે આપેલા અહેવાલમાં ધોળી ચામડીની સ્ત્રીઓ તથા છોકરાંઓ શું ભાગ લે છે તે પર ખાસ લક્ષ રાખવા જેવું છે.

પૂર્વ સેંટલુઇની કતલ.

સન ૧૯૧૭ ના જુલાઇ માસમાં પુર્વ સેંટલુઇ ઇલીનોઇસમાં જે બનાવો બન્યા તેમાં જહાંગીરી કાયદાના અમલ સિવાય બીજું નથી. પુર્વ સેંટલુઇના નિયોજકો, ધોળી કોમના લોકોએ પાડેલી હડતાળને પહોંચી વળવા સારૂ, મોટી સંખ્યામાં દક્ષિણમાંથી કાળા

મજુરો લાવ્યા હતા. તે કારણથી તોફાન થયું હતું. ધોળા મજુરોએ કાયદો પોતાના હાથમાં લઇ કાળાની પુંઠ પકડી શિકાર કરવાનું શરૂ કર્યું. ઔરતો, છોકરા, ઘરડાં, કોઇનેજ છોડયા નહિ. કાળા લોકોનાં ઘર સળગાવ્યાં, કે જેને પરિણામે ઘરમા રહેલાં નાસી પણ ન શકયાં. વર્તમાન પત્રો પણ કબુલ કરે છે, કે ધોળી પોલિસે આ બધું જોવાજ કર્યું, એટલુંજ નહિ પણ હુલ્લડખોરોને મદદ પણ આપી નીને ટાંકેલા સેંટલુઇના સ્ટાર પત્રનો અહેવાલ, પોલિસ તેમજ લશ્કરી ટુકડીએ શું કર્યું તે પર પ્રકાશ પાડે છે—

"લશ્કરના કેટલાંક માણસો હુલ્લડમા સામેલ હતાં. લોનીના 'એલ' લશ્કરની ટુકડીના સિપાહીઓ તેમા સામેલ હતા, એમ નંસ ગ્રુએનિંગ કહે છે. તે હુલ્લડ પછી થોડા દિવસને અંતરે તેની કેઓફીઆના પાછળના વાંક પાસેથી જતાં, તેઓ સાથે વાતચીતમા ઉતરી હતી. તેઓ એમ બડાશ મારતા હતા કે આ જગાએથી ૫ 'કાળાઓને' પાણીમાં ફેંકી દીધા હતા. અને તેઓએ પાણીની સપાટી પર આવવાના જેટલા પ્રયત્નો કર્યા તેટલામાં તે લોકોએ તેઓને ઓઅમથી તેમ અફાળ્યા. અને આખરે તેઓ ડુબી મુઆ..... તેણીએ પુછ્યું કેટલાએકનો ઘાણ તમે કાઢયો ?

કાળા લોકોની પ્રગતિને માટે જે રાષ્ટ્રીય મંડળ છે, તેણે મીસ ગ્રુએનિંગ અને નિગ્રો વિષે ઇશ્વરદત્ત બક્ષીસવાળા લેખક ડૉ ડબલ્યુ ઇ બી ડુબોઇસને જે અત્યાચારો થયા હતા, તેની તપાસ કરવાને નિયોજ્યા હતા ૧૯૧૭ ના સપ્ટેમ્બર માસના ક્રાઇસીસના અંકમા જે તથ્યો તેમજ ચિત્રો એકઠા કરી તેઓ તરફથી પ્રગટ કરવામાં આવ્યા હતા, તે વાચતા ક્રમકમાટી ઉપજે તેવાં હતા આમા જે અહેવાલ આપ્યો છે, તે ક્રાઇસીસમાના લેખને આધારે આપ્યો છે

જે અત્યાચારો પુર્વ સેટલુઇમા કરવામા આવ્યા હતા, તેની સરખામણીમા જર્મનિએ કરેલું ઘાતકીપણુ કઇજ ઘાતકી ન હતુ તે બનાવોના ઘોરપણામા સેંટલુઇ સાથે જર્મનિની સરખામણી નજ થઇ શકે. જર્મનોના ઘાતકીપણાના જે અહેવાલો આપ્યા છે તેમા કોઇએ એમ જણાવ્યુ નથી કે જર્મનો રિબવી દુખ દેવામા આનંદ માનતા હોય પણ આ દુષ્ટખોરોએ તો કામ અને આનંદનુ મિશ્રણ કર્યું હતું આ વાતનો સાક્ષી એફ૦ હડે. કે જેઓ સેટલુઇ પોસ્ટ ડિસ્પેચના અહેવાલ આપનારાઓમાના એક છે, તેઓએ પણ ટેકો આપતા તે પત્રના લેખમા પોતે એક નજરે જોનાર વ્યક્તિ તરીકે નીચે પ્રમાણે લખ્યુ છે —

તે ટાળામાં અમેરિકનોની રણુગર્જના તેમજ ઉત્તેજીત લાક્ષ સાઓનો ભાવ પ્રદર્શિત થતો જણાય છે. અમેરિકાના હુલ્લડખોરોને ક્લાંત ઇંદ્રિયાસક્તિને ઉત્તેજન આપે તેવી કર્મતૃષા હતી. તેઓ આવી ઉગ્ર રમતમાં મોજ માણુવી હતી. એક યંત્ર જેવા બનેલ અમેરિકાના જીવનને બીન કુદરતી લાલસાઓ જેવી કે 'ઉન્મત્ત મનોદશા તોછડાઇ. વેદનાવ્યાપારની, જરૂર પડે છે, કે જેને પરિણામે મફ ઇંડિઆ જેવા રંગીન પત્રકારો ઉદ્દ્ભવે છે. આવા રાક્ષસી- પણામાંથી અમેરિકાના ટાળાંઓને કંઇક જુદોજ મોહ પ્રાપ્ત થાય છે પણ આવો અન્યાનંદ મેળવવા સારૂ ધોળા વિરૂદ્ધ કાળાઓજ હોય છે

સેંટલુઇ પોસ્ટ ડીસ્પેચ (શિઘ્ર પત્રકાર)ના લેખક તે અહેવાલનું મોર વર્ણુન કરતાં લંબાણુથી સ્પષ્ટ અને કમકમાટી ભર્યા લેખમ નીચે પ્રમાણે કહે છે:—

"એક કાળો માણુસ કે જેના માથાના પત્થર લાગવાથી ફાડ થઇ ગયા હતા, તેને ચોથી શેરીના નાકા સુધી ઘસડી લાવી તે ડોકની આસપાસ એક દોરડું બાંધવાની તજવીજમાં લોકો હ દોરડું જોઇએ તેટલું મજબુત ન હતું તે વાતના મશ્કરી કરતા થ હતા. એક સ્તંભની થોડે ઉંચે એક ત્રિકોણાકાર પેટી સાથે તે કાળ લટકાવતાં જો તે તુટી પડે, તો તેનું શું કરવું, તે માટે લોકો તૈયાર હ થાંભલો ભાંગી પડયો અને તે કાળો માણુસ ઘુંટણભર પડી ગ પણ પડતાં પડતાં એક ધોળો માણુસ કે જે દોરડું ખેંચી રહ્યા હ તે પણ પગથી પડ, પેટ ઘસતો થઇ ગયો. "એક ઘરડો માણુસ જેણે ભાડુતી ગાડી હાંકનાર જેવી ટોપી પહેરી હતી, પણ જેના તેવા લોકોને અપાય છે, તેવો પટો નહતો, તે પોતાના ઘરમાં વિરોધ બતાવતો બહાર નીકળી પડયો. તેણે બરાડો પાડી કહ્યું, શેરીમાં તે માણુસને નહિ લટકાવતા. 'તમે એ કેમ કરી શકો?' માણુસને ચુસ્સાથી ધકેલી મુકવામાં આવ્યો, અને મજબુત

એવું બીજું દોરડું તે લોકો લાવ્યા. તે સાંજે તે જગાપર એક કરપીણુ દ્રશ્ય જોયું. તે કાળા માણસની ડોકની આસપાસ દોરડું બાંધવાને માટે તે ટોળામાંના એકે, ફાડ્યા થએલા તેના માથામાં આંગળીઓ ઘાલી માથું ઉંચું કર્યું, કે જેથી તેનો હાથ તે માણસના લોહીથી ખરડાઇ ગયો.

"પકડો અને પુર્વ મેન્ટલુઇ સુધી તેને ઘસડો, એવો એક માણસ કે જેણે કાળો કોટ અને નવી ઘાસની ટોપી પહેરી હતી, તેણે દોરડાનો બીજો છેડો પકડતાં બરાડો પાડ્યો. દોરડું લાંબું હતું પણ ટોળામાંના બધાને માટે ટુંકું હતું. આ બીજી વખતે તે કાળાને જમીનથી લગભગ સાત ફુટ ઉંચો લટકાવી દીધો. તેનું શરીર ત્યાંજ લટકતું રહેવા દીધું."

કાઇરીસ પત્રના લેખમાં પણ આવાજ કમકમાટી ભર્યા અહેવાલોનું વર્ણન છેઃ—

આવા રાક્ષસી શનિ મહોત્સવોમાં બૈરાંઓ પણ પાછી પાની કરતા નહિ. મી. હર્ડ લખે છે કેઃ—

ઝાડુનો એક ફટકો તેણીના મોઢા પર મારી બંધ કરવામાં આવ્યો હતો. બીજી એક સ્ત્રીએ તેના બે હાથ પકડી રાખ્યા અને તે છોડ-વવાના નિરાધાર પ્રયત્નોનો જવાબ ફટકાથી આપાવાજ કરતો હતો. નખવતી તેણીના વાળ તથા બદાય ઉઝડી નાખવામાં આવી હતી પછીથી કેટલાક પુરૂષો બરાડી ઉઠયા 'હવે જવા દો. જોઇએ કેટલી ઝડપથી તેણી દોડી જાય છે ' ' ' બૈરીઓએ તેણીને તરત તો નજ છોડી, અને મારવાનું ચાલુજ રાખ્યું. ફક્ત તેના પ્રાણ ન લીધા એટલુંજ બચી ગયું. આખરે માર ખાતી રડતી કકળતી તેણી બેરીમા દોડી ગઇ

"ત્યાર પછી થોડીવારે એક ઘરડી હબસણ બે અથવા ત્રણ લશ્કરી સિપાઇ સાથે ત્યાં આવી કે તરત, તેજ ધોળી બૈરીઓ તેના તરફ દોડી. એક સિપાઇએ બંદુક વચ્ચે ધરી. ઝાડુવાળી બૈરીએ તે છોડવવાનો બે હાથે પ્રયત્ન કર્યો, તે અરસામાં બાઇઓ પેલી ઘરડી હબસણ પર બીજા સિપાઇઓ હોવા છતા તુટી પડીને તેણીને થોડી ઘાયલ કરી ભડકાવી નસાડી મુકી"

ગોળીથી વિંધાઇ બેભાન થઇ પડેલી એક નિગ્રોનું ડોક કાપીને બહાર કાઢવા' એની તો મરણ થઇ ગઇ હતી ' '

ફક્ત હબસીઓનેજ મારવાના કામથી પાછી ટોળી થાકી ગઇ ત્યારે આગ લગાડવાના કામમા પ્રેરાઇ ગઇ કે જેથી માનસિક ઉત્તેજના આવી, "બળાઓને" પોતાનાજ ઘરમાં બાળી નાંખવામાં કેવી મઝા સમાયલી હતી. અથવા તો બળતા ઘરમાથી નાસભાગ કરતા અને ટોળીના રોષને આધીન થતા તેઓને જોવાથી કેટલો આનંદ મળે તેવું ટોળીનું માનસ હતુ બૈરાઓએ પણ તેમા ભાગ લીધો હતો બળતા ઘરોમાથી કાળી બૈરીઓ નાસભાગ કરતી હતી તેની પુઠ ધોળી બૈરીઓ પકડતી હતી તેમ કરવામાં તેઓના બળતાં કપડાં ઠારવાનો હેતુ નહિ હતો, પણ જો બની શકે તો તેઓના દુખમા ઉમેરો કરવાનો ઇરાદો હતો ટોળે મળી આજુબાજુ બૈરાઓ હસતા

અને મશ્કરી કરતા ઉભા રહેતા તેતન વમા આગથી રખાએ ગએ॥ માણસો જમીન પર પડયા પડયા દુખથી આમઝા ખાતા હતા તેઓને તેઓ જોયા કરતા હત ગૌપચાનો માથી મીસ ગુએનિગ તેમજ ડૉ કુમેદસે ઘણુ પુરાવાઓ એકઠા કર્યો છે તે બર્લિનનમા સ્ત્રીઓની સખ્યા ઘણી હતી તેમાની એક સિતર વપ ની ઘરડી સ્ત્રી નારરસીસ ગરતે ત્રીસ વપ સુધી અ સ્થ નમા રહી હતી ગને કદી પણ ઘરમાથી બીકને લી । બહાર નીકળી ન હતી આખરે સળગતી દિવાલો તેણીના હાથ પર પડી અને તેણીના હાથ દાઝયા

એડવર્ડ સ્પન્સર નામના એક કારીગર પાચ વરથી મેટલુઇમા કામ કરતો હતો તેણે પોતાની સ્ત્રી તથા સાત છોકરાન મેટલુઇથી બહારજ મિત્રને ત્યા રાખ્યા હતા તે માણસ એક દિવસ પાત માની નાના એક ઘોળા [illegible] સાથે મટલઇની શેરીમાની જતો હતો તે ઘોળા માણસના બારણા આગળથી જતા તરત પમર થયા કે તરત તે ઘોળા માણસે કળાનો ગોળીથી હથ તેનજ નાસામા નીધી નાખ્યો

પુર્વે સેટલુઇમા જે ગનર્ક ગત અત્યાચારો ગુજર્યા તે બધા હુમાણમા અગર તો પુરેપુરા આલેખવ ને પુરત સ્થળ આ પુસ્તકમા નથી જે તર્થોનુ ગાન ક્રાઇમીસ પત્રના છે તને અન્તે નીચે આપેલા આકડાનો ટીકા રૂપે છે તે આપવાથી વાચનર મેટનુ મા જે બનાવો

પણું, તેવાંજ ગીતો—તેવીજ ભાવનાઓનો આવિર્ભાવ થાય, ધુતકારા—એવી શિકાર કરાએલી વસ્તુ રૂપી આ પાષાણુર્ભુમની આધ્યાત્મવિદ્યા પર, કોઇએ પણ દ્રષ્ટિપાત કર્યો નથી. પુર્વ સેંટલુઇના કાળાઓએ જે એકરારો કર્યા છે, તે એકરારોએ દુનિયાની તે બાબતની ન્યુનતા પુરી પાડી છે."

પુર્વ સેંટલુઇનું સ્થાન આ દુ:ખી પ્રજાને માટે નઠારામાં નઠારૂં સ્થાન હતું, એમજ નિરાકરણ પર ન આવી શકાય. તંબાકુના કારખાનામાં કામ કરતા એક મજુરને હુલ્લડખોરોએ ઇંટો અને દંડાઓથી ખુબ માર માર્યા પછી તેનું માથું કચડી નાંખ્યું, અને હાથ ભાંગી નાંખ્યા પછી નીચે પ્રમાણે તેણે કહ્યું હતું:—"હું દક્ષિણ તરફ કોઇ દિવસ પાછો નહિ ફરૂં, કારણ દક્ષિણમાં તો અમારા લોકોના ખુન, આગ અને જીવતા બાળી મુકવા સિવાય બીજું કાંઇ નથી. હું તો સેંટલુઇમાંજ રહીશ."

બીજા જુલિયન અપાયલાનો પણ આવોજ નિશ્ચય હતો. એક ૬૦ વર્ષની ડોસી કે જે પોતાના જુના આગથી ખંડિએર થઇ ગએલા રહેઠાણમાં સળીઆ વતી દેવતા ઉંચો કરતી હતી, તેને મીસ ગ્રુઓનિંગે પુછ્યું હતું, તેના જવાબમાં તેણીએ કહ્યું હતું, કે "અમે શું કરીએ ! અમે દક્ષિણમાં રહી શકતા નથી અને ઉત્તરમાં અમારી જરૂર નથી. અમારે શું કરવું ?

અમે ધારીએ છીએ કે ઉપર આપેલી બીનાઓથી વાંચનારને યુનાઇટેડ સ્ટેટમાંના નિગ્રોની પ્રશ્નની મહત્તાનો ખ્યાલ આવ્યો હશે. બંને વર્ગો ધોળા અને કાળાને, તે પ્રશ્નની ઉપસ્થિત સ્થિતિની જાણ છે. ધોળા લોકોમાં અંદર અંદર ત્રણ વિભાગ છે. પહેલો વર્ગ એવો છે, કે નિગ્રો તરફ જે પક્ષપાત છે, તેને ધુતકારી કાઢે છે. બીજો વર્ગ પક્ષપાતોને ધુતકારે છે, પણ તે તરફ ક્ષમાવૃત્તિ રાખે છે, તેવી ચિત્ત નિગ્રો નરમાશથી કહે છે, અને કારણરૂપે બતાવે છે, કે કાળા અને

ધોળા વચ્ચે આટલો તફાવત છે, કે ધોળાઓ કાળાને સમાનતાથી નહિજ ગણી શકે આવા લોકો નિગ્રો વર્ગમાંના સારા ભણેલા અને સભ્યતાવાળા તરફ પોતાનું વલણ બતાવે છે ઉચ્ચો વર્ગ એવો છે કે જે કાળાઓને હડધુતજ કરે છે તેનું કારણ એજ છે, કે તેઓમાં જાતિય ભિન્નતા છે, તેમજ કોઇપણ ઉપાયે સામાજિક સંગઠન તેઓની સાથે નજ રાખી શકય. એ ધોળાઓનો વર્ગ એમ માને છે કે ગમે તે જાતની વેપારી, સાહિત્યની અગર તો ધાર્મિક કેળવણીથી તે ધોળો તો નજ બની શકે; તેમજ પ્રથમથીજ માનવ જાતિના ઉદ્ભેદની પ્રક્રિયામાં જે કાળા અને ધોળામા અંતર છે, તે પર કદીપણ સેતુ–બંધારણ થઇ નજ શકે”

અમેરિકામા નિગ્રો લોકોને એક ભિન્ન અને બહિસ્કૃત વ્યક્તિઓ તરીકે લાવવામા આવ્યા હતા. આવી રીતે લવાએલા ગુલામો, છતાયલી તેમજ દબાએલી પ્રજા, કે જેઓને પોતાના દેશમાથી તેમજ જ્ઞાતિમાથી અધમ વર્ણ તરીકે ધુતકારી કાઢી મુકયા હોય, તેવા ગણી રાખવામાં આવતા હતા. અમેરિકામા ગુલામીના કાળમા તેઓને અજાણ, એક સ્થાનેથી બીજે સ્થાને જવા અશક્ત, પરસ્પર સંગમ રાખવા તેમજ નિરંકુશ રીતે એકઠા થવા દેવામાં આવતા નહિ સામાન્ય રીતે કહીએ તો દરેક રીત, કે જેથી એક માણુસ સભ્યતા અગર તો નાગરિકતા મેળવી શકે, તેવા બધા ઉપાયો કાળા માટે ન હતા. ગુલામ, પછી તે સ્ત્રી હોય કે પુરૂષ હોય, કે છોકરૂં હોય, તે તરફના પવિત્ર વર્તન માટે શેઠ કાયદાની રીતે જરાએ બંધાએલો ન હતો પુર્વકાળના ધોળા શેઠોના ઉચ્છૃંખલ વર્તનોના નમુના રૂપે આજે પણ અમેરિકામાં કાળાઓની જે સ્થિતિ છે, તે પુરવાર કરે છે, કે તેઓ તરફ કેટલું અપવિત્ર વર્તન રાખવામા આવતું હતું. ગુલામીની સંસ્થાઓને આધારે કાળાઓને સ્વમાન જેવી વસ્તુનું તો ભાન નજ થવા દેવામાં આવતું. ધોળી ચામડીવાળો શેઠ અથવા તો નિરક્ષક, એક કાળી સ્ત્રીને પોતાના વૈભવ

માટે કામ વિકારના અભિગ્ન તરીકે વાપરવામાં જરાએ આચકો ખ તો નથી. ડૉન મીલર કહે છે કે "આ દેશમાં નિગ્રો જાતિ યજ્ઞિય જાતિ જેવી છે. ધોળા વર્ગના ભાર વાહક તરીકે તે જ્ઞાતિ છે. સમાજની તે નરમ શિલા છે, ક જે પોતના નીચપણાને લીધે દુ:ખો સહન કરવા બંધાયલી છે સમાજને માટે મહત્ત્વમાં કઠણ કામ તે જ્ઞાતિ કરી રહી છે તેવી જ તિના માણસો દુ:ખો સહન કરે છે. તેમજ તેના જેવી માનરહિત સ્થિતિમાં રહી ગુન એ, પણ કરે છે."

બીજે ઠેકાણે તેઓને ઉદ્દેશી તેજ લેખક નીચે પ્રમાણે કહે છે.

"આ દેશના દરેક જાતના વતનીઓ, અગર તો આ દેશમાં પ્રવાસ કરનારાઓ, નિગ્રોની સ્ત્રી પર દુષ્ટ કામવિકારી અત્યાચારો છુટથી કર્યે જાય છે, અને તેનો ભાર તેણી વહે છે. કહેવાતી મનુષ્ય કુટુંબરૂપ નિગ્રો જ્ઞાતિની નસોમાં વિવિધ જણાતી જ્ઞાતિઓ તેમજ ઉપજાતિઓનું લોહી દોડી રહ્યું છે જાતિઓની પરિસીમામાજ નહિ, પણ દરેક વ્યક્તિની નસોમાં મિશ્રમિશ્રિત અને અસ્પષ્ટ રીતે લોહી દોડી રહ્યું છે"

રિબાવનારી એક ખાનગી મંડળી નથી. અમેરિકાના વ્યક્તિ-નિષેધકની મૂર્તિમત્તા તેમાં સમાએલી છે. અમેરિકાના (પ્રોટેસ્ટંટ) વિરોધક ૨ ખ્રીસ્તના હિસારંભના બહોળા આદર્શરૂપે છે. કેથોલિક, યાહુદી, જ્યુ, અને નિગ્રોનો, વિરોધીઓને તેઓનું રાષ્ટ્રીત્વમાં કયા સ્થાન છે, તે બતાવનારી છે. કદાચ કેટલાએક વાંચનારો કેથોલીક લોકોનો આમાં અપશબ્દો તરીકે થતા સમાવેશનો અર્થ નહિ સમજી શકે. પણ તેણે યાદ રાખવું જોઇએ, કે કેથોલિક લોકોની સામેનો વિરોધભાવ હજુ પણ અમેરિકામાંથી નષ્ટ થયો નથી. તેમજ ભુતકાળના ઇતિહાસની વાત જેવો બની ગયો નથી.. અસંખ્ય કેથોલિકો અમેરિકામાં હોવા છતાં તેમાંનો એક પણ અમેરિકાના ઇતિહાસમાં અમેરિકાનો અધ્યક્ષ (પ્રેસિડંટ) થવા પામ્યો નથી. કેથેલિક ઉમેદવાર એલ.સ્મીથ કહે છે, કે પોતે એક સારા કેથોલિક તેમજ સારા અમેરિકન છે, તે ટાળવાને ઘણી મુશ્કેલી પડે છે બલ્કે તે પક્ષપાતો ટાળ્યા ટળતા નથી.

તે ટોળી હમણાં જે તેનું સ્વરૂપ છે, તે સ્વરૂપથી સને ૧૯૧૫ માં સ્થાપવામાં આવી હતી, પણ ખરું જોતાં ૧૯૧૫ સિવાયથી વંશ પરંપરાથી ઉતરી આવેલી "કક્ષાની-ગુપ્ત-ન-સેનાર-ખાનગી-મંડળ"ના ઉત્તરાધિકારી તરીકે હતી. મુળ ઉદેશ જાળવી રાખવા, જેવા કે "જુની જાતિની પ્રાચીન ગુલામીવાળા રાજ્યોમાં શિષ્ટતા" મુળરૂપક, મુળ નીતિઓ તેમજ મુળ શબ્દ પરિભાષા અદ્યાપિ પર્યંત જીવન્ત છે.

રિબાવનારી એક ખાનગી મંડળી નથી, અમેરિકાના વ્યક્તિ–નિષેધકની મૂર્તિમત્તા તેમાં સમાએલી છે. અમેરિકાના (પ્રોટેસ્ટંટ) વિરોધક રાષ્ટ્રીયત્વના હિસારંભના બહોળા આદર્શરૂપે છે. કેથોલિક, યાહુદી, જ્યુ, અને નિગ્રોના, વિરોધીઓને તેઓનું રાષ્ટ્રીત્વમાં કયા સ્થાન છે, તે બતાવનારી છે. કદાચ કેટલાએક વાંચનારો કેથોલીક લોકોનો આમાં અપ્રશસ્તો તરીકે થતા સમાવેશનો અર્થ નહિ. સમજી શકે, પણ તેણે યાદ રાખવું જોઇએ, કે કેથોલિક લોકોની સામેનો વિરોધભાવ હજુ પણ અમેરિકામાંથી નષ્ટ થયો નથી. તેમજ ભુતકાળના ઇતિહાસની વાત જેવો બની ગયો નથી. અસંખ્ય કેથોલિકો અમેરિકામાં હોવા છતા તેમાંનો એક પણ અમેરિકાના ઇતિહાસમાં અમેરિકાનો અધ્યક્ષ (પ્રેસિડંટ) થવા પામ્યો નથી. કેથોલિક ઉમેદવાર એલ.સ્મીથ કહે છે, કે પોતે એક સારા કેથોલિક તેમજ સારા અમેરિકન છે. તે ટાળવાને ઘણી મુશ્કેલી પડે છે. બલ્કે તે પક્ષપાતો ટળ્યા ટળતા નથી.

તે ટોળી હમણા જે તેનું સ્વરૂપ છે, તે સ્વરૂપથી સને ૧૯૧૫ માં સ્થાપવામાં આવી હતી, પણ પરં જેનાં ૧૯મા સૈકાથી વંશ પરંપરાથી ઉતરી આવેલી "કુશાની–ગુજ–ન–લેનાર–ખાનગી–મંડળી"ના ઉત્તરાધિકારી તરીકે હતી. મુળ ઉદ્દેશ જાળવી રાખવા, જેવા કે 'ધોળી જાતિની પ્રાચીન ગુલામીવાળા રાજ્યોમા શિષ્ટતા' મુળરૂપક, મુળ રીતિઓ તેમજ મુળ શબ્દ પરિભાષા અદ્યાપિ પર્યંત જીવન્ત છે.

વિલિયમ જોસેફ સીમન્સ —કે જેણે સ્પેનિશ અને અમેરિકાની લડાઇમાં સ્વેચ્છા સૈનિક તરીકે કામ કર્યું હતું, તેથી તેને 'કર્નલ' કહેતા હતા, તેણે સન ૧૯૧૫ માં એ સંસ્થાની સ્થાપના કરી તેમાં કંઇપણ નવા પ્રયત્ન જેવું હતુંજ નાહિ.

તે ટોળી એક ખાનગી મંડળ તરીકે અસ્તિત્વ ધરાવે છે, કે જેની ગુઢ-ગર્ભિત વાચા, તેમજ હાસ્યજનક ગંભીર ક્રિયા સંસ્કારોથી અજ્ઞાન નિગ્રોના મન પર ભય પમાડનારી છાપ પડાય છે. ચેતવણી આપનારા ગુપ્ત પત્રો, નનામી નાટકશાળાઓ, શ્વેત ફણા કૃતિઓ, મૌન અને ગંભીર મશાલો સાથેના સરઘસો, હબસીઓને બચકાં ભરતાં હાડપિંજરના હાથો, રિબાવનારી ક્રિયા, ચાબુકથી ફટકારવાની ક્રિયા, ગળે ફાંસો દેવાની ક્રિયા, તેમજ કાયદા અને વ્યવસ્થાની અવગણના, આ સર્વે એકત્ર મળી ટોળીને અબાધિક સત્તા આપે છે.

આ ગુપ્તમંડળના પદવીધરોના ગર્ભિત ઉપનામો હોય છે. પ્રથમ મહાન માયાવી, કે જેની સત્તા અદૃશ્ય સામ્રાજ્ય પર હોવાનું કહેવાય છે પછી દરેક રાજ્યને માટે મહાન નાગ, દરેક સંસ્થાનોને માટે મહાન દૈત્ય અને દરેક ગુફાને માટે એક મહાન એકાક્ષિ દાનવ હોવાનું કહેવાય છે. વળી મહાન સાધુ મહાન ટર્ક, મહાન પહેરેગીર વગેરે વગેરે પણ હોય છે.

ઉપર જણાવેલી વિચિત્ર અને અમાનુષિ અમર્યાદ ઇષ્ટકારિત્વની ક્રિયાઓ કે જે કલોરનમા છે, તે કર્નલ સીમન્સે-ફરીથી લખી તેમાં "કેથોલિક અને યાહુદીઓ વિરૂદ્ધની ચળવળમાં જે જે સામગ્રીઓ જોઇએ તેનો નવી આવૃત્તિમા સમાવેશ કર્યો છે." હબસીઓ વિરૂદ્ધના ભાગમાં ઉમેરો કરવાની જરૂરજ ન હતી કારણ પ્રસ્તુત વિરૂદ્ધતાઓ પુરતા પ્રમાણમાં હતી.

તે ટોળી "ખ્રીસ્તિ ધર્મ વિરૂદ્ધની ભાવનાથી વ્યતિરિક્ત હોઇ પવિત્ર ગણવામાં આવે છે. તેમજ ધોળી ચામડીની વિશિષ્ટતા જાળવવા

તેવી જ્ઞાતિ પરસ્પર વચનબદ્ધ માનવામાં આવે છે." તે ટોળીના સભ્યની *સંખ્યા કાંતો વધતી જાય છે, કા તો ઘટતી જાય છે, પણ આટલી વાત સહજ છે, કે તે સંસ્થાની રાજદ્વારિ મહત્તા ઘણી છે. રાજદ્વારિ પુરૂષો જે દિશામાં તે ટોળીનું વલણુ હોય છે, તે પર ઘણું લક્ષ આપે છે.'

તે ટોળીના પાક્ષિક પત્ર 'અમેરિકન સ્ટાન્ડર્ડ'માંથી મ. સીજફ્રેડે નીચે આપેલી મૌક્તિક માલાઓ રૂપી ટાચણો ચુંટી કાઢી આપ્યા છે. તે પરથી ટોળીની કેથોલિક લોકો તરફ કેવી ભાવના છે, તે બરાબર સમજી શકાશે. પહેલું ટાંચણુ ૧૯૨૫ ના ઓગસ્ટ માસના અંકમાથી લીધું છે.

"તમે જાણો છો. કે રોમની દ્રષ્ટિ વોશિંગ્ટન પર છે, અને પોતાની સત્તા જમાવવાના કેન્દ્રસ્થાન તરીકે તેને ગણીને સરકારી ખાતાંઓમાં, પોપની સત્તામાં માનનારાઓની ભરતી કર્યે જાય છે। આચાર્યોના પ્રભુત્વમાં માનનારાઓ વર્ષો થયા આપણા પાટનગરમાં વ્યુહ રચનાઓને અનુકુળ થાય તેવાં સ્થળો અને જગાઓ ખરીદી

સને ૧૯૨૧માં ન્યુયોર્ક વર્તમાન પત્ર 'વર્લ્ડ' તે સભ્યોની સંખ્યા લગભગ પાંચ લાખની હોવાનું જણાવ્યું છે. ૧૯૨૨માં દેવળોની મંડળીએ કુલ સંખ્યા ૧૦,૦૦૦થી વધારે નહિ હોવાનું જણાવ્યું છે. ૧૯૨૩માં 'વર્લ્ડ'પત્રે અઢી લાખની સંખ્યા હોવાની ભલામણ કરી છે. ૧૯૨૪નાં મેકલીને પોતાના સુંદર પુસ્તકમા તે ટોળીના 'લાખો' રાજ્યો હોવાનું જણાવ્યું છે. પહેલાં દક્ષિણમાં અને પછી દક્ષિણ-પશ્ચિમમાં કંઇક ક્ષય થતો જણાયો છે. સપ્ટેમ્બર મહીનામાં અસંખ્ય સભ્યોથી વોશિંગ્ટનની શેરીઓ સરઘસથી ભરાઇ જતી જણાય છે. પણ ૧૯૨૬ ના ફેબ્રુઆરિ માસમાં તપાસ કરતાં ન્યુયોર્ક ટાઇમ્સ પત્રને તેનો તદ્દન ધ્વંસ થએલો માલમ પડયો છે.

'અમેરિકા ઉંમર લાયક થયું.'

રહ્યા છે વેશિંગ્ટનના સરકારી ખાતાઓમાં ૬૧ ટકા જેટલા રોમન કૅથોલિક જાતિના નોકરો છે। આપણું ખજાનચી ખાતું કે જેમાં નિષેધક મંત્ર સમાએલો છે તે ખાતામાં ૭૦ ટકા નોકરો રોમન કૅથોલિક છે।।

આ બીજા ગચગુમાં ૧૮૯૫ના ઓક્ટોબરની ૧લી તારીખનો અહેવાલ છે —

અમે ફરીથી અમારો વિરોધ દર્શાવવાની તક લઈએ છીએ અને જે પાપી અને સુદ્દઢ પ્રયત્નો રોમન કૅથોલિક ધર્માચાર્યોના પ્રભુત્વમાં માનનારા લોકો આપણા મન પર ઠસાવવા મથે છે, તેઓ સામે અમારો સખત વિરોધ છે તેઓ છળકપટથી આપણા પર એમ ઠોકી બેસાડવા માગે છે, કે ક્રીસ્ટોફર કોલંબસે અમેરિકા શોધી કાઢયો, તેથી કેટલાએક વર્ણસંકર પરાથી ઉતરી આવેલા તેમના પક્ષો છે તે વાત ખોટી છે ખરા વર્ણસંકર પરના હકદારો સન ૧૦૦૦માં લીફ એરીકસને અમેરિકા શોધી કાઢયો તેથી નેરાડીક પ્રીસ્તિ લોકો છે।

છે. તે કરતાં વધારે સખત, પરસ્પર સુંધિ કરતા થયા સિવાય નજ રહે.

પણ તે વાત પર ઉતરી પડવું અસંબદ્ધ છે આપણા લેખનને બંધબેસતો એજ સવાલ હોઇ શકે કે શું બ્રાહ્મણો અસ્પૃશ્યો તરફ જે વર્તણુક રાખે છે, તેના કરતા જરાએ સારી અગર તો ઓછી પતકી વર્તણુક ગેરાઓના સબ્યો નિગ્રો લોકો તરફ રાખી શકે છે?

* * *

અમેરિકાનો એક બીજો વર્ગ કે જેના તરફ અતિશય ઘાતકી વર્તન ચલાવવામા આવે છે, તે "રેડ–ઇન્ડિઅનનો છે. યુરોપીઅને અમેરિકા શોધી કાઢ્યો. ત્યારથી મ ડાને ખીસે ન વગેરે જ ગલી પ્રાણીઓ નો જેવી રીતે ધ્વસ કરાય, તેટલી ક્રૂર નીતિથી "રેડ ઇંડિઅનનો' ઉચ્છેદ થઇ રહ્યો છે. નાગરિકોનો તેમજ સરકારનો તેઓ માટેનો ઉલ્લેખ પણ તેટલોજ સ્યામ છે

આ જમાનામા જંગલી પશુઓનો શિકાર થાય છે, તેમ તેઓનો શિકાર થતો નથી. તેઓની સ્થિતિ આફ્રિકાના ગુલામોની સ્થિતિ સાથે સમાનતાવાળી છે પૂર્વ આફ્રિકામા મસાઇ લોકો માટે જેમ જુદા જુદા જમીનના ટુકડાઓ રાખવામા આવે છે, તે પ્રમાણે ફળદ્રુપ જમીન ગોરાઓ માટે અને પડતર જમીન, તેમજ પાણી માટે નિરૂપયોગી જમીન રેડ ઇન્ડિઅનોને અપાય છે (અગર જો કેટલીક વખત એમ પણ બને છે, કે જે જમીનો તેઓને અપાયેલી હોય છે, તેમાથી ખનિજ પદાર્થો, તેલ વગેરે નીકળી આવે છે, તેથી રેડ ઇંડિઅનોના ધનમા ઘણો વધારો થાય છે, અને ગોરાઓ ભસ્મ ઇર્ષ્યા થઇ જાય છે. રેડ ઇન્ડિઅનોને ઘણાજ અનારોગ્ય સ્થળો પર રાખવામા આવે છે તેઓનું મરણ પ્રમાણ ગોરાઓ કરતા ઘણું વધારે છે ક્ષય અને વ્યાધિઓ ખાસ કરીને તેઓમા વિશેષ પ્રમાણમા છે યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ સરકાર રેડ ઇન્ડિઅનોની કેળવણી પાછળ પૈસા

ખરચે છે. પણ એવા બીન લાગણીવાળા માણસો દ્વારા તે ખરચ કરવામાં આવે છે, કે જેથી ધાર્યા પ્રમાણે તેનો લાભ મળી શકતો નથી. માનચેસ્ટર ગાર્ડિઅન પત્રના ખબરપત્રીએ ન્યુયોર્કથી મી. એચ. એસ રસેલના પ્રમાણને આધારે જે ઘાતકી વર્તન રેડ ઇંડિઅનોના છોકરાંઓ તરફ શાળાઓમાં ચલવાય છે, તે વિષે થોડા સમય પર લખ્યું છે. મી. રસેલનો પત્ર અમેરિકાનું સભામંડળ કે જે, રેડ ઇંડિઅનો વહીવટ ચલાવે છે, તેની સન્મુખ મુકવામાં આવ્યો હતો. અને જે નીચે પ્રમાણે છે -

"શિક્ષા કરવા સારૂ છોકરાઓને રાતના ખાટલા સાથે સાંકળોથી બાધી મુકવામા આવે છે. તે મેં જાતે જોયું છે. નિરક્ષકો જેને જેલ કહે છે, તેવા શાળાના મકાનના ભોયરામાં છોકરાઓને નાખેલા મેં જોયા છે. જોડા પહેર્યા વગર બરફમા ચાલી, ગાય દોહવાના કામમાં મદદને માટે જબરજસ્તીથી ચલવતા તેઓને મેં જોયા છે શણના દોરડાંથી તેમજ ઔર્ણુથી તેઓને માર મરાય છે. અને કાંઇપણ બદલો આપ્યા સિવાય નિયોજકો તેમજ નિરીક્ષકો માટે વૈતરાં કરાવાય છે. તેનું કારણ એમ બતાવવામાં આવે છે, કે તેઓને ઔદ્યોગિક શિક્ષણ આપવાની એજ પદ્ધતિ હોઇ શકે."

ટુંકાણમાં કહીએ તો તે ખબરપત્રીના લખાણને, એજ સાર છે કે હજુ સુધી તે સંસ્થા જીવન્ત અને આબાદ છે.

યુનાઇટેડ સ્ટેટમાં ૧૯૨૬ માં રેડ ઇંડિઅનોની વસ્તી ૩૪૯,૯૬૪ ની હતી નાગરિક તરીકેના હકો કાંઇ આપવામા આવ્યા નથી એટલુંજ નહિ પણ નગરજનો તરીકેના હકો પણ તેઓને અપાયા નથી. યુનાઇટેડ સ્ટેટ સરકારનું સંયોગી રેડ ઇંડિઅનોનું લેખન સ્થાન —કે જેમાં ઓછામાં ઓછા ૫૦૦૦ પગારદાર ગોરાઓ છે —તેની અયોગ્ય કહેવાતા રેડ ઇંડિઅનોની મિલ્કતો ઉપર સંપૂર્ણ સત્તા છે. રેડ ઇંડિઅન લેખન સ્થાનથી સંપુર્ણ અને સીધી સત્તા

નીચે જે મિલ્કતો છે તેની કિંમત ૩૦૦૦૦૦૦૦૦ પાઉંડની છે. જેમાં રોકડાં નાણું તથા ન્યાસ મળી કુલે ૧,૪૦૦૦૦૦૦ પાઉન્ડ. છે. રેડ ઇંડિઅનો માટે વોશિંગ્ટનમાં નિમાયલા કમિશનરને "પુછ્યા" સિવાય તેઓ કોઇપણ કાયદાસરનું, પણ પગલું ભરી ન શકે. તેઓ તકનામું, ન કરી શકે, પટો ન કરી શકે, તેમજ કમિશ્નરની સંમતિ વગર જમીન વગેરે વેચી પણ નજ શકે.' તેઓ પોતાનો દાવો રજુ કરવા સારૂ વકીલો રોકી શકે, પણ તે બાબત પર ઘણીજ ફરિયાદો પરથી જણાય છે, કે સંયોગિ રાજ્યના મતને મળતા થાય, તેવાજ વકીલો- માંથી રેડ ઇંડિઅનો પોતાના વકીલ તરીકે ચુંટી શકે.' ઉપર જણાવેલા ન્યુયોર્કના ખબરપત્રીના છેલ્લા વાક્ય પરથી જણાય છે, કે મીસ મેયોએ પોતાના પુસ્તકમાં 'નીચ કુત્તાને દબાવી રાખવાની એક કરતાં વધારે રીતો છે' એમ જે કહ્યું છે, તે વાતનું તારતમ્ય જણાઇ શકે છે.

આવા દેશમાથી મીસ મેયો જયરોપણ કરી રહી છે આપણે દલીત કોમ તથા અસ્પૃસ્યો તરફ જે વર્તન રાખીએ છીએ, તેનો ન્યાય આપવા તેણી બેઠે છે. તે ન્યાય ચોરના ભાઇ ઘંટી ચોર જેવો હોઇ શકે આમ હોવા છતા યુનાઇટેડ સ્ટેટ એક સ્વતંત્ર દેશ તરીકે દુનિયામા ગણાય છે. હિંદુ અને મુસલમાન, બ્રાહ્મણ અને અબ્રાહ્મણ, તેમજ ઉંચ જાતિ અને નીચ જાતિઓને, પરસ્પર લડાવવામા બ્રિટીશ સરકારનો હેતુ છે, કે જે તેને ફળદાયી નિવડે છે પણ તેના ઢોંગ ધતુરાની પવિત્રતાની પોલ, જ્યારે તેઓનું સારી આલમમાં વર્ણભેદવાળી પ્રજા તરફનુ વર્તન આપણે યાદ લાવીએ છીએ ત્યારે સંપુર્ણ રીતે ઉઘાડી પડી જાય છે ઉચ્છેદ કરનારા તેઓના પરદેશ પરના આક્રમણોથી સામ્રાજ્યના લાભ મળવવાના હેતુઓ બાજુએ મુકો, તો પણ અમૃત- સરની કતલ અને પેટે ચલાવવાના હુકમો તો રહેશે. દરરોજના પરસ્પરના પ્રસંગોમા ગોરાઓની ઉદ્ધતાઇ વર્ણભેદવાળા માણસો સાથે, તો દરરોજ શુમાર કરે છે બ્રિટીશ એલો ડું બો

આફ્રિકાના 'કાફરો'ના લાભો સાચવવા તેઓ સુંપ્રતદાર (ટ્રસ્ટી) છે.
એ સુંપ્રતદારો આફ્રીકાની સ્વતંત્રતા અને જમીનો ખુંચવી લે છે.
આફ્રીકા વૈતરૂં કરે છે, અને તેનાં ફળ સુંપ્રતદારો ભોગવે છે. સુંપ્ર-
તદારો જે વર્તન આફ્રીકા તરફ ચલાવે છે, તે હિંદમાં અસ્પૃશ્યો તરફ
ચલાવાતા વર્તન કરતાં ઘણું અધમ છે. તેઓનાં મકાનો ચોક્કસ
રીતે બંધાવાય છે, એટલું જ નહિ પણ જીવનના દરેક પ્રયોગોથી તેઓને
ચોક્કસ રોકવામાં આવે છે. ઘણે ઠેકાણે ધોળાઓની રેલવે ગાડી
અને રસ્તા પણ જુદા હોય છે. વર્ણભેદનું ઉદ્ધતપણું હિંદુસ્તાનમાં
કંઈક અંશે ઓછું થતું જાય છે, તો પણ કેટલાક દાખલા બને છે,
કે જેમાં ભણેલા અને ઉચ્ચ સ્થિતિએ પહોંચેલા હિંદુઓને, ઉદ્ધત
ધોળાઓ પોતે જે ડબ્બામાં બેઠા હોય તેમાં બેસવા દેવા ના પાડે છે

આપણી સામાજિક પદ્ધતિઓને લીધે જ્ઞાતિઓના ઘોર સ્વરૂપનું હિંદુસ્તાનમાં અસ્તિત્વ છે, તે આક્ષેપ અમો કબુલ કરીએ છીએ. પણ તેઓની જડ કાઢવા અમારાથી બનતું અમો કરી રહ્યા છીએ. છતાં ગોરી ચામડીવાળા આપણને એમ નજ કહી શકે, કે અમુક વર્ગને આપણે 'મનુષ્ય કરતાં નીચી પંક્તિના' ગણીએ છીએ તેમજ આપણે સારી આલમને દુઃખરૂપ છીએ. ધોળાઓનો સામ્રાજ્યવાદ દુનિયાને દુઃખરૂપ છે, એમ ઇતિહાસ પુરવાર કરે છે. વર્ણભેદની તેઓની ઉદ્ધતાઇ એજ વાદને અવલંબી રહી છે કે, જેઓ 'ધોળા' નથી તેઓ 'મનુષ્ય કરતાં નીચી પંકિતના છે'. ધોળાઓએ અસંખ્ય મનુષ્યોના રાજદ્વારિ તેમજ નાગરીક તરીકેના હકો છીનવી લીધા છે અને તેઓ પર હસ્ત વ્યાપારથી આર્થિક લુંટ ચલાવી રહ્યા છે. તેઓએ ક્રુર ઘાતકીપણાથી ઘોર કૃત્યો કર્યાં છે. તેના પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ તરીકે ડેમાસકસ કે જે, પુર્વમાં મહારાણી રૂપે છે, તે પર ફ્રેન્ચ લોકોએ ચલાવેલો તોપનો મારો છે. અગર જો તાકીદથી તેઓની વૃત્તિ પર કાબુ મુકવામાં નહિ આવે, તો અન્ય વર્ણની પ્રજાઓનું મસાનારા કાઢી નાંખશે, એટલુંજ નહિ પણ દુનિયાભરની નાગરિકતા તેમજ સભ્યતાને મોતનો નાચ નચાવશે, કે જેનું દશ્ય, લોભ અને ઇર્ષાથી પ્રેરાઇ, તેઓના ગત ૧૯૧૪ ના વિશ્વ-વ્યાપિ યુદ્ધના નાટારંભથી આપણને મળ્યું હતું. હિંદુસ્તાનની જ્ઞાતિઓની ક્રુરતા, ધોળાઓ તરફથી જુદા વર્ણના માણસો તરફ ચલાવાતી ક્રુરતાથી સરખામણીમાં ક્યાંઇ ઉતરે તેમ છે. ?

બ્રિટીશ સામ્રાજ્ય માટે મગરૂર રહેવાનું હિંદુઓને કહેવામાં આવે છે; પણ રાજ્યના દરેક ભાગમા તેઓને ગુલામ તરીકે ગણવામાં આવે છે. ઓસ્ટ્રેલીઆ, કેનેડા અને દક્ષિણ આફ્રિકામાં દરેક જાતના પ્રતિબંધો અનુભવી રહેવું પડે છે, તેમજ દરેક જાતના અપમાનો સહન કરવા પડે છે ધોળાઓના ભોજનગૃહો, ઉપહારગૃહો, તેમજ રહેઠાણોમાં તેઓને જવાની અટકાયત કરાય છે

ધોળાઓ આફ્રિકાના મુળવતનીઓના સંપ્રતદર હોવાનો દાવો કરી, જે ગેરવર્તણુક તેઓ તરફ ચલાવે છે, તેની સરખામણીમાં હિંદુઓ પર ગુજારાતા અપમાનો કંઇ હિસાબના નથી નેવીનસન અગર તો મોરેલનીજ કલમ, તેઓના ઘોર અત્યાચારોનું ખરૂં ચિત્ર આપણી આગળ રજુ કરી શકે. મી. મોરેલ પોતાના જીંદગીભરના તે વિષયના અભ્યાસ પછી નીચે લખેલા નિર્ણય પર આવ્યા હતા.*

"ધોળાઓનો જમીન પરનો અલ્પ કબજો જે નુકસાન ન કરી શક્યો; યુરોપીઅનોની પ્રતિષ્ઠિત સંન્યિતિના નકશાની રૂપરેખાઓ જે ન કરી શકી મેકસીમની બંદુકો, રાયફલો, ગુલામોની ટોળી, પૃથ્વીના પડમાં મજુરી અને ફટકાઓથી જે ન થયું, શીતળ, ગોબરૂં, ઉપદંશના વ્યાધિઓથી જે નુકસાન ન થયું, દરીઆની પેઠે પારનો ગુલામોનો ધંધો જે ગેરલાભ ન કરી શક્યો, તે સર્વેથી અધિકતર ધ્વંસ, આ જમાનાની સત્યાનાશ વાળવાની સુનિયોજીત નીતિને આધારે, ચલાવતી મુડીવાદની લુટથી થયો છે.

'વિજ્ઞાનની સહાયથી ચલાવાતી તેવી લુટમાંથી આફ્રિકાવાસીઓને છુટવાનો માગજ નથી. તેનાથી વળતા સત્યાનાશની અસર સંકોચવાળી નથી, પણ સ્થાયી છે. તેના સ્થાયીપણામાંજ પ્રાણનાશક તત્વો રહેલા છે. તેનાથી દેહનો ધ્વંસ નથી થતો પણ આત્માનો થાય છે તે જુસ્સો તોડી પાડે છે, આફ્રીકાવાસીઓના દરેક વલણને ઉચ્ચ સ્થાન પર રહી, તોડી પાડે છે, તે રાજદ્વારિ નીતિઓનું ખંડન કરે છે જમીનમાથી તેને ઉખેડી નાંખે છે, તેના કૌટુંબિક જીવન પર ધસારો કરે છે તેના કુદરતી ધંધાઓ અને વ્યવસાયો નષ્ટ કરે છે, તેના જીવન પર આધિપત્ય ભોગવે છે અને તેને પોતાનાજ ઘરમાં ગુલામ બનાવે છે."

"તે લુંટનો ઇતિહાસ અગર તે, મુળ વતનીઓના દુઃખનું વર્ણન કરવું આ પુસ્તકના ઉદ્દેશની બહારની વાત છે. છતાં માહેશ્વરી

રબરના વેપારે મેંકડો મનુષ્યોના જીવ લીધા છે. અને દુખી મનુષ્યોને મદદ કરવાને અશક્ત હોવા છતાં, જે જે દશ્યો મેં જોયા છે. તે પરથી હું મરી ગયો હોઉં એવું મેં ઇચ્છયું છે..... આ રબરનો વેપાર લોહીથી ખરડાએલો છે. અને જો ઉત્તર કોંગોના મૂળ વતનીઓ દરેકે દરેક ધોળા માણસને કાપી, પરમાત્મા પાસે ખડા કરી દે, તો પણ જે પ્રમાણમાં મુળ વતનીઓનો વિનાશ કરાયો છે, તે પ્રમાણ પૂરું નજ થઇ શકે" આ વાત બેલ્જીઅમ કોંગોની છે. પણ ફ્રેંચ કોંગો આના કરતા કંઇ સારો નથી. સને ૧૯૦૮ માં એક અમેરિકન પાદરીએ નીચે પ્રમાણે નોંધ લીધી છે —

"ફ્રેંચ કોંગોમાં હમણાં જે સત્યાનાશ વાળનારી સ્થિતિ છે, તેને માટે કોણ જવાબદાર છે? વ્યાપાર મરી ગયો છે પ્રાચીનકાળના આબાદ અને મોટાં શહેરો ઉજ્જડ તેમજ જર્જરિત થઇ ગયાં છે અને ગોરાઓના લાભને માટે બેશરમ રીતે અને કંઇપણ કારણ વગર ટોળીઓની ટોળીઓ ખુંદી નાખવામાં આવે છે..... શહેરો લુંટાય છે, અને તેમાંથી સર્વસ્વનું હરણ થાય છે. પિતાઓ, ભાઇઓ પતિઓને દુર્ગંધીવાળા જેલખાનામાં, જ્યાં સુધી તેના સગાઓ તેના છુટકારાને માટે પૈસા ભેગા ન કરે, ત્યાં સુધી પુરી રાખવામાં આવે છે"

ફ્રાન્સે સામાન્ય અધિકારીઓને નિર્બંધ હકો આપ્યા છે, તેને આધારે તેવા અધિકારીઓ જે જમીનોની બક્ષીસ તેઓને મળી હોય, તેની દરેક એકર જમીનમાંથી, તેની આજુબાજુથી અને ઉપરથી નીકળતાં માલપર પોતાનો દાવો કરે છે......ગમે તેવા સુધરેલા દેશને આબાદ સ્વતંત્ર પ્રવૃત્તિમાંથી, ગરિબાઇની નિવૃત્તિમાં ખેંચી મુકવામાં આવે, તો તેવો દેશ પણ દુષિત થયા વગર નજ રહે; તો પછી જંગલી દશા તેનાથી કેટલે દુર રહી શકે? ફ્રેંચ લોકો કહે છે તેમ સમસ્ત દેશની 'બોલ્વરમે' એટલે ઉંધી ચત્તિ, ગુંચવાડા ભરેલી, સ્વછંદ પરિસ્થિતિ કરી નાંખવામાં આવી છે. ફ્રેન્ચ લોકો પોતાના

દુષ્કૃત્યોથી પરિણામરૂપે ઉભી થતી સ્થિતિને ઉપર જણાવેલું નામા-
ભિધાન ખરૂં જ આપે છે સર્વત્ર નિર્જનતા, નાશ અને આચાર
ભ્રષ્ટતાનો આવિર્ભાવ છે દેશજન્ય રીતરિવાજોનો ધ્વંસ કરાયો છે.
જન્મસિદ્ધ સ્વદેશીય હક્કોની અવગણના થઇ છે ...ચાલુ વેપારી સંબંધી
પ્રવૃત્તિને અંગે મોટાં મેદાનો ઘણા વખત પહેલાં ઉભરાતાં હતાં, તે હવે
શાંત અને નિર્જન થઇ ગયાં છે રાફડાઓ, જંગલ ધ્વંસ અને ધુળ
ઉડતા રસ્તાઓ, એજ તે રસ્તાઓ ઉપરના જીવનની નિશાનીઓ છે"
મનુષ્યના ઘાતકીપણાના ઉશ્કેરનારા દાખલાઓનો સંગ્રહ કરવાની કોઇને
ઇચ્છા થાય તો તેણે મી મોરેલના રેડ-રબરના પુસ્તકમાં (ડીડ્સ)
'કૃત્યો' નામનું પ્રકરણ ઉઘાડીને જોવું. ઘણીજ ભયંકર પરિસ્થિતિઓ
જે મેં અંગ્રેજ ભાગ્યે જ કોઇ સ્થળે વાંચી હશે. તે મેં આ પ્રકરણમાં
નિહાળી મી મોરેલ એક અંગ્રેજ મુસાફર છે. જે ગોઇવે જે શહેર

રોગના બી, કોંગો સ્ટેટમાં વવાયાં છે, અને તેનાં ફળ ક્યારનાંએ દેખાવા લાગ્યા છે. પુર્વે તે દેશના મુળ શાસકોએ વ્યાધિઓના ફેલાવ ઉપર કેટલાક પ્રતિબંધો, સ્ત્રીઓથી તેઓને નાના ક્ષેત્રમાં અલગ રાખી મુક્યાં હતા. પણ ૧૭૦૦૦ સિપાઇઓ પોતાની સ્ત્રીઓ અને સગાંવહાલાંથી, કોંગોની રાજનીતિને બંધબેસતી વર્તણુકનો અમલ કરવાને માટે દુર મુકેલાં, તેઓને સ્ત્રીઓની સગવડ જોઇએ, અને તે કોંગોના મુળવતનીઓમાંથી મળવી જોઇએ, તેટલા માટે તે સિપાઇઓ આખા રાજ્યમાં આમથી તેમ ફરી વળ્યાં અને દુરાચાર પ્રવર્તાવ્યા.

ત્યારપછી શીઆઓના ઘણાં મોટા શહેર પર હુમલો કરવામાં આવ્યો હતો. સંખ્યાબંધ માણસોને કાપી નાંખવામાં આવ્યા. અને તેઓના માથા તથા હાથોને છેદ કરી અમલદારો પાસે લઇ જવામાં આવ્યા હતા......રાજ્યના અમલદારોની ટુકડીઓ ફરફરતા વાવટા અને અણીયાળા સાથે ગયા પછી, સંગવર મોટાર પાસેના લુઅન્ઝના પાદરીઓના રહેઠાણમાં તેઓ દાખલ થયા. તે સ્થળે હું એકલોજ હતો. 'કમકમાટી ઉપજાવે' એવા ટોપલા ભરેલાં માથાનાં દેખાવો મરતા સુધી હું ભુલી શકું તેમ નથી. ઉપર જણાવેલાં લડાઇમાં મેળવેલા લડાઇના ચિન્હો વડે તેઓ નાચ કરતા હતા. અને તેમાં રાજ્યના શિરસ્તા તરીકે દારુગોળાનાં બંદુકની ટોટીઓના અવાજનો ઉમેરો

"ગોરા લોકોના ભૌતિક દેવોની ત્રિપુટી, જેવા કે સામ્રાજ્યવાદ, મૂડીવાદ અને પુદ્ગલવાદની સામે આફ્રિકાના લોકો ખરેખર તદ્દન લાચાર બની જાય છે. જો ગોરાઓ આ દેવોની પુજા કાયમ રાખે અને આફ્રિકાના લોકોને તે દેવોની પૂજા ખંતથી કરવાનો, પોતે કરે છે તેવી રીતે, આગ્રહ કરે તો આફ્રિકાવાસીઓ, રેડ ઇંડિઅનો (અમેરિકાના) અમેરિકન ઇંડિઅન, કેરીબ, ગાઉરો અને ઑસ્ટ્રેલીઆના મૂળવતનીઓ અને બીજા ઘણા જે રસ્તે ગયા છે, તે રસ્તે જાય, અને એ રસ્તો એક મહાન ગુનો ગણવામાં આવે અને તેથી દુનિયા

જાહેર લેખમાં જણાવે છે, તે પ્રમાણે ગયા ઉનાળામાં "દેશીઓના વહીવટનો કાયદો મુળવતનીઓને અમુક જાતના બુદ્ધિજન્ય વ્યાપારોમાંથી દુર રાખવા અને અત્યાર સુધી જે સંકુચિત હકો તેઓએ ભોગવ્યા છે, તે હકોમાંથી પણ તેઓને દુર રાખવા, એવી રાજનીતિ અખત્યાર કરવાને ઉપસો કાયદો પડયો છે. અને તે કાયદો આફ્રિકાના દેશીઓને યુરોપીય પ્રજાથી જુદા પાડે છે. દક્ષિણ આફ્રિકાના આ નવા કાયદાની રૂએ ગવર્નર જનરલ સાધારણ પ્રજાના લાભાર્થે, જ્યારે તેને યોગ્ય જણાય ત્યારે, અને જે યોગ્ય લાગે તે સરતોએ કોઇપણ દેશી ટોળીને ખાયવા તો કોઇપણ મુળવતનીને, અગર તો તે ટોળીના અમુક ભાગને ત્યાંથી પોતાના સંયુકત રાજ્યોમાં નીકળી 'જવાનો હુકમ' કરી શકે. પણ જો અમુક ટોળી આવી રીતે બહાર જવામાં વાંધો ઉઠાવે, તો બંને સભાગૃહો પોતાની સંમતિ તે ઠરાવ પર ન આપે ત્યાં સુધી તેવો

ઃરજાતે વિષે કંઇ પણ ભાવદર્શી ચર્ચા કરવામાં આવી નથી. ઋગ્વેદમાં સ્ત્રીને કુંવારિકા, પત્નિ અને માતા તરીકે દર્શાવવામાં આવી છે. અને તે સંબંધી તેના હક અને ફરજો ટુંકમાં બતાવવામાં આવ્યા છે. કુંવારીકા તરીકે તેણીને એક છોકરા જેટલાજ રક્ષણને માટે, પોષણને માટે અને શિક્ષણને મા ટે હકો આપવામાં આવ્યા છે. પતિની પસંદગીને માટે પુરૂષના જેટલીજ તેને છુટ છે. લગ્નગ્રંથીથી બંધાયા પહેલાં છોકરા છોકરીઓને અમુક સમય પ્રેમ પ્રદર્શિત કરવાને વખત આપવો એવો વેદનો ભાવાર્થ છે. યુવક કુંવારિકા વચ્ચે પ્રેમ સાંપડે અને તે તેણીની ગોષ્ટમા રહે, અને એવી રીતે તેઓના પરસ્પર સ્નેહ બંધાય, એવા ઘણા ઉલ્લેખો મળી આવે છે આ દાખલાના અનુમોદન રૂપે ઋગ્વેદ ૧૦,૮૫ જુઓ. તેમા સોમ, સુર્યદેવ (સવિતૃ) કુંવારી પુત્રી સુર્યા સાથે પ્રેમમાં પડે છે. સુર્યા સ્વેચ્છાથી તેનો સ્વીકાર કરે છે, અને તરતજ. લગ્ન પછી તેણીને ધામધુમ સાથે વરને ઘેર લઇ જવામાં આવે છે. અને ત્યા પતિપત્નિ તરીકે તેઓ સાથે રહેવા લાગે છે. છત્રીસમા સૂત્રની અંદર લગ્નની સપ્તપદીકા આપેલી છે, અને તે આજે પણ દરેક હિંદુ વર-વધુ લગ્નની ક્રિયા વખતે બોલે છે. "સુખને માટે હું તને જમણે હાથે લઇ જાઉં છું, અને તું મારી સાથે વૃદ્ધાવસ્થાએ પહોચે એમ ઇચ્છું છું. અર્યમન્ ભગ, સવિતૃ અને પ્રમોદી એ દેવતાઓએ તને મને આપણો ગૃહસંસાર એકઠો ચલાવવાને માટે આપી છે." પતિને ઘેર આવ્યા પછી (વધુ)–વહુને નીચે પ્રમાણે સ્વાગત કરવામાં આવે છે —

પછીથી અંતિમ આશીર્વાદ આપવામાં આવે છે. પહેલાં પતિ તરફથી અને પછી સંબંધીઓ તરફથી અપાય છે. પતિ કહે છે —

"પુત્ર પૌત્ર પરિવાર, પ્રજાપતિ આપણને આપે. અર્યમન્ વૃદ્ધાવસ્થા સુધી દામ્પત્યનું સુખ આપો. તારા પતિના ઘરમાં તું દાખલ થા. બહુ પુત્ર, પશુ ધાન્ય વગેરે તને મળો, અને તેની વૃદ્ધિ થાઓ. દુષ્ટ દૃષ્ટિમાંથી તું દૂર રહે. તારા પતિ પ્રેમ તેમજ ધર્મમાંથી ચ્યુતિ ન થાય અને પશુઓને પણ સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થાઓ. તું નમ્ર મનની ઓજસવાળી, વીરોને ધારણ કરનારી, દેવોને પુજનારી અને આનંદ પ્રવર્તાવનારી થા.

રેગોઝીન એ વિષે ટીકા કરતાં નીચે પ્રમાણે કહે છે. ઉપલા ફકરાના પાછલા શબ્દો હંમેશને માટે કાયમ ન લેખી શકાય? અને સ્ત્રીઓનો એજ ધર્મ હતો એમ ન ગણી શકાય? વધારામાં તેઓ કહે છે, કે ઉપલા કથનથી પત્નિની અને માતાની ગૃહજીવનમા ઘણી ઉત્કૃષ્ટતા હતી, અને પતિઓ તેને પ્રતિસ્થાપિત કરી જાહેરમાં લાવતા. આધુનિક પ્રજાઓની લોકપ્રિય જિંદગી, અને તેમાં પણ ખાસ કરીને સ્લાવ અને જર્મન લોકોની જિંદગીમાં કે, જેમાં પુત્રવધુ કુટુંબમાં એક નીચા દરજ્જાની વ્યકિત તરીકે દાખલ થાય છે, એને ખરેખરી રીતે શ્વસુર ગૃહમાં, માતા પિતા તથા બેનોની ગુલામ તરીકે. તેમજ અલી તરીકે રહે છે, તેવી દશા અને જીવન જેઓને આપણે (યુરોપીઅનો) વડવાઓથી ઉતરી આવેલી જંગલી સ્થિતિનું ચિત્ર, હોવાનું કહીએ છીએ, તે દશા સરખામણીમાં આપણા કરતાં સારી છે વડવાઓથી ઉતરી આવેલી સ્થિતિનો અર્થ, આર્યો, કે જેઓએ ઉપર જણાવેલા વેદનાં સૂત્રો લખ્યાં છે તેને ઉદ્દેશી છે.

એ સૂત્રો સમાજની એવી સ્થિતિ ધારે છે, કે જેમાં —

(અ) લગ્ન ગ્રંથીથી જોડાતી પ્રત્યેક વ્યકિત પુખ્ત ઉંમરની હતી, તેમજ પૂરતી સમજથી પ્રેમ કરવા લાયક હતી.

(ઘ) વરને પોતાનું ઘર હોવું જોઇએ, કે જેની અધિષ્ઠાત્રી વહુ થઇ શકે અને જે ઘરમાં બેનો-ભાઇઓ વગેરે રહેતા હોવાં જોઇએ, કે જેથી ગૃહજીવનમાં તેણીની વિશિષ્ટતા જાળવી શકે.

(ङ) લગ્નનો હેતુ પ્રત્યેક વ્યક્તિના સુખને માટેનો તેમજ પ્રજાનું પોષણ, પ્રભુસેવા, અને દરેક જાતના દ્રવ્યના સંગ્રહનો હતો. ક્રિશ્ચિયન લોકોના લગ્નવિધી પ્રમાણે હિંદુમાં લગ્ન ગ્રંથાયા ગંઠાતાં, પત્નિને પતિનેજ આજ્ઞાનુવર્તિ રહેવાની પ્રતિજ્ઞાનો સમાવેશ નથી તે વાત ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે.

એ સમાજના બંધારણ પ્રમાણે એકજ સ્ત્રી થઇ શકતી. છતાં ઉચ્ચ જ્ઞાતિઓમાં પણ અપવાદ રૂપે એક કરતાં વધારે સ્ત્રીઓ પરણવાના દાખલા છે. એક સ્ત્રીએ અનેક ભર્તારો કર્યાના દાખલાનો સમાવેશ વેદમાં, છેજ -હિ.

લગ્નથી લેવાએલી પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ નિંદ્ય ગણાતો. જારકર્મના દાખલા તો દુનિયાના દરેક દેશમાં હોઇ શકે, તેમ સ્વાભાવિક રીતે થતા. પૂર્વની લગ્નવિધી હાલના જમાનામાં હિંદમાં એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી જે છે, તે પ્રમાણેની હતી.

પત્નિને પોતાના ધણીની મિલ્કત પર શા હકો હોઇ શકે, તેનું વેદમાં વિસ્તારથી વિવેચન નથી, પત્નિને પોતાની મિલ્કત પરના હકો, જેવા કે કન્યાદાન-માતા પિતા તથા બંધુવર્ગ તરફથી મળતી બક્ષીસો, વગેરે પર તેણીને સંપૂર્ણ હક ન હતો, એવો એક પણ દાખલો પુર્વે તેમજ આ જમાનામાં મળી આવતો નથી. આ બાબતમાં યુરોપવાસી બ્હેનો કરતાં, હિંદુ સ્ત્રીની સ્થિતિ જરાએ નીચા દરજ્જાની નથી.

"કૌટુંબિક કવિતામય જીવન ખરેખર ઉચ્ચકોટિનું હતું" અને મેકડોનલ અને કીથ કહે છે, તે પ્રમાણે "નિઃશંક તેનું જીવન ગુજારવામા પણ આવતું." ઉપર આલેખેલા સુત્ર પ્રમાણે ગૃહમાં અને ગૃહ-જીવનમા પત્નિની સંપૂર્ણ વિશિષ્ટતાનું અસ્તિત્વ હતું જ. પોતાના પતિ

સાથે રહી પત્નિ દરેક ધર્મકાર્યોમાં ભાગ લઇ શકતી. તેમજ કોઇપણ ધાર્મિક ક્રિયા પત્નિ વગર કરવામાં આવે, તો તે સંપુર્ણ ફળદાયી ગણાતીજ નહિ. પતિ-શેઠ, પત્નિ-શેઠાણી, એ શબ્દો પણ ગૃહજીવનમાં ઉભયને માટે ભાવસુચક છે. વિધવાને વિધુરની જેમ અન્ય પતિ અને પત્નિ કરવાને સમાન હકો હતા. ઋગ્વેદમાં સતિ થવાનો ઉલ્લેખ નથી. અથર્વવેદમાં એ વિષે કંઇક લખ્યું છે ખરું.

વેદના સાહિત્યમાં કોઇપણ ઠેકાણે સ્ત્રીને એકાન્તવાસમાં રહેવું પડતું એમ જણાવ્યું નથી. અને દરેક રીતે એમ પુરવાર થઇ શકે છે, કે તેણીને પુરૂષો સાથે સમાન હકો હતા, અને તેણી છુટથી ફરી હરી શકતી.

સ્ત્રી કેળવણીની બાબતમાં પણ કોઇપણ જાતનો પ્રતિબંધ ન હતો. એટલુંજ નહિ પણ એવા દાખલા મળી આવે છે, કે જેમાં સ્ત્રીઓ શિક્ષિકા તરીકે તેમજ વિદુષી તરીકે ઉચ્ચકોટિના સ્થાન પર જઇ શકતી.

વીર પુરૂષ ઇતિહાસકાળ—વેદના સમયથી ઉતરી આપણે વીરપુરૂષ ઇતિહાસકાળના સમયમાં તપાસીએ તો આપણને માલમ પડે છે, કે તે કાળમાં પણ સ્ત્રીઓની દશા જરાએ ઉતરતી પંક્તિની ગણવામાં આવી નથી. લગ્ન બાબતમાં તેજ વખતની અને તેવીજ સ્વતંત્રતા અને છુટ હતી, બલ્કે વધારે હતી. વીરકાળના સમયમાં પ્રેમને પરિણામે માતા-પિતાની સંમતિ વગર બંધાએલી લગ્ન ગ્રંથીને કબુલ રાખવામાં આવી છે. મહાભારતની બે મુખ્ય વ્યક્તિ, અર્જુન અને સુભદ્રા, તેના દાખલા રૂપે છે. આ કાળનું વલણ સંયોગથી ઉપસ્થિત થતા બધા કાયમના સંબંધો લગ્નના દરજ્જા તરીકે ગણવામાં આવતા. ભલે પછી તે સંબંધ ગમે તે પ્રકારે થયો હોય, છતાં પણ સંયોગ વખતે બંનેની ઇચ્છાથી તે સંબંધ થયો હોવો જોઇએ ખરું જોતાં લગ્નના પ્રકાર જો કે અનિયમિત સંયોગથી થયા હોય, તો પણ તે રીતસરના અને મુકરર

ગણવામાં આવતા. કે જેથી આવા સંયોગોથી ઉત્પન્ન થતાં બાળકો ઉપર અનૌરસ તરીકેની છાપ રહી શકે નહિ. (તેના હકો ગેરકાયદેસર ગણાતા નહિ.) જ્ઞાતિ પ્રતિબંધો કાંઇ હતાજ નહિ. સ્ત્રીનો હક અને સના તેની પોતાની મિલ્કત ઉપર રહી શકે, એ સ્પષ્ટ રીતે બતાવવામાં આવ્યું છે. અને તેને સ્ત્રી–ધન કહે છે. જો કે પશ્ચિમના દેશોમાં જેવી રીતે માનવામાં આવે છે, અને થાય છે, તે પ્રમાણે વેદના કાળમાં તથા વીરકાળમાં, સ્ત્રીઓ સ્વતંત્ર મિલ્કત ઉપર, ઘણીથી સ્વતંત્ર રહી શકે તેનો ઉદ્દેશ હતોજ નહિ. વીરકાળના સમયમાં સ્ત્રીઓને એકાંત વાસમાં રાખવામાં આવતી, તે વાત પુરવાર થઇ શકતી નથી. અને તે માટે પુરતો વજનદાર પુરાવો નથી. ક્રીડાયુદ્ધ નિહાળવા માટે, સ્ત્રીઓ પોતાના પતિઓ સાથે જતી. તેમજ લડાઇમાં પણ પતિ સાથે જતી મુસાફરીમાં પણ સાથેજ રહેતી, અને આમતેમ પણ છુટથી સાથે ફરી શકતી, તે પુરવાર કરવાને અસંખ્ય દાખલા છે. આની વિરૂદ્ધ કોઇપણ સબળ પુરાવો હોય તો, તે માત્ર ક્ષત્રિયવર્ગનેજ લાગુ પાડી શકાય તેમ છે વીરકાળના પુસ્તકોની અંદર ઘણી અતિશયોક્તિ છે, એ વાત ખરી છે હાલના વખતમાં પણ જે કંઇ દાખલા તેમાં મળી આવે છે, તેમા પણ, તે પાછળના સમયમાંથી ઉમેરો થયો છે. કારણ કે તે વખતે સ્ત્રીને એકાન્તવાસ ફક્ત તેની માનની લાગણી જાળવવાના ઇરાદાથી કરાવવામાં આવતો હતો. બીજી કોઇ પણ રીતે સ્ત્રીનો દરજ્જો વીરકાળની અંદર ઉતરતો ગણવામાં આવ્યો નથી. ખરું જોતાં અમને એમ ધારવાને કારણ મળે છે, કે વીરકાળની અંદર સ્ત્રીનો દરજ્જો દિત્મા પ્રથમ વર્ગનો હતો. ત્યારપછીથી તે. ધીમેધીમે ઉતરતો થવા લાગ્યો છે. ગાયન, નૃત્ય, અને ઘોડે સ્વારી, એ આવશ્યક નિપુણતા ગણવામાં આવતી. અને સ્ત્રીપુરુષોના સંબંધ સૌથી શ્રેષ્ઠ હત.

સુત્રકાળઃ—વીરકાળમાંથી ઉતરી આપણે સુત્રકાળ પર આવીએ સંસ્કૃત સાહિત્યનો સુત્રકાળ તદ્દન જુદો પડે છે. સુત્રનો

અર્થ અક્ષરસઃ દોરો થાય છે. સૂત્રકાળનું સહિત્ય વચનાબદ્ધ છે ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, કાયદો, વિજ્ઞાન વગેરે સવ સુત્રના રૂપમાંજ ગોઠવવામા આવ્યા છે. આ કાળમા આર્ય લોકોના પવિત્ર વચનો અને સ્મૃતિ વગેરે ધાર્મિક ગ્રંથો રચવામા આવ્યા હતા. તેઓનું રચનાત્મક કાર્ય ઘણું પુરાણું હતું, પણ તેનું સ્વરૂપ પછીના સમયને અનુસરી ઘડવામા આવ્યું હતું. વિજ્ઞાનની દ્રષ્ટિએ, સુત્ર-કાયદા વગેરે રચવાનો હિંદુ-આર્યોનો, દેખીતી રીતે એ પ્રથમ પ્રયાસ હતો. અને એ ગ્રંથોમાં ઓરતને શ્રીપુરૂષના સંબંધ વિષે સંકુચિત તથા વિશાળ દ્રષ્ટિનું મિશ્રણ, સ્વતંત્રતા અને પ્રતિબંધોનું મિશ્રણ, કરેલું માલમ પડે છે આ ગ્રંથોના કાળનો નિર્ણય કરવો અઘરો છે યુરોપ દેશના વિદ્વાનો એમ ધારે છે, કે તે બુદ્ધના સમય પહેલાં રચાએલા હોવા જોઇએ ઇસુ ખ્રીસ્ત પહેલા ૫૦૦ વર્ષ દરમિઆનના, હિંદુઓ દાવો કરે છે કે, તે સુત્રો ઘણા પ્રાચીનકાળના છે. એ સમય આ બે સમયોની વચ્ચે કયાંક હોઇ શકે. એ નિયમના ગ્રંથોનાં મુળતત્વો બુદ્ધના સમય પહેલાના છે. પણ તે ગ્રંથો આપણને આજે જોવા મળી આવે છે, તે બુદ્ધના સમય પહેલાં રચાએલા છે, અને તેમાં તેના રચનારાઓએ, પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે અથવા તો તે વખતે દેશકાલ ઉચિત પાળવામાં આવતા રીતરિવાજોનો તેમા ઉમેરો કર્યો છે એ ગ્રંથોના મુખ્ય સ્ત્રીના લગ્નને લગતા મુદ્દાઓ નીચે પ્રમાણે ટુંકમાં બતાવી શકાય.

(અ) કન્યાને યૌવન પ્રાપ્ત થવાની નિશાનીઓ જણાય, તે સમયે અથવા તો ત્યારપછી ત્રણ વર્ષ દરમિઆનમાં તેનાં લગ્ન કરવા. અથવા તેથી અગાઉ વહેલાં કરવાં. એ વાત તેઓ ખાસ ભાર મુકી જણાવે છે.

(બ) આવી સ્થિતિ હોય, તેવા સંજોગોમાં ઉભયની સંમતિનો કોઇ સવાલ ઉભો થઇ શકતો નથી, અથવા તો પ્રેમ પરિચય કરવાને સ્થાન રહેતું નથી.

(૯) પણ જે માતાપિતા પોતાની કન્યાઓના લગ્ન માટે બેદરકાર રહી, ત્રણ વર્ષ ઉમર લાયક થયા પછી વ્યતીત થવા દે, તો કન્યાઓને સ્વેચ્છાએ વર વરવાની છુટ અપાઇ છે. અને તેઓની માતાપિતાની સંમતિનો સવાલ ઉપસ્થિત થતો નથી નાની વયે કન્યાના લગ્ન કરવાની બાબત સબંધી માતાપિતાની ફરજો એવી બધી સખત અને ભયભીત રીતે સુત્રમા આલેખવામા આવી છે, કે કોઇપણ માતાપિતા તે ફરજોમાથી દૂર રહી, અગર તો તે તરફ દુર્લક્ષ કરી દંડને પાત્ર થવા ઇચ્છના નથી આ કારણથી એ જાતનો રિવાજ વિશ્વ પ્રચલિત થવા પામ્યો છે જ્યેરે મુસલમાન સત્તા હિંદમા પુરેપુરી જામી, ત્યારે આ રિવાજ જેટલો વિશ્વ પ્રચલિત હતો, તેટલોજ તે રાજ્યના પહેલા હતો કે નહિ, તે સબધી અમને પુરેપુરી ખાત્રી નથી કારણકે મોટી વયની કન્યાઓ પોતાના પતિના પસંદગી કરીને સ્વેચ્છાએ પરણતી, એવા દાખલાઓ મુસલમાની રાજ્યના પહેલા સૈકાઓમા મળી આવે છે રાજા દાહીરની છોકરીઓને, આઠમા સૈકામા કેદ કરીને લઇ જવામા આવી હતી તેઓ મોટી વયની કન્યાઓ હતી અને તેઓએ ઘણીજ બુદ્ધિયુક્ત પ્રયુક્તિથી, તેઓને કેદ કરનાર પર વેર લીધુ હતુ. કનોજની રાજકુમારી સયુક્તાએ દિલ્હીના રાજા પૃથુરાજને પોતાના પતિ તરીકે, પોતાના પિતાની મરજી વિરુદ્ધ પસંદ કર્યો હતો તે કન્યા પણ મોટી વયનીજ હતી આ કાઇ માત્ર છુટા છવાયા દાખલા નથી, કારણકે મુસલમાન રાજાઓની હિંદુસ્તાન પર સ્વારીઓ આવી, તે પહેલાના નાટ્ય સાહિત્યની અંદર પણ, મોટી વયની કન્યાઓ પાતાની ઇચ્છા પ્રમાણે પ્રેમમા પડી સ્વેચ્છાએ વર વરતી હતી. મહાન નાટયકાર કાલિદાસ ૫૦૦ના સૈકામા થયા હતા. પોતાના પિતાની આજ્ઞા લીધા વગર શકુંતલાએ, દુષ્યંત રાજાનો પ્રેમ સ્વીકાર્યો હતો તે

તેમના ઉત્તમ નાટક શાકુંતલ પરથી માલમ પડે છે. તેણીની સખીઓ અને સહચરીઓ પણ પુખ્ત વયની કન્યાઓ હતી ચીનનો મુસાફર, હુએનસંગ પોતાના પુસ્તકમાં જણાવે છે, કે તે સમયે એકાદ પુખ્ત વયના બ્રાહ્મણે એક કન્યા સાથે લગ્ન કર્યું, અને એક વર્ષમા તેમને એક પુત્ર સાંપડયો હતો. આ છઠ્ઠા સૈકાની વાત છે. અગિઆરમા સૈકામાં થઇ ગએલા એક મુસલમાન લેખક, આલબુરાની કહે છે, કે હિંદુઓમા લગ્ન ઘણી નાની વયે થાય છે. તેથીજ માતાપિતાઓ છોકરાને લગ્ન વગેરે ગોઠવી આપે છે. જ્યારે મુસલમાની રાજ્યની શરૂઆત થઇ, તે વખતે આ રિવાજની શરૂઆત હોવી જોઇએ, એમ આ ઉપરથી આપણે ધારી શકીએ તે રિવાજ આગળને આગળ વધતો ગયો. આનું કારણ એ હતું કે મુસલમાન રાજાઓ પરણેલી કન્યાને ગુલામ તરીકે લઇ જતા નહિ સૂત્ર અને સ્મૃતિના વચનો તપાસતાં અપણને માલમ પડે છે કે, બાળલગ્નનો રિવાજ માતાપિતાઓ પોતાના છોકરા છોકરીઓ ઉપર પોતાની સત્તાનો અખત્યાર કરતા હતા, તે બતાવે છે હિંદુ આર્ય રાજ્ય સ્ત્રીઓને આ સત્તાનું પૃથક્કરણ કરતા કંઇ અઘરૂં જણાયું નહિ, પણ જ્યારે તેઓ સ્ત્રી તરફના વર્તનની બાબતમાં, પુરૂષો માટેના નિયમો ઘડવા લાગ્યા, ત્યારે જુદા જુદા સમાજનું જુદું જુદું વલણ તેઓને વિચિત્ર રીતે પરસ્પર વિરોધી લાગ્યું. એક તરફ સ્ત્રીઓને માટે આર્ય લોકોને ઘણી ઉંચી માનની લાગણી હતી, અને બીજી તરફ એવો વિચાર દર્શાવવામાં આવતો કે, સ્ત્રી કદી સ્વતંત્ર હોઇ શકે નહિ એક તરફ મનુ મહારાજ નીચે પ્રમાણે લખે છે —

"સ્ત્રીઓને પિતાએ, ભાઇએ, ધણીએ, બનેવીએ અને બીજા બધાઓએ, જેઓ પોતાની ઉન્નતિ ચહાતા હોય, તેમણે માન આપવું જોઇએ અને તેની પુજા કરવી જોઇએ"

જ્યાં સ્ત્રીઓને માન આપવામાં આવે છે, ત્યાં દેવતાઓ હર્ષ પ્રદર્શિત કરે છે; પણ જ્યાં તેઓને માન મળતું નથી, ત્યાં બધી ધાર્મિક ક્રિયાઓ નિષ્ફળ નિવડે છે."

જ્યાં સ્ત્રીઓ દુ:ખી થાય છે, ત્યાં કુટુંબનો સત્વર નાશ થાય છે. પણ જ્યાં તેઓને દુ:ખ પડતું નથી, ત્યાં કુટુંબની વૃદ્ધિ થાય છે.

જે ઘરમાં સ્ત્રીઓને માન મળતું નથી તે ઘરનો, જાદુથી જેમ નાશ થાય તેમ તેનો નાશ થાય છે.

તેથી ઉન્નતિ ચાહનારા પુરુષોએ, તેઓનો દરેક આનંદોત્સવમા થતી ધર્મક્રિયાઓ વખતે, અલંકાર વસ્ત્ર અને અન્ન સહિત સત્કાર કરવો જોઇએ.

એકવાર ફરીથી એમ જણાવવામા આવ્યું છે, કે જો સ્ત્રી સુખી હોય, તો આખું ઘર સુખી રહે છે. અને જો તે સુખી ન હોય તો બધાંજ દુ:ખી થાય છે. પાંચમા પ્રકરણમાં મનુએ આપેલા સામાન્ય અયોગ્યતા વિષેના દાખલાઓની સરખામણી, ઉપર આપેલા નિયમો સાથે કરવાથી માલમ પડી શકે છે.

બાળપણમા કન્યાએ પોતાના પિતાના તાબામા રહેવું જોઇએ, યુવાવસ્થાયાં ધણીના કાબુમાં અને પતિના મરણ પછી પોતાના પુત્રોના કાબુમાં રહેવું જોઇએ. સ્ત્રીને કાર્યની છુટ હોવી જોઇએ નહિ.

સ્ત્રીએ કોઇપણ વખત તેના પિતાથી, પતિથી, અથવા પુત્રથી છુટા રહેવાની ઇચ્છા કરવી નહિ, કારણકે એમ કરવાથી બંને કુટુંબો તિરસ્કાર પાત્ર થઇ પડે છે

કુટુંબના પુરૂષ વર્ગે અહોરાત્ર સ્ત્રીઓને પોતાને સ્વાધીન રાખવી જોઇએ. પિતા બાળપણમા રક્ષણ કરે, યુવાવસ્થામા પતિ રક્ષણ કરે, અને વૃદ્ધાવસ્થામા પુત્રો રક્ષણ કરે.

સાતમા શ્લોકની અંદર પતિને ખંતથી પત્નિનું રક્ષણ કરવાનો આદેશ છે કારણકે તેમ કરવાથી તે પોતાની પ્રજાનું તથા કુળધર્મનું તેમજ કુટુંબનું, પોતાનુ અને પોતાના ધર્મનું રક્ષણ કરે છે. રક્ષણનો અર્થ નીચેના બે શ્લોકોથી સમજાય છે

કોઇપણ પુરૂષ પોતાની સ્ત્રીનું રક્ષણ બળાત્કારથી અથવા તેને એકાંતવાસમાં મુકી કરી શકે નહિ. જે સ્ત્રીઓ પોતાનું રક્ષણ કરે છે, તેનુંજ સારી રીતે રક્ષણ થઇ શકે છે, અને તેમ કરવામાં તેઓને કાર્યમાં ગુંથાએલા રાખવા માટે પુરૂષોએ અમુક સુચનાઓ કરવી જોઇએ. આ કાયદાઓમાં એકજ ધ્યાનમા રાખવા જેવી વાત "શુદ્ધ પ્રજોત્પત્તિની છે' એ પવિત્ર પ્રજોત્પત્તિ આ પ્રમાણે મેળવી શકાય —

(અ) લગ્ન વખતે લગ્નને માટે પરસ્પર ઉભયની સંભાળપૂર્વકની પસંદગી

(બ) જ્ઞાતિમાજ લગ્ન-વિવાહનો આગ્રહ.

(ક) સ્ત્રીઓના શિયળનો ઉચ્ચ આદર્શ રાખવાથી

(ડ) પતિને પત્નિ ઉપર સંપૂર્ણ કાબુ આપીને.

(ઇ) જ્ઞાતિની બહાર લગ્ન કરવાથી થતાં અનિષ્ટ પરિણામોનું સચોટ છાપમાં દિગ્દર્શન કરાવીને

(ઈ) મિશ્રીત લગ્નથી થતી પ્રજાનો સામાજિક હલકો દરજ્જો આપીને

અસલના ગ્રંથોમા કાયમના સંયોગોને કાયદેસર કરાવવાની એક ચિંતા ઉભી થએલી આપણે જોઇએ છીએ પછી તે સંયોગો પ્રેમને વશ થઇ થએલા હોય, અકસ્માત થએલા હોય, અથવા કંઇ ધુનની રીતે થએલા હોય, તો પણ પ્રજા અનૌરસ નથી, તે સાબિત કરવાને તે સંયોગો કાયદેસર ગણવામાં આવતા, એમ સચોટ રીતે જોવામા

આવ્યું હતું કે, જ્ઞાતિ બહારનાં લગ્નોની બાબતોમાં પિતાની, તેજ પ્રજાની જ્ઞાતિ હોઇ શકે. કુંવારિકાના પુત્રોને કાયદેસર તેઓનાં બાપના પુત્રો ગણવામાં આવતા. પતિ, પત્નિના કોઇપણ અપરાધ વગર તેણીને ત્યાગી ગયો હોય. અથવા તો તે નપુંસક હોય. અથવા તો ક્ષયથી પિડાતો હોય, વિગેરે તો, તે પુત્રો કાયદેસર પોતાના પિતાની જ્ઞાતિના ગણતા. પાછીના ગ્રંથોમાં જ્ઞાતિ બહારના સંયોગથી ઉત્પન્ન થતા બાળકોને અધમ ગણવામા આવ્યા. થોડા ઘણા અપવાદો સિવાય ગેરકાયદેસર સંભોગ કરવાથી થતી પ્રજાની પણ એજ સ્થિતિ લેખવામાં આવી હતી. હિંદુ ધર્મ પ્રમાણે થતાં હિંદુ લગ્નોનાં કેટલાક દાખલાઓ આપવા અહીં

તેવા સંયોગને લગ્નના રૂપમાં કાયદેસર રીતે ગણી લેવ મા આવતો.

હિંદુ પ્રજોત્પત્તિ શાસ્ત્ર—આ શાસ્ત્ર સંબંધે હિંદુઓએ ઉચ્ચ વિચાર કેળવ્યો હતો. તે હિંદુ ગ્રંથોમાંથી લીધેલા કેટલાક નીચેના નિયમો પરથી માલમ પડશે.

નારદ કહે છે—પોતે વિર્યવાન છે કે નહિ, તેને માટે દરેક પુરૂષે તપાસ કરાવવી પડતી હતી. તે બાબત જ્યારે ચોક્કસ થાય ત્યારે તેને કન્યાની પ્રાપ્તિ થઇ શકતી, તે સિવાય નહિ

જો તેની હાંસડી તેમજ ઘુંટી તેમજ તેના બીજાં બધા હાડ મજબુત હોય, તેના ખભા, તથા વાળ મજબુત હોય, તેની ગરદનનો પાછળનો ભાગ મજબુત હોય. તેની જાંગ અને ચામડી સુંવાળી હોય, તેની ચાલ અને તેનો અવાજ મર્દાનગી ભરેલો હોય, તો તેવા પુરૂષનેજ વિર્યવાન ગણી શકાય. પણ જો તેથી વિરૂદ્ધ લક્ષણ હોય તે તે અવીર્યવાન ગણાય.

નારદ પુરૂષની શક્તિના ઉપર ભાર મુકે છે. અને મનુ મહારાજ સ્ત્રીની યોગ્યતા ઉપર ભાર મુકે છે. એ ઉપરથી જણાય છે કે, નારદના સમય પછી અને મનુ મહાત્માના જે ગ્રંથના નિયમો આ જમાનામાં ઉપલબ્ધ છે, તેમાં કેટલો બધો ફેર થઇ ગએલો માલમ પડે છે

મનુ મહાત્મા કહે છે—કે જે પુરૂષે પોતાનો અભ્યાસ તથા બ્રહ્મચર્ય અવસ્થા પુરી કરી હોય અને જેને ગૃહસ્થ આશ્રમી તરીકે લગ્નથી જોડાવાની ઇચ્છા હોય, તેણે નીચે જણાવેલા ગુણ

જુવાન માણસે ઠીંગણી સ્ત્રી સાથે પરણવું નહિ. તેમજ જેના ઘરમાં વધારે પડતા માણસો વસતા હોય, તેવી સ્ત્રી સાથે પણ પરણવું નહિ. માંદી જેવી કુંવારિકા સાથે લગ્ન કરવાં નહિ. વાળ વગરની અથવા તો પુષ્કળ વાળવાળી સ્ત્રી સાથે પરણવું નહિ. બહુ બોલકણી સાથે અથવા તો રાતી આંખવાળી સ્ત્રી સાથે, ગ્રહ ઉપરથી, વૃક્ષ ઉપરથી અથવા તો નદી ઉપરથી, જેનું નામ પડયું હોય, અથવા તો પક્ષી, સર્પ અથવા તો ગુલામ પર જેનું નામ હોય, તેમજ જેનું નામ બિહામણું હોય, તેની સાથે પરણવું ન જોઇએ.

કદરૂપી ન હોય તેવી સ્ત્રી સાથે યુવાને પરણવું. જેની ચાલ હંસના જેવી હોય, અથવા તો ગજગામિની હોય, સુંદર દંતાવલિ, સુંદર કેશ, તેમજ મૃદાંગી હોય તેની સાથે તેણે પરણવું.

હિંદના બધાજ ન્યાય શાસ્ત્રીઓએ સ્વજાતિમા થતાં લગ્નોનેજ અનુમોદન આપ્યું છે. કેટલાક સંજોગોમાં ઉચ્ચ જાતિના પુરૂષને નીચિ જાતિની સ્ત્રી સાથે લ ન ગ્ર થિથી બંધ વાની કેટલેક અંશે છુટ હતી જાતિ બહાર થએલા લગ્નોને પણ અનુમોદન અપાએલાં લગ્નોમાં, પુર્વકાળના મનને આધારે, છોકરાનો દરજ્જો પિતના ગોત્ર પ્રમાણે ગણાતો પણ પાછળના સમયમાં તેમાં વિરદતા દાખલ થઇ હતી. આવાં મિશ્ર લગ્નોના પરિણામે હિંદમા પુર્વકાળની મુળ ચાર જાતિઓ કરતાં આટલી બધી જાતિએ અને ઉપજાતિઓનું અસ્તિત્વ જોવામાં આવે છે.

આ જમાનામાં મનુ મહારાજના ગ્રંથના અભ્યાસકને મ લમ પડે છે, કે પુર્વે જ્યારે તે ગ્રંથ રચાયો ત્યારે ન્યાયશાસ્ત્રીઓમાં સ્ત્રીના હક અને દરજ્જા માટે ઘણા મત મતાંતરો હતા. કેટલાક પ્રાચીન કાળની ઉચ્ચકોટિની સ્વતંત્રતા સ્ત્રીને આપવાના મતના હતા, અને કેટલાક પુરૂષોને સ્ત્રી પર સંપુર્ણ સ્વામિત્વ આપવાના આદર્શવાળા હતા.

અત્યાર સુધી સાધારણ રીતે, તેમજ પત્ની તરીકે સ્ત્રીનો દરજ્જો શું હતો, તે વિષે આપણે વિવેચન કર્યું છે. જ્યણુ માના

તરીકેની તેની સ્થિતિનું દિગ્દર્શન કરતાં, બીજા ગ્રંથના આધારે આપણને જણાય છે કે, તેણીનો દરજ્જો ઘણોજ ઉચ્ચ કોટિનો હતો. મનુ. ૧૧-૧૪૫ માં કહે છે, કે "દશ ઉપાધ્યાયો કરતાં આચાર્ય દશ ગણો માનપાત્ર છે. પિતા આચાર્ય કરતાં સો ગણો છે. પણ માતાનો શિક્ષિકા તરીકેનો દરજ્જો સહસ્ત્ર પિતા કરતાં વધારે માનપાત્ર છે." હિંદુઓમાં ગર્ભિણીની અવસ્થાને અતિ પવિત્ર ગણવામાં આવે છે. કુદરતી રીતે તેણીનો તેવી સ્થિતિમાં ઘણો સત્કાર કરાય છે. સ્ત્રીમાં સ્ત્રીત્વ હોવાના સબબે, પ્રત્યેક સ્ત્રી સંભવનીય માતા છે. તેથીજ પોતાની પત્ની, દુહીતા અથવા તો બેન સિવાયની દરેક સ્ત્રીને, માતાના સંબોધનથી બોલાવાય છે. એક અજાણી સ્ત્રી સાથે વાત કરતાં, હિંદુ હંમેશાં, તેણીને બેન અને ઘણી વખત માતા તરીકે સંબોધે છે. દેવીઓ મા, પણ જેઓ માતાઓ છે, તેને ઘણું માન આપવામાં આવે છે. અને દેવ કરતાં પણ અધિક ગણવામાં આવે છે. તેજ પ્રમાણે સ્વદેશભુમિની "માતૃભુમિ" તરીકે પૂજા કરવામાં આવે છે—અને તેથીજ મીસ મેયોએ કટાક્ષરૂપે પોતાના પુસ્તકનું નામ "હિંદમાતા" એવું રાખ્યું છે.

સ્ત્રી વર્ગનું પોષણ કરવાનો બોજો પોતાને શિર રાખે છે. પુત્રો તે કામ કરવામાં દુર્લક્ષ રાખે અને મિલ્કત વહેંચવામાં આવે તો, તે સંજોગોમાં, જે કોઇપણ તે મિલ્કત ખરીદે અને તેના માલીક થાય, તેજ, તે સ્ત્રીઓનું પોષણ કરવા બંધાય છે. પણ જો કોઇ છોકરો ન જીવે તો, વિધવા પોતાના ધણીની બધીજ મિલ્કતની વારસ થાય છે. અને તેની આવકનો બધોજ ઉપયોગ તેણી કરી શકે છે. પણ તે મિલ્કત તેણી સંપુર્ણ હકો સાથે બીજાને આપી શકતી નથી. તેણીની પછીના વારસની સંમતિથી, ફક્ત કાયદેસરની જરૂરિઆત પુરી પાડવાને સારૂ, તેણી મિલ્કત બીજાને આપી શકે. તેણીના મરણ પછી તેજ હકો સહિત તે કુટુંબની છોકરીઓ માતાની મિલ્કતની વારસ થાય છે. તેજ પ્રમાણે ભાઇઓ ન હોય તો, મા તેવી રીતે હકદાર થાય છે. સ્ત્રીની ખાસ મિલકતના પહેલા હકદાર તેણીના છોકરાઓ હોય છે. છોકરાઓ ન હોય તો તેણીનો ધણી હકદાર થાય છે. અને તે પણ હોય તો તેણીના પિતાના કુટુંબના માણસો હકદાર થાય છે

દત્તક લેવાના હકો: – હિંદુ સ્ત્રીને દત્તક લેવાનો પુરેપુરો અધિકાર છે. તેણીના ધણીના મરણ પછી, જો ધણીએ તેને પોતાની જિંદગી દરમિઆન દત્તક લેવાની સત્તા આપી હોય, તો તેણી છોકરાને દત્તક લઇ શકે, અથવા તો તે દત્તક લેવા લાયક છોકરો તેણીના પતિના કુળનો હોય તો તેણી દત્તક લઇ શકે.

છોકરાઓનું વાલીપણું:—અમુક સંજોગોમાં માતાને છોકરા છોકરીઓ ઉપર વાલીપણાનો હક હોય છે. દીકરીઓનું કન્યાદાન કરવાની બાબતમાં. પણ તેણીને વાલીપણાનો હક હોય છે.

છોકરાંઓ પર હક:—હિંદુ ન્યાયશાસ્ત્રીઓએ પ્રજોત્પત્તિના સંબંધી ઘણા ભારે નિયમો ઘડયા છે. અને જન્મ થયા પછી તે પ્રજા કોની માલકીની ગણાય, તે સંબંધી પણ કાયદાઓ ઘડયા છે. ખ્રીસ્તિ ધર્મના નિયમ પ્રમાણે ઉછેરાએલા લોકોને આ નિયમો પણ

વિચિત્ર લાગે, પરંતુ અર્વાચીન સુધરેલી વિશાળ દ્રષ્ટિએ તેનો પિતૃત્વ અને પ્રજોત્પત્તિનો વિચાર કરતાં તે નિરસ નહિ જણાય મનુ મહારાજ સ્ત્રીને જમીન અને પુરૂષને બીજ સાથે સરખાવે છે. કેટલાક સંજોગોમાં બીજ એ મુખ્ય વસ્તુ ગણાય છે કેટલાક બીજા સંજોગોમાં સ્ત્રીનું ગર્ભાશય મુખ્ય વસ્તુ ગણાય છે, જ્યારે સ્ત્રીપુરૂષ બંનેજ પવિત્ર હોય, ત્યારે પ્રજોત્પત્તિ શ્રેષ્ઠ થાય છે. સાધારણ રીતે ગર્ભ અને બીજની સરખામણી કરતાં, બીજ એ મુખ્ય કિંમતનું ગણાય છે કારણકે દરેક ઉપાદકોના બાળકનું લક્ષણ બીજ મૂકનાર પર પડેલું હોય છે. જે જે ગુણો બીજમા હોય, તે તે ગુણો ફળમાં માલમ પડશે. જો કે આ પૃથ્વી સરજાએલાં પ્રાણીઓનું શાશ્વત ગર્ભસ્થાન ગણાય છે, છતા પણ બીજમાંથી ઉત્પન્ન થએલાઓમા ગર્ભના કોઇપણ ગુણો દ્રશ્યમાન થતા નથી પૃથ્વીમાં પણ એકજ જાતની જમીનમાં અમુક વખતે ખેડુતોએ વાવેલા બીજો, જે ઉગી નીકળે છે, તે ઘણી રીતે જુદાજુદા ગુણવાળા હોય છે. અને તે દરેકમા કુદરતી ગુણોનો સમાવેશ થએલો હોય છે ચોખા, શાલિ, મુડગા તલ, કઠોળ, જવ તેના બીજ પ્રમાણે જુદી નીકળે છે, અને તેવીજ રીતે શેરડી અને કંદમૂળ પણ જુદી નીકળે છે. તેથી જે સમજદાર માણસ જે આ કાયદો જાણે છે, અને જેમા ડહાપણ છે, અને વિદ્વતા છે, તેણે, પર સ્ત્રીમા કોઇપણ દિવસ બીજ રોપવું નહિ (સંભોગ કરવો નહિ)

છુટા છેડા —હિંદુ ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે લગ્ન એ એક પવિત્ર વસ્તુ છે, અને સિદ્ધાંત તરીકે લગ્નના કદી છુટા છેડા થઇ શકતા નથી. એકવાર પરણ્યા એટલે હંમેશને માટે પરણ્યા એવો સિદ્ધાંત છે આ સિદ્ધાંત વિધવાના પુનર્લગ્નની વિરૂદ્ધ છે જો કે વહેવારમાં સિદ્ધાંત તરીકે વિધુરને માટે એ બહુ સખત રીતે ઉપયોગમાં લેવાતો નથી. પ્રાચીનકાળના ધર્મગ્રંથો એમ દર્શાવે છે કે, તે સમયમાં વિધવાઓના પુનર્લગ્નો પ્રચલિત હતા, એટલુંજ નહિ પણ અમુક સંજોગોમાં સ્ત્રી

અને પુરૂષને, તેઓનો પતિ અને પત્નીની હયાતીમાં પણ ફરીથી પરણવાની છુટ આપવામાં આવતી હતી. વિધવાઓનાં પુનર્લગ્ન સંબંધી સવાલ આપણે બીજા પ્રકરણનાં ચર્ચિશું.

પુનર્લગ્નઃ—પ્રથમ સ્ત્રીના પુનર્લગ્નની બાબતમાં નારદ કહે છે કેઃ—

જો ધણી ગુમ થઇ જાય અથવા તો મરણ પામે, જો તે સંન્યાસી થઇ જાય, નપુંસક હોય, અને તેને ન્યાતિબહાર કાઢી મુકવામાં આવે તો, આ પાંચ બાબતોમાં ધર્મની જરૂરિઆતને લીધે સ્ત્રીને બીજો ધણી કરવાનો ન્યાયપુર્વક હક છે.

જુદી જુદી ન્યાતિઓમાં સ્ત્રીઓને માટે પરણ્યાં પછી ધણી ઘેર ન રહે તો, અમુક વખત સુધી તેને માટે રાહ જોવાનું શાસ્ત્ર ફરમાવે છે. અને આગળ જતાં કહે છે કે અમુક વખત પસાર થઇ ગયા પછી જો ધણી ઘેર ન આવી શકે તો, પર પુરૂષ સાથે રહેવામાં સ્ત્રી કોઇપણ જાતનો ગુનો કરતી નથી. પુરૂષોને નારદઋષિ છુટ્ટતાથી વધારે છુટ આપે છે. સામાન્ય આજ્ઞા કરીને કહે છે કે જ્યારે પતિ પત્ની વચ્ચે કામતૃપ્તિને માટે દ્વેષ અથવા તો ધિક્કારને લઇને કોઇપણ જાતનો કલહ ઉત્પન્ન થાય તો, તેની ફરીયાદ સગાંવહાલાં અથવા તો રાજા આગળ તેઓએ કરવી નહિ. અને આગળ જતાં કહે છે, કે જો પતિપત્ની પરસ્પર તિરસ્કારને લઇને એક બીજાનો ત્યાગ કરે છે તેઓ પતિત થાય છે.

નારદ મુનિ પરપુરૂષ સાથે સંભોગ કરનાર સ્ત્રીને માટે સખત શિક્ષા જાહેર કરે છે. પણ પુરૂષને માટે પણ સાથે સાથે કહે છે, કે "જો પુરૂષ પોતાની કામાગરી પ્રિયંવાદી, ચાલાક સદ્‌ગુણી અને માતા હોય તેવી સ્ત્રીનો ત્યાગ કરે તો, રાજાએ તે પુરૂષને સખત શિક્ષા કરીને તેની સ્ત્રી તરફની ફરજનું સ્મરણ કરાવવું". જુદાજુદા સંજોગોમાં લગ્ન-પ્રતિજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવાની બાબતમાં, પુરૂષને જે ગુનો લાગુ પડે

છે, તે સંબંધી તેણે કેટલાએક ભારે નિયમો રચ્યા છે. દાખલા તરીકે — જો પત્ની પતિને ધિક્કારતી હોય, તો પતિએ એક વર્ષ સુધી તે સહન કરવું.. એક વર્ષ પુરૂં થયા પછી તેણે પોતાની સ્ત્રીને જેકંઇ આપ્યું હોય તે લઇ લેવું, અને વિશેષ કાંઇ આપવું નહિ; તેમજ તેણીની સાથે વિશેષ જિંદગી ગુજારવી નહિ. જો પત્ની પરપુરૂષ સાથે સંભોગ કરે તો મનુ મહાત્મા તેને નીચેની બાબતોમા મરી બસે છે

ધણી ગાંડો હોય ચ્યુત થએલો હોય ખસી કરેલો હોય, નપુંસક હોય, અથવા તો દુષ્ટ વ્યાધિગ્રસ્ત હોય, તો તેણી તેને છોડી શકે; પણ જો માત્ર તેણીના તરફ બેદરકારી રાખે અથવા તો તે દારૂડીઓ હોય, અગર તો સાધારણ વ્યાધિથી પિડાતો હોય તો, તેણી તેને છોડી શકે નહિ ઉપર જણાવેલી ચ્યુતિઓ સ્ત્રીપુરૂષમા હોય તો પણ, પુરૂષ પોતાની સ્ત્રીને હંમેશને માટે ત્યાગી શકે નહિ. ત્રણ મહીના સુધી પુરૂષ તેનો ત્યાગ કરી શકે જો સ્ત્રી દારૂપિનારી હોય, અથવા તો પાપી હોય, તેમજ આજ્ઞાનુવર્તિ ન હોય, અથવા તો વ્યાધિગ્રસ્ત હોય ખરચાળ હોય તો તેણીનો ધણી બીજી પત્ની કરી શકે વાંઝણી સ્ત્રી હોય તો ધણીએ આઠ વર્ષ સુધી ધૈર્ય રાખવું. પણ જો સ્ત્રી પ્રેમાળ સ્વભાવની હોય અને વાંઝણી છતાં સદ્ગુણી હોય, તો ધણી પોતાની સ્ત્રીની સંમતિથીજ માત્ર ફરી પરણી શકે.

મનુ મહારાજના આ લખાણ વખતે વિધવાના પુનર્લગ્નની બાબત તરફ તિરસ્કાર દર્શાવનારા અભિપ્રાયો જાહેર થતા હતા આજે પણ વિધવા વિવાહને ગેરકાયદેસર ઠરાવી શકાતો નથી; તો પણ મનુસ્મૃતિ કોઇપણ રીતે તેનો સ્વીકાર કરતી નથી. મનુસ્મૃતિના પુસ્તકમાં દર્શાવેલો સર્જનો આદર્શ સમાજની દ્રષ્ટિએ ઘણોજ ઉચ્ચ છે, પણ અર્વાચિન દ્રષ્ટિએ તે સંખત અને સંકુચિત છે. મનુ મહારાજના મત પ્રમાણે ટુંકમાં કહીએ તો સ્ત્રીપુરૂષની પરસ્પર ફરજ એ છે, કે તેઓએ એકબીજાની વિરૂદ્ધ મનમા, વાચામાં કે ... દીર્ઘપર્યંત થવું નહિ. અને

દયા છે, સ્ત્રી દાન છે પુરૂષ મંત્ર છે, સ્ત્રી ઉચ્ચારણ છે પુરૂષ અગ્નિ છે સ્ત્રી ઇંધન છે પુરૂષ સુર્ય છે, સ્ત્રી તેજસ છે. પુરૂષ વિસ્તાર છે, સ્ત્રી સીમા છે પુરૂષ વાયુ છે, સ્ત્રી ગતિ છે પુરૂષ સમુદ્ર છે, સ્ત્રી કિનારો છે પુરૂષ ધની છે, સ્ત્રી ધન છે. પુરૂષ યુદ્ધ છે, સ્ત્રી શક્તિ છે પુરૂષ દીપક છે, સ્ત્રી પ્રકાશ છે પુરૂષ દિવસ છે, સ્ત્રી રાત્રી છે પુરૂષ વૃક્ષ છે, સ્ત્રી ફળ છે પુરૂષ સંગીત છે, સ્ત્રી સ્વર છે. પુરૂષ ન્યાય છે, સ્ત્રી સત્ય છે પુરૂષ સાગર છે સ્ત્રી નદી છે પુરૂષ સ્તંભ છે સ્ત્રી પતાકા છે પુરૂષ શક્તિ છે, સ્ત્રી સૌંદર્ય છે પુરૂષ આત્મા છે સ્ત્રી પ્રકૃતિ છે

ઉપરના વર્ણન પરથી જણાઇ આવે છે, કે સ્ત્રી અને પુરૂષ પરસ્પર એક બીજાથી કેટલીક બાબતમાં ચઢતા ઉતરતા છે બંનેની જરૂરિયાત એકસરખી છે બંને અભિન્ન છે, અને અવિનાશી છે બંનેમા માનસિક અને શારીરિક ગુણો સમાએલ છે, અને તે ગુણો એક બીજાને મદદ રૂપ થાય છે બંનેમા રહેલા ગુણો પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં રહેલ છે પણ કેટલીક બાબતોમાં પ્રત્યેકના ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપો

બિંદુએ તેણીએ ઘણી બાહોશી ભરેલી રીતે. પણ ઘણાજ અપ્રમાણિક પણાથી સત્યાસત્ય ગોઠવી દીધું છે. તેણીએ જે ચિત્ર આલેખ્યુ છે, તે માત્ર ખોટે રસ્તે દોરવનાર અને અપ્રમાણ છે, એટલુંજ નહિ. પણ સચોટ સત્યનો નિર્વિવાદરૂપે લોપ કરી હડહડતું જુઠાણું ગોઠવી મહ્યુ છે જે તેણી માત્ર બાળલગ્નના રિવાજ અને વિધવા સ્ત્રીઓના પુનર્લગ્નના અટકાવ વિરૂદ્ધ આક્ષેપો મુકીને ત્યાજ અટકી હોત, તો તેણીના તરફ કોઇપણ વિરોધભાવ બતાવતે નહિં, પણ હિંદુ સ્ત્રી અને પુરૂષત્વને ઉદ્ધત રીતે તિરસ્કૃત કરવાને મથી રહી છે, અને એવી મ મ ન્ય ઉક્તિઓ કરે છે, જેમા કાઇપણ વજુદ નથી તેણીએ જે જુદા જુદા પ્રશ્નો ચર્ચ્યા છે, તે હું એક પછી એક લઇ તે વિષે મ્હોશ

હિંદુ સ્ત્રીની સામાન્ય સ્થિતિ અમુક રીતે ધિક્કારવા લાયક છે હિંદુ સ્ત્રી તેના આસપાસના સંજોગોનો ભોગ થઇ પડે છે જે દેશમા પુરૂષની રાજકીય અને સામાજીક સ્થિતિ એકંદરે ગુલામોના જેવી છે. તે દેશમા સ્ત્રીની સ્થિતિ કોઇપણ રીતે સારી હોઇ શકે નહિ હિંદુ સ્ત્રીની સ્થિતિ પાશ્ચાત્ય દેશની સ્ત્રીની સ્થિતિ સાથે સરખાવતા, આ જમાનામાં હિંદુ પુરૂષોની સ્થિતિ પાશ્ચાત્ય દેશના પુરૂષો સાથે સરખાવતા જેટલી ખરાબ છે, તેટલીજ ખરાબ છે. મીસ મેયોનું પુસ્તક વાચનાર પર, એવી છાપ પડે છે, કે હિંદુ સ્ત્રીની સ્થિતિ આજે જેવી છે, તેવી પ્રાચીન-કાળમા પણ હતી. પણ તે વાત સત્ય નથી આ પ્રકરણની આગળ આપેલા સિંહાવલોકનના પ્રકરણમાં જે ઉલ્લેખ અત્રે કર્યો છે, તેથી વાચક

તેઓની મનોવૃત્તિ અસ્થિર રહે છે. તેમજ અબળાનું નિર્બળપણું અને કાયદાઓની તેઓની અજ્ઞાનતા; વિગેરે વિગેરે.

એજ લેખિકાના પુસ્તકમાં રોમન કાળમાં તેઓનાં લગ્નના કાયદા વિષે નીચે પ્રમાણે લખેલું છે —

દક્ષિણના બધા દેશમાં જેવી રીતે કન્યા જલદી યુવાવસ્થામાં આવી જાય છે, તેજ પ્રમાણે રોમન કન્યાના પણ જલદીથીજ વિવાહ થતા. લગ્નની વય રિવાજ પ્રમાણે બાર વર્ષની રાખવામાં આવતી. તેથી પણ પુર્વના સમયમાં કન્યાને સ્ત્રી તરીકે ત્રણ રીતે આપવામાં આવતી એક ખોટા ધણી સાથે કન્યાવિક્રય કરી, અમુક ધર્મના દરજ્જામાં સ્ત્રી પુરૂષ અને તેની પ્રજાને, યોગ્ય ગણવાને, અમુક પવિત્ર ક્રિયાઓ સહિત પવિત્ર લગ્નની ગાંઠથી જોડવામાં આવતા. નિર્વિ નિર્દેષ પ્રાપ્તિથી પણ લગ્ન થતા હતાં આ ત્રીજા પ્રકારથી. સ્ત્રી, પુરૂષની કાયદેસર પત્ની બનતી હતી, અને તે પ્રમાણે તેણીને એક વરસ સુધી તેના પતિ સાથે રહેવું પડતું. અને તે દરમિઆન ત્રણ લાગલાગટ રાત્રી તેણી તેનથી દુર રહી શકતી નહિ.

માતની સત્તા રાખવાની છુટ આપી નથી, તેમજ, તેણી સાક્ષી તરીકે પણ જઇ ન શકે. તેમજ, જામીન પણ ન થઇ શકતી, તેમજ અદા-લતોમાં પુરૂષને બદલે કામ પણ નહિ કરી શકતી. ધર્મગુરૂઓ આગ્રહ પૂર્વક જણાવે છે, કે મતપિતાની સંમતિ વિના લગ્ન, એ વ્યભિચાર રૂપ ગણાતો.

જર્મન પ્રજાની અંદર લગ્ન હંમેશાં વાલીઓ મારફતેજ થતા જ્ઞાતિની ભાવના ઘણી સબળ હતી. કન્યાએ પોતાનાથી નીચી પંક્તિના પતિ સાથે પરણવું જોઇતું અને કોઇપણ રીતે તેણીને સ્વતંત્ર થવા દેવામાં આવતી નહિ પરણ્યા પછી સ્ત્રી પવિત્ર શાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે પોતાના ધણીની કબજામાંજ રહેતી અને તેથી ધણી જેઠોની સર્વસ્વ

ત્રીજા જ્યોર્જના રાજ્યમાં સ્ત્રી, જો ખુનનાં ગુનાને માટે શિક્ષાપાત્ર થાય, તો તેણીને એંચી લાવી જીવતી બાળી નાંખવામાં આવતી. સ્ત્રીની છુટના ઉપર કાબુ મુકવાનો પતિનો હક—મીસ હેકર કહે છે કે; ૧૮૯૧માં જેકસન વિરૂદ્ધ રેગના કેસનો નિર્ણય આવ્યો નહિ ત્યાં સુધી, તે હક પુરેપુરો નાબુદ થયો નહિ. હજી પણ સ્ત્રીને મારવું, એ થોર ગુનો ઇંગ્લાંડમાં સાધારણ ગણાય છે. આ સ્થિતિ સને ૧૯૧૧ સુધી ઇંગ્લાંડમાં હતી.

સ્ત્રીના મિલ્કત પરના હક સબંધી ૧૯મી સદીના પાછલા ભાગ સુધી સ્ત્રીને લગ્ન દરમિઆન પોતાના ધણીની સંમતિ વગર પોતાની જમીન બીજાને આપી દેવાનો હક હતો નહિ. વિધવાને પોતાના જીવન દરમિઆન, પોતાના ધણીની હયાતી દરમિઆનની જમીનપર જે કર આપવો પડતો હતો તે, જમીનનો એકતૃતિયાંશ ભાગ પહેરામણી તરીકે વાપરવાનો તેણીનો હક હતો. આગળ જતાં તેઓ કહે છે, કે આપણા કાયદા પ્રમાણે સ્ત્રી અને પતિને જંગમ મિલ્કતમાં પણ કંઇ એકત્રિતપણું નથી. લગ્ન સમયે સ્ત્રીની જે કંઇ જંગમ મિલ્કત હોય છે, તે ધણીની થઇ જાય છે. અને ધણી તેનું માલકીપણું લેવાને હકદાર હોય છે. અને લગ્ન દરમિઆન સ્ત્રી જે કંઇ જંગમ મિલ્કતનો હક ધરાવે છે, તે બધીજ ધણીની થઇ જાય છે. અને તેણીની સંમતિ વગર તેણીને જે કંઇ દેવું હોય, તેને માટે તેણી પર દાવો કરી

કાયદા અનુસાર લગ્નની સંમતિની વય સંબંધી છે. પ્રાચીન સામાન્ય કાયદા પ્રમાણે એ ઉમર દસ કે બાર વર્ષની હતી. ૧૮૮૫માં તે તેર વર્ષની થઇ હતી. અને તે વયે પહોંચ્યા પછી કન્યા પોતે શું કરવા ઉદ્યત થઇ છે, તે પોતે જાણી શકતી, એમ મનાતું. મી. સ્ટીડે, લંડનની જાહેર સંસ્થા આગળ ઘણી સ્પષ્ટ રીતે જુવાન છોકરીઓ ઉપર થતા ગુનાઓનું નગ્ન સત્ય જાહેર કીધું હતું. જો કે તે બધા સારી રીતે જાણતાં હતાં, કે સૈકાઓ થયાં તેવા ગુનાઓ થાય છે. પણ કોઇપણ જે વાત નં કહી શકયું તે તેમણે કહી નાંખ્યું અને તેને પરિણામે પાર્લામેન્ટે કાયદેસરની ઉમર ૧૬ વર્ષની કરી, અને તે હમણાં પણ કાયમ છે. ઓગણીસમા સૈકાના છેલ્લા અર્ધા ભાગની ચળવળ સ્ત્રીને ઉચ્ચ પંકિતનું શિક્ષણ આપવું, એ વિ૰ ઇંગ્લાંડમાં ચાલી રહી હતી. સ્ત્રી મતાધિકારની ચળવળ એ ઘણાં ચોડા

ત્રીજા જ્યોર્જના રાજ્યમાં સ્ત્રી, જો ખુનના ગુનાને માટે શિક્ષાપાત્ર થાય, તો તેણીને એ'ગ્રી લાગી જીવતી બાળી નાખંવામાં આવતી સ્ત્રીની ધુટના ઉપર કાબુ મુકવાનો પતિનો હક—મીસ હેકર કહે છે કે, ૧૮૯૧માં જેકસન વિરૂદ્ધ રેગના કેસનો નિર્ણય આવ્યો નહિ ત્યા સુધી, તે હક પુરેપુરો નાબુદ થયો નહિ. હજુ પણ સ્ત્રીને મારવું, એ ઘોર ગુનો ઇંગ્લાંડમાં સાધારણ ગણાય છે. આ સ્થિતિ સેન ૧૬૧૧ સુધી ઇંગ્લાંડમાં હતી.

સ્ત્રીના મિલ્કત પરના હક સબંધી ૧૯મી સદીના પાછલા ભાગ સુધી સ્ત્રીને લગ્ન દરમિઆન પોતાના ધણીની સંમતિ વગર પોતાની જમીન બીજાને આપી દેવાનો હક હતો નહિ. વિધવાને પોતાના જીવન દરમિઆન, પોતાના ધણીની હયાતી દરમિયાનની જમીનપર જે કર આપવો પડતો હતો તે, જમીનનો એકતૃતિયાંશ ભાગ પહેરામણી તરીકે વાપરવાનો તેણીનો હક હતો આગળ જતાં તેઓ કહે છે, કે આપણા કાયદા પ્રમાણે સ્ત્રી અને પતિને જંગમ મિલ્કતમાં પણ કંઇ એકત્રિતપણું નથી. લગ્ન સમયે સ્ત્રીની જે કંઇ જંગમ મિલ્કત હોય છે, તે ધણીની થઇ જાય છે. અને ધણી તેનું માલકીપણું લેવાને હકદાર હોય છે. અને લગ્ન દરમિઆન સ્ત્રી જે કંઇ જંગમ મિલ્કતનો હક ધરાવે છે, તે બધીજ ધણીની થઇ જાય છે. અને તેણીની સંમતિ વગર તેણીને જે કંઇ દેવું હોય, તેને માટે તેણી પર દાવો કરી

આપવો જોઇએ જો કે તેવો અધિકાર હમણાં હમણાંજ અપાયો છે, તો પણ મોટી વ્યવસ્થાપક સભાઓએ તેનો પ્રયોગ શરૂ કરી દીધો છે, તેને પરિણામે મોટા પ્રમાણમા પ્રાંતિક અને કેંદ્રિય વ્યવસ્થાપક સભાઓમા મત આપવાને તેમજ સભ્ય તરીકે ચુંટાવા સ્ત્રીઓ તૈયાર થઇ ગઇ છે આપણી વ્યવસ્થાપક સભાઓમા સ્ત્રીઓનુ પ્રમાણ ઘણુંજ થોડું છે એ મીસ મેયોની વાત સત્ય છે પણ આપણે તેણીને પૂછી શકીએ કે અમેરિકાની સેનેટની સભાઓમાં કેટલી સ્ત્રીઓ છે ? સ્ત્રીઓને મતાધિકાર હમણા હમણાંજ આપવામા આવ્યો છે તેથી પુર્ણાવસ્થાએ પહોંચતા વખત લાગશે બ્રિટનની આમની સભામા ૬૦૦ સભ્યો છે તેમા ફક્ત ૪ સ્ત્રીઓ છે પણ હિંદમા ભણેલી સ્ત્રીઓને અત્યંત સન્માનના સ્થાનો પૂર્વે અપાઇ ચુક્યા છે ડૉ. મથુલક્ષ્મી રેડ્ડીને મદ્રાસની ધારાસભાની સભાધ્યક્ષની પદવી આપવામા આવી છે હિંદુસ્તાનની રાષ્ટ્રીય મહાસભાના અધ્યક્ષ થવાનુ મોટું માન નામની એનીબીસેંટને તેમજ શ્રીમતી સરોજીની નાયડુને અપાઇ ચુક્યુ છે બીન સરકારી હિંદ, મોટામા મોટું સન્માન કોઇનુ પણ કરી શકે તેવુ સન્માન તેઓનુ થયુ છે અને તેમાંથી સ્ત્રીઓને વંચિત રાખી નથી એ પ્રશ્ન પરથી રાષ્ટ્રવાદી હિંદુઓના પ્રગતિશીલ દ્રષ્ટિબિંદુની પ્રત્યભિજ્ઞા આપણને થાય છે

સાન્ય જણાય છે, તે અજ્ઞાયણી ભરેલી વાત છે દાખલા તરીકે સ્ત્રીને હમેશા પુરૂષ સબંધી તરીકે રક્ષણ આપવુ પડતું હતું આવો વિચાર ધરાવનારા થોડા ન્યાયશાસ્ત્રીઓ, હિંદમા તે સમયમાં હતા, અને તે નિયમ સર્વમાન્ય ન હતો, તો પણ થોડે ઘણે અંશે તેમ કરવામા આવતુ એવુ મતવ્ય છે. હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસના કોઇપણ કાળમા હિંદ સ્ત્રીઓને કરારો કરવાનો, મિલ્કતો વેચવાનો પતિની સપત્તિના વારસ થવાનો (જ્યા સુધી તેણી જીવે ત્યા સુધી) છોકરાઓના વાલી–પણાનો તેમજ પુત્રી માતા, અને બેન તરીકે જે મિલ્કત પર કાયદેસર હક થાય, તેમાથી દુર રાખવામા આવતી નહિ પોતાના પતિની હયાતી દરમિયાન તેણીની જે સ્થિતિ હોય તેજ પ્રમાણે તેણીના પતિના મૃત્યુ પછી તેજ ઘરમા રહેવા તથા ભરણપોષણના હકો તે સમયમા તેણીના હતા, અને આજે પણ છે વિદ્યાભ્યાસ કરવના તેમજ ધાર્મિક ક્રિયાઓમા ભાગ લેવાના તેણીના હકો હજુ સુધી કાયમજ છે અને તે હકનો અસ્વીકાર થયોજ નથી

ગત ૭૫ વર્ષમા પાશ્ચત્ય દેશોમાં સ્ત્રીઓનુ સ્થાન ઉન્નત કરવાના પરિશ્રમના પરિણામે, વર્તમાન સ્થિતિ તેઓ પ્રાપ્ત કરી શકયા છે તે પહેલા યુરોપ અને અમેરિકામા આ જમાનામા હિંદુ સ્ત્રીઓનો જે દરજ્જો છે, તે સ્મરતા ગમે તે લક્ષબિંદુથી જોઇએ તો પણ સામાજીક રીતે, કાયદાની રીતે, ગૃહ અધિકારમા અને નીતિ વગેરે વિષયોમા જરાએ ચઢિઆતો ન હતો તેટલા સમયથી જો હિંદુસ્તાન સ્વતન્ત્ર હોત તો નિશંક આજે હિંદમાં સ્ત્રીઓને ઘણી ઉન્નત દશા ઉપર હિંદુઓ મુકી શકયા હોત મીસ મેયોએ અન્ય દેશોની બેનોના હિતનો સવાલ ધ્યાનમાં રાખ્યો હોત તો વિવાહને માટે સંમતિની વય વધારવાને માટે જે વિરોધ આપણી વર્તમાન સરકાર પ્રદર્શિત કરે છે તેના ગુણગાન ગાવાનું જરાએ ઉચિત ધારતે નહિ

" આ જમાનાના ભારતીય શાસન બંધારણ અનુસાર જુદીજુદી વ્યવસ્થાપક સભાઓના સભ્યોએ સ્વીકાર્યું છે, કે સ્ત્રીઓને મતાધિકાર

આપવો જોઇએ જો કે તેવો અધિકાર હમણાં હમણાંજ અપાયો છે, તો પણ મોટી વ્યવસ્થાપક સભાઓએ તેનો પ્રયોગ શરૂ કરી દીધો છે, તેને પરિણામે મોટા પ્રમાણમા પ્રાંતિક અને કેંદ્રિય વ્યવસ્થાપક સભાઓમા મત આપવાને તેમજ સભ્ય તરીકે ચુટાવના સ્ત્રીઓ તૈયાર થઇ ગઇ છે આપણી વ્યવસ્થાપક સભાઓમા સ્ત્રીઓનુ પ્રમાણ ઘણુજ થોડુ છે એ મીસ મેયોની વાત સત્ય છે પણ આપણે તેણીને પૂછી શકીએ. કે અમેરિકાની સેનેટની સભાઓમા કેટલી સ્ત્રીઓ કે જે સ્ત્રીઓને મતાધિકાર હમણા હમણાંજ આપવામા આવ્યો છે તેથી પુર્ણાવસ્થાએ પહોચતા વખત લાગશે બ્રિટનની આમની સભામા ૬૦૦ સભ્યો છે તેમા ફક્ત ૪ સ્ત્રીઓ છે પણ હિંદમા ભણેલી સ્ત્રીઓને અત્યંત સન્માનના સ્થાનો પૂર્વે અપાઇ ચુક્યા છે ડા. મથુલક્ષ્મી રેડ્ડીને મદ્રાસની ધારાસભાની સભાધ્યક્ષની પદવી આપવામા આવી છે હિંદુસ્તાનની રાષ્ટ્રીય મહાસભાના અધ્યક્ષ થવાનુ મોટુ માન શ્રીમતી એનીબીસેંટને તેમજ શ્રીમતી સરોજીની નાયડુને અપાઇ ચુક્યુ છે બીન સરકારી હિંદ, મોટામા મોટુ સન્માન જેઇનુ પણ કરી શકે, તેવુ સન્માન તેઓનુ થયુ છે અને તેમાંથી સ્ત્રીઓને વંચિત રાખી નથી એ પ્રશ્ન પરથી રાષ્ટ્રવાદી હિંદુઓના પ્રગતિશીલ લક્ષ્યબિંદુની પ્રસન્નિતા આપણને થાય છે

નાની વયમાં નહિ, પણ યુવાવસ્થા પ્રાપ્ત થયા પછીજ લગ્ન ગ્રંથીથી બંધાતા હતાં. એનો અર્થ એજ થઇ શકે, અને તેમ કહેવુંજ ઉચિત છે, કે મુસલમાનોના આક્રમણો પહેલા હિંદમાં બાળ વિવાહની પ્રથા ચાલુ હતીજ નહિ. એ પ્રથા ક્યારે અમલમાં આવી તથા પ્રચલિત થઇ તે નિશ્ચિતપણે કહેવું મુશ્કેલી ભરેલું છે. તો પણ આટલું તો સ્પષ્ટજ છે, કે તેને લીધે રાષ્ટ્રનું જીવન અને શક્તિ ખવાઇ રહ્યાં છે

આ જમાનાના હિંદના ભૌતિક અને આત્મિક દુઃખોનાં અનેક કારણો છે, તેને આપણે ભુલી શકતા નથી. બલ્કે ભુલવાં ન જોઇએ 'કુતરાને નઠારું નામ આપો અને તેને ફાંસીએ ચઢાવીદો.' એ સર્વ-માન્ય સિદ્ધાંત રાજનૈતિક પ્રચારકારકોનો છે. મીસ મેયોનો હિંદમા બાળ વિવાહ સંબંધી વિચાર એ સિદ્ધાંતને અનુસરી છે. જુદો છેજ

જતી નથી. આનું પરિણામ એજ આવે છે કે વ્યાવહારિક રીતે આટ લોકો રજ:પ્રુતો કરતાં વૈવાહિકજીવન મોડું શરૂ કરે છે.

મીસ મેયો આ સર્વ વાતની ઉપેક્ષા કરે છે, અને પોતાની સ્વાભાવિક ધૃષ્ટતા પ્રમાણે નિષ્કર્ષરૂપે એજ બતાવે છે, કે ઘણું ખરું પ્રત્યેક હિંદુ બાળા રજોદર્શન પછી તરતજ ગર્ભિણી થાય છે 'મધર ઇંડિઆમાં ૩૦ માં પાનામાં તેણી લખે છે કે.—

"સાધારણ નિયમ અનુસાર હિંદુબાળા રજોદર્શન પછી નવ માસમાં માતા થાય છે. આઠ વર્ષથી ચૌદ વર્ષ સુધીની છોકરી દરમિઆન લગ્નને માટે તત્પર રહે છે. તે પરથી આઠ વર્ષની ઉંમર લગ્નને માટે અંતિમ ઉમર તરીકે સમજી શકાય છે. કન્યાને આઠ વર્ષે સંતાન ન થાય, તો આશ્ચર્ય નથી લાગતું, પણ જો ચૌદ વર્ષ સુધી તેણી માતા નજ બને તો, અવધિ થઇ ગઇ એમ માને છે"

આ વાતનું કંઇપણ પ્રમાણ મીસ મેયો આપતી નથી. તેની વિરૂદ્ધ મુંબઇની એક સ્ત્રી ડોક્ટર શ્રીમતી એમ. આઇ. બીલકુરે મીસ મેયોએ કરેલા નિષ્કર્ષો સિદ્ધ કરી આપવા તેણીને પડકાર આપ્યો છે. મુંબઇના એંગ્લોઇંડિઅનના એક અગ્રગણ્ય વર્તમાન પત્ર "ટાઇમ્સ ઑફ ઇંડિઆ"મા તેણે તા. ૧૧ ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૭ ને દિને એક પત્ર લખ્યો છે તે નીચે પ્રમાણે છેઃ—

"મારી પાસે ૩૦૪ હિંદુ માતાઓ હોસ્પીટાલમાં પ્રથમજ બાળકને જન્મ આપવા માટે આવેલી, તેના પુરાવાઓ તૈયાર છે તેઓની ઉમર સાધારણ રીતે, સરેરાસ ૧૮.૭ વર્ષની હતી. તેમાંથી ૯૫.૫ સ્ત્રીઓની ઉંમર સત્તર અને તે ઉપરની હતી. ૧૪.૪ ની ઉમર સત્તર અંદરની હતી. નાનામાં નાની બાળા ૧૪ વર્ષની હતી તેવી સ્ત્રીઓ ફક્ત ત્રણજ હતી.

મદ્રાસમાં મેટરનીટી હોસ્પિટાલ છે, તેના સને ૧૯૨૨-૨૪ ના આંકડાઓની તુલાના મેં ઉપર જણાવેલા આંકડાઓ સાથે કરી છે.

તે હોસ્પિટાલમાં ૭,૩૧૨ સ્ત્રીઓ પહેલીજ-વખતની પ્રસુતિ માટે આવી હતી. તેઓની ઉંમરનું પ્રમાણ ૧૯.૪ હતું. તેમાંની ૮૬૨ સત્તર અને સત્તર વર્ષ ઉપરની હતી. ૧૩૦૮ ની ઉંમર સત્તર વર્ષથી ઓછી હતી સૌથી નનામાં નાની ઉંમરની બાળા ૧૩ વર્ષની હતી. ૧૩ વર્ષની ૭ માતાઓ હતી, અને ૧૪ વર્ષની ૨૨ માતાઓ હતી, મદ્રાસના આંકડાઓમાં ફક્ત હિંદુ સ્ત્રીઓજ નહિ પણ બીજી જાતિઓનો પણ સમાવેશ થાય છે. હિંદુસ્તાનના બીજા ભાગો કે જેમા ઉત્તર હિંદ આવી જાય, તેના આંકડા મને મળ્યા છે અને તેની સંખ્યા ૩૯૬૪ની છે તેમાં ફક્ત દસ માતાઓજ પંદર વર્ષની અંદરની હતી અને નનામા નાની વય તેર વર્ષની હતી."

શ્રીમતી ડૉ બાલ્ફોર પરિણામે નીચે લખેલો અભિપ્રાય દર્શાવે છે —

હિંદમા કોઇ કોઇ વખત ઘણી નાની વયમા સંતાન પ્રાપ્તિ થાય છે તે વાત નિસંદેહ છે. તેમજ દાંપત્ય સહવાસ ઘણો જલદી શરૂ થઇ જાય છે, અને તેથી પ્રજોત્પત્તિ વહેલી શરૂ થાય છે. તેથીજ તેને માટે કાયદો ઘડવો આવશ્યક છે, પણ........ જે આંકડાઓ મેં આપ્યા છે, તેથી એટલું તો સિદ્ધ થાય છે કે મીસ મેયોએ જે ઉદાહરણો આપ્યાં છે, તે પ્રથાઓ સર્વત્ર પ્રચલિત છે, એમ માનવાનેં

તરીક હરી જતા તેઃભય હતો. આપણે એમ માની શકીએ કે હમણા રાજદ્વારિ પરિસ્થિતિ બદલાઇ ગઇ છે તેથી લગ્ન કરવાની ઉમરમા વધારો થવો જોઇએ પણ વિદેશી રાજસત્તા નીચે આપણે હોવાના સબબે તેમજ જે કલ્પિત અને કૃત્રિમ કારણો આપણી આગળ રજુ કરવામા આવે છે તેથી આપણે તેમ કરી શક્તા નથી. કોઇપણ પ્રથા અનુચિત હોય છતાં એ સ્વાભાવિક શિથિલતાની તેને સહાય મળે તેમજ વિદેશી રાજ્યશાસકો તરફથી તેને પોષણ મળે. જે પોષણ સરકાર પોતાની બાધક શિક્ષણ પદ્ધતિથી આપી રહી છે તે તેમજ જીવનના ઉચ્ચ આદર્શોમા પણ પ્રતિબંધો નાખ્યે જાય અને ધારાસભા દ્વારા પણ સુધારકોને મદદ કરવામાં અંતરાયરૂપ રહે, તો પ્રગતિ થઇ નજ શકે એ નિર્વિવાદ છે.

ગત થોડા સૈકાઓથી યુરોપના જીવનમા તેમજ શિક્ષાપ્રચાર પદ્ધતિઓમા ઉન્નતિ થવાના સબબે લગ્નની સંમતિની વય ઘણી વધી ગઇ છે આપણે એવું માનવાને કોઇપણ કારણ નથી કે હિંદ સ્વતંત્ર થવેથી બાળ લગ્ન દુર કરવામા ઉપર જણાવેલી બાબતોની સહાય આપણને નહિ મળે મેનસસના રિપોર્ટના વિવરણથી એટલી વાત તો સિદ્ધ થઇ ચુકી છે કે જ્યાં જ્યા બાળ લગ્નની ગણતરી કરવામા આવી છે, ત્યા ત્યા બાળ લગ્નની વિરુદ્ધ ભાવ પ્રદર્શિત થયો છે અને બાળ વિવાહનો પક્ષ નિર્બળ પડી ગયો છે આંકડાઓ ઉપરથી આપણને સાફ સાફ સમજાઇ ગયુ છે કે ભણેલા વર્ગમા મુખ્યત્વે કરીને લગ્ન કરવાની વય મોટી થતી જાય છે મેનસસના કમિશનરોએ પણ તે વાતનો સ્વીકાર કર્યો છે. વ્યક્તિગત ઉપાયોથી આખા હિંદભરમા શિક્ષણ પ્રચારનું કાર્ય થઇ શકે, એ વાત અસંભવિત છે, તે બાબતને માટે જવાબદાર સાવકી માની જેમ બ્રિટનજ છે. કે જે સામાન્ય શિક્ષણ સરણીઓ તેમજ શિક્ષણનો અવરોધ કરી જુના કાળની દુષ્ટ પ્રથાઓને નવજીવન આપી રહ્યું છે.

ભારતના સુધારકોએ લગ્નની ઉમર વધારવા માટે સતત પ્રયત્ન કર્યાથી તે ઉમર હાલથી વધીને બારની કરવામાં આવી છે. સર હરીસીંગ ગૌર, હમેણાં એક બીલ રજુ કર્યું છે જેનો ઉદ્દેશ બાળાઓની પરણવાની ઉમર ૧૪ વર્ષની અને કેટલાક બીલમાં ૧૬ વર્ષની રાખવાનો છે. આ ખરડા સામે સરકારી અમલદારો ધારાસભામાં સખત વીરોધ કરી રહ્યા છે. બાળક બાળીકાઓના વીવાહની ઉમર નિશ્ચિત કરવા માટે શ્રીયુત હરબીલાસ શારદાએ જે પ્રસ્તાવ ગેઇ લેજીસલેટીવ એસેમ્બ્લીમાં લાવ્યા હતા, તે સામે સરકારે સખત વીરોધ પ્રદર્શિત કર્યો હતો. પરિણામે નિર્ધારિત કમીટીને તે પર વીચાર દર્શાવવા સુચવવામાં આવ્યું હતું. તેનું શું પરીણામ આવ્યું ? તેની જાણ થતાં ઘણો સમય વ્યતીત થઇ જશે. વડોદરા, માઇસોર, કોટા, અને બીજા દેશી રાજ્યોમાં કે જેના શાસકો હિંદુ ધર્મ અનુયાયી છે, તેઓએ શારદા બીલ પ્રમાણે અમલ કરવાનું શરૂ કરી દીધું છે. વિવાહની વય નક્કી કરવા માટે આજે વીશ વર્ષ થયાં વડોદરામાં કાયદો ઘડાય

અજ્ઞાનતા અને નિર્બળ પ્રમાણો પરથી તેમજ તારવી કાઢેલા નિષ્કર્ષો પરથી સામાન્યોકિત કરે છે. તે સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે.

પ્રથમ, વિધવાઓના પુનર્વિવાહનો નિષેધ સાર્વભૌમિક નથી. ઘણા મોટા ભાગમાં વિધવાઓના પુનર્વિવાહ કરવાની રીતી છે સૈનિક જ્ઞાતિઓ જેવી કે જાટ. ગુર્જર, વગેરે તેમજ ગાયો ચરાવનાર જેવા કે આહીર, ગરેડીઆ વગેરેમાં પુનર્વિવાહ થઇ શકે છે નીચ જ્ઞાતિઓમા પણ વિધવા વિવાહ થઇ શકે છે. “સમાજનો મોટો ભાગ કે જેને હિંદુઓ નીચ જાતિના ગણે છે, તેમાં મોટી ઉંમરે લગ્ન તેમજ વિધવા વિવાહની પ્રથા છે.” વિધવા વિવાહનો નિષેધ ફકત ઉચ્ચ જાતિના હિંદુમાં છે, કે જેની સંખ્યા કુલે ૩૦ ટકા જેટલી છે.*

---

*પંજાબમાં મનુષ્ય–ગણના પ્રમાણે ૩૦ વર્ષથી ઓછી ઉમરની વિધવાઓની સંખ્યા ફકત ૧,૩૪,૬૪૫ હતી. તેમાં પણ ૦ થી ૯ વર્ષ સુધીની ૧૨૦૮, ૧૦ થી ૧૪ વર્ષ સુધીની ૬૭૭૮, ૧૫ થી ૧૯ વર્ષ સુધીની ૧૯૩૪૬, ૨૦ થી ૨૪ વર્ષ સુધીની ૪૧૬૮૯, ૨૫ થી ૨૯ વર્ષ સુધીની (કે જેમાની કું તો પુનર્વિવાહ કરી શકે) તેની સંખ્યા ૬૫૫૨૭ ની હતી. ત્યાર પછી ૩૦ થી ૬૦ વર્ષ સુધીની વિધવાઓ બાકી રહી. તેમાંની ઘણીખરી મોટા મોટા પુત્રોવાળી તેમજ પોતાનો ઘરકારભાર સ્વતંત્ર રીતે ચલવનારી હોય. તેથી વિવાહીતા થઇ શકે એવી વિધવાઓનું પ્રમાણ .૫૯.૪૩ ની વસ્તીમાં ૧ નું છે. પંજાબમા કુલે સ્ત્રીઓની સંખ્યા ૮૦,૧૫,૨૧૦ ની છે. જબરદસ્તીથી તે સંખ્યામાંની કું ને પણ બ્રહ્મચર્ય પાળવું પડતું નથી. તેથી એટલું તો સિદ્ધજ છે, કે વિધવાઓનું દુઃખ મીસ મેયો બતાવે છે એટલું કઠણ અને વ્યાપક નથી.” (પંજાબમાં પ્રચિન પદ્ધતિનો ઇતિહાસ

ચુસ્ત હિંદુધર્મમાં વિધવા-વિવાહ અસંભવિત છે. ! તે મીસ મેયોની વાત તદ્દન કઢંગી છે. આટલી વાત તો નિસંદેહ છે, કે ધર્મચુસ્તતા તો ધર્મચુસ્તતાજ હોઇ શકે. છતાં પણ ઘણાએ ધર્મચુસ્ત હિંદુઓએ પોતાની પુત્રીઓ તેમજ પુત્રવધુઓને પુનર્વિવાહ કરવની છુટ આપી છે. "મધર ઇંડિઆ"ના ૮૬ મા પાનામાં મીસ મેયો જે કથન કરે છે, જેવું કે "હિંદુ વિધવાનો પુનર્વિવાહ, એ વાત કલ્પનાતીત છે" એ વક્તવ્ય સાવ જુઠું છે.

બીજું:—બધાજ પ્રાંતોમાં અને બધીજ જાતિઓમાં વિધવાઓનું જીવન વ્યતીત કરવાના નિયમો એકસરખા નથી. ઉત્તર-પશ્ચિમ પ્રાંતમાં, પંજાબમાં, સંયુક્ત પ્રાંતમાં તેમજ રજપુતાનામા વિધવાઓના માથા બોડેલા મેં કદી પણ જોયાં નથી.

ત્રીજું:—વિવાહના સંબંધમાં તેણીનું ભાગ્ય કઠણ છે, પણ બીજી રીતે મીસ મેયો કહે છે તે પ્રમાણે વિધવાનું જીવન દુઃખમય નથી. અમેરિકાના ન્યુ ઇંગ્લાંડના એક સભ્ય પ્રોફેસર મી. પ્રેટ એ વિષય પર અત્યન્ત નિષ્પક્ષ વિચાર દર્શાવ્યો છે. તેઓશ્રી કહે છે કે—

"જે કુટુંબમાં રહેવાનું સૌભાગ્ય અથવા દુર્ભાગ્ય વિધવાને પ્રાપ્ત થયું હોય, તે પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન સુખ દુઃખોમાં તેણીને

લેખકોથી એવું અનુમાન થાય કે વિધવા પર સદૈવ નિર્દયતા અને અત્યાચાર થયા છે, અને તેણી રાત દિવસ પોતાની ઇચ્છા વિરૂદ્ધ ઉદાસીનતાથી કામમાં જકડાએલી રહે છે. બેન નિવેદિતા અને તેના સમકક્ષ મંતવ્યો વાળાઓથી આપણને એવું અનુમાન કરવાનું કારણ મળે છે, કે હિંદુ વિધવાઓ પર હરહંમેશ સ્નેહથી વર્તાવ કરવામાં આવે છે, તેમજ ઘણા પ્રેમથી તેનું પાલન પોષણ થાય છે, તેમજ તેણી સંન્યાસિની થઈને પોતાનું દુઃખમય જીવન સત્કાર્યોમાં વ્યતીત કરે છે. આપણા પરિમિત ક્ષેત્રમાં બંને મંતવ્યો કેટલેક અંશે સાચાં છે, છતા સુધારા વગર બંનેને આપણે માની શકતા નથી. આટલી વાત તો સત્યજ છે. કે વિધવાનું સ્વાભાવિક જીવન દુઃખમયજ છે. કઠોર હિંદુ સિદ્ધાંતોના અનુસાર તેણીએ દુઃખી જીવન વ્યતીત કરવું જોઇએ. કારણકે તેણી પ્રસન્ન રહે તે કરતાં વધારે ઉદાસીન તેણીએ રહેવું જોઇએ. જે વિધવાઓ આ સિદ્ધાંતમા વિશ્વાસ રાખે છે, અને સ્વેચ્છાપુર્વક પોતાનું જીવન સર્વથા ત્યાગમય બનાવી, સેવા કાર્યમા જોડાઇ જાય છે તે અતે અગ્નિમા તપાવેલા સોનાની જેમ પ્રકાશિત થાય છે......કુટુંબના વૃદ્ધ પુરૂષની વિધવાને પ્રેમ અને આદર મળે છે, એટલુંજ નહિ, પણ અધિકાર અને શક્તિનું સ્થાન પણ મળે છે. કુમળી વયની વિધવાને નિસદેહ આવો અધિકાર મળતો નથી, તો પણ ઇચ્છાથી કે અનિચ્છાથી એટલું કામ તો કરવુંજ પડે છે. જે સ્ત્રીઓ સતી શિ(ર)

(૧) મુસલમાનો, શીખ લોકો, પહાડી જાતિઓ અને બધીજ નીચ જાતિઓમા વિધવા વિવાહની પ્રથા ચાલુ છે જાટ લોકોની વિધવાઓને ઉત્તરાધિકારની રક્ષાને લીધે પોતાના દીઅેરો સાથે વિવાહ કરવાજ પડે છે

(૨) જે વિધવાઓને મોટા છોકરાઓ હોય અને જેની ઉંમર મોટી હોય તેઓ ગૃહ કારભારમા ક્રિયાત્મક રૂપે પોતના ગૃહમા શાસન ચલાવે છે

(૩) આ પ્રમાણે ફક્ત ઉંચી અને મધ્યમ શ્રેણીની જાતિઓમા વિધવાઓની નાની સંખ્યા રહી જાય છે, કે જેઓ પુનર્વિવાહ કરી શકતી નથી તેમાં પણ જેઓ નિર્ધન હોય સબંધી વગરની હોય, અથવા તો જેના પર કોઇને દયા કે પ્રેમ ન હોય, તેઓનીજ દશા શોચનીય છે આવી સ્થિતિ કોઇ વારજ ઉપસ્થિત થાય છે

(૪) તેવી સ્થિતિમાં પણ નીચલા લેખ પરથી જણાશે કે તેઓનું દુખ ઓછું થાય છે

(અ) વિવાહ બંધનના પવિત્ર આદર્શથી, સ્વર્ગમાં પતિને મળવાની આશાથી, તેવી યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવા સાર તેણી તપશ્ચર્યાથી જીવન વ્યતીત કરે છે, જેવું કે પથારી છોડી તેણી જમીન પર સુએ છે વગેરે, એ બધી તપશ્ચર્યાઓ એવી છે, કે જેને લીધે વિધવાઓના ચરિત્ર ઉચ્ચ અને દ્રઢ બને છે

(ब) જે વિધવા પોતાના કર્મ અને આચરણથી મૃત-પતિને માટે આંતરીક શોક પ્રગટ કરે છે, તેની તરફ સમાજ માનથી જુએ છે

(क) પતિના મૃત્યુ પછી પિતાના કુટુંબની સહાનુભૂતિ તેને મળે છે, અને ઘણું ખરું તેણી પિતાના ઘરમા બાકીનું જીવન વ્યતીત કરે છે

(ड) પતિના તેરમાને દિવસે તેણીના નિભાવને માટે ઉદાર સગવડ કરી આપવામાં આવે છે

આ નિયમ ગમે તેવો હોય તો પણ વિધવાને ચિંતામાંથી મુક્ત કરે છે. તેણીને સંતાન હોય તો તેના શિક્ષણ વગેરેની પણ ગોઠવણ કરી અપાય છે.

ઉપર લખેલું વર્ણન તદ્દન સત્ય છે જ્યારે હું વકીલાત કરતો હતો ત્યારે, તેમજ વ્યકિતગત રીતે પણ મને આવી ઘણી બાબતોનો પરિચય થયો છે. મારા પોતાના સ્વાનુભવ પરથી એ બધી વાતો હું મારી રીતે જાણું છું. નીચે આલેખેલું મીસ મેયોનું વર્ણન તદ્દન અતિશયોકિત-ભરેલું તેમજ પૈશાચિક છે —

"કાયદેસર તેણીને પતિની મિલ્કતમાં કાંઇ હક ન હોવાને સબબે તેણીના પતિના મૃત્યુ પછી, તેના પતિના ગૃહમાં ઉપર કહી તે શરતોને અનુસરી તેણીને રહેવા દે છે. તે શરતો પ્રમાણે રહેવા તેણી નાકબુલ કરે તો તેણીને કાઢી મુકવામાં આવે છે તેમ થતાં તેણીને ભિક્ષા માગી જીવન વ્યતીત કરવું પડે છે, અથવા તો તેણી ઘણીવાર વેસ્યાવૃત્તિથી કાળ નિર્ગમન કરે છે, બલ્કે તેવી વૃત્તિથીજ જીવે છે. તેનું ચિથરેહાલ ગંદુ સ્વરૂપ, બોડકું માથું, દુખી જીંદગી ગુજારવાથી મ્લાન અને ફીકું મુખ, ટોળ બાંધી મંદિરોમાં અગર તો જાત્રાના ધામમાં આપણા જોવામાં આવે છે. કે જ્યા મકી ચોખાના દાન ઉપર

જ્યેષ્ઠ કન્યાને તેઓ મંદિરમાંજ સમર્પણ કરે છે. આ પ્રમાણે જે કન્યાઓને દેવાર્પણ કરવામાં આવે છે, તેઓ પોતાનું કાર્ય શરૂ કરે તે પહેલાં, કાંતો દેવની મુર્તિ અગર તો કટાર સાથે પોતાનાં લગ્ન કરી નાંખે છે. તે પરથી એમ માલમ પડે છે કે તેઓ હરહંમેશ નહિ તો ઘણીવાર દેવતાની સ્ત્રીઓ તરીકે ઓળખાય છે.

દક્ષિણ હિંદમાં ચારે તરફ ફેલાયલી વણકરની કૈકોલિન નામની એક જાતિમાં એવી પ્રથા છે, કે દરેક કુટુંબમાંથી ઓછામાં ઓછી એક કન્યા તો સેવાને માટે અનિવાર્ય રૂપે ભેટ કરવામાં આવે છે. કોઇમ્બ તુરમાં એવી બાલિકાના મંદિર પ્રવેશના અવસર પર જે ધાર્મિક ક્રિયા કરવામાં આવે છે, તેમાં એક પ્રકારના વિવાહ સંસ્કારનો સમાવેશ

જે દેવ પ્રધાન હોય તેની સાથે લગ્ન કરવામાં આવે છે પછીથી તેણીને દેવતાની પત્નિ તરીકે ગણવામાં આવે છે. અને જેમ એક વિવાહીતા સ્ત્રી પોતાના પતિની સેવા અને પરિચર્યામા નિયમાનુકુલ અને ગંભીરતાપુર્વક પોતાનું બાકીનું આયુષ્ય ગાળે, તેજ પ્રમાણે જે દેવની સાથે તેણી પરણે છે તેને પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કરે છે. એવા બધા ગુણોથી યુક્ત હોઇ દેવદાસીનું જીવન નિશ્ચય પવિત્ર અને કલંક રહીત હતું. વર્તમાન સમયમા પણ તેણીનું ભરણ પોષણ મંદિર તરફથીજ કરવામા આવે છે મંદિરોના ઉત્સવોના સમયમા તેણી વ્રત ઉપવાસ કરે છે અપામરાગમ સમારોહના સંબંધમાં સાત દિવસના ઉપવાસ તેણી કરે છે તે પુરાવા રૂપે તેનું ઉદાહરણ છે તે ઉપવાસના સમયમા તેણીને કઠણ સંયમ પાળવો પડે છે તેણી ફક્ત એકજ વાર મંદિરની અંદર ભોજન કરે છે. તાત્પર્ય એટલુંજ કે ઓછામાં ઓછા સાત દિવસ તેણીને પોતાનું જીવન એવી રીતે પસાર કરવું પડે છે. કે જેવું જીવન તેણીએ અંતપયંત ગુજારવું જોઇએ. તેણીના કેટલાક દૈનિક કાર્યો ઘણાં મનોરંજક છે. સંધ્યા સમયની આરતીને વખતે તેણી તેમા સામેલ થાય છે દેવતાઓનાં સ્તુતિગાન કરે છે. તેની સન્મુખ નાચ કરે છે, અને જ્યારે વરઘોડો કાઢવામા આવે સારે દીવો લઇ આગળ ચાલે છે. વરઘોડો ઉતરે કે પછી "જયદેવ ગોવિંદ"ના એક બે ગીત ગાય છે, પછીથી દેવતાનાં શયન માટે, મંત્ર ભણે છે. એટલેથી તેણીનું રાત્રીનું કામ સમાપ્ત થાય છે. જ્યારે તેણીનું

પુજારી તેની સેવા કરવા આવે છે, અને મૃત્યુ પછી પણ કેટલીક ક્રિયાઓ કરી તેણીના શરીરને કેસરનો લેપ કરવામા આવે છે."

પ્રિય વાચક તું પોતે વિચાર કરી લે, કે મીસ મેયોનો એગ્રર "ગોડ્ડનબાઉ"થી ભિન્ન નથી શું ?

દેવદાસીઓની પ્રથા નિન્દ્ય અને પૈશાચિક પ્રથા છે, અને તેને માટે પ્રત્યેક દક્ષિણ દેશવાસી હિન્દુને શરમાવા જેવું છે પરંતુ એટલું યાદ રાખવું જોઇએ કે દક્ષિણ પ્રાંતોની બહાર કોઇ એ પ્રથાથી જાણીતું નથી મીસ મેયોએ કહ્યું છે કે 'દેશના કેટલાક ભાગોમા એ પ્રથા પ્રચલિત છે, તે વાત માત્ર ભ્રમમુલક અને જુદી છે દક્ષિણ પ્રાંતમા પણ મલબાર જેવા ખંડમા એ વાત કોઇ જાણતું નથી એમ કહેવું કે "પાંચ વર્ષની ઉંમરમા તેણી પુજારીની વેશ્યા બને છે" તે વાત સ્પષ્ટ રીતે અતિશયોક્તિ ભરેલી છે એ પ્રથામા નિંદવા લાયક છે, તે એટલુંજ છે કે તેમા સ્ત્રીઓને મંદિરો સાથે સબંધ રાખેલો હોય છે દક્ષિણ હિંદમા કેટલાએક એવા મંદિરો છે, કે જેના સંચાલકો પુજારીઓ છે, અને જેને આપણે વેશ્યાગૃહ કહીએ તો ચાલે. યુરોપમા કેટલાક દેવળો અને મઠો એવાજ હતા, અને તે

કોઇ રીતે અનુચિત નથી

ધર્મા ગેરિકમેને પોતાના એક પુસ્તકમાં ઉપર લખેલા સેંજરનાં વાકયો ટાંકીને તેના ઉપર નીચે પ્રમાણે ટિપ્પણ કર્યું છે:—

"વર્તમાન સમયમાં એ હિંદમાં અને દેવળોમાં ઘણી સાવધા- નીથી કામ કાઢી લેવામાં આવે છે. ઉઘાડું છોગ તેઓ વેશ્યા પાસે દાન માગતા નથી, પણ તે ટ્રિનિટી ચર્ચ (દેવળ)ની માફક વ્યાપાર કરવાનું વધારે સંભવિત માને છે. જેઓ વેશ્યાવૃત્તિદ્વારા જીવન વ્યતીત કરે છે, તેઓ પાસેથી મૃત્યુ શય્યા પર પડેલા હોય તે વખતે, ભારેમાં ભારે દાન લેવામાં આવે છે. આ એક દાખલો ઉદાહરણરૂપે આપ્યો છે."

બુરામાં બુરી પરિસ્થિતિની કલ્પના કરતાં દક્ષિણ હિંદમાં જે સ્થિતિ છે તેની સરખામણી યુરોપની સાથે કોઇપણ રીતે ચઢતી ઉતરતી નથી. એક મહાન દ્વિપકલ્પ કે જેમા ૩૧૫૦૦૦૦૦૦ આત્માઓ વસે છે, તેનું દેવદાસી જેવા સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રથી નિરીક્ષણ કરી, આખી પ્રજાના ચરિત્ર પર જે આક્ષેપ કરવામાં આવ્યો છે તે, કોઇપણ ન્યાય પરક છે એમ નહિ કહી શકે

પણ તે બધી કુપ્રથાઓને ચાલુ રાખવામાં પોતાની દૃઢ ભક્તિ ધરાવે છે.

પ્રકરણ ૧૭.

વગર પૈસે શિક્ષણ.

મીસ મેયોને ખબર હશેજ કે બીજા દેશોમાં સરકારી શાળાઓમા મફત કેળવણી આપવામાં આવે છે, પણ હિંદમા દરેક સરકારી શાળામાં પ્રત્યેક વિદ્યાર્થી પાસે ફી લેવામાં આવે છે.

મધર ઇંડિઆના ૧૨૯ અને ૧૩૦ મા પાનાઓમાં નીચે લખેલી બીના તેણી પ્રકટ કરે છે —

સાધારણ રીતે હિંદુસ્તાનમાં પ્રત્યેક ધનવાન માણસ પોતાના હૃદયમાં એમ સમજે છે, કે જો પોતાની છોકરીઓને કેળવણી આપવી હોય તો તે માટે સરકારે મફત કેળવણી આપવાની સગવડ કરી આપવી જોઇએ.' મીસ મેયોએ પોતાના પુસ્તકમા જે બીજી બીનાઓ લખી કાઢી છે, તેવીજ આ વાત પણ છે તેમા મુશ્કેલી ફક્ત એટલીજ છે કે તેણીની સામાન્યોક્તિના પક્ષના બચાવમાં, કંઇપણ આધારભુત પ્રમાણ આપતી નથી લાહોરની કેટલીક કન્યા-પાઠશાળાઓ અને છાત્રાલયોની નિયમાવલી મારી પાસે છે, તેમાંથી ફી વગેરેનું વિવરણ હું નીચે આપું છું —

મહીલા ગવર્નમેન્ટ કોલેજ.

(શિષ્યોની સંખ્યા લગભગ ૬૦ ની છે. તેમાંની ૩૦ હોસ્ટેલ (છાત્રાલય)માં રહે છે)

ઇંટર મીડીએટ ફી ... ...રૂ. ૬૦) પ્રતિવર્ષ

ઇંટરમીડીએટમાં દાખલ થવાની ફી ...રૂ. ૨)

વિશ્વવિદ્યાલયમાં રજીસ્ટર કરવાની ફી ...રૂ. ૫)

ડીગ્રીની કક્ષા સુધીની ભણવાની ફી ...રૂા. ૧૪)
પ્રવેશ (બી. એ.) ફી ...રૂા. ૨)
વિશ્વ વિદ્યાલય બીજી ફી ...રૂા. ૩)

ઉપર જણાવેલી ફી ફક્ત દિવસના વિદ્યાર્થીઓ માટે છે.

હોસ્ટેલ (છાત્ર ધામ)માં રહેનારની ઉપર ગણાવી, તે ઉપરાંત પ્રત્યેક માસે રૂા. ૨૨) અને વાર્ષિક રૂા. ૨૬૪) આપવા પડે છે.

ધી સેક્રેડ હાર્ટ સ્કુલ

કવીન મેરી કોલેજ.

(આ એક નિશાળ છે, કે જેને ફક્ત માનની ખાતર કોલેજ કહેવામા આવે છે.)

પ્રવેશ ફી રૂ. ૧૦)
છાત્રાલયની ફી રૂ. ૪૦) થી શરૂ.
દિવસના વિદ્યાર્થીઓ માટે.
માધ્યમિકથી નીચેના વર્ગો માટે માસિક ફી રૂ. ૫)
માધ્યમિક અને ઉચ્ચ વર્ગો માટે માસિક ફી રૂ. ૧૦)

કીનીયાર્ડ કોલેજ નામની એક બીજી કોલેજ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ઘણી ભારે છે. તે કોલેજમાં છાત્રાવાસમા રહેતા ૧૩૦ વિદ્યાર્થી અને બહારના ૧૨૦ વિદ્યાર્થીઓ છે.

ખરી રીતે કોઇપણ વ્યક્તિ કે જેને હિંદુસ્તાનની સ્થિતિનો પરિચય હોય, તે એમ હઠ કરી નેજ કહે, કે ધનવાન ભારતવાસીઓ પોતાની બાલિકાઓને માટે મફત શિક્ષણ મેળવવાની આશા રાખે છે. તેમજ શિક્ષણ પાછળ દ્રવ્યનો વ્યય કરવા તૈયાર નથી. આવો આરોપ સાવ જુઠો અને પ્રમાણ રહીત છે.

મધર. ઇંડિઆના, ૧૩૨ મા પાને મીસ મેયો લાહોરની વિક્ટો–

પ્રિય લાલા બ્રજપતરાયજી,

આપનો વિક્ટોરિઆ ગ ર્મ સ્કુલ લાહોરના સ બધનો પત્ર મ ો એ સ્કુલને સરકારે પોતાના અધિકારમા લીધી, અને તેને પ્રાતિક રૂપ આપ્યુ, તે પહેલા એટલે ઇ સ ૧૮૮૭ થી ૧૯૧૪ સુધી તે શાળાના મ ત્રી તરીકે હું હતો તે દરમિઆન તે સ્કુલને આર્થિક સહાય નથી મળી ઇગ્લાડથી, કે હુરે પન કોઇપણ દેશ તરફથી

પ ન્જાબ એસોસિએશન–પ્રાતિક સરકારની સહાયતા (વાર્ષિક આટ) તેમજ રજવાડા તથા જનસમુહ તર થી મળતા દાન તથા થાપણુની આ વકમાથી તેનો નિભાવ થતો હતે

લાહોર	આપનો પ્રેમી, કે. પી. થાપર.

ઉપરની વાતથી મીસ મેયો પર બ જુ જુઠાણુ કોમાય છે

પ્રકરણ ૧૮.

પાશ્ચાત્યોની કામોત્તેજના.

હિ દુઓના વિષયભોગ સ બધી કલ્પિત પાપાચારોનુ વિસ્તારથી વર્ણન કરવામા મીસ મેયોને વિચિત્ર આનદ આવે છે સમસ્ત ચ ચળ પત્રકારો જાણે છે, કે કેવી જાતની કથાઓ થી રસ ઉત્પન્ન થાય એવા પુ તકનો ઉદ્દેશ એજ હોય છે કે એક તરફથી જનસમાજ, ગમ'— એ પ્રકારની મિશ્રીત મિઠાઇ— ચુસતા જાય, અને તેવા પુસ્તકો વાચતા જાય અમેરિકામા ઘણીએ પુસ્તકોના દુકાન પર એવો ગમ' રાખવામા આવે છે અને ખુબ વેચાય પણ છે મીસ મેયોએ પોતે જાતે જેની શોધ' કરી છે તે ફકત હિંદુ ના જીવનમાં વિષય ભોગ સબધી છે તેણીએ સરકારી અહેવાલો પરથી જે જે

ખ્યાલો આપ્યાં છે, તેમાંથી કોઇપણ વાત સિદ્ધ થઇ શકતી નથી, અને એ અહેવાલો સન્મનને યોગ્ય છે પણ નહિ. તેમાંનું એક પણ માર્ગમાં સાધક નથી, ભલે પછી તેણી એ બે ડુઓઇસનાં ટાંચણો તરફ આર્મીની લાગણીથી જોતી હોય તેણીએ મુખ્યત્વે સાંભળેલી વતોને મહત્વ આપ્યું છે.—કોઇ કોઇ વખત પોતાની મનોદ્દભવ કલ્પના-સૃષ્ટિને મહત્વ આપ્યું છે કેટલાક ટાંચણો તો એવાં ટાંક્યા છે, કે તે તદ્દન વ્યર્થ અને નકામાં પ્રતીત થાય છે. આટલું તો સિદ્ધ છે કે તેણી એક 'સાહસિક' સ્ત્રી છે તેણીના પુસ્તક સાથે સહાનભૂતિ બતાવનાર એક અંગ્રેજ સમાલોચકે અમને એવું કંઇક સુચવ્યું પણ છે તેણી સમસ્ત હિંદુ પ્રજા માટે સામાન્યોકિત કરતાં જરાએ અચકાતી નથી, તેણીને કીચડમા લોટવાનું બહુ પસંદ પડે છે, ભલે તે કીચડ ખરેખર આયોજ હોય કે કાલ્પનિક હોય.

આમ હોવા છતાં તેણીની પુસ્તક રચનામાંના હિંદુ વિષયભાન સંબંધના ઉલ્લેખ વિષે ટુંકાણમાજ જવાબ આપી આપણે મન ધારણ કરી શકતા નથી, કારણ તેણીના તર્કનું અસંત મહત્વપુર્ણ અંગ એજ છે, અને જે લોકો હિંદુ જાતિઓની વિરૂદ્ધ મિથ્યા દોષારોપણ રૂપી આંદોલન કરી રહ્યા છે, તેઓ એ વાતને ઘણું ગાંભીર્ય આપે છે.

ગણીએ તો પણ પાશ્ચાત્ય દેશો કરતાં હિંદ, આ બાબતમાં જરાએ ચઢતો કે ઉતરતો નહિ જણાય.

કિવદંતીઓથી રસદાર અને ઇંદ્રિયોત્તજક વાચવનું મળે, પણ ગંભીરતાથી વિચાર કરનારાઓ એવા કથનોને આધારભુત નજ ગણી શકે.

કલ્પના કરો કે કોઇ એક અજાણ્યું માણસ હિંદુસ્તાન જેવા એક વિશાળ ખંડ પર આવે, કે જેમાં ત્રીસ કરોડ માણુસની વસ્તી છે, અને જેના જુદાજુદા ભાગોમ જુદાજુદા રીતરિવાજો છે, અનેક ભાષાઓ બોલાય છે, અને જેમાની એક પણ ભાષાનું જ્ઞાન તેવા માણુસને નથી. તે માણુસ જો બાર મહીનામાં ચારે તરફ ફરી વળી યાત્રા પુરી કરી પુસ્તક લખવા બેસી જાય, અને લોકોના જીવન કે જેનું ખરું તત્વ અનુભવથીજ જાણી શકાય, તે પર કાલ્પનિક પુરાવાનો પાયો રચી ચણતર ચણે, તેમજ પોતાના અલ્પ સ્વાનુભવો' પરથી તેમજ 'બેધડક' રીતે સમસ્ત દેશને માટે ઘાતક સામાન્યોક્તિ કરે, ખરે, તેવા કાર્યને માટે 'સાહસ'ની જરૂર નથી, એમ કોણ કહી શકે? ઉપર જણાવેલા 'સાહસો'મા ખોટા ટાંકણો આપવાની તેમજ નનામી વ્યક્તિઓના મુખમાં મૂકેલા કાલ્પનિક સંવાદોનો ઉમેરો કરીએ તો ખરેખર વાચનાર તેણીના પુસ્તકનું શું મુલ્ય છે તે આંકી શકે.

દષ્ટિથી સરખામણી પાશ્ચાત્ય દેશો સાથે આપણે કરવાની રહી પણ સાંભળેલી વાતો પર અમે આધાર રાખીશું નહિ તેના આધાર રૂપે પાશ્ચાત્ય વૈજ્ઞાનિક લેખકો તથા નિરીક્ષકોના પ્રમાણ અમે આપીશું

આ કાર્ય શરૂ કરતા પહેલા આટલો તો સ્વીકાર અમે કરી જ લઇએ છીએ, કે હિંદુસ્તાનમાં બાળલગ્નની પ્રથાથી શારિરીક દુર્બળતા તથા કામોત્તેજના આવે છે અને વિષયભોગની પ્રવૃત્તિને ઉત્તેજન મળે છે એ વાત આગલા પ્રકરણમા અમે બતાવી ગયા છીએ મીસ મેયોએ જે જે કહ્યું છે, તેમા ભયકર દ્વેષપૂર્ણ અતિશયોક્તિ છે તેનો વિચાર આપણે પાછલા પ્રકરણમા કરી ચુક્યા છીએ એટલુ તો ખરૂ જ છે કે હિંદમા બાળલગ્નનો કુપ્રથાનુ અસ્તિત્વ તો છેજ

ઉપર જણાવેલા એક દુષણ સિવાય હિંદુસ્તાનના એક પણ નીતિ અને સ્થિતિ તે વિષયમા એવી નથી, કે જે પાશ્ચાત્ય દેશથી ઉતરતી હોય અને જેમા અતિશય કામોત્તેજનાનો આવિર્ભાવ હોય ખરૂ કહીએ તો એક પગનો જોડો બીજા પગમા પહેરાવી દીધા છે વર્તમાન ઔદ્યોગિક અને રહેવના ધરોની સ્થિતિ અને તેથી ઉત્પન્ન થતી કામોત્તેજના, મોટા મોટા શહેરોના વ્યાપારિક સઘોમા વ્યાપારિક દ્રષ્ટિથી ઉત્પન્ન થતી દુર્વાસનાઓ વગેરે, એ બધાના તુલનાથી પાશ્ચાત્ય દેશોમાં જેટલી કામોત્તેજના છે, તેનુ અસ્તિત્વ અને કપના કરણી પણ હિંદમા નથી

પાશ્ચાત્ય દેશોમા વિવાહ પહેલા અને વિવાહ પછી વિષયવાસના તૃપ્ત કરવાનાં જેટલા સાધનો છે, તેટલા હિંદમા મુશ્કેલીથી મળી શકે તેમ છે પાશ્ચાત્ય દેશોમા, ભલેને બાળવિવાહ ન હોય તો પણ બાલ્યાવસ્થામા વિષય વાસના અને સ્ત્રી-પુરુષના સભોગ સબધીના બધા અનુભવો થઇ જાય છે. સાધારણ રીતે હિંદમા બાળવિવાહનો અર્થ એ નથી, કે તેટલી વયમાં તેઓ સભોગ કરવા મંડી પડે, ઉલટું લગ્ન પહેલાં સભોગથી બચાવી લેવામા ઠીકઠીક સહાનુ-

તિ ભગી શકે છે આપણા રિવાજની વિરૂદ્ધ પાશ્ચાત્ય દેશોમા
પય-ભોગ સબધી વાતો પર સ્વતત્રતાથી વાતો કરનારા લોકો,
ત્રી તે વિચાર બનમેસનો હેય કે ન હોય તો પણ લગ્ન ગ્રથીથી
ધાયા પહેલા વિષયભોગ કરી અનુભવ લેવા સલાહ આપે છે 'સ્વતત્ર
વાહના સગઠનો'નો રિવાજ કેવળ સ્વતત્ર વિચારકોમાજ પરિમિત
એવો છે એમ નથી આવા સગઠનો હેવેલોક એલીસ કહે છે તેમ
'આડના મોટા ભાગમા અને ગામોમા દ્રષ્ટિગોચર થાય છે.' એ
ખક આગળ લખતા કહે છે, કે કેટલાક દેશોમા આ પ્રથા એટલી
ધી સર્વમાન્ય થઇ પડી છે, કે સ્ત્રી લગ્ન ગ્રથીથી બધાયા પહેલા
ભોગ સબધ સ્થાપિત કરી લે છે કોઇ કેઇવાર એમ પણ બને
કે પોતાને અનુકુળ પતિ મળે તે પહેલાં તેણી ઘણા પુરૂષો સાથે
વય-ભોગ કરી ચુકે છે એ પ્રમાણે ઓક્ફોર્ડ શાયરના કેટલાક ભાગમા
એટલે સુધીનો રિવાજ છે કે એમ તતી ઉપન્ન થવાને સમય
આવે ત્યારેજ તેણી લગ્નગ્રથીથી બધાય છે એનુ બીજુ પ્રમાણ
આપી સ્વીડન દેશના સબધમા એલીસ લખે છે, કે ત્યાંના લોકો મોટે
ભાગે વિવાહીત જીવન એજ પ્રમાણે શરૂ કરે છે એ વ્યવસ્થાને
પ્રશસ્ય બતાવવામા આવે છે અને કહે છે કે વિવાહ પહેલા
એટલી સ્વતત્રતા હતી તે અગ્ર્ય વિવાહ પછી વૈવાહીક પવિત્રતા
ઉત્તમ બને છે ડેન્માર્કમા કાયદેસર લગ્નગ્રથીથી બધાયા પહેલાં
સ્ત્રીઓ અનેક ગર્ભધારણ કરી ચુકી હોય છે'

સાચી વાત તો એજ છે કે યુરોપમાં જ્યાં જ્યા ટયુટોનિક
જાતિના વશજો છે આ આવા સ્વતત્ર સબધોની પ્રથા ઘણા પ્રાચીન
કાળથી ચાલતી આવી છે અને ઉત્તરોત્તર સારી રીતે સ્થાપિત થતી
રહી છે એજ લેખક આગળ લખતા કહે છે કે જર્મનિમા અનુચિત

વિષયભોગ અને સમાજ' એડ્-એ-ડેવીસ
ફીલડિલ્ફીઆ ૧૯૨૧ પા. ૩૮૦

સંબંધોથી ઉત્પન્ન થએલા બાળકોની સંખ્યા ૧૭ ટકા જેટલી છે... અને કેટલાંક શહેરોમા તેથી પણ વધારે છે. તેમજ અડધા ઉપરાંત વિવાહિતા સ્ત્રીઓ પરણ્યા પહેલા ગર્ભધારણ કરી ચુકી હોય છે, આ પ્રમાણે બર્લીનમાં જે છોકરાંઓ જન્મે છે, તેમાના ૪૦ ટકા તો પરણ્યા પહેલાંજ જન્મેલાં હોય છે. પણ પ્રાંતોમાં (કે જ્યાં અનુચિત સંબંધોથી ઉત્પન્ન થએલાં બાળકોની સંખ્યા મુકાબલે ઓછી હોય છે) તો પણ ગર્ભવાન થયા પછીથી થએલાં લગ્નોની સંખ્યા, બર્લીન શહેર કરતાં વધારે હોય છે. જર્મનીના પ્રાંતોમાં આ બાબતની તપાસ એક કમિટિદ્વારા કરવામાં આવી હતી કેટલાક વર્ષ થયાં તેનો અહેવાલ બે પુસ્તકોદ્વારા પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે. આ પુસ્તકોમા જર્મનીના ઇંદ્રિયગત ધર્માચરણ વિષે ખુબ ચર્ચા માલમ પડે છે હેનોવર શહેરના સંબંધમાં આ ગ્રંથમાં લખ્યું છે, કે વિવાહ થયા પહેલા પરસ્પર સહવાસ કરવાની પ્રથાનો ઉલ્લેખ છે. એક બીજાની પરીક્ષા કરવા માટે સહવાસ આવશ્યક સમજવામાં આવે છે. કારણકે થેલામાં બાંધેલું સુવર ખરીદવાનું કોઇ પસંદ નથી કરતું.'

સેકસનીના એક જર્મન પાદરીએ કહ્યું હતું, કે 'આ દેશમા અજમાયેશ કર્યા વગર કોઇ એક પાઇની ચલમ પણ ખરીદ કરતું નથી.' બીજા જીલ્લા અને રાજ્યો માટે પણ એવીજ વાતો કહેવામાં આવે છે 'કાયદા પ્રમાણે લગ્નગ્રંથીથી બંધાએલી સ્ત્રીઓમાં અક્ષતયોની કુમારિકાઓની સંખ્યા વધારે નથી હોતી. (આ વાત વિશેષે કરીને ગ્રેટ બ્રિટનના સંબંધમાં કહેવામા આવી છે) પણ આ બધી વાતો વૈવાહીક પવિત્રતાને અનુકુળ સમજવામાં આવે છે

આ વાત માનવી એ યોગ્ય છે કે નહિ, અથવા તો સ્વતંત્ર વિચારકોની સંમતિ શ્રેષ્ઠ છે, કે મહાશિરોની, એ પ્રશ્ન આપણા વિષયની બહારનો છે. આપણા વિષયને બંધબેસતી આવે તે વાત એટલીજ કે જ્યારે હિંદમાં વિષયભોગ સંબંધ, લગ્ન પછી ઘણા કાળ પછી શરૂ

કરવામાં આવે છે, ત્યારે પાશ્ચાત્ય દેશોમાં લગ્ન પહેલા સંભોગ–સુખની અનુભવ થઇ જાય છે. હિંદુસ્તાન અને પાશ્ચાત્ય દેશોની લગ્નની વય નક્કી કરવાની તુલના કરતી વખત ઉપર જણાવેલી વાત ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે.

આ નિષ્કર્ષ, એલીસના નિરીક્ષણમાં પણ આપણને મળી આવે છે —

'નિયમાનુસાર લગ્ન કરવાની અવધિમાં વૃદ્ધિ થતી જાય છે, તેથી ઉપર જણાવેલી વાત સિદ્ધ થાય છે, એટલું નહિ પણ સ્વચ્છંદ સબંધો બંધાયા પહેલા તે ઉપરાત, ક્ષમ્ય અને અક્ષમ્ય બધાજ પ્રકારના અનુચિત સંબંધોની સાર્વત્રિક વૃદ્ધિ પ્રકટ થાય છે.

* * * *

જેઓ પોતે પવિત્ર હોય તેઓ બીજા પર દોષ મુકે તો તે ઠીક કહેવાય. મીસ મેયોને જો કંઇ રાજનૈતિક સ્વાર્થ નહિ હોત, તો તેણી અમેરિકામા રહી બાલક–બાલિકાઓની કામ વિષયક વાતો પર ધ્યાન આપી પોતાના દેશની સારી સેવા બજાવી શકી હોત. અમેરિકના એક સાચા અને ઉત્સાહી સુધારક શ્રીયુત બેન લીન્ડસે કે જેઓ બાળકોની અદાલતમા ૨૫ વર્ષ સુધી ન્યાયાધીશ તરીકે હતા તેણે જે ઘટસ્ફોટ કર્યો છે, તે વાચ્યા પછી સારૂં ચિત્ર દ્રષ્ટિગોચર થતુ નથી, પણ લીન્ડસેએ જે કંઇ લખ્યું છે, તે આમતેમની વાતો પરથી લખ્યુ નથી, પોતાના ન્યાયાધીશ તરીકેના ૨૫ વર્ષના અનુભવ પરથી સત્ય તારણો કાઢ્યાં છે. જજ લીડસેએ હાઇસ્કુલનાં બાળક–બાલિકાઓના જીવનમાંથી સામગ્રી લીધી છે. તે બાળક બાલિકાઓ જેવા તેવાં નહિ, પણ સુખી સંપન્ન કુટુંબનાં છે જજ લીન્ડસેને એટલી હદ સુધી કહેવું પડે છે, કે ખ્યાસાધારણ રીતે અમેરિકાની

---

*એલીસ ગ્રંથ. પા. ૩૬૮.

+રિવોલ્ટ ઓફ મોર્ડનયુથ. (જુવાનોને

બાળાઓ પરિપક્વ બુદ્ધિની થાય, તે પહેલા તેને કામોત્તેજનાનો અનુભવ થઇ જાય છે"

જજ લીન્ડસે કહે છે. કે "એવી સભાઓમા બાળક-બાલિકાઓના સંબંધમા પહેલી વાત તે એ છે કે જેટલી યુવક યુવતીઓ સાથે બેસી ખાણું ખાય છે, અથવા તો નાચમાં ભાગ લે છે, અથવા તો મોટર ગાડીઓમાં બેસી સહેલગાહ કરે છે, તેમાની ૯૦ ટકા તો એવી હોય છે, કે જેઓ આલિંગન અને ચુંબનમાં રસ લેતી હોય છે......ઉપર જણાવેલા ૯૦ ટકાના સંબંધમા જેટલા પ્રમાણો મળ્યાં છે, તે બધા એ વાતને પુષ્ટિ આપે એવા છે......કેટલીક બાળાઓ જે બાળકો સાથે નીકળે છે તેમને આલિંગનો વગર ચાલતુ નથી, અને જેટલા બાળકો આવી રોમાંચક ઉત્સુકતા માટે તત્પર હોય છે તેટલીજ તત્પર બાળાઓ પણ ને માટે હોય છે।"

આવી જાતના આલિંગન ચુંબન અને નાચ અત્યંત કામોદ્દીપક અને શરીરના તંતુઓ પર [illegible] એવી અસર કરે છે જજ મહાશય કહે છે, કે બાળાઓમ [illegible] તેનું સબંધી જેટલી બીમારીઓ તેમજ બીજી કેટલીક બીમારીઓ [illegible] ને છે તેનું કારણ ખાનગીમા તેઓ મને જણાવે છે તેમ [illegible] શંબ્યુ તેજ હોય છે આગળ લખતા તેઓશ્રી કહે છે, કે આ [illegible] પ્રકારના અર્ધ સંભોગનો પ્રભાવ બાળાઓના શરીર અને મન પર જેટલી બધી અસર કરે છે, કે જેટલી અસર પુર્ણ સંભોગ [illegible] શરીર પર થઇ શકે

પુર્ણું રીતે એ વાતમાં નિમગ્ન થઇ જનારા પણ થોડા નથી. "જેઓ આલિંગન અને ચુંબનથી શરૂઆત કરે છે, તેમાંનાં ૧૫ થી ૨૫ ટકા સીમા ઓળંગી જાય છે" ખરું જોતાં આનો અર્થ એ નથી થતો કે દરેક બાળાઓ છોકરાઓ સાથે આવો સંબંધ જોડી દે છે, પણ સત્ય વાત તો એજ છે કે એવી ઘટના ચાલ્યાંજ કરે છે આ દ્રશ્ય હાઇસ્કુલના છોકરાં છોકરીઓમા છે અને તે વાતની સત્યતાનું પરિવર્તન નથી કરી શકાતું.

જજ લીંડસેને માતાઓ સાથે ઘણું કામ પડતું હતું. કારણુ તેઓથી જજ હોવના સબબે બધીજ વિપરીત પરિસ્થિતિઓમા તેમની સંમતિ લેવાને તેઓ આવતી હતી. ડેનવરમાં સને ૧૯૨૦—૨૧ માં હાઇસ્કુલમા ભણનારી ઉંમરે પહોંચેલી '૭૬૯ બાળાએ ૫૨ યોની ભ્રંશ કરવા માટે કેસો ચલ્યા હતા.... - તેઓની ઉંમર ૧૪ થી ૧૭ વર્ષની હતી.'

ઉપર જણાવેલી ૮૬૯ બળાઓના મુકર્દમામાં લગભગ ૨૦૦૦ કેસોનો સમાવેશ થઇ શકે. તેનું કારણુ એજ કે દરેક છોકરાના પણ જવાબ લેવા પડતા હતા ને ઉપરાત તેઓના જાની મિત્રોનું એક ટોળું, કે જેમાંના મોટે ભાગે. એવા આનંદો અને અનુભવોમાં શાંત રસ લેનારા હતા આ પ્રમ ણે એ દુરાચાર એક બાલિકાથી બીજી અને એક બાળકથી બીજા બાળકમાં પ્રવર્તી રહેતો હતો. મેં એવી ઘણી માર્ગપ્રતિક્ષા કરી છે, કે જેથી એ દુરાચાર સુધારવા તેમજ તેની શોધ કરવા રસ્તો મળે; પણ એ એક એવી અંધારી ગુફા જેવી ઘટના છે, કે જેનો અંત નજ આવી શકે. તેથી તેના રહસ્યની શોધ કરતાં કરતા અન્વેશકોનું ધૈર્ય છુટી જાય છે."

બીજી પણુ ઘણી બાબતો છે, કે જેના પરથી જજ લીન્ડસે નીચે લખેલા અનુમાનો કાઢે છે.—

એક બાલિકાની વિષય-ભોગ સંબંધી અપરાધની ખટપટ જ્યાં ઉભી થાય છે, તેમાં ઘણી ખરી તો બચીજ જાય છે. દાખલા તરીકે હાઇસ્કુલમાં ભણાવવાને માટે યોગ્ય ઉમરે પહોંચેલી ૪૯૫ બાલિકાઓ (જો કે બધીજ હાઇસ્કુલમાં ન હતી) એ મને કહ્યું હતું, કે તેઓએ બાળકો સાથે વિષયસુખ અનુભવી લીધું હતું. પણ તેમાં ફક્ત ૨૫ જ ગર્ભવતી થઇ હતી. આવી રીતે ગણતાં સેંકડે પાંચ ટકા અથવા તો ૨૦માંથી એકનું પ્રમાણ કહેવાય. બીજી બાળાઓને ગર્ભાધાન થયું ન હતું. કેટલીક સારે નસીબે અને કેટલીક કૃત્રિમ ઉપાયોથી બચી. આવી રીતે કૃત્રિમ ઉપાયથી ગર્ભાધાન ન થવા દેવાના ઉપાયો બાળાઓ ખુબ સારી રીતે જાણે છે. સાધારણ લોકો સમજે તે કરતાં તેઓ તે વાતમાં વધારે નિષ્ણાત છે.

"એ વાત ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે, કે ઉપર જણાવેલી ૫૦૦ બાળાઓમાંની કું આપોઆપ કાંઇને કાંઇ કારણસર મારી પાસે આવી હતી. તેમાંની કેટલીક ગર્ભવતી હતી. કેટલીક રોગગ્રસ્ત હતી. કેટલીકને પશ્ચાતાપ થતો હતો. કેટલીક સલાહ પુછતી હતી. તે પ્રમાણે તેઓને મારી પાસે આવવાનું કંઇને કંઇ પ્રયોજન હતું. બીજું કારણ એ હતું કે મારી પાસે આવવામાં કોઇપણ પ્રકારની સહાયતાની અનિવાર્ય આવશ્યકતા તેઓને હતી. એવી સહાયતાની જરૂર ન હોત, તો તેઓ મારી પાસે નજ આવત. મારી પાસે જે બાળા આવી તેવી

એવો અભિપ્રાય છે, કે દરેક બાલિકા જે મારી પાસે આવે, તે પ્રતો ગર્ભિણી હોય, રોગગ્રસ્ત હોય, કે સુખ પ્રાપ્ત કરવાની શોધમાં હોય, પણ બીજી એવી ઘણીએ બાળાઓ હશે, અને જેની સ્થિતિ એવીજ હશે, કે જેઓ સંભોગના વિપરીત પરિણામમાંથી બચી હશે, તેમજ દરેક રીતે પોતે પોતાની વ્યવસ્થા કરવાને શક્તિમાન હશે. દાખલા તરીકે તેમાંથી સેંકડો ગર્ભપાત કરાવનારાની મદદ લે છે. આ ફક્ત મારું અનુમાનજ નથી, પણ એ વાત હું સારી રીતે જાણું છું.

જજ મહાશય વાંચનારને સાવધાન કરીને કહે છે, કે ઉપર જણાવેલી વાતમાં જરાએ અતિશયોક્તિ નથી, અને જે વાતનું વર્ણન કર્યું છે, તે ડેનવરને માટે આશ્ચર્યજનક નથી.

"હું આ અનુમાનોને ભોંય ભેગા કરવા ચહાતો નથી. જે નાનામાં નાનો આંકડો છે, તે પણ ભયંકર છે ગયા વર્ષે સન ૧૯૨૪ મા મારા હાથે ૧૦૦ અનુચિત સંબંધથી ગર્ભવતી થએલી બાળાઓ માટે વ્યવસ્થા કરવી પડી હતી. એમાની મોટા ભાગની માતાઓ તથા બાળકોની દેખરેખની સગવડ મારે કરવી પડી હતી. મોટે ભાગે બચ્ચાઓના પાલન–પોષણનો ભાર પણ મારે વહેવો પડયો હતો આમાંની દરેક બાળા મને સુચવતી હતી, કે 'શું તેઓએ મારી પાસે આવી બાળકને જન્મ આપવો વધારે ઉચિત છે, કે કોઇ ગર્ભ–પાત કરાવનાર પાસે જઇ ગર્ભપાત કરાવવો?"

વર્ષની સખ્યા વધારે હતી એ ૩૧૭ બાળાઓના જો બે વિભગ પાડવામાં આવે, તો તેમાં ૨૮૫ એવી જણાશે, કે જેઓ ૧૧-૧૨ અને ૧૩ વર્ષમા યુવતી થઇ ગઇ, અને ફક્ત ૨૮ એવી રહી કે જેને ૧૪-૧૫ અને ૧૬ વર્ષે યુવવસ્થા આવી"

પુર્વ જમનીના સબધમા હેવલોક એલીસ એક રિપોર્ટમાથી નીચે પ્રમાણે ટાચણ આપે છે*

"જ્યારે પુરૂષ સગ કરવાની આટલી પ્રવૃત્તિ બાળાઓમા છે, તેથી ઘણા લોકો દ્રઢતાથી એમ કહી શકે, કે કોઇપણ ૧૬ વર્ષની આલિમ અક્ષત-યોનીની રહેતી નથી, તો તેમા આશ્ચર્ય નહિ લાગે"

ઉપરના લેખનો અર્થ એટલોજ થઇ શકે, કે યુરોપીય દેશોમા ઘણીજ બાળાઓ ૧૬ વર્ષની વય પહેલાં યૌવન પ્રાપ્ત કરે છે અને મોટે ભાગે તેવી ઉમરે પહોંચ્યા પહેલા યૌવના થઇ જાય છે આપણે ઉપર વર્ણવી ગયા તેજ વાતો જજ મહાશય અમેરિકાની બાળાઓને ઉદ્દેશી લખે છે

* * * *

આ વિષય-વસનાથી ભરપુર વતવરણમા દામ્પત્ય પવિત્રતા કે સયમના સ્વરૂપમા સદાચારની ઉન્નતિની આશા કરવી તદ્દનજ અસ્થાને ગણાય મોટે ભાગે યુરોપીય લેખકોના મત પ્રમાણે 'એક વિવાહ-વૃત્ત' લુપ્ત ગાથાજ સમજવી એલીસ કહે છે કે 'ઇસાઇ ધર્મ' પાળનારા દેશોમાં જેટલી બહુ વિવહની પ્રથા પ્રચલિત છે તેટલી કોઇપણ બીજા દેશોમા નથી બહુ-વિવાહ કર્યા પછી તેમાથી છુટકારો જેટલી સહેલાઇથી તે દેશોમાં કરવામા આવે છે, તેવો સસારમા બીજા કોઇ દેશમાં નથી" સ્ટેપનહેરનુ મતવ્ય ઉપર જણાવ્યુ તે પ્રમાણેજ છે

---

*પુસ્તક ૫ નું ૩૮૭,
†તેજ પુસ્તક પાનું ૪૬૩

ઉપરથી જો આપણે તપાસીએ તો પાશ્ચાત્ય દેશોમા વિવાહની જે પ્રથા છે તે એક આનંદમય અને પુર્ણ-વિકસિત પ્રેમ-વિવાહની પ્રથા જણાશે. પણ મેક્સ નોરડુ જેવા વિદ્વાન કહે છે કે "તેવા લગ્નો અસત્ય લગ્નોજ છે" નોરડુનુ મતવ્ય એવું છે કે સેકડે ૭૫ ટકા લગ્ન ફક્ત 'સગવડને ખાતર" કરાએલા લગ્નો છે અને નહિ કે ખરા 'પ્રેમ લગ્નો" જોવાય. જોર્જ હર્થનુ ટાચણુ આપીને કહે છે કે તેવા લગ્નોની સખ્યા વધારે છે

પ્રોફેસર બ્રુનેના પ્રમાણ પર આધાર રાખી એલીમ એમ કહે છે ×"જેટલા 'વિષયભોગ-સબધો" થાય છે, તેમાના અર્ધા ઉપરના નિયમાનુસાર લગ્ન-સબધની બહારનાજ હોય છે' તે વાતથી આપણને જરાએ અશ્ચર્ય નજ થાય ઉપરની વાતોનો સ્વીકાર કરીને યુરોપના સ્વતત્ર-વિચારક લોકો વિવાહની અપેક્ષા નીચા દરજ્જાની ગણી વિષય સબધ સ્થાપિત કરવાને અને એવાજ બીજા પરસ્પરના સબધો જોડવાને સનદ આપી રહ્યા છે આવા ઉદાર સુધારકો આ વાતની લાનજ યુરોપ અને અમેરિકામા વિવહવિચ્છેદોનુ પ્રમાણ વધતુ જાય છે તેને પોતાની દલીલ રૂપ રજુ કરે છે

+એલીસ કહે છે કે આજકાલના સ્વેચ્છાનુસાર કરેલા સતાન ગ્રહીત વિવહો એજ બનાવ છે કે ધર્મ પ્રમાણે કરેલા લગ્નોથી અતિરિક્ત એવા સબધો મભવિત છે મીમીસ શ્રીમતી પારસનના મત પ્રમાણે આવા સ્વતત્ર-સબધના વિવહોએ, નિયમાનુસાર થતા લગ્નોનુ સ્થાન લઇ લીધુ છે"

પાશ્ચાત્ય દેશોના શહેરોમા વિષય-ભોગ વૈદ્યનિક રીતે, એક અસતત સુસ્થાપિત વ્યાપાર થઇ પડ્યો છે, કે જે ઉત્તરોત્તર વધતો જાય છે ફ્રાન્સના એ લેખક શ્રીયુત પોલ બ્યુરોએ -"સદ્વર્તનનુ

×તેજ પુસ્તક પાનુ ૩૭૭.

+એજ પુસ્તકનુ પાનુ ૩૭૭-૭૮.

દેવાળું" એ નામના પુસ્તકમાં આ વ્યવસ્થાનું ભયંકર રૂપ અને પ્રચા-રનું વર્ણન કર્યું છે. પેરીસના સંબંધ વિષે તેઓશ્રી જણાવે છે કે-

"મહાન વિગ્રહ થયો તે પહેલાં કેટલાક સમયથી એક એજન્સીની સ્થાપના થઇ હતી તેનો ઉદ્દેશ એ હતો, કે દરેક સ્ત્રી, તે ગમે તેવી સ્થિતિ અને દશામાં હોય, તેની આર્થિક સ્થિતિ ગમે તેવી હોય તેનો સ્વભાવ અને ધર્માચરણ ગમે તેવા હોય, તો પણ બનવા સંભોગને માટે દાખલ થઇ શકે છે.'

અથવા તે કોઇપણ પુરૂષ કે જેને બીજી સ્ત્રી સાથે સંબંધ કરવાની ઇચ્છા હેય તે ઉપર જણાવેલી એજન્સિ સાથે ફક્ત પત્ર-વ્યવહાર કર્યાથી તેનું કામ થઇ જાય છે. ફક્ત ખર્ચને માટે ૨૫ ફ્રાન્ક તેણે મોકલી આપવા, તેમજ જે સ્ત્રી સાથે તેને સંભોગ-સબંધ બાંધવાની ઇચ્છા હોય તેને તે કેટલું આપી શકશે, તે જણાવવું. તે એજન્સિ આ પ્રમાણે તે કામી પુરૂષનો સંદેશો તે સ્ત્રીને પહોંચાડે છે તેનો પ્રત્યુત્તર મળ્યા પછી તે પુરૂષને લખી દે છે, કે 'તમારે એ વિચાર હમણાં છોડી દેવો જોઇએ' અથવા તો આથી વિરૂદ્ધનો, એટલે કે સ્ત્રીની સંમતિનો જવાબ મળે, તો પુરૂષને જણાવે છે કે 'તમારી પ્રાર્થના ધન્યવાદ સાથે સ્વીકારાઇ છે.' મને એવી ખાત્રી થઇ છે કે બંને બાજુનો પત્ર-વ્યવહાર વાંચ્યાથી, અંદરથી ઘણું શીખવાનું મળે છે. ઉપર લખેલી વાતથી પેરીસની સંપૂર્ણ આર્થિક તેમજ સામાજીક આસારિક સ્થિતિનો પ્રસંશનીય પરિચય આપણને મળી જાય છે"

વ્યભિચાર વિરુદ્ધ' રાષ્ટ્રીય મહાસભા મળી હતી તેનો રિપોર્ટ 'લે બિલન ડી લા પ્રોનોગ્રાફી'માંથી ટાંચણ લઇ મી. બ્યુરો નીચે પ્રમાણે જણાવે છે.

"ઉપર જણાવેલો, ઉચ્ચ જાતિઓનો વ્યભિચારવ્યવસાયની સાથે સાથે, અનેક સસ્તા અને સુગમ ઉપાયો કામ કરી રહ્યા છે. એક ઠેકાણે દિવસના વખતમાં સાર્વજનિક નૃત્યશાળાઓમાં નાચનારીઓના નામની ચિઠ્ઠીઓ, લોટરીના સ્વરૂપે મુકાય છે. નાચનારીઓ સ્વેચ્છાએ પોતાની જાતને અર્પણ કરે છે દરેક પુરુષને દરેક ચિઠ્ઠી માટે દસ સેન્ટ આપવા પડે છે. જેના નામની ચિઠ્ઠી નીકળે છે, તે નાચનારી, તે રાતને માટે, તે પુરુષ સાથે તે સ્થાનમાં રહેવા બંધાય છે. પછીથી તે સ્થાનની કુંચી વગર પૈસે મળી જાય છે બીજા એક સ્થાન પર સંગીત-ભવનની મહીલાઓનું પ્રદર્શન કરવામાં આવે છે. તે સ્થાનનો સંચાલક જેવા આવનારાની બીડની સન્મુખ દરેકનું મુલ્ય આંકે છે. આવા મોદા મહીનાને માટે, દિવસને માટે અગર તો એક રાતને માટે કરવામાં આવે છે આ એક માનનું બજાર છે કે જેને 'સફેદ ગુલામોનો વેપાર' કહી શકાય."

૧૯૯ વિજ્ઞાપનાઓ હતી. **હિંદમાં જેવા પ્રકારનું જીવન ફક્ત વેશ્યાઓ અને દેવદાસીઓમાંજ પરિમિત છે, તેવું પશ્ચિમના સમાજમાં, પ્રમાણો સાથે આપણે કહી શકીએ કે, અત્યંત વિસ્તારમાં ફેલાએલું છે.** 'અર્ધ વેશ્યાની' વ્યાખ્યા જુવાન, ડુમા એક અચ્છા સાહિત્ય લેખક, નીચે પ્રમાણે કરે છે—

"એ બધી સ્ત્રીઓ પહેલેથીજ પદચ્યુત થઇ ચુકી હોય છે. અને એ કલંકના પ્રભાવને કમજોર કરવાના ઇરાદાથી જન સમાજમાં ભળે છે મારા સમાજની ઉત્પત્તિ, જેવી ઉત્પત્તિ, દેખાવ, ઢંગ, અને જે વાતો હોય છે, તે સર્વ તેઓમાં હોય છે. ફરક માત્ર એટલોજ હોય છે, કે તેવી કલંકિત સ્ત્રીઓ તે સમજમાની ગણાતી નથી. તેવીઓનો જુદો સમાજ હોય છે, કે જેને અમે 'ડેમી-મોણ્ડીનું' ઉપનામ આપીએ છીએ. આ ડેમી મોણ્ડીનો સમાજ પેરીસના સમુદ્રમા એક તરતા દ્વીપ જેવો છે દરેક સ્ત્રી કે જેનું અધ:પતન થયું હોય છે, અથવા નીકળી ગએલી જેવી હોય છે, તેને આ સમાજ આકર્ષી લે છે, અને તેનો સ્વીકાર પણ કરી લે છે......આ જમાનામા આ અનુચિત સમાજ પૂર્ણ રીતે વિકસિત થઇ ગયો છે અને નવજુવાનોને આ સમાજ અસંત પ્રિય થઇ રહ્યો છે. કારણ ઉચ્ચ જ્ઞાતિઓમાં પ્રેમ કરવાની જેટલી મુસ્કેલીઓ હોય છે તેટલી આ સમાજમાં હોતી નથી. તેમજ નીચ જ્ઞાતિઓમા પ્યાર જેટલો ખરચાળ નિવડે છે તેટલો તેમાં નથી નિવડતો."

બ્લોચ ટીકા કરતાં કહે છે, કે વર્તમાન સમયમાં ડેમી મોણ્ડીઓનું મુલ્ય બહુ વધી ગયું છે. "તેઓ ઉચ્ચ સ્થિતિના દશ હજાર માણસોની વેસ્યાઓ છે. અને આધુનિક જીવનની એક વિશેષતા છે" આ જમાનાના સમાજમાં આ અર્દ્ધ વેસ્યાઓના દળની વ્યાપકતાનું વર્ણન કરતાં બ્લોચ કહે છે, 'કે ગમે તો ઘોડાની સરતમાં જાઓ' પહેલી રાતના થીએટરમાં જાઓ, વિનોદને ખાતર સમુદ્ર તટપર જાઓ,

એન્ટીકાયોં તેમજ પુષ્પનાં ઉત્સવોમાં જાઓ. તો સર્વત્ર આવી અર્ધ-વેશ્યાઓનું સૈન્ય તમારી નજરે પડશે, તેમજ તે સમાજની સન્યાઓ સૌંદર્યમાં, દેખાવમાં, સંસ્કૃતિમાં, અને વાતચીતમાં ઉચ્ચ સમાજની મહીલાઓ કરતાં જરાએ ઉતરતી નહિ જણાય આગળ ચાલતા એ લોક કહે છે કે 'આવી અર્ધવેશ્યાઓ સર્વત્રિક જીવનમાં ઘણો અધિકાર ભોગવે છે અને આપણા યુગની મોટામા મોટી શક્તિ—સમાચાર પત્રોની શક્તિ—ની સાથે ડેમો મેડીઓનો ઘણો સારો સબંધ છે. જે પત્રકારો આવી અર્ધ વેશ્યાઓની સેવામાં રહે છે, તેને જ્યોર્જ ડાહયેન "પ્રેસે ફ્રી ડેલાઇન" કહે છે, કારણકે તેની લેખિનીનું મુલ્ય રૂપીઆઓથી નહિ, પણ સુસજ્જિત સ્થાનોમા પ્રેમાલિંગનોથી ચુકાવાય છે, કે જેને માટે મોટા મોટા લોકો તલસતા રહે છે"

રાષ્ટ્રરક્ષતા સંઘના મિ ડબ્યુ એ પુટ કહે છે, કે વર્તમાન લંડનની તુલના આજથી ૪૦ વર્ષ પહેલાના લંડન સાથે કરીએ તો એક પુરુષ મેદાનમાં ઉપાસના જેવી દેખાશે. પરંતુ આધુનિક અવસ્થા તદ્દન ખરાબ થઇ ગઇ છે. ઇ સ ૧૯૧૪ મા પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવતા ફ્રેડસનર કહે છે, કે ટ્રેફાલ્ગર સ્કવેર પાસે તેમજ તેમાંથી નીકળતી આજુબાજુની સડકો પર, ઓક્સફર્ડ સરકસમાં, રીજેન્ટ

આવા આવા વેશ્યાગૃહો ઘણું ખરું ચિકિત્સાભવનોના નામથી પોતાનું કામ કરે છે એમાં કામ કરવાના કમરા દરમિયાન કેટલીક નર્સો અને તેની સહાયક સ્ત્રીઓ હોય છે અને જો ઘરાક આમાની કોઈને પસંદ ન કરે, તો એ ગૃહો સાથે સંબંધ રાખનારી બીજી સ્ત્રીઓનાં ચિત્રો તેઓને બનાવવામાં આવે છે. ચિત્રો જોઈને ઘરાક જેને પસંદ કરે છે, તેને બોલાવી મંગાવાય છે આવા છૂપા વ્યભિચારે હમણા ઘણું ભયંકર રૂપ ધારણ કર્યું છે. 'શોપ આસિસ્ટંટ' નામક લેખથી આ પરિસ્થિતિ તેમજ નીચે લખેલા ફકરાથી જનતાને સાવધાન રહેવા સૂચવ્યું છે —

"દુકાનોમાં કામ કરનારી હજારો કુમારિકાઓની શું સ્થિતિ છે? તેણી અત્યંત અલ્પ કરમાયા પર કામ કરે છે એ દર્શાવો તો તેના આત્મા અને શરીરનું રક્ષણ કરવા પુરતો પણ હોતો નથી આવા પ્રકારનું કામ કરનારી જો કોઈ છોકરીઓ સારા ઘરોમાં રહેતી હોય તો નક્કી એનો અર્થ એજ, કે તેણે તેણીના માતાપિતાના વેતનમાંથી કંઈપણ આર્થિક સહાયતા મળતી હોવી જોઈએ પણ જે કુમારિકાને કોઈપણ મળ્યું ન હોય, અગર તો જેને જીવનસંગ્રામમાં તેના નિર્બળ સાધનો પર નિર્ભર રહેવું પડતું હોય, તેને આવી અન્યાયી પ્રતિસ્પર્ધામાં ઘણી લડાઈ વેઠવી પડે છે, તેમજ ઘણું ખરું શરમનું જીવન વ્યતીત કરવાને લીધે, વિવશ થવું પડે છે આ પ્રમાણે તેણીને પોતાનું જીવન ભારરૂપ લાગે છે. એ વાત તદ્દન સત્ય છે અને તેમાં જરાપણ અતિશયોક્તિ નથી. કોઈપણ માણસ જેને આપણા મોટા શહેરોની દુકાનનો અનુભવ હશે—તેને આ વાતનો સ્વીકાર કરેજ છૂટકો." જુવાન કુમારિકાઓને ઘણાં જોખમો ખેડવાં પડે છે તેમજ જે લોકો "સફેદ ગુલામનો વ્યાપાર કરી રહ્યા છે, તેના દુષ્ટ કૃત્યોને અવલંબી, આવી કુમારિકાઓને નોકર રાખનાર દુકાનદારો ઉપર પણ ઘણી જોખમદારી રહે છે સને ૧૯૧૭ માં બ્રિટિશ ગવર્નમેન્ટને આ

વાતનો સ્વીકાર કરવો પડયો, અને ટેલીફોન પર કામ કરતી કુમારિકાઓને આવો વ્યાપાર કરનારાઓથી સાવધાન રહેવાને માટે એક અસાધારણ વિજ્ઞપ્તિ પ્રકાશિત કરવી પડી. એ વિજ્ઞપ્તિની સાથે સાથે નીચે લખેલું ચોપાનીયું પણ વહેંચવું પડયું હતું. કે જેનો "માસ્ટર પ્રોબ્લેમ" નામના પુસ્તકમાંથી સવિસ્તર ઉતારો નીચે પ્રમાણે હતો:—

કન્યાઓને ચેતવણી.

પૂર્વં પ્રબોધનં પૂર્વં મન્નાહ તુલ્યં.*

કુમારિકાઓએ સડકો પર, દુકાનોમાં રેલ ગાડીઓમાં, રસ્તાના નિર્જન માર્ગોમાં, અથવા તો વિનોદના સ્થાનોમાં, અપરિચિત માણસો સાથે વાતચીત કરવી ન જોઇએ ભલે પછી તે પુરૂષ કે સ્ત્રી હોય.

કુમારિકાઓએ સરકારી પોલિસ, રેલ્વેના નોકરો અથવા તો ટપાલી સિવાય કોઇપણ માણસને રસ્તો પુછવો ન જોઇએ.

છોકરીઓએ કોઇપણ સડક પર એકલા ફરવું ન જોઇએ તેમજ ઉભા પણ ન જ રહેવું જોઇએ અને જો કોઇ અપરિચિત, એકાએક આવીને વાત કરવા લાગે—પુરૂષ અગર સ્ત્રી તો, તેણે જલદીથી પોલિસ પાસે દોડી જવું.

જો કોઇ સ્ત્રી મુર્છિત થઇ કોઇ પણ કુમારિકા પાસે સડક પર પડી જાય, તો તે કુમારિકાએ જાતે તેને સહાય ન કરવી જોઇએ, પણ તરત પોલિસને તેની સહાય માટે બોલાવવો જોઇએ.

કુમારિકાઓએ અપરિચિત માણસો ઉપર વિશ્વાસ રાખી રવિવારની શાળા અથવા તો સાધારણ શાળામાં એકઠા થવું ન જોઇએ. ભલે પછી તેવા નિમંત્રણો પોષાક પ્રીસ્તિ ધર્મ-પ્રચારિકાનો હોય, કે દેવળના પાદરીનો હોય.

---

*આગમચેની હુસજ્જતા છે

કુમારિકાઓએ અપરિચિત માણસોની પ્રાર્થના પર વિશ્વાસ રાખી મોટર, ટેક્ષી, અથવા તો કોઇપણ ગાડીમાં બેસવું ન જોઇએ.

કુમારિકાઓએ અજાણ્યા માણસે બતાવેલા સરનામા વાળા કોઇ પણ સ્થળે જવું ન જોઇએ. તેમજ કોઇપણ ઘરમાં, વિશ્રામગૃહમાં, અથવા તો આનંદ-ભવનમાં દાખલ થવું ન જોઇએ.

કુમારિકાઓએ અપરિચિત માણસો સાથે કોઇપણ ઠેકાણે જવું ન જોઇએ. (હોસ્પિટાલની નર્સના જેવો તે સ્ત્રીનો પોષાક હોય તો પણ) અને તેણી કદાચ એમ પણ કહે, કે તમારું અમુક સગું અચાનક ઘાયલ થયું છે અથવા તો માંદું પડી ગયું છે, તો પણ તેની વાત પર વિશ્વાસ ન રાખવો જોઇએ. કારણકે આવા છળથીજ કુમારિકાઓનું હરણ કરવામાં આવે છે.

કુમારિકાઓએ અજાણી વ્યક્તિઓનું આપેલું મિષ્ટાન્ન, ભોજન અથવા તો પાણીનો પણ સ્વીકાર ન કરવો જોઇએ તેમજ તેવી વ્યક્તિ તરફથી અપાએલું ફુલ પણ ન સુંઘવું જોઇએ. તેણીએ ફેરીવાળા પાસેથી ચીજ વસ્તુ પણ લેવી ન જોઇએ, કારણકે એ વસ્તુઓમાં કંઇને કંઇ દવા મેળવેલી હોવાનો સંભવ રહે છે

"જો કે વેશ્યાવૃત્તિની પ્રથા બધા યુગોમાં અસ્તિત્વ ધરાવતી હતી, પરંતુ તેને એક મહાન સામાજીક સંસ્થાના રૂપમાં પરિપૂર્ણતાએ લાવવાનું શ્રેય, ફક્ત ઓગણીસમા સૈકામાં પ્રાપ્ત થયું. પ્રતિસ્પર્ધાના બજારમાં વિશાળ જન સંખ્યાની સાથે વ્યવસાયોની ઉન્નતિ; મોટા મોટા શહેરોની ઉન્નતિ; તેમજ ધાડી વસ્તી, અરક્ષિત અને અનિશ્ચિત નોકરીનાં સાધનો, વગેરે વગેરે વાતોને લીધે વેશ્યાવૃત્તિનું ક્ષેત્ર એટલું મોટું થઇ ગયું છે કે જેટલું માનવ જાતિના ઇતિહાસમાં કોઇએ સ્વપ્નામાં પણ નહિ કલ્પ્યું હોય."

સાર્વજનિક તેમજ અર્ધવેશ્યાઓ સિવાય પણ આધુનિક નગરોમાં વ્યભિચાર ગુપ્ત રીતે ઘણા મોટા પ્રમાણમા ફેલાયો છે.' ડો. બ્લોચે આવા ગુપ્ત વ્યભિચારના જુદા જુદા સ્થાનો તેમજ રૂપોનાં વર્ણન કર્યાં છે "સ્ત્રી સેવિકાઓ"વાળાં સાર્વજનિકગૃહો, નૃત્યગૃહો, તેમજ નાચની દુકાનો, થીએટરો, નીચી કોટિના સંગીતભવનો, મુસાફર ખાનાંઓ તેમજ સંગીત-વિદ્યાલયો વગેરેને વ્યભિચારના અખાડાજ સમજવા જોઇએ. આવા સઘળાં સ્થાનો વેશ્યાગૃહો કરતાં જરાપણ ઓછાં હોતાં નથી.

આ અર્ધવેશ્યાગૃહો દ્વારા જે કામોદ્દીપન થાય છે, તેને અશ્લીલ સાહિત્ય વધારે વ્યાપક રૂપમાં ફેલાવવામા ઘણી સહાય આપે છે.

મી. પોલ બ્યુરો કહે છે કે —

"વિષયભોગ અને વ્યભિચારને આવી મોટી મોટી સંસ્થાના અશ્લીલ સાહિત્યથી ઘણી સહાય મળે છે. અગર તો ટુંકાણમાં કહીએ તો કામવાસનાની ક્ષુધા ઉત્પન્ન કરાય છે. અને તરતજ તૃપ્તિને માટે વ્યવસ્થા અગર સાધન કરી અપાય છે. આવા કારણથી તે સાહિત્યની માંગણી દિન પ્રતિદિન વધતી રહે છે." ગંદા સાહિત્ય અને ચિત્રો વગેરેને વર્તમાનપત્રોમાં ખુબ સ્થાન આપવામાં આવે છે. "કારણકે

એવા ગંદા (ત્તેજ- સાહિત્યનો પ્રચાર, વ્યાપરી દ્રષ્ટિએ અત્યંત લાભ-દાયક નિવડે છે

મી બ્યુરો કહે છે —

'ફ્રાન્સમા બિભત્સ ચોપાનીઆઓ અને પુસ્તકોનું પ્રકાશન એટલા પ્રમાણમાં વધી ગયું છે, કે તે જોતા કોઇને એ વાતનો સદેહ ન રહે એમાના કેટલાએક પુસ્તકોની પહેલી પ્રતનો ફેલાવો લગભગ ૫૦૦૦૦ જેટલો હતો અને હમણા તેની સોળમી આવૃત્તિ ૯૫ સેન્ટે વેચાય છે એવા પત્રોની કિંમતનો આધાર તેના બિભત્સપણા પર રાખે છે એ પ્રમાણે "ટ્રોઇસ ન્યુ ઇટ્સ ડેઅર" નામનુ પુસ્તક ૩૦ સેન્ટ મળે છે "તેસ પેમે રોઝીઝ" ૨૫ સેન્ટમાં, 'લેસ એડવેન્ચરસ ડુગોઇ પો લોવે" અથવા તો "બેરેટી" ૯૫ સેન્ટમા "લા માર્ટ ડેસ મેકમસ અથવા એક્ષાડોર અથવા લેસ ડમી વિરેજસ અથવા જર્નલ ડી ઉની ફેમીડે ચેમ્બર અથવા ... તો બધા લેખકોના સમસ્ત બિભત્સ પ્રેમોપન્યાસ ત્રણ કે ૫૦ સેન્ટે, પ્રત્યેક નામના ભાવે વેચાતા મળે છે બિભત્સ પુસ્તકો લખવામા કોઇપણ પ્રકારની અપકીર્તી સમજવામા આવતી નથી તેની જેમ વધારે આવૃત્તિ નીકળે તેમ વધારે સારૂં ગણાય છે તેવા પુસ્તકોની પ્રસિદ્ધિ દ્વારા લેખકને વિશ્વ વિદ્યાલયમા સ્થાન મળે છે, અને ઓળખામા ઓછું 'ક્રોઇક્સ ડ ઓનર'નુ માન તો મળેજ છે પણ કોઇવાર તો એમ પણ બને છે, કે તે માનનીય લેખક મહાશય બાલ્યાવસ્થાની કુમારિકાઓને, કઇ છજા થઇ હોય અગર તો ગર્ભપાતનો મુકર્દમો તેણીની સામા હોય તો તેના જજ તરીકે તેને બેસાડવામા આવે છે, પણ એની પરિસ્થિતિનું દેખીતુ પરિણામ એજ આવે છે, કે તેની અપરાધીનીને ફક્ત સુવાવસ્થાને લીધે ભુલો થઇ છે, એમ ગણી ઉદાર-વૃત્તિના જજ મહાશય અત્યંત સરળતાથી તેને ક્ષમા બક્ષે શંકાશીલ કૃત્યો, તેવા સાહિત્ય લેખકને અબાધિત સ્થિતિમા રહેવા દેવા પુરતા ગણવામા આવે છે. પણ રાજનીતિના

ક્ષેત્રમા તેને શંકાસ્પદ ગણવામાં આવે છે. તેથી કોઇપણ વાચકે આ વાતથી આશ્ચર્ય પામવુ ન જોઇએ, કે મી બ્યુરેના પુસ્તકમા વર્ણ-વેલા, "આધુનિક સમાજની કુમારિકાઓ"ને અંતે એમ કહેવુ પડયુ કે "આ કેટલુ કષ્ટાવહ છે? આટલુ બિભત્સ સાહિત્ય વાચ્યા પછી મને કોઇપણ એવી વસ્તુ વાચવાને નથી મળતી કે જેને લીધે મારા ગાલ પર શરમ શેરડા પડે" આગળ લખતાં મી બ્યુરો કહે છે કે—

"આવા ચોપાનીઆં અને પુસ્તકો સસ્તા હોવાને લીધે પ્રત્યેક વ્યક્તિ તે સરળતાથી ખરીદ કરી શકે છે, અને વાચી શકે છે વાચ-નારની સખ્યા પણ ઘણી મોટી છે તંબાકુવાળા અને વર્તમાન-પત્રો વેચનારની દુકાનોમા, પુસ્તકલયોમાં, તથા સ્ટેશનો પર પુસ્તકો વેચનરા પાસે, આવા પુસ્તકો ઢગલે ઢગલા હોય છે આવા બિભત્સ સાહિત્યથી વધારે બિભત્સ સાહિત્ય પણ હોય છે જે વ્યભિચારીઓ થોડામા સંતુષ્ટ નથી થતા તે, તથા ખાસ કરીને આવી વસ્તુઓનો સંગ્રહ કરનારાઓને માટે તૈયાર કરવામા આવે છે. 'નીઓ ન્મ' અને પેરીસના સૂચીપત્રોમા ૧૧૪ જુદા જુદા પુસ્તકોને માટે જાહેર ખબર છે કે જે પ્રત્યેક પુસ્તકનુ મુલ્ય ૨૦ ફ્રેન્ક જેટલુ છે. બીજામા ૨૨૯ પુસ્તકોની જાહેર ખબરો છે, કે જેમા દરેક પુસ્તકની કિંમત ૫ થી ૧૦ ફ્રેન્ક સુધીની હોય છે એ પુસ્તકો એટલા બિભત્સ હોય છે, કે જેના નામ પણ આપવા ઉચિત નથી કેટલાક પુસ્તકો એવા પણ હોય છે, કે જેની કિંમત ૬૦, ૧૦૦, અને ૧૫૦ ફ્રેન્ક સુધીની હોય છે. એવા અશ્લીલ પુસ્તકો એક લેખકે ૨૨ લખ્યા છે. પરદેશીઓને માટે ફ્રાન્સમાં રચાતા આવાં પુસ્તકોનો પ્રચાર ઇટલિ અને સ્પેનદ્વારા થાય છે માડ્રિડમા નં. ૧૦૮ નું સુચિપત્ર પ્રકટ થયું છે તેમા અત્યંત ગંદા ૨૯૮ પુસ્તકોની જાહેર ખબર છે તેવું દરેક દરેક પુસ્તક એક ફ્રેન્કના ભાવે ખરીદી શકાય છે મોટા પુસ્તકોની કિંમત ૧૦ થી ૧૫ ફ્રેન્ક સુધીની હોય છે બાર્સેલોનાના એક પુસ્તક

હોય છે. પોલિસ પણ આવા ગંદા સાહિત્યની સામે આંખમીંચામણાં કરે છે. તેનાથી એવી સ્થિતિ ઉપસ્થિત થાય છે, કે જેની ભયંકરતાનું અનુમાન પણ જનતાને નથી થતું. મ. છમાછલ પોસ્તનું કહેવું છે, કે આવાં બિભત્સ ચિત્રોના પ્રભાવથી હૃદયમાં ઘણી અશાંતિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમજ જે અભાગીઆઓ તેને ખરીદ કરે છે, તે અત્યંત ભયંકર પાપાચારો કરવાને ઉત્તેજીત થાય છે. આવાં ચિત્રોની બાળક અને બાલિકાઓ પર એથી પણ ભયંકર છાપ પડે છે. આ કારણથી અનેક કોલેજના છાત્રો, શિષ્યાઓનાં શરીર તથા મનને બરબાદ થતાં અમે જોયાં છે. બાલિકાઓના સર્વસ્વનો નાશ કરવાનો આના કરતાં એક પણ બીજો ઉપાય નથી. વ્યભિચારમાં પોતેજ લિપ્ત થએલાં એવાં જુવાન અને વૃદ્ધ સ્ત્રી-પુરુષો પર આનો શો પ્રભાવ પડે છે, તે બાબતમાં કંઈપણ કહેવું અમે ઉચિત ધારતા નથી. તેઓને તો તે, ત્રિશંકુ અને વનચર જેવા અનાચારના 'ખાડામાં ધકેલી દે છે'!

બિભત્સતામાં સીમા કુદાવી ગયાં છે, તેમજ અત્યંત નીચ શ્રેણિનાં અને અરૂચિપુર્ણ હોય છે. પોસ્ટ કાર્ડો પર જે ચિત્રો હોય છે, અગર તો નાચના જે ફોટોગ્રાફો હોય છે, તેમાં સંભોગના સમગ્ર બિભત્સ દેખાવોનાં ચિત્રો તેમજ વર્ણનો હોય છે. બધીજ વાતોનો ઉલ્લેખ કરવાનો અમારો ઇરાદો નથી. (જેણે તે વાતો જાણવી હોય તેણે બ્લોચનું પુસ્તક જોવું.)......આવાં ચિત્રો અને ફોટોગ્રાફો ફ્રાન્સ. બેલ્જીઅમ, અને સ્પેઇનમાં તૈયાર થાય છે. (મોટે ભાગે બાર્સેલોનામાં થાય છે)"

વ્યભિચાર કરવાને માટે રબરનાં પુતળા બનાવાય છે. તેમજ બીજી રબરની ચીજો બનાવવાનો વ્યવસાય એવાજ પ્રકારનો હોય છે

આવા દરેક વ્યાપારની પુષ્કળ જાહેરાત થાય છે મીસ મેયોએ હિંદમાં સમાચાર પત્રોમાં નપુંસકતા વગેરે દુર કરવાની જે જાહેર ખબરો આવે છે, તે પરથી હિંદવાસીઓની દશા સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, પણ પાશ્ચાત્ય દેશોમાં જે જાહેર ખબરો પ્રકાશિત થાય છે તે વધારે નિંદ્ય હોય છે. ડો. બ્લોચે પોતાના પુસ્તકમા તેના નમુના આપ્યા છે તે નીચે પ્રમાણે છે —

મોટે ભાગે વિવાહ સંબંધી વિજ્ઞાપનો, અર્થલભ સ્વાર્થને ઉદ્દેશીને હોય છે. પણ ખરૂં જોતાં તે વિજ્ઞાપનો "વ્યભિચારનાં વિજ્ઞાપનો" સમજવાં જોઇએ, કારણ ભિન્ન ભિન્ન શિર્ષકોના અંદરના ભાગમાં જુદો હેતુ સમાયલો હોય છે.

"સત્તાવીસ વર્ષની એક યુવાન વિધવા, કોઇ એક સારા પદવીધર સાથે હૈરની બાંધના ચાહે છે, કે જેણી પોતાનાં કર્મ તેમજ વચનથી તેને સંતુષ્ટ કરશે."

"એક વિદેશી યુવતી એવી વ્યક્તિ સાથે પરિચય કરવા ઇચ્છે છે, કે જે તેણીને તેણીના અલ્પ દુઃખના સમયમાંથી છુટકારો આપી શકે"

"એક આધેડ ઉમરનો વ્યાપારી ફક્ત દોસ્તીના સબંધ ખાતર એવી એક સ્ત્રીનો પરિચય કરવા ઇચ્છે છે, કે જે દેખાવમાં સુંદર હોય (કામલાગી હોય તો વધારે સારું)

"એક દુકાનદાર યુવતી કે જેની ઉમર ૨૦ અને ૩૦ ની અંદરની છે, તેણી કોઇ એક સુંદર કળવાન યુવન સાથે મૈત્રી કરવા ઇચ્છે છે"

"એક પ્રશંસાપત્ર પ્રાપ્ત, ૨૪ વર્ષનો વિર્યવાન ચૉફર્સ્ટ કોઇ એવી સુંદરીને ત્યાં નોકરી કરવા ચાહે છે, કે જે એકલી રહેતી હોય"

"એક બુદ્ધિમાન, ધનાઢ્ય, તેમજ સુંદર યુવક એક કુલીન, ધનવાન તેમજ સુંદર સ્ત્રીના રક્ષણ હેઠળ રહેવા ચાહે છે"

આવી અનેક જાહેર ખબરો જેમાં જુવાન કુમારિકાઓ, બાઓ, વિધવાઓ, 'એકલા રહેનાર ધનવાન' વ્યક્તિઓના ઘર સંભાળનારી તરીકે અથવા તો તેની સાથે રહેવાની ઇચ્છા પ્રકટ કરે છે ઘણું ખરૂં **વ્યભિચારના ઉદ્દેશથીજ આવી જાહેરાત કરાય** છે. ભાષા શીખવવાની જાહેર ખબરો પણ ઘણું ખરૂ એવાજ ઉદ્દેશને

"ખાનગી પુછપરછનાં સ્થાનો" આવા મથાળા હેઠળ વર્તમાન પત્રોમાં, પુરસ્કાર સ્વરૂપ, કાંઇક બદલો જો કે-તે ઘણો મોટો હોય છે, તે લઇ એવી જાહેર ખબરો અપાય છે. "કે ગુપ્ત રીતથી કોઇપણ વ્યક્તિ પર દ્રષ્ટિ રાખવાનું કામ હાથ લેવાશે, તેમજ ખાસ કરીને તેનું લક્ષ્યબિંદુ તેવી વ્યક્તિઓનાં વિષયભોગ સંબંધી જીવન તેમજ ઉપયોગોની શોધ કરવામાં આવશે." આવી જાહેર ખબરને અનુસરી નિયોજીત કરેલી વ્યક્તિ, નીચ જાસુસના બધા રોગોનું અવલંબન કરે છે...... એવી જાતની ખાનગી જાહેર ખબરનો નમુનો નીચે પ્રમાણે છે —

ખાનગી પુછપરછ.

અપ્રકાશ્ય ! જ્ઞાતવ્ય ! સદા સફળ ! સત્ય ! વ્યાપક ! અનાપત્તિપૂર્ણ રીતે સંતોષપ્રદ તપાસ; જીવનચર્યા, પરિવાર સંબંધ, સંજોગ, ચરિત્રનું વિશેષપણું, વ્યવસાય, આધુનિક દશા, ભુતકાળનો દુરાચાર, ભાવિલક્ષણ, આર્થિક સ્થિતિ, ગુપ્તસંજોગ વગેરે વગેરે" ઉપરના પેરેગ્રાફમાં ડૉ. બ્લોચે જે "ઉચ્ચકોટિ"ની ભિન્નતાનું વર્ણન કર્યું છે. તે સાહિત્ય તેમજ નાટકોમાં સમાએલી ભિન્નતાનોજ ભાગ છે. ફ્રાન્સમાં નાટકો વગેરેના સંબંધમાં મ. બ્યુરો લખે છે.

"ફ્રાન્સ તેમજ ફ્રાન્સની બહાર કોણ નથી જાણતું, કે આપણા નાટ્યકારો છેલ્લાં વીસ વર્ષથી વ્યભિચાર, સ્વતંત્ર પ્રેમ, ભિન્નસજીવન તેમજ વિવાહ-વિચ્છેદનાં અત્યંત દુષિત દ્રશ્યોનો ખરો રંગ લાવવાને માટે ખુબ મહેનત કરી રહ્યા છે ? વર્તમાન સમયના રિવાજોને અંકિત કરવાને બહાને કોઇ એમ કહી શકે છે. કે ફ્રાન્સમાં વિશ્વાસઘાતી પત્નિઓ સિવાય પત્નિઓ નથી; જંગલી તેમજ મુર્ખ પતિઓ સિવાય કોઇ પતિ નથી, તેમજ કોમળ તથા સન્માનને પાત્ર ભાવોની અધિકારીણી માત્ર સાર્વવેશ્યાઓજ છે ? નાટકની રંગભુમિ પર ફક્ત પતિતોના હાવભાવ તેમજ ઘોર કમીનેસ્તાનેજ આદર અપાય છે.

કેટલેક ઠેકાણે ઉપાખ્યાનો તેમજ ગીતો અત્યંત બિભત્સ હોય છે. નાટકમાં બતાવવામાં આવતા ઐતિહાસિક પુરૂષ તેમજ બીજા દ્રશ્યો એવું વિપ્રયોગની વંતોને ચીતરે છે. પ્રેક્ષક વર્ગ—કે જેમાં હજાર કરતાં વધારે પ્રસિદ્ધ પુરૂષો હોય છે. (પ્રસિદ્ધ પુરૂષો જેવા તેઓ દેખાવમાં તો હોય છેજ) તેઓ અત્યંત પ્રસન્નતા પ્રકટ કરે છે. કેટલેક ઠેકાણે નાનાં ગીતો તેમજ ઉપાખ્યાનો ઘણાજ ગંદા હોય છે. તેમજ હાવભાવ એવા કરવામાં આવે છે, કે સાર્વજનિક સદાચારનો સંહારજ થાય છે. એવા દેખાવો જોઇને નાનાં બચ્ચાંઓ પણ ખુબ પ્રસન્ન થાય છે, અને માતાપિતાની નજર આગળ તાળીઓ ઠોકી પોતાની પ્રસન્નતા જાહેર કરે છે. કેટલેક ઠેકાણે પ્રેક્ષક વર્ગની એક મોટી ઠઠ અત્યંત બિભત્સ ગીત અને તેનો પાઠ ભજવાઇ રહ્યા પછી પાંચ પાંચ વખત ગાનારને પાછો બોલાવી ફરી ફરી તે ગીત સાંભળવામાં મોજ માણે છે. જે નાટકોમાં ગુપ્ત અને અનુચિત પ્રેમ હોય છે, તેના ઘણીજ પ્રશંસા થાય છે. કારણકે તે પ્રત્યેક પદમાં વધારેને વધારે ગંદકીનો સ્વાદ કરાવવામાં આવે છે.

ફેશન પેદા કરી છે. આજકાલ લંડનની રંગભુમિ પર "આવા નટખટ નાટકો"નું સામ્રાજ્ય છે પણ મી. એગેઇટને વિશ્વાસ છે, કે એ ફક્ત આ જમાનાની ફેશનરૂપે છે અને ઝાઝો વખત નહિજ ટકે. પરમાત્મા કરેને એ લાંબો વખત ન ટકે. હિંદી સરકારે સીનેમા સંબંધી તપાસ કરવા ને માટે એક કમિટિ નીમી છે, કારણકે તે સરકાર અમેરિકાની ફીલ્મો વિરૂદ્ધ બ્રિટીશ ફીલ્મોને પ્રોત્સાહન આપવા માગે છે અમેરિકાની ફીલ્મો વિરૂદ્ધ જે વાતો કહેવાય છે, તે એ છે કે, તે અસંત ઉત્તેજક હોય છે તેથી સરકાર હિંદના નવજુવાનોને તેનાથી બચાવવા તત્પર છે. અમેરિકાની વિરૂદ્ધની આ ભેદનીતિમા હિંદુ એકમત નથી કારણ હિંદુસ્તાનની આજની પરિસ્થિતિમા બ્રિટન તરફથી તેમ સામ્રાજ્ય તરફથી કૃતજ્ઞ રહેવાનું કંઇપણ કારણ નથી. 'જુવાનના સદાચારની રક્ષા કરવાની વાત' ફક્ત એક વાકછલનજ છે નીતિશાસ્ત્રની દ્રષ્ટિએ પણ રોગ છે બર્નાર્ડ શોએ પોતાના પુસ્તકની પ્રભૂમિકામા ઉપર જણાવેલ બાબતોને તોડી નાખ્યુ છે, તે વાત ભૂલી શકાય એમ નથી.

ફીલ્મ ઉપર ટીકા કરતી કમિટિએ, જે લેખકોએ સારી રચના તથા સદાચારના ઉદ્દેશથી ફીલ્મો રચી હતી, તે સઘળી જાતની ગુચવ્યું છે એમ માલમ પડયું છે દાખલા તરીકે શો, ટોલ્સ્ટોય અને ઇબ્સનની રચેલી ફીલ્મોને, હિંદમા આવતી તેમજ રંગભુમિ પર ભજવતી અટકાવવામા આવી છે ઇબ્સનની લખેલી તેમજ રચેલી "મીસીસ વોરેન્સ પ્રોફેશનની" ફીલ્મની પણ એજ દશા થઇ છે અને રંગભુમિ પર વર્ષો સુધી આવી શકી નહી. નાટકની પ્રસ્તાવનામા મી શોએ ઘણીજ દ્રઢતાથી કહ્યુ, તેમજ બતાવ્યું છે, કે મારા નાટકના પ્રદર્શનની અટકાયત પરંતુ તેમા [illegible]

વિષય, બિભત્સ દેખાવોનો વિષય, ગપ્પાબાજી. ચાર માણસની ટોળીમાં દુષિત ટોળનો વિષય બનાવી દીધો છે આ વાતાવરણ સંહારક છે. ગર્ભપાત કરાવનારો વૈદ્ય જેટલી ત્વરાથી ભાવિ મનુષ્યનો નાશ કરે છે તેટલી ત્વરાથી પ્રેમ નષ્ટ થઇ જાય છે.” વિષયભોગને ફક્ત કાળ-નિર્ગમન કરવાના સાધનરૂપે ગણવામાં આવે છે. ડો. બ્લોચના શબ્દોમાં કહીએ તો ‘કાળ નિર્ગમન’ કરવો એ પણ એક મહાન આધુનિક રોગ છે. ‘કાળ નિર્ગમન કરવો’ અથવા તો ‘સુખમાં સમય કાઢવો’ એ આ જમાનાના એક રોગ સમાન છે. ધી ગ્રાસ ઓફ ફેશનના રચનારે તદ્દન સત્ય રીતેજ લખ્યું છે, કે મોટે ભાગે આ જમાનના પાપાચારમાં ‘સુખમાં સમય કાઢવો’ એ માન્યતા, એજ સઘળું કુપરિણામ છે”

પોતની શરમ છોડે છે. અને પાછળથી સદાચારને પણ વેચી નાખે છે પોતાનો સદાચાર વેચીને તેણી 'દીલચમનનો સમય' ખરીદ કરે છે"

* * * *

આ વાતનો એટલેથી છેડો આવતો નથી. એવી જાતની કુસંસ્થાથી, મહાન ભયંકર પાપાચારો કરાય છે તેમજ ભયંકર ઇંદ્રિય રોગોનો સારા પ્રમાણમા પ્રચાર થાય છે મીસ મેયોએ 'હિંદુઓમા ઇંદ્રિય રોગો ઘણા પ્રમાણમા છે એમ કહ્યું છે' આવી સામાન્યોક્તિનું સમર્થન કરવાને તેણી પાસે આંકડાઓ નથી, વૈદ્યોના પ્રમાણો નથી તેણી કેટલીક હૉસ્પિટાલોની ઘટનાઓ પરથી વર્ણન કરે છે વાચકને તેણી એટલું પણ નથી કહી શકતી, કે એ બધી ઘટનાઓનું પ્રમાણ અને જ્ઞાન તેણીને કયાથી પ્રાપ્ત થયું ? કેવી રીતે થયુ ? તે છતા તેણી સામાન્યોકિત કરે છે એટલું તો ચોકકસ છે, કે ઇંદ્રિય રોગોનો જેટલો વિસ્તાર પાશ્ચાત્ય દેશોમા છે તેટલો હિંદમા નથી ઇતિહાસ આ વાતનું પ્રમાણ આપી શકે છે. અને યુરોપ, દુનિયાને દુ:ખરૂપ છે તે વાત સિદ્ધ થઇ શકે છે. એશિયાના બીજા દેશોની સાથે સાથે હિંદને પણ "ચાંદીના" રોગો. ચાર પાચ સૈકાઓ પુર્વે 'પોર્ટુગીઝ' લોકો તેમજ યુરોપની બીજી જાતિઓ તરફથી મળ્યા હતા. તેજ પ્રમાણે આ જમાનામા યુરોપવાસી

અને પ્રમાણિક લેખકે નીચે સુમેના લેખમા સક્ષેપમા, તેનો દાખલો આપ્યો છે

'ફ્રાન્સ તમા ગરમી' તથા 'ચાદીનો' રોગ સને ૧૪૯૩-૯૪મા કોલબમના વહાણવટીઓ સાથે સ્પેઇનમા આવ્યો હતો તે લોકો એ રોગ મધ્ય અમેરિકામાથી તેમજ ખાસ કરીને 'હેતી' નામના ટાપુમાથી લાવ્યા હતા. ચાર્લ્સ આઠમના સૈન્ય દ્વારા એ રોગ ઇટલિમા પ્રવર્ત્યો તેમજ ત્યા તે ખુબ પ્રમાણમા ફેલાયો તે સૈન્ય વિખેરી નાખ્યા પછી, તે માણસો દ્વારા આખા યુરોપના દેશોમા તેનો પ્રચાર થયો પોર્ટુગીઝ લોકો તે રોગને પૂર્વ તરફના દેશો, જેવા કે હિ ચીન તેમજ જાપાનમા લઇ ગયા ઇતિહાસકાર આપણને બતાવે છે કે ૧૬ મા સૈકામા આ રોગ આખા યુરોપમા ફેલાએલો હતો અને ખાસ કરીને સુખ-સપન્ન લોકોમા તે ઘણા પ્રમાણમા પ્રવર્ત્યો હતો

ડૉ બ્લોચ કહે છે કે હમણા યુરોપમા ગરમીના રોગનો પ્રકોપ, પ્રમાણમા પહેલા કરતા કઇક ઓછો છે કારણકે યુરોપવાસીઓના પુર્વજોમા એ રોગ એટલો ફેલાએલો હતો, કે વર્તમાન સતતિના લોહીમા તેનો પ્રભાવ ઓછો કરવાની શક્તિ પેદા થઇ ગઇ છે અને કહે છે કે—અમારા પુર્વજોએ ગરમીના રોગ સામે ઘણી ટક્કર લીધી હતી પોતેજ તે રોગથી પીડિત થઇને, તે રોગના જોરને બચાવી લીધુ. ડૉ બ્લોચ આ ગટ—રીમેન્યુ ટ ચણ આપતા નીચ પ્રમાણે કહે છે —

આ સમયમા જે લોકો યુરોપમા વસે છે તેમાના દરેકના ગયા ૪૦૦ વર્ષમા ૪૦૦૦ પુર્વજો થઇ ગયા હશે તેમાની એક મોટી સખ્યાને ગરમીના રોગ સામે ટક્કર લેવી પડી હશે આ વાત ગમે તેટલી અરુચિકર હોય, તો પણ તે વાત સત્યજ છે

જુદા જુદા પાશ્ચાત્ય દેશો અને નગરોમા કૃત્રિમ રોગના સબધમાં જે તપાસ થઇ છે, તે પરથી ઉજ્વલ, દશ્ય આપણી આગળ

ખરું થઇ શકતું નથી. પાશ્ચાત્ય રાજ્યો આ રોગ સામેનાં આંદોલન તેમજ એ રોગમાંથી ઉગરવના ઉપાયોનો પ્રચાર કરવામાં, પુષ્કળ પૈસા ખરચી રહ્યા છે. હિંદની સરકાર એ વાત માટે સાવચી મા જેવા પ્રયાસો કરી રહી છે તો પણ અટલું તો દેખીતુંજ છે, કે હિંદ કરતાં પાશ્ચાત્ય દેશોની સ્થિતિ તે વાતમાં સારી તો નથીજ.

ઇ. સ. ૧૯૦૦માં પ્રશીયામા જે સંશોધન થયું, તે વાતમાં ડૉ. બ્લોચ, લોર્ડ કિચનર સાથે સંમત થતાં કહે છે કે "પ્રશીયામાં ચેપી ઇંદ્રિય રોગથી દરરોજ પિડાતાં ૧૦૦૦૦૦ મનુષ્યો હોય છે. બ્લસેકાની તપાસ વિષે કહેતાં બ્લોચ આપણને જણાવે છે, કે એવું માલમ પડે છે કે ૩૦ વર્ષની ઉંમર ઉપરનો કોઇપણ મનુષ્ય, પહેલીવાર લગ્નગ્રંથીથી બંધાય તે પહેલાં, એ વખત 'ગોનોરીઆ'ના વ્યાધિથી પિડીત થએલો હોય છે. અને દરેક ચાર કે પાંચમાંથી એકને 'ચાંદી'નો રોગ થઇ ગએલો હોય છે

ડૉ. બ્લોચના પ્રમાણભુત ગ્રંથમાંથી કોપનહેગનના આંકડાઓ નીચે પ્રમાણે છે.—

"૨૦ વર્ષથી ૩૦ વર્ષની ઉંમરના દરેક યુવકો, પ્રતિવર્ષ ૧૦૦ માંથી ૧૬ અને ૨૦ સુધી, ઇંદ્રિયરોગથી જકડાએલા હોય છે. દરેક આઠમાંથી એકને 'ચેપી' રોગ હોય છે, અને ૫૫ માંથી એકને ચાંદીનો રોગ લગુ પડેલો હોય છે. ગયા દસ વર્ષમાં સેંકડે ૧૧૬ માણસોને ઇંદ્રિયરોગો થઇ ગયા હતા. તેનો અર્થ એજ કે, દરેક મનુષ્યને એકથી વધારે વાર એ રોગથી પીડાવું પડયું હતું.

બીજા યુરોપીય દેશો કરતાં ડેન્માર્કની સ્થિતિ ઘણી સારી કહી શકાય. ડૉ. બ્લોચ કહે છે કેઃ—

"ડેન્માર્ક, જર્મનિ, જર્મન ઓસ્ટ્રિયા, અને સ્વીટઝર્લેંડની સ્થિતિ અસંત સારી દેખાય છે. તેથી ઉતરતી બેલ્જીઅમ, ફ્રાન્સ, સ્પેઇન, પોર્ટુગાલ, ઉત્તર અને મધ્ય ઇટાલિની છે. દક્ષિણ ઇટાલિ,

ગ્રાસ, ટર્કી, રશિઆ અને ઇંગ્લાંડની સ્થિતિ તે વાતમાં તદ્દન ખરાબ છે."

હેવલોક એલીસના પુસ્તકમાં નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે —

"આ પ્રશ્નનો વિચાર કરવાને માટે, અમેરિકામાં ન્યુયોર્કના વદ્યોની એક સંશોધક કમિટિ નીમવામાં આવી હતી. આ કમિટિએ પુષ્કળ સંશોધન કરીને એવું જણાવ્યું હતું, કે ન્યુયોર્ક શહેરમાં દર વરસે ઓછામાં ઓછા ૨,૫૦,૦૦૦ માણસો ઇંદ્રિયરોગના શિકાર થાય છે તેમજ ન્યુયોર્કના એક મહાન ચામડીના રોગના ચિકિત્સકે કહ્યું હતું, કે "ઉંચા કુટુંબના માણસોમાં ઓછામાં ઓછા ૬ એવા છે. કે જેના છોકરાઓને ગરમીનો રોગ લાગુ પડી ગયો હોય છે. આ વાત હું મારા જાતિ અનુભવ પરથી જાણું છું એ પ્રમાણે લેખકના અનુમાન પ્રમાણે જર્મનીમાં દર વર્ષે ઓછામાં ઓછા ૮૦૦૦૦૦ માણસો ઇંદ્રિયરોગના ભોગ થઇ પડે છે મોટા વિશ્વ વિદ્યાલયોમાં સેકડે ૨૫ ટકા વિદ્યાર્થીઓ આ રોગથી પિડાતા હોય છે આ લખવાનું કારણ એ નથી, કે વિદ્યાર્થીઓમાં ઇંદ્રિયરોગ વધારે પ્રમાણમાં જણાય છે ફ્રાન્સ અને પ્રશીઆના યુદ્ધમાં જેટલા માણસો ઘાયલ થયા હતા, તેના ૬ ઇંદ્રિયરોગને લીધે દર વરસે, જર્મન સેનાને માટે અયોગ્ય ગણી, જુદા કાઢવામાં આવ્યા હતા. તો પણ જર્મન સેનાની સરખામણી આપણે ઇંગ્લાંડની સેના સાથે કરીએ, તો નિશ્ચે એમ માલમ પડે, કે જર્મન સેનામાં ઇંગ્લાંડની સેના કરતાં "ચાંદીના" રોગનું પ્રમાણ ઓછું હોય છે."

ઉપર લખેલા ફકરા સાથે ટિપણ તરીકે ડો બ્લોચ નીચેનો લેખ આપે છે —

"હિંદમાં જ્યાં અંગ્રેજી લશ્કર છે (એચ. ગી. ફ્રેન્ચ લિખીત સેનામાં ગરમીનો રોગ ૧૯૦૭) તેમાં ઇંદ્રિયરોગ વિષે અન્વેષણ કરતાં માલમ પડયું છે. કે દેશી સિપાઇઓ કરતાં ઇંદ્રિય વ્યાધિઓ અંગ્રેજ

સિપાઇઓમાં કેમ ગણુ વધારે છે રાષ્ટ્રીય લસ્કરોથી અતિરિક્ત, ઇસ્પિ-ટાલોનાં જે રોગી સિપાઇઓની ભરતીની સંખ્યા તેમજ એ રોગથી નિપજતાં મૃત્યુની સંખ્ય, જોતાં માલમ પડે છે, કે ઇન્દ્રિય રોગોમા અમેરિકાના લોકોનો નંબર પહેલો છે, બીજો અંગ્રેજોનો છે, તે પછી ફ્રાન્સ, ઓસ્ટ્રિયા હુંગરિ, રૂશિયા અને જર્મનિ વગેરે વગેરે દેશોનો છે

ઇ. સ ૧૯૧૪માં ઇન્દ્રિયરોગોના સંબંધમા શાહી કમિશન આગળ જુબાની લેતા ડૉ ડગલસ વ્હાઇટે કહ્યુ હતું, કે મારા અનુમાન પ્રમાણે પ્રતિવર્ષ એકલા લંડનમાં ૧,૮૨,૫૦૦ નવા માણસોને ઇન્દ્રિયરોગ થઇ જાય છે તેમજ યુનાઇટેડ સ્ટેઇટ ઓફ અમેરિકામા

લખ્યું હતું, કે ઉંમરે પહોંચેલમાંના સેંકડે ૭૫ ટકા પુરુષોને ગોને-રીઆનો વ્યાધિ એક વખત થઇ ગએલો માલમ પડયો હતો. ૪૦ ટકા એવા હતા, કે જેને એ વ્યાધિ બે વખત થયો હતો, અને ૧૫ ટકા એવા હતા, કે જેને એ વ્યાધિ ત્રણ કરતા પણ વધારે વખત થઇ ચુકયો હતો.

ચાહે હિંદુસ્તાન દુનિયાને દુખકર્તા હોય કે ન હોય, પણ યુરોપ તો દુનિયાના દુઃખ કરતા તરીકે આવા દુષ્ટ વ્યાધિઓ દ્વારા સાબીત થઇ ચુકયો છે. આજ પણ યુરોપ, મુળ જાતિઓ, કે જે જાતિઓને સભ્યતામા લાવવા તે નીકળી પડયું છે, તેને માટે આવા દુષ્ટ વ્યાધિઓના ભંડાર, તેઓની વચ્ચે હાલવતુંજ રહે છે.

*રશિયા દુનિયાને દુઃખરૂપ છે, એવી નિંદા જે કરવામા આવે છે, તેવી કોઇપણ દેશની થ. નથી. નિસંદેહ રશિયા તે લોકોને માટે ભય-પ્રદ છે, કે જે લોકો તેની નિંદા કરી રહ્યા છે ગમે તેમ હોય પણ એક વાત તરફ ધ્યાન ખેંચવું આવશ્યક જણાય છે ગરમીના રોગે ભયંકર પ્લેગનું રૂપ ધારણ કર્યું છે. તેને લીધે શહેરોની દશા બુરી છે. કોઇપણ ગામ એવું નથી, કે જે તદ્દન બચ્યું હોય આમ કહેવામાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી. આ વાત મને ડા. રડીમરકોએ પોતે કહી છે. તેમજ મેં એંગ્રેજિક સમાચાર-પત્રોમા પ્રકાશ થતી જાહેર ખબરો પરથી પણ જાણ્યું છે ગરમીનો રોગ બહુ બુરી રીતે ફેલાએલો છે. સાધારણ માણસ ધારી શકે તેના કરતા પણ તેનો ફેલાવો અધિક છે. આપણે જોઇએ છીએ, કે ૧૩ કરોડ મનુષ્યનું રાજ્ય રોગગ્રસ્ત છે ભાવિ સંતતિ તેમજ તેની સાથે સંબંધ રાખતી બીજી જાતિઓ પર તેનો પ્રભાવ કેટલો પડશે, તેનો વિચાર કરતાં આત્મા કાંપી ઉઠે છે." (જુઓ પાનું ૨૩૮ રશિયાની રાજક્રાંતિ ૧૯૧૦-૧૯૨૫ લેન્ડ સ્લેલોટ લોટન લિખીત મેકમિલન) આ વર્ણન જો સાચું હોય તો રશિયા "સંસારને દુઃખકર્તી છે" એમ કહેવું ક્ષમ્ય છે.

યુરોપીઅન સમાજના સમસ્ત વર્ગોમાં ગર્ભનો અવરોધ કરવાના ઉપાયોનો ખુબ પ્રચાર છે. છતાં વર્તમાન સમયમાં ગર્ભપાતની સંખ્યા વધતીજ રહી છે. મ. પાલ બ્યુરો લખે છે, કે "સને ૧૯૦૫ માં ડૉ. ડોલેરીસે પ્રસવ કરાવનારી સંસ્થાની સન્મુખ કેટલાક આંકડા રજુ કર્યાં હતા. ત્યાર પછી સાત વર્ષ પછીથી બોસીકટ હોસ્પિટાલમાં ગર્ભપાત તેમજ જીવતાં જન્મેલા બચ્ચાંની સંખ્યાનું પ્રમાણ, ૭.૭ હતું. હમણાં તેની સંખ્યા ૧૭:૧ છે"

એક ટિપ્પણમાં તેઓ કહે છે, કે —

"મ લયુકાસ ઍમ્પોનિરી (સરજન) એ પડકાર (ચેલેંજ) આપી કહ્યું છે, કે આ આંકડાઓ સંપુર્ણ નથી."

વળી તેઓ કહે છે કે લીઓન્સ શહેરના રહેવાસી પ્રોફેસર લેકેસગને, પોતાના પુસ્તક "પ્રેસીસ દે મેડીસીઅન લીગેલ"માં કહ્યું છે, કે લીઓન્સમાં દર વરસે ૧૦૦૦૦ ગર્ભપાત થાય છે. આ વાત લેઓશ્રીએ ઘણું વિવરણ કરી, તેના આધાર પર લખી છે. સ્થળ સંકોચને લીધે તેનું વિસ્તારથી વિવરણ કરવું અસંભવિત છે. તે શહેરની વસ્તી લગભગ ૫૫૦૦૦૦ ની છે અને જન્મ પ્રમાણ ૮૦૦૦ થી ૯૦૦૦ છોકરાઓનું છે. તે ડાકટરના મત પ્રમાણે દર વરસે ગર્ભપાતની સંખ્યા ૫૦૦૦ છે, એટલે જન્મ પ્રમાણનો $\frac{5}{8}$ ભાગ છે. પેરિસને માટે લખતા ડૉ. મેનીન કહે છે કે—

"દર વર્ષે ગર્ભપાતની સંખ્યાનું ૧૦૦૦૦૦ નું અનુમાન થઈ શકે છે. છતા એટલી વાત તો નક્કી છે, કે આ સંખ્યા વાસ્તવિક રીતે ઘણી થોડી છે. પ્રોફેસર બોર્ડીનનું અનુમાન એવું છે, કે આખા દેશમાં દરરોજ ૫૦૦ ગર્ભપાત થાય છે. તેનો અર્થ એજ કે, એક વર્ષમાં ૧૮૨૦૦૦ ગર્ભપાત થાય છે. વૈદ્યસંઘના પહેલાંના અધિપતિ ડૉ. પોલ લેન્ડ ડ્રૉપ દ્રઢતાથી કહે છે, કે આજકાલ જન્મ પ્રમાણ કરતાં ગર્ભપાતનું પ્રમાણ મોટું છે. આ બધાં અનુમાનો એક

બીજા સાથે મળતા નથી. જો મારો પોતાનો અભિપ્રાય આપું, તો હું કહી શકું, કે આ સંખ્યા લગભગ ૨,૯૫૦૦૦ અથવા તો ૩,૨૫૦૦૦ની વચમાંની છે. આ આંકડાઓ સને ૧૯૦૦ સુધીના ફ્રાન્સના પ્રસુતીગૃહોની સંખ્યાઓ સાથે મળતા છે. એ સંખ્યાનું અનુમાન એવું છે, કે ગર્ભપાતની પ્રથાને લીધે, ગર્ભધાનનો ૄ ભાગ નષ્ટ થાય છે.

"ડૉ. એમ્બ્રોઈનના મત પ્રમાણે (જર્નલ ડ પ્રેક્ટીસીન ૧૯૦૮) લીઓન્સમાં ૧૫૦ દાયણો હતી. તેમાની ઓછામાં ઓછી ૧૦૦ ગર્ભપાત કરવનારી શંકાશીલ વ્યક્તિઓ હતી. તેમાની એકે કબુલ કર્યું છે, કે અઠવાડિઆમાં ત્રણ અથવા તો એક વર્ષમાં ૧૫૦ ગર્ભપાત તે કરાવતી હતી. એવી શંકાશીલ દાયણોની સંખ્યા ૧૦૦ માનીએ, તો ૫,૫૦૦૦૦ ની વસ્તીવાળા ગામમા દર વર્ષે ૧૦,૦૦૦ ગર્ભપાતની સંખ્યાનો આંકડો આપણને મળે. આ વતથી એટલું સિદ્ધ થાય છે, કે લીઓન્સ શહેરમા જન્મ પ્રમાણ કરતાં ગર્ભપાતનું પ્રમાણ મોટું છે."

મ બ્યુરો કહે છે કે—

"ફ્રાન્સમાં બાળકસાનો પ્રભાવ જનતા પર પડતો નથી, તેથી મેજીસ્ટ્રેટો તેમજ અદાલતો પર પણ તેનો કાંઈ પણ પ્રભાવ પડતો નથી." "પાર્લામેન્ટ વિષય પરિવર્તન થઈ ન શકે, પણ વિજ્ઞાના કાયદાએ એવું પરિવર્તન, ૨૯ કરી દીધું છે.' આવી સ્થિતિમાં મેડિકલ સ્ટેટ રશિયા એ ગર્ભપાત કરાવવાને માટે બધા સાધનોથી ભરપુર ઔષધાલયોની સ્થાપના કરીને એક પ્રશંસાપાત્ર કામ કર્યું છે. તેથી સત્ય વતનો સ્પષ્ટ રીતે સ્વીકાર કરી લીધો છે, અને નઠારી વસ્તુમાથી સાર ગ્રહણ કર્યો છે. બેદરકારીકોના વ્યભિચાર તરફ યુરોપની સુંદરેલી પ્રજા એક મોટી ભયંકરતા બતાવે છે, તેમજ દર વરસે મોટી સંખ્યામાં

ગર્ભપાત થતા હેંજના સબબે આશ્ચર્ય દાખવે છે. પણ અમેરિકાના લોકોની જેમ, રશિઅન લો । પોતાના ગર્ભપાત છુપાવતા નથી.

ગર્ભપાત પછીનું પગલું બાળહત્યા છે. બાળહત્યાનું પ્રમાણ કેટલેક અંશે ઓછું નથી. જે સમયે હિંદમાંથી બાળહત્યા જતી રહી છે, તે સમયમાં પાશ્ચાત્ય દેશોમાં તેની વૃદ્ધિ થઇ રહી છે. તેમજ તે વૃદ્ધિનું કારણ પણ તદ્દન જુદુંજ છે ફ્રાન્સને વિષે મ. બ્યુરો કહે છે કે.—

"ગર્ભપાતની સાથે સાથે બાળહત્યા, માતા તથા બેન સાથે વ્યભિચાર તેમજ એવા એવા પાપાચરણો થાય છે, કે તેથી કુદરત પણ ધ્રુજી જાય બાળહત્યાના સંબંધમાં વધારે કહેવાનું નથી. અવિવાહીતા માતાઓ માટે બધી જાતની સગવડ છે ગર્ભના અવરોધ તથા ગર્ભપાતના, બજારમા, પુષ્કળ સાધનો મળે છે તો પણ બાળ-હત્યાનું પાપ વધતું જાય છે ઉચ્ચકોટિના મનુષ્યોના હૃદયમા પણ પહેલાની જેમ દયાનો ભાવ પેદા થતો નથી, અને અદાલતોમા પણ જ્યુરી (પંચ) નેવા મુર્ખમાએ મા, સાધારણ રીતે નિર્દોષ ઠરાવી છોડી મુકે છે."

બાળહત્યાના સંબંધમા ફ્રાન્સની અદાલતોનું વર્ણન વિચિત્ર છે. તે બતાવવાને મ. બ્યુરોએ નીચે લખેલા બે ઉદાહરણો આપ્યા છે—

"સન ૧૯૧૮ ના ફેબ્રુઆરિ મહીનામાં, લાયર જીલ્લાને માટે સ્થપાએલી એસાઇઝ (કોર્ટ)ની અદાલતે એફ. અને ડી નામની બે કુમારિકાઓને બાળહત્યાના જુદા જુદા અપરાધમા નિર્દોષ ઠરાવી છોડી મુકી હતી. પહેલી સ્ત્રીના કુટુંબીઓએ તેણીના, પહેલા છોકરાની જેમ બીજા છોકરાને પાળવાનું વચન આપ્યુ હતું, છતાં તે વાત પર ધ્યાન નહિ આપતાં, તેણીએ બાળકને પાણીમાં ડુબાવી મારી નાખ્યું હતું. ડી, નામની કુમારિકાએ પોતાના છોકરાને ગળામાં ફાંસી નાખી જમીન પર પછાડી મારી નાંખ્યું હતું."

'સન ૧૯૧૮ના માર્ચ મહિનામા ગીન પ્રાન્તની પચે જે ન્યાય અપાયા તે ઉપર જણાવેલા ન્યાયને કુદી જાય તેવો હતો લ રોચાની મેરિઆ એમ નામની ૨૧ વરસની નાયનારીને છોડી મુકી હતી' એ નાયનારીએ પોતાના બાળકની હત્યા બહાર એથી કાઢવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો તેની ખોપરી ભાંગી નાખી હતી તેમજ તે બાળકનુ ડોકુ કાપી નાખ્યુ હતુ ત્યારપછી તે બચ્ચાના મૃતદેહને બાટમા સંતાડી દીધુ હતુ આ ઘટના સન ૧૯૧૮ ના માર્ચ મહીનામા ફ્રાન્સના પાટનગરમા થઇ રહી હતી, કે જ્યારે ફ્રાન્સને હરાવવા રાખવાને માટે હજારો નવજુવાનો પોતાનુ લોહી રેડી રહ્યા હતા, અને મરવાને તૈયાર થઇ રહ્યા હતા

એક જુના રિવાજને માન આપીને નહિ, પણ સ્વચ્છ રીતે ભળેલા થાય છે આ વાત પર વિચાર કરતા ગર્ભપાતો તરફ કોઇ ભયઓપાપાચારો, તેમજ ગર્ભપાત ની સ્વાભાવિક ચિંતિત નહિ થાય આ વાતનો વિચાર આગળના પ્રકરણમા કરીશુ –

યુરોપ તેમજ અમેરિકામા ખાનગી આથી પણ ભયંકર પાપે થાતા તેમજ બેન માથે વ્યભિચાર—પાપ ઇત્યાદિ મથી વ્યભિચારનુ–દર્શન અપત ધડકાવનારૂ તેમજ ભિન્ન લાગશે તે બાબતમા કોઇ વધારે જાણવાની જીજ્ઞાસા થાય તેણે ડૉ. મેરીગ ફ્રેંક ઇબનિગ તેમજ બીજા ડૉક્ટરોના ગ્રંથો જોઇ લેવા

*　　*　　*　　*

મીસ મેયોએ એ ગ્રંથ ટ ડિઅને નીગણના મત પુરૂષોમા કરીછે તોહી કહે છે કે તેમા ઘણા ગાઢ પુરૂષો છે એ 'સાધુ' લોકો પોતાના ઉંડા અંતઃકરણમા તે ધીના ગરીબોના સમુદ્ર પર ઘણા નમ્ન રહેતા હશે કરણકે તેઓનાથી વિરૂદ્ધ રાજનીતિજ્ઞ પુરૂષોને ગર્વ તેમજ અતિશય કામી ચીતરે છે તેઓના સમાજ પર આક્ષેપ કરવાની અમારી જીજ્ઞાસા નથી પણ એટલુ બતાવી દેવુ

ને ઉચિતજ છે. કે જેમ એક અમેરિકાની યાત્રીએ. હિંદુના ધર્માચરણનું વર્ણન કરવાને માટે, કાળા ડામરમાં પીંછી બોળી કાળું ચિત્ર દોર્યું છે; તેજ પ્રમાણે બીજાએ પણ એંગ્લો ઇંડિયનોનાં ચરિત્રો ચીતરવામાં તેવીજ પીંછીનો ઉપયોગ કરી શકે; બલ્કે કર્યો પણ છે. મીસ મેયોના પુસ્તકના અંગ્રેજ પ્રકાશક, જોનાથાન કેપે, ફક્ત પાંચ વર્ષ પહેલાં, 'મારએરા વિંગરીલ સ્ટેફોર્ડ' નામની એક અંગ્રેજી મહીલાનું પુસ્તક પ્રકાશિત કર્યું હતું. તે પુસ્તકમાં એંગ્લો ઇંડિયન સમાજ વિષે નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે. --

"આ પૃથ્વી પર એંગ્લોઇંડિયનો સિવાય કોઇપણ ખરાબ સમાજ નહિ હતો. કળા, સાહિત્ય તેમજ સંગીત તો તેઓને માટે છેજ નહિ. લડાઇ દરમિયાન તેઓના સુખ-ભોગની ઇચ્છા, તેમજ ગંભીર પરિસ્થિતિઓમાંથી નાસી છુટવાની પ્રવૃત્તિઓ, ખાસ કરીને સ્પષ્ટ જણાઇ આવતી હતી. યુદ્ધના આરંભના દિવસોમાં ઇંગ્લાંડના અંધકારમય અને દુ:ખી જીવનમાંથી નીકળી, સીધા હિંદુસ્તાનમાં, એવાં સુખોથી મગ્ન તથા વિચાર રહીત સમાજમાં પ્રવેશ કરી દે, તો તેથી આશ્ચર્ય ન થાય. દુનિયામાં કોઇપણ ઠેકાણે યુદ્ધ ચાલી રહ્યું છે, તેની કોઇને હિંદમાં ખુજ નહતી. આટલી વાત નિસંદેહ છે, કે સરકાર તરફથી થતા ઉત્સવો--જેવા કે નોકરશાહીના તેમજ રેજીમેન્ટના નૃત્યના જલસો. થોડા વખતને માટે બંધ કરવામાં આવ્યા હતા. (જો કે થોડા ઘણા પ્રમાણમાં તો "મેલપાર્ટી" ચાલુજ હતી) કલબોમાં દરેક અઠવાડિએ એકવાર અગર તો બે વાર. બોલપ ડિં થતી હતી રમતના મેદાનોમાં તેમજ વ્યાયામશાળાઓમાં (જીમખાનાઓમાં) ઠીક ઠીક ભીડ થતી હતી. ગાર્ડન પાર્ટીઓ તેમજ સરતના મેદાનોમાં પણ. સારી ઠઠ રહેતી હતી. ઘુડીજવાથી મીજબાનીઓ પણ સારા પ્રમાણમા ઉડતી હતી. લડાઇને મોખરે શું થઇ રહ્યુ છે. તેની કોઇને પરવા પણ ન હતી. તેમજ લડાઇના શા સમાચાર આવે છે. વગેરે વગેરેની, ટુંકમા લડાઇની ગર્તા વિષે કોઇને કાંઇ પણ ચિંતા હતી નહિ.

એંગ્લો ઇંડિયન સમાજના સ્ત્રી-પુરૂષના સદાચારના સંબંધમાં તે અંગ્રેજ મહીલાએ નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે –

"એંગ્લો ઇંડિયન સમાજ વિરૂદ્ધ ઘણું ખરૂં, એવો આક્ષેપ કરવામાં આવે છે, કે તેઓનાં ચારિત્રો ઇંગ્લાંડમાં વસનારાઓ કરતાં નીચી કોટિનાં છે પણ તે સમાજના સમર્થ માણસોએ તે વાત સામે સખત વિરોધ દર્શાવ્યો છે. ત્યાંની પરિસ્થિતિ તદ્દન જુદીજ છે. તેમજ આ વાત ધ્યાનમાં રાખી, અસ્થાયી નોકરોનું જીવન, સુખનું જીવન મનાય છે, તે વાત સાથે અમે અનુમત થઇએ છીએ ગમે તેમ હોય, પણ આટલી વાતમાં તો આશ્ચર્ય નથીજ, કે જો કોઇ મીસીસ સ્મીથ બ્રાઉન, પીનર અથવા તો પશ્ચિમ હેમ્પસ્ટેડમાં નિવાસ કરતાં રહેવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત કરે, તો તેણી પોતાના નાના ઘરમાં નિષ્કલંક, યોગ્ય ગૃહીણી તેમજ માયાળુ માતા જેવી, પોતાનાં છોકરાંઓ પર હેત રાખનારી પોતાના ઘરમાં જોડાએલી, પોતાની સાહેલીઓની નાની સંખ્યામાં હળતી મળતી રહી આનંદ માનનારીજ રહે છે પણ જો દુર્ભાગ્યે તેણી ભારતવર્ષમાં આવી પડે તો સંસારની વમળો-ઓમાંજ ફસાઇ પડે-ફકત સુખઓની વાતોમાંજ મસ્ત રહે તેમજ દરેક મહીને નવો "યુવક" પોતાની પાસે રાખનારી થાય. કિંમા ઘણું ખરૂં એવી પ્રત્યેક સ્ત્રી, કે જેની ઉમર ૫૦ વર્ષની અંદરની હોય, તેણી ખાસ કરીને એક "બોય યાને યુવક" રાખે છે તે, બોયની સાથે ઘોડા પર બેસીને સહેલગાહે જાય છે, નાચ કરે છે, તેમજ પહાડી પ્રદેશમાં ફરવા નીકળી પડે છે. ક્લબમાં પણ તેજ બોય તેની સેવામાં હાજર રહે છે. ખરૂં કહીએ તો લોર્ડ બાઇરનના પ્રખ્યાત "પ્રેમી નોકર" જેવુંજ કામ સાધારણ રીતે તે બોય કરે છે. નિસંદેહ આવી ચંચળ મિત્રતાનું પ્રમાણ ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપમાં પ્રદર્શિત થાય છે કેટલાકમાં ફકત સાધારણ મિત્રતાનું સ્વરૂપ અને કેટલાંકમાં ગંભીર પ્રેમનું સ્વાંગ થઇ રહે છે પણ તેમાંથી મોટે ભાગે તેઓમાં પ્રેમની

વેશ્યાઓ સમાયલી હોય છે. જુવાનીના મદનો ક્ષણિક સંતોષ તેમજ જે સ્ત્રીઓ પોતે, અનુરક્ત પત્નિઓ નથી, એટલીજ વાતથી ભયભીત થાય છે, તેજ સ્ત્રીઓ આવી રહેલ ચપાટીમાં મોજ માણે છે.

તે પુસ્તકમાં આગળ એવી વાતો આવે છે કે જેનો ઉલ્લેખ અમે અહીં કરી શકતા નથી. હિંદમાં વસતી બ્રિટીશ સમાજને નિંદવાનો અમારો જરાએ ઇરાદો નથી. પરંતુ મીસ મેયોના સુરમાં જેઓ સુર મીલવે છે, તેઓને આટલું સ્મરણ કરાવવાની જરૂર છે, કે હિન્દવાસીઓ માટે મીસ મેયો જે કાંઇ જાણી શકે, તે કરતાં બરબેરા વીંગ ફીલ્ડ સ્ટ્રેટફોર્ડ, મીસ મેયો હિંદુઓને ઓળખે છે તે કરતાં હિંદમાં વસતા, તેના પિતરાઇઓને વધારે સારી રીતે ઓળખે છે.

મીસ મેયોએ હિંદુઓના વિષયભોગ માટે જે ગંદા વર્ણનો કર્યા છે, તેના આધારને માટે એમેડુબોઇઝના શંકાસ્પદ પ્રમાણો આપવનું આવશ્યક લાગ્યું નથી. આપણે આગળ બતાવી ચુકયા છીએ, કે હિંદુ સ્ત્રીઓ હિંદુ પુરૂષો પાસે જઇ શકતી નથી, એ મીસ મેયોનું મંતવ્ય એમેડુબોઇઝ જેવાને પણ મંજુર નથી. તેણીનો ફકત એકજ પુરાવે, માર્શાલોના સમયનો એક સુચના-પત્રજ છે. કે જેની અતિશય નિંદા થઇ ચુકી છે. તે વાતનું અન્વેષણ કોંગ્રેસ તપાસ કમીટી, કે જેમા મુખ્ય તરીકે મ. ગાંધી તથા સ્વર્ગસ્થ મી. સી. આર. દાસ હતા, તેઓએ પોતના રિપોર્ટમાં સંપુર્ણ વિવરણ કર્યું હતું. સત્ય માત્ર એટલુંજ છે, કે એ બાબતમાં હિંદુઓ ખાસ કરીને ઘણીજ ઉંચી કક્ષા પર છે.

એ વાતનો ઉલ્લેખ મીસ મેયો કોઇપણ ઠેકાણે કરતી નથી. ડૉ. ફ્રાંર્સ લિયસે, કરંટ હિસ્ટરી (ચાલુ ઇતિહાસ)ના લેખમાં-કે જે પરિશિષ્ટના પ્રકરણમાં છે તેમાં મીસ મેયોએ કરેલો આક્ષેપ પર ટીકા કરતાં કહે છે, કે "જે કિલ્લાઓ અગર તો. છાવણીઓમાં બ્રિટીશ સિપાઇઓ રહે છે. તેની પાસે જવું સ્ત્રીઓને માટે સુરક્ષિત નથી." મીસ વીંગ ફીલ્ડ-

ન્ટ્રેડે, તેણીના "હિંદ અને અંગ્રેજ" નામના પુસ્તકમાં હિંદુ સદાચાર વિષે લખતાં, નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ કર્યો છે —

"આટલી વાત કોઈપણ સિદ્ધ કરી શક્યું નથી, કે બળવાના સમયમાં એક પણ અંગ્રેજ સ્ત્રીનું સતિત્વ નષ્ટ કરાયું હોય કાનપુરમાં પણ લસ્કરી સિપાઈઓએ સ્ત્રીઓ તેમજ છોકરાઓની હત્યા નહિ કરવાનું પણ લીધું હતું તેથી કતલ કરવાને માટે બજારમાંથી મુસલમાન કસાઈઓને બોલાવવા પડયા હતા ઇ. સ ૧૮૨૪માં બરાકપુરમાં જે બળવો થયો, તેના નેતાઓએ પોતે, એવી પ્રતિજ્ઞા કરી હતી, અને જે વાત અંગ્રેજી લખાણો પરથી સિદ્ધ થાય છે, કે ગમે તે થાય તો પણ અંગ્રેજ સ્ત્રીઓ તથા છોકરાઓને કોઈપણ જાતનું કષ્ટ આપવું નહિ, તેમજ સ્ત્રીઓની પવિત્રતા પર તરાપ નજ મારવી બળવાના છેલ્લા દિવસો સુધી, એક અંગ્રેજ ઓફિસર પોતાનાં છોકરાઓને સિપાઈઓના ઘરમાં જવા દેતો હતો, તેમજ તેની સાથે રમવા દેતો હતો જ્યાં સુધી બંદૂકોના અવાજ કાન સુધી ન પહોંચ્યો ત્યાં સુધી સ્ત્રીઓએ પોતાનું ઘર છોડીને બીજે ઠેકાણે જવા જેટલું પણ દુ:ખ ઉઠાવ્યું ન હતું. સર એન્ડ્રુ ફ્રેજર કહે છે, કે "સ્ત્રીઓ-ભલે પછી તેઓ અંગ્રેજ સ્ત્રીઓ હોય અગર તો હિંદુ સ્ત્રીઓ હોય, તો પણ તેના તરફ વીર-કાળના સમય જેટલું માન અને પ્રશંસા રાખવામાં આવે છે"

પ્રકરણ ૨૯.

મિ. વિન્ડસેન ચર્ચીલને માટે લહાણી.

"હિંદુ"ના નવા વાર્ષિક અંકમાં લખતા કર્નલ જે ગી વેજવુડ આપણને બતાવે છે, કે બ્રિટીશ કોશાધ્યક્ષે (ચેન્સેલર ઓફ એક્સચેકરે) પાર્લામેન્ટની એક ઓસરીમાંથી નીકળતા, કેના પ્રકારથી મધર ઇંડિઆની એક પ્રત તેને બક્ષીસ આપવાની ઇચ્છા પ્રકટ કરી હતી. પણ કર્નલ મહાશય વેજવુડને તો, તે પુસ્તક બક્ષીસ તરીકે

મળી ચુકયું હતું, તેમજ ને પુસ્તક તેઓ વાંચી ચુકયા હતા. મિ. ચર્ચીલે પુછયું અરે ! વાંચી શકયું ? આપ આપના મિત્રોને વિષે કેવો વિચાર ધરાવો છો ? એટલું કહ્યા પછી પોતાનો ક્રોધ અને ઘૃણા પ્રદર્શિત કરતાં કહ્યું કે —

“બાળકો પર જે ઘોર અત્યાચારો થાય છે, તે સિવાયનું હું બધું સહન કરી શકું છું.”

મીસ મેયોના પુસ્તકમાં શિશુઓ પર અત્યાચારના જે દાખલાઓ આપ્યા છે, તે વાંચીને મી. ચર્ચીલ ઘણા ભયભીત થઇ ગયા છે. મી. વિન્સ્ટન ચર્ચીલ એવા રાજનીતિજ્ઞ પુરુષ છે, કે જો તેની ઇચ્છાનુસાર રાજતંત્ર ચલાવાય, તો કોઇપણ જગાએ શાંતિ રહેજ નહિ તે સામ્રાજ્યને દુર્ભાગી સમજવું કે જેની લગામ આવાના હાથમાં પડે !

બાળકો માટે કાયદા ઘડવાની આવશ્યકતાનો પહેલો વિચાર કરવો જોઈએ આ છોકરાઓની માતાઓ ક્યાં છે? તેમના ચારિત્રની શી દશા છે? શું દેશના સ્ત્રીત્વના સંબંધમાં કશું પુરતું ઉચિત છે કે નહિ? આર્થિક પરિસ્થિતિથી ઉપજતા ગૌણ પરિણામો તપાસવા જવામાં મુખ્ય તા સમાએલા છે શું?"

કાલ્પનિક કથાઓની લેખિકા મીસ કે જોન્સ ઉએ શિશુએ તરફ ચાલતી નિર્દયતાનો પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો છે "આવી ભયંકર તેમજ વર્ણનાતીત નિર્દયતા આપણા બધા મોટા શહેરો અને કસ્બાઓમાં જોવામાં આવે છે અને સમજી શકાતું નથી, કે શા કારણથી મેજીસ્ટ્રેટ વર્ગ તેને માટે ઘણો હલકો દંડ આપે છે'

તેણીએ શિશુઓ પર નીચમાં નીચ અને અતિશય ઘાતકી-પણાથી થતા પાપાચારોનું વર્ણન કર્યું છે' નીચેનું ટાંચણ તેણીના લેખના આધાર પરથી આપું છું

"શિશુઓ પર વર્ણનાતીત અપરાધ કરનારાઓની સાથે ખરે ખર શું વ્યવહાર થાય છે, તે બીના કેટલાક સમાચારપત્રોમાંથી ચુંટી કાઢેલા ઉદાહરણો આપવાથી પ્રકટ થશે પણ વિસ્તારથી વર્ણન કરવાનું હું છોડી દઉં છું, કારણકે તેવી ગંદી બીનાઓ છાપી શકાતી નથી

'તેજ દિવસે, બે બાળાઓ પર અભિયોગ કરવાને માટે, છોડી મૂક્યો "

'કુમળી વયના ત્રણ બચ્ચાંઓ પર આક્રમણ કરવાના અપરાધ માટે— પુરાવા બંધ હોવાથી રજુ કરી શકતા નથી, પાંચ પાઉન્ડ દંડ થયો "

'ચાર વર્ષના બાળક પર આક્રમણ કરવાના અપરાધ માટે (જેના પર આગળ એવા છ ગુનાઓ કર્યાનો આરોપ આવી ચુક્યો હતો) ત્રણ માસની સજા કરી"

એ ધુળ ઝાટકનાર સજ્જન, વાચક વર્ગને સ્મરણ કરાવે છે, કે આપણે મર્વિંઆ વિષે વાંચી રહ્યા નથી—આપણે તો આ દુનિયાના મોટામાં મોટા દેશો માટે તેમજ મોટા શહેરોને વિષે વાંચી રહ્યા છીએ આર્થિક પરિસ્થિતિના ગૌણ પરિણામોની બહાર કલ્પના દોડાવવી, એ મૂર્ખતા નથી શું? સ્ત્રીઓ પતિત થઇ રહી છે, નૈતિક અધઃપતન થઇ રહ્યું છે, અર્થશાસ્ત્રને એ વાત સાથે કાંઇપણ સંબંધ નથી પુરુષો ધનવાન હોય કે ગરીબ હોય, પણ તેમાં આવીજ પ્રવૃત્તિઓ ચાલી રહી છે ગૃહજીવન અને શિક્ષણના પ્રબંધો ક્યાંથી આનો ઉકેલ નહિ થઇ શકે સમાજના દરેક વર્ગમાં અને દરેક વિભાગોમાં સદાચારને સ્થાનજ નથી. પ્રત્યેક સ્ત્રી જુદી જુદી રીતે

મહીનાની તા. ૨૮મીએ નીમી હતી. અને ઇ. સ. ૧૯૨૧ના ફેબ્રુઆરિ માસમાં ટોરી સરકારે (સામ્યવાદી સંઘે) પણ તે કમિટિનો સ્વીકાર કર્યો હતો. તે કમિટિએ તૈયાર વિવરણના કેટલાક ફકરાઓ અને ઘટનાઓની મા. ચર્ચાસિત પર આપીએ છીએ.

એ વિવરણોમાં જે વનો પર પોલિસે કોર્ટમાં દરેક વ્યક્તિ પર કેસો ચલાવ્યા હતા, તેનોજ સમાવેશ થાય છે. વિવરણને અંતે— ઉપસંહાર કર્માં—એ, થી માર્ટાને ક, સુધી આંકડા આપ્યા છે. તે આંકડાઓનો ટુંકો ચિતાર અમે નીચે આપીએ છીએ—

	વાર્ષિક સામાન્ય પ્રમાણ ૧૯૦૯ થી ૧૯૧૩ સુધી	વાર્ષિક સામાન્ય પ્રમાણ ૧૯૨૦ થી ૧૯૨૪ સુધી
કુદરત વિરૂદ્ધ વ્યભિચાર... ...	... ૬૨...	... ૬૨.
કુદરત વિરૂદ્ધ વ્યભિચાર કરવાના પ્રયત્નો...	... ૯૬...	...૨૧૫.
પુરૂષ વર્ગ સાથે કુત્સિત બંધ ...	...૧૩૨...	...૧૭૬.

જો ઉપર આપેલા આંકડાએની છુટક છુટક તપાસ કરીએ તો જણાશે કે ગ્રેટ બ્રિટનમા પોલિસે જેની તપાસ લીધી એવા બાળકો સાથેના વ્યભિચારના અપરાધોનો આંકડો ૧૯૦૯ થી ૧૯૧૩ સુધી ૩૯૦, પ્રતિવર્ષ થયો, તેમજ ૧૯૨૦ થી ૧૯૨૪ સુધી ૪૫૩ પ્રતિવર્ષ થયો ઉપર આંકડાઓમા પડેલા ત્રણ પ્રકારના અપરાધની સંખ્યા ઇ સ ૧૯૨૪ સુધી ૯૦ -૬૫ અને ૧૮૫ મળી કુલ ૫૨૮નો હતી ૧૩ વર્ષથી ઓછી ઉંમરની બાળાઓ સાથેના ભ્રષ્ટાચારનો આંકડો પણ મહત્વનો છે

પોલીસે જેટલા કેસની જાણ લીધી તે આંકડા વસ્તુવિકપણે ઘણાજ ઓછા હેવા જોઇએ કેટલીક કુંન્તી મહાપાઇએને લીધે એવ પ્રકારના અપરાધોની મ ખ્યાનો સમાવેશ ઉપરના આંકડાઓમા નથી પણ એટલુ તો નિશ્ચે છે, કે તેવા ગુનાઓ ઘણા પ્રમાણમા થતા હશે અને પોલિસની નજર તે પર નહિ પડતી હોય અને તેવાઓને યોગ્ય શિક્ષા નહિ મળતી હોય વિવરણના ૧૬ મા પ્રકરણમા નીચે પ્રમાણે લખ્યુ છે —

"સ્વજનોની સાથે વ્યભિચાર કુટુંબની અંદર અપરાધો થતા હોવાથી તેમજ કુટુંબી માણસોના અંદર અંદરના સંબંધને લીધે તેવા ગુનાઓની તપાસ કરવાનુ પોલીસને માટે ઘણુ કઠણ થઇ પડે તે સ્વાભાવિક છે ભા, બેન અથવા તો પુત્રી સાથે વ્યભિચાર કરનાર વ્યક્તિ કદી પકડાઇ જાય, તો કુટુંબીઓ, પિતા તથા ભાઇઓની સહાયથી તેવી વ્યકિત બચી જાય છે અને તેની ફરિયાદ પોલિસને કરવામા આવતી નથી; કારણ તેવી ફરિયાદના પરિણામે ભાઇ પિતા અથવા માતા કે જે કુટુંબના આધાર રૂપ હોય તેને સજા થવાથી કુટુંબના ભરણ પોષણનો મોટો અવરોધ વચ્ચે આવી પડે છે તેમજ તે પોષણને માટે ગરીબના નિભાવ માટે અંપાતો ફંડ અવશ્ય કરવુ પડે છ તેથી આ વતનો પોલિસ અમલદારો તથા બીજો

અનુભવી સજ્જનો સ્વીકાર કરે છે, કે કુટુંબની અંદર જે વ્યભિચાર થાય છે તેનો આંકડો વાસ્તવિક રીતે મોટો હોવો જોઈએ"

તે કમિટિના વિવરણના દસમા ભાગમાં તેઓ લખે છે કે નાના બચ્ચાઓ સાથે વ્યભિચાર કરવાના જે દાખલાઓ બને છે તેની તપાસ કરવામાં નીચે લખેલી મુશ્કેલીઓ નડતર રૂપ થાય છે—

"પોલિસને જેટલા કેસની જાણ થાય છે તેના કરતા ઓછા કેસોની નોંધ લઇ, તેઓના પર કામ ચલવાય છે, તે આશ્ચર્યજનક વાત છે પણ એવું અનુમાન થઇ શકે છે કે તેવા અપરાધોની સુચના પોલિસને મળ્યા પછી, બને તેટલી તાકીદથી પોલિસ કામ કરે છે, તે વાતનો અમને સંતોષ છે

"પુરતા પુરાવા ન મળે, તે પણ એક મુશ્કેલી છે તેના અભાવે ગુનો સાબિત ન થઇ શકે તેમજ કેટલાક કેસો કોર્ટ સમક્ષ લવાતા પહેલા તેની પુરતી તપાસ અને પુરતો પુરાવો મળ્યાં પછી, તે સપ્રમાણ ન જણાય તો, જો કે તેને ગુનાની જાણ હોય તો પણ પોલિસ કેસ નોંધાવી શકતી નથી એવી ઘટનાઓ પણ અમે બતાવી છે કદને કંઇ કારણસર કાયદેસર કામ ચલાવી શકાયું નથી ભલે પછી પોલિસને તેવા ગુનાઓની ખાત્રી થઇ હોય"

"અમારી સમજ પ્રમાણે અપરાધીઓની એક મોટી સંખ્યા છુટી જવાના ઘણા કારણો છે દાખલા તરીકે પુરાવામાં બચ્ચાઓની સાક્ષી તેમજ તેવા સાક્ષીઓએ આપેલા પુરાવાનું એક બીજા સાથે મળતાપણુ વગેરે વગેરે"

એક મોટી મુશ્કેલી તો એજ છે, કે કોર્ટ, જ્યાં સુધી એ સમર્થન કરનાર ન હોય ત્યાં સુધી બચ્ચાએ કસમ પર આપેલી સાક્ષીના આધાર પર પગલા લઇ શકતી નથી"

ઘણું ખરૂં 'કોર્ટ ૧૦ કે ૧૧ વર્ષના છોકરાએ કસમ પર આપેલી જુબાની પર આધાર રાખી શકતી નથી' સમર્થનને માટે જે મુશ્કે-

લીઓ છે, તેનું સમર્થન રિપોર્ટના ૬૮મા પેરેગ્રાફમાં કરવામાં આવ્યું છે તે નીચે પ્રમાણે છે —

"અપરાધનું સમર્થન પ્રાપ્ત કરવું, ઘણુંખરું અસંભવિતજ હોય છે કારણ જે લોકો અપરાધ કરે છે, તેઓ ઘણી સાવધાની રાખે છે અને એવા પ્રકારના અપરાધ કરવાની હદ સુધી નથી પહોચતા, કે જેથી તેઓ કાયદેસર ગુનેગાર બને. તેનું પરિણામ એવું આવે છે, કે નાની ઉંમરના શીશુ પર જે અત્યાચાર થાય છે, તેના સમર્થનના અભાવે કાયદાની રૂએ ગુનો થયાની ખાત્રી હોવા છતાં, કાંઇ થઇ શકતું નથી, અને અપરાધીને છોડી મુકવો પડે છે. અમારી તપાસમા એવા ઘણા દાખલાઓ આવ્યા છે, તેમજ અમારી પાસે ઘણા આધારભુત પ્રમાણો છે. ઘણાએ કેસો ફક્ત બાળકના કસમ પરજ આધાર રાખતા હોવાના સબબે, જો કે બાળકોએ આપેલી જુબાનીથી સત્ય વાત તરી આવતી હોય, તો પણ આખરે કોર્ટ દીલગીરી સાથે કાઢી નાખ્યા છે તેવો એક દાખલો અમે નીચે આપીએ છીએ : જેમા એક વ્યક્તિ નાના બચ્ચા પર આક્રમણ અને વ્યભિચારના પ્રયત્નો અને ગુનાઓ માટે ૭ વખત કોર્ટ સમક્ષ રજુ કરવામાં આવી હતી

૨૭ માર્ચ ૧૯૨૨—પાચ વર્ષની બાળા પર અત્યાચાર કરવાના પ્રયત્ન માટે–કેસ પાછો ખેંચી લેવાયો હતો

૨૭ માર્ચ ૧૯૨૩— સાત વર્ષની બાળા પર આપાત કરવા માટે અપરાધીને છોડી મુકવામા આવ્યો હતો.

૨૭ જુન ૧૯૨૩—ત્રણ વર્ષની બાળા પર અત્યાચારનો પ્રયત્ન, કેસ કાઢી નખ્યો.

૧૯ નવેંબર ૧૯૨૩–સાડા ત્રણ વર્ષની બાળા પર વ્યભિચાર કરવાને આક્રમણ, અપરાધીને છોડી મુકયો.

૨૪ જુન ૧૯૨૪—ચાર વર્ષની બાળા પર વ્યભિચાર કરવા માટે–બાર મહીનાની સખત મજુરી સાથે શિક્ષા.

"આટલી વાત તો સંભવિત છે, કે જુદા જુદા બાળકો ઉપર આટલા અપરાધ કરનારાઓ તો પહેલા અપરાધમાં સમર્થનના અભાવે છૂટી જાય છે પણ તેનીજ વ્યક્તિ ફરીથી તેવોજ ગુનો કરે, તે વાત સમજી શકાતી નથી તે એટલે સુધી કે, જ્યાં સુધી જોઇતો પુરાવો અને સમર્થન ન મળે ત્યાં સુધી તે છુટોજ રહે છે અને કાયદો તેને કાંઇ કરી શકતો નથી અંતે તે પાપનું એવું પરિણામ આવે છે, કે કોઇ એક બાળકના આપેલા એકરારનું કોઇ સમર્થન કરનાર મળી જાય છે અને તેને કાયદેસર સજા કરવામાં આવે છે" '૧૩ થી ૧૬ વર્ષની કન્યાઓના સંબંધમાં તે કમિટિની સંમતિ છે, કે જેટલા કેસોની જાણ પોલિસે લીધી, તેના કરતાં વધારે ઘટનાઓ થઇ હોવીજ જોઇએ તે કમિટિના સભ્યો લખે છે કે —

"આવા પ્રકારના અપરાધોમાં એવી ઘટનાઓનો સમાવેશ હોય છે, કે તે કુંવારિકા અને તેને ભ્રષ્ટ કરનાર વ્યક્તિ સિવાય તેના દુરાચાર અને કૃત્યની માહીતી કોઇને પડી શકતી નથી એવા અપરાધોનો પત્તો ફક્ત ગર્ભધારણ થાય છે, ત્યારેજ જણાય છે તેવી પરિસ્થિતિમાં બાળા-સંરક્ષણ ગૃહો, પ્રસુતિકા-ગૃહોમાં છુપી રીતે જઇ બાળકને જન્મ આપી આવે છે અને એવો કાંઇ અપરાધ થયો છે તેની ગંધ પોલિસને જરા પણ આવતી નથી

સ્વાસ્થ્ય વિભાગના મંત્રીઓ (મિનિસ્ટ્રી ઓફ હેલ્થ)ની સહાયતાથી 'માતાઓ અને શિશુઓને માટેના ૭૨ આલયોની તપાસ કરી હતી ૧૬ વર્ષથી ઓછી ઉંમરની કેટલી કુમારિકાઓ તા ૧ જુન ૧૯૨૫ સુધીમાં ગર્ભવતી થઇ હતી અને તે આલયમાં પ્રસવ કરવા આવી હતી, તેની તપાસ પરથી જણાયું છે, કે ૩૫ પ્રસુતિ-ગૃહોમાં તે વર્ષ તેવી કુમારિકાઓ આવી હતી નહિ ૩૭ બીજાં પ્રસુતિ-ગૃહોમાં ૧૬-વર્ષથી ઓછી ઉંમરવાળી કુમારિકાઓની સંખ્યા ૭૮ ની હતી, કે જેઓ પ્રસવ કરાવવા આવી હતી, ઉપર જણાવેલી ૭૮ કુમારિ-

કાએ માથી ૪૪ પર મંઘાપણુ કાયદેસર કામ ચલાવવામા આવ્યુ ન હતુ. એ પ્રમાણે પર ટકા ગુનેગાર કુમારિકાઓ પર કામ ચલાવવામા આવ્યુ નજ હતુ, તે વાત સિદ્ધ થાય છે

આ વાત તો સ્મરણમા રાખવા જેવી છે કે ૧૬ વર્ષની વયથી ઓછી વયની કુમારિકાઓ વ્યભિચાર કરે તેમાની થોડીજ ગર્ભ ધારણ કરે છે એવા અપરાધેની કુલ સખ્યા પરથી જાણી શકાય છે, ૧૬ વર્ષથી ઓછી ઉંમરની સ્ત્રીઓના વિષયભોગ સબધી ગુનાઓ પ્રતિવર્ષ ૨૦૦ ગયાની જાણ પોલિસને થાય છે. ફકરના ૨૦૦ ના આકડામા "વ્યભિચાર કરનાના મિથ્યા કથનઓનો" પણ સમાવેશ થાય છે જ્યારે કેવળ અવિવાહીતા માતાઓને માટે ૩૭ પ્રસુતિગૃહોમા ૭૮ ગર્ભ ધારણ કરનારઓનો પત્તો મળે, તેમજ એવી માતાઓ તથા શિશુઓને માટે બીજા ગૃહેની સખ્યા ૧૦૧ની છે (ગરીબ લોકોના માતુનને ગર્ભમ ર ગૃહે ઇસ્પિટલો, તેમજ બીજા પ્રસુતિગૃહો પણ કે જેઓ એવી સ્ત્રીઓને સહાય આપે છે, તે જુદા ગણ્યા ના છે) તે પણ સ્પષ્ટ થાય છે, કે જે દરેક અપરાધની જાણ પોલિસને થાત તો ૧૩ થી ૧૬ વર્ષ સુધીના બલિકાઓના અપર ધોન સરકાર તરફથી પ્રકટ થએલો ૨૦૦ નો આકડા ઘણો ઓછો છે અને વાસ્તવિક રીતે તે આકડો ઘણો મોટો હોવો જોઇએ આવા ઘટના સચાલમા કુમારિકાની નાદુરસ્ત તબીયતને લીધે તેમજ કેસ પુરવાર ન થઇ શકે તેની બીકથી, બનાજ લોકોનો રિપર્ટ પોલિસને કરતા નથી

એક પ્રસુતિગૃહમા સોળ વર્ષની અંદરની ઉંમરની કુમારિકાઓના પાચ દાખલાઓ બન્યા હતા, અને પાચેની જાણ પોલિસને કરવામા આવી હતી. તેનાથી બે કુમારિકાઓ પર કેસ ચલાવવાની પોલિસે રજા આપી હતી બીજી બેના સંબધમા કેસ પુરવાર થઇ શકયો ન હતો છેલ્લા કેસમા અપરાધીને એસાઇઝ્રામા (કોર્ટમા) સજા કરવામા

આવી હતી. પણ અપીલમાં તેને છોડી મુકવામાં આવ્યો હતો. બીજા પ્રસુતિગૃહમાં કે જેમાં ૧૧ કન્યાઓ સોળ વર્ષથી ઓછી ઉમરની ગર્ભવતી થઇ હતી, તેમાથી ત્રણ પર કોર્ટમાં કેસ ચલાવ્યો હતો. પણ એ ત્રણમાં તો કોઇપણ અપરાધી પકડાયો ન હતો. તેમજ કેસ પણ પુરવાર થઇ શક્યો ન હતો.

આવા અપરાધોની વૃદ્ધિના સંબંધમાં એ કમિટિએ પોતાના અનુસંધાનોને અનુસરી જે પરિણામો પર મત સ્થાપ્યો હતો તેનું વિવરણ ૧૮મા ભાગમા નીચે પ્રમાણે આપ્યું છે: —

"કુમળી વયના સાથે કરેલા અપરાધોના વિષયમાં અમે સરકારી સ્થાનિક આંકડાઓ તથા સાધારણ સાક્ષી પર વિચાર કર્યો છે, તેમજ તેમાં અમારો અભિપ્રાય નીચે પ્રમાણે છે:—

૧. જેટલા પ્રમાણમાં અપરાધોની જાણ પોલિસને થાય છે તેના કરતાં વધારે પ્રમાણમાં બાળકો પર વ્યભિચારની ઘટનાઓ બને છે.

અમે આશા રાખીએ છીએ, કે આ તપાસના પરિણામ રૂપે એવું થવું જોઇએ, કે જે અપરાધો થાય તેની સુચના જનતાએ પોલિસને તત્પરતાથી કરવી.

૨. જે મુકર્દમાઓ કોર્ટ પાસે લવાય છે, તેમાં મોટે ભાગે ઘણાને છોડી મુકાય છે.

૩. બળાત્કારપૂર્વક વિષયભોગના અપરાધોના આંકડામાં ઘટાડો થયો છે.

૪. સોળ વર્ષથી ઓછી ઉમરની બાલિકાઓ પર વ્યભિચાર માટેના આક્રમણોની સંખ્યા વધી છે. આ વાત આગળ આપેલા આંકડાઓથી સાબિત થઇ ચુકી છે. સરકારી રિપોર્ટમાં આવા અપરાધોની વૃદ્ધિ જે બતાવવામાં આવી છે, તે કેટલે અંશે ખરી છે? તે વાતમાં જે પ્રમાણો અમને મળ્યાં છે, તે વિવાદગ્રસ્ત છે. બધ જ સાક્ષીઓના પ્રમાણોની ગંભીરતાપુર્વક પરીક્ષા કર્યા ઉપરાંત અમે એ નિશ્ચય પર આવ્યા છીએ, કે

કુમળી વયના ઉપર કરેલા ગંદા આક્રમણોની સંખ્યામાં વૃદ્ધિ થઇ છે.

૫. કુમળી વયના બાળકોને હમણાં સજા કરવાનું પરિણામ એ આવ્યું છે, કે જે ગંદા આક્રમણો થતા હતા, તેમાં બળાત્કારથી વ્યભિચાર કરવના ગંભીર અપરાધોનો સમાવેશ થતો જાય છે. આવા અપરાધોની વૃત્તિ સબંધમાં ગંભીરતાપૂર્વક વિચાર કરવો જોઇએ તેનું એન, એ પણ કરવું છે"

ઘણા સાક્ષીઓએ કમિટિ આગળ જુદા તેમજ ભલામણ કરી છે કે કાકા અને ભત્રીજી વચ્ચેના વ્યભિચાર માટે, મતા અને બહેન વચ્ચે વ્યભિચાર બદલ જે જે શિક્ષા થાય છે, તેવી શિક્ષા થવી જોઇએ, તેમજ તેવો કાયદો તેને પણ લાગુ પડવો જોઇએ. તે ઉપરાંત પિતા અને પુત્રી વચ્ચે થતા વ્યભિચારને માટે વિશેષ ભલામણ કમિટિને કરવી પડી છે.

પુરા પાંચ પેરેગ્રાફ (૮૪ થી ૮૮) "બુઢ્ઢાઓ" ના અપરાવા— મોટી ઉંમરના માણસોનો કુમળી વયના ઉપર ગંદા આક્રમણો–માટે વિવરણમાં ભર્યા છે, ૮૪ મા પેરેગ્રાફમાં નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે —

"વૃદ્ધ માણસો નાના બચ્ચાઓ ઉપર ગંદા આક્રમણો કરે છે, તે વાતના ગંદા ઉદાહરણો તરફ અમારૂં ધ્યાન ખેંચવામાં આવ્યું છે. તેની વિરુદ્ધ કામ કરનારાઓની મુશ્કેલીઓ પણ અમને બતાવવામાં આવી છે. અને ખાસ કરીને અપરાધી જ્યારે કોઇ માનસિક અનર કે શારીરિક દુર્બળતાવાળો હોય, તેવા દાખલાઓ સામે કામ કરનાં ઘણી મુશ્કેલીઓની સામે ઝુકવવું પડે છે અમને ખાત્રી છે, કે જો કોઇ વૃદ્ધ માણસ પર આવા કોઇ અપરાધનો અભિયોગ કરાય, તો તેને દંડ કરવાનો સૌથી સરસ ઉપાય એ છે, કે જ્યાં તેના સંબંધીઓ હોય તેમજ તેને માટે જવાબદાર રહેવા તથા તેનું ચારિત્ર સુધારવા તૈયાર હોય, તેની દેખરેખ નીચે તેને રાખી દેવો જોઇએ. અથવા તો

નવા અપરાધી પામે, તે પછી તેવા માણસ અને સંબંધીઓ સાથે ગેહેને એવું જામીન-ખત લખાવી છોડી મૂકવો જોઇએ. ''

"અમારી પાસે એવા પુરાવાઓ આવ્યા છે, કે જેમાં ૮૦ વર્ષની ઉપરની વયના વૃદ્ધો કે, જેઓ બીજી રીતે પ્રતિષ્ઠિત ગણાતા હતા, તેઓ આવા ગંદા અપરાધો માટે જેલ જાત્રાએ જઈ આવ્યા હતા. અમારો નિશ્ચય છે, કે આવા વ્યક્તિઓને સુધારવાનો સૌથી સારો ઉપાય એ છે, કે તેને જેલમાં ન મોકલતાં-તે જ્યાં સુધી સુધરે

ભોગવવાની હતી. બીજો પણ એક કેસ અમારી આગળ રજુ કરવામાં આવ્યો હતો.' એક 'માણસને વ્યભિચારની ચેષ્ટા કરવાના કારણસર એક જગા પર તેનું ચારિત્ર સુધરે ત્યાંસુધી રાખવામાં આવ્યો હતો. તે સમય દરમિઆન તેજ સ્થાનમાં તેણે બીજું એવુંજ ગંદુ પાપાચરણ કર્યું હતું. તેના પરિણામે તેના ચરિત્ર સુધારવાના કાળમાં વધારો કરવામાં આવ્યો હતો. બીજા એક મુકર્દમાની સુનાવણી એસ ધઝ જજ પાસે થઇ હતી. તેમાં ૨૪ વર્ષની ઉમરના એક યુવકે ૧૪ વર્ષની બાળા સાથે વ્યભિચાર કરવાનું જણાયું હતું, કે જે બાળા શારીરિક દુર્બળતાવાળી હતી. યુવક તે બાલિકાના ઘરમાં રહેતો હતે. તે બાલિકા તદ્દન છોકરવાદ હતી એ બાલિકા ગર્ભવતી થઇ, ત્યારે સઘળી વાત જણાઇ ગઇ. તે યુવકે પોતાનો ગુનો કબુલ કર્યો હતો, અને કહ્યું હતું કે ગર્ભ ન રહે, તેની સાવધની તેણે રાખી હતી. તે યુવકને ચાર માસની સજા કરવામાં આવી હતી"

યુરોપીય વિષયભોગ સંબંધના જીવનના પ્રસિદ્ધ અને પ્રમાણિક લેખક ડો. બ્લોચે "વૃદ્ધ માણસોના સંભોગ સંબંધી પાગલપણાનું વર્ણન કર્યું છે. તે વર્ણન પ્રમાણે ૮૦ વર્ષ પહેલાં ઇંગ્લાંડમાં તેવી પરિસ્થિતિ પ્રચલિત હતી, અને તેને લીધે બચ્ચાઓનું જીવન ઘણું સંકટમય થઇ રહેતું.

આ પ્રકરણ આપણે સમાપ્ત કરીએ તે પહેલાં એક અંધશ્રદ્ધા કે જે યુરોપના બધા સુધરેલા દેશોમાં ફેલાઇ રહી છે—જેવી કે કુમળી વયની બાલિકાઓ સાથે સંભોગ કરવાથી ઇંદ્રિયરોગ દુર થઇ જાય છે—તે વાત તરફ ધ્યાન ખેંચવું આવશ્યક છે. કારણકે બચ્ચાંઓ પર જે આક્રમણો થાય છે, તેને માટે મોટે ભાગે એ અંધશ્રદ્ધાજ જવાબદાર છે. ડો. બ્લોચે તેનું એક અતિ શોચનીય ઉદાહરણ આપ્યું છે.' એક ખેડુતને ગરમીનો રોગ થયો હતો તેને એવી સુચના કરવામાં આવી હતી, કે જો કોઇ કુમળી વયની બાલિકા

સાથે સંભોગ કરશે તો રોગ સારો થઇ જશે. તે માણસે પોતે પોતાની છોકરી સાથે સંભોગ કર્યો, અને રોગમાંથી મુક્ત થયો હતો''

જે બ્રિટીશ કમિટિના વિવરણનો ઉલ્લેખ આપણે આગળ કરી ગયા છીએ તેણે પણ આ અંધશ્રદ્ધા સામે પોકાર કર્યો છે. એક વર્ષથી પાચ વય સુધી તેમજ ૫ થી ૧૪ વર્ષ સુધીની ઉમરની છોકરીઓને ગોનોરીઆ (પ્રમેહ) તેમજ સીફીલીસ (ગરમી) ના વ્યાધિઓને વિષે કમિટિ નીચે પ્રમાણે લખે છે —

"કોર્ટની તેમજ ડાકટરોએ આપેલી જુબાનીઓ પર પુરતો વિચાર કર્યા પછી અમે એજ નિરાકરણ પર આવ્યા છીએ, કે બાળકીઓમાં પ્રમેહનો રોગ થવાનું કારણ એજ અંધ વિશ્વાસ છે કે જેને લીધે બચ્ચાઓ સાથે સંભોગ કરવામાં આવે છે"

કમિટિ આશા રાખે છે, કે આ અંધ વિશ્વાસ એકદમ નાશ થવો જોઇએ. અમે પણ અંત:કરણથી ઇચ્છીએ છીએ, કે 'એવંભવતુ'

મીસ મેયોએ લીબર્ટિ નામના પત્રમાં જે લેખ પ્રકાશિત કર્યો હતો, અને જેનો ઉલ્લેખ આપણે ઓળખાતા પ્રકરણમાં કરી ચુક્યા છીએ, તેમાં એવજ આક્ષેપો તેણીએ કર્યાં હતા. તે આક્ષેપોના જવાબરૂપે આ પ્રકરણ લખ્યું છે. મહાત્મા ગાંધીજીએ મધર ઇંડિઆને "ગટર નિરીક્ષકનું બયાન" એવું ઉપનામ આપ્યું હતું, તે ખરેખર બંધબેસતુંજ હતું. મ. ગાંધીજીએ કહ્યું છે કે—

"જો હું લંડન શહેરની બધી મોરીઓ ઉઘાડી મુકીને કહું કે જુઓ આ લંડન' તો મારી વાતનું કોઇ ખંડન કરી શકશે નથી, પણ સાથે સાથે મારા નિર્ણયની મતાનો ઉપહાસ થશે, અને તેની નિંદા થશેજ. મીસ મેયોનું પુસ્તક એ કરતાં જરાએ સારું નથી તેમજ જરા જુદું એ નથીજ."

આનો જવાબ મીસ મેયો ન્યુયોર્કના 'આઉટ લુક' નામના પત્રમાં 'સામી અને યથેષ્ટ ટિપ્પણીમાં' નીચે પ્રમાણે ટાંચણ કરે છે

"સંભવિત છે ! પણ એવું કોઇએ બતાવ્યું નથી, કે લંડનમાં લોકો નાની બાલિકાઓને ગટરમાં કેદ કરી રાખે છે."

દુનિયાનાં બધાં સ્થાનો કરતાં ચિકાગો અને ન્યુયોર્ક આવા વાન્ડરનમાં આનંદ નજ લઇ શકે પણ દુનિયામાં આવા પાપકેન્દ્રોમાં એરીજ વિશેષતાનો સમાવેશ થાય છે. આ પ્રકરણમા અમે જે પ્રમાણિક નક્ષીઓ મુકી છે, તેથી એટલું તો સિદ્ધ થાય છે, કે લંડનની ગટરો બચ્ચાઓ માટે આનંદદાયક તો નથીજ અમેરિકાના શહેરો તો ખાત્રીપુર્વક સારાં નથીજ. આ સમયે અમારી પાસે અમેરિકાનું એવુ સરકારી વિવરણ તો નથી, કે જેવું બ્રિટીશોના સંબધમા અમારી પાસે છતું, અને જેનું વર્ણન અમે આ પ્રકરણમાં કર્યું છે ન્યુયોર્ક અને ચિકાગોના દૈનિક 'વિષનિંદકોને સાક્ષી તરીકે ઉપસ્થિત કરવાથી અમેરિકાને ન્યાય મળશે નહિ, પણ સાથે સાથે આપણે એમ કહીએ, કે અમેરિકાના 'નેવાડા' રાજ્યમાં નાના બચ્ચાંઓ સાથે વિષયભોગ કરનારા અપરાધીઓને, તેમજ ન સુધરે એવા અમેરિકાના લોકોને માટે, વિજળીના પ્રયોગથી 'અવીર્ય' બનાવવાના 'નૈનિક દંડ' કાઢવામાં આવ્યા હતા. આ સુંદર દંડને એકદમ સરકારી ચોપડામાથી કાઢી નાંખવો પડયો હતો, કારણકે કોઇ કાળે પણ સુધરે

લોકત કરવું. ઉપટોન સિંકલેરે પોતાના બાળપણમાં એક છઈલના અધિકારી તરીકે થનાર કોઈ ઉમેદવારને ભાષણ કરતો સાંભળ્યો હતો. તે ઉમેદવાર વવાઝોડાની જેમ, આંદોલન કરવામાં નિમગ્ન હતો. તે ભાષણ કર્તા પ્રતિવર્ષ નગર પોલિસને લાખો રૂપીઆ આપનારી વેશ્યાવૃત્તિ પર ક્રોધ કરી રહ્યો હતો. તેમજ મોંઢું મરડું, લબરાવી પોતાના ભાષણને અતિશય મનોરંજક અને પ્રભાવશાળી બનાવી રહ્યો હતો. તે તેવા સ્થાનોના ચિત્રો આપી રહ્યો હતો કે જેમાં સુંદર સ્ત્રીઓ ચુંટાવવાને માટે ભેગી કરવામાં આવતી હતી. અને ચુંટનારને પોતાને પસંદ આવે, તેવી સ્ત્રીને માટે, ફક્ત ત્રણ અથવા પાંચ ડોલર આપી, બારણા આગળ બેઠેલા એક ખજાનચી પાસેથી એક પિત્તળની હુંડી ખરીદી લેતો હતો. પછી તે માણસ માળ ઉપર જઈ, તે સ્ત્રીની કૃપા મેળવી, તેણીને તે હુંડી આપી દેતો હતો. એટલું કરી રહ્યા પછી તે વ્યાખ્યાનકારે પોતાના ગજવામાંથી એકાએક ધાતુનો એક કકડો કહાડ્યો અને કહ્યું, "જુઓ એક મહીલાની પ્રતિષ્ઠાનું મુલ્ય આ છે." આ વ્યાખ્યાન સાંભળ્યા પછી સિંકલેરનું એવું મંતવ્ય થઈ ગયું, કે આ પિત્તળની હુંડી દુનિયામાં મોટામાં મોટી અને ભયાનક દુષ્ટતાનું ચિન્હ છે. આ સૌથી મોટી ભયાનક દુષ્ટતા તેને અમેરિકાની પત્ર સંપાદન કળામાં, એટલા મોટા પ્રમાણમાં દેખાઈ, કે તેણે તેનું દિગ્દર્શન કરાવનારી પોતાની ચોપડીનું નામ પણ 'પિત્તળની હુંડી' રાખી* દીધું.

અમેરિકાના સંપાદકોમાં બધા જ એવા નથી, એ વાત નિઃસંદેહ છે. આવી નીતિના અપવાદરૂપે કેટલાક છે, પણ અમેરિકાના મોટા લેખકોમાં કુપ્રથાઓનો વિરોધ કરનારા ઓછા નથી, એ વાત પણ ઘણી મહત્વની છે. એચ. એલ. મેનકીન, ઉપટોન સિંકલેર, જેક લંડન

---

* ધી બ્રાસચેક (પિત્તળની હુંડી) અમેરિકાની સંપાદન કળાનું અધ્યયન. ઉપટોન સિંકલેર લિખીત. પાસડેના કેલીફોર્નિયા ૧૯૨૦.

સિંક્લેર લુઇ વગેરે એવાજ લેખકો છે સર્વોત્કૃષ્ટ—અર્થાત અમેરિકાના અત્યંત સાચા અને સ્વતંત્ર સમાચાર પત્ર ધી નેશન, ન્યુ રીપબ્લીક, અમેરિકન મર્ક્યુરિ, ન્યુ મેસીસ વગેરે સમાચાર-પત્રો આવી કુપ્રથા-ઓના આધારે, વિરોધી છે, પણ મેંધર ઇંડિયા પર વિચાર કરતી વખત ઉપર જણાવેલ ઉત્તમ અપવાદો પર આપણે વિચાર ન કરીએ.

સિંક્લેરના એક પ્રકરણનું મથાળું 'નિંદાનું દફતર' છે. તેમજ અમેરિકાની પત્રસંપાદન કળા, નિસંદેહ પરનિંદામય છે અમેરિકાના કેટલાએક શહેરો. પાપકેન્દ્રના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. આવી પરિસ્થિ

ગમ તાત્કાલિક છોડી દીધું. તે ઉપરાંત એવા પણ દાખલાઓ અનેક
• જ્યારે જ્યારે ક્રાંતિવાદીઓ પોતાના માર્ગો લીધેલા જન્મ સિદ્ધ હક
અનુસાર તેવા વર્તમાનપત્રોને પોતાના દબમાં રાખતો, અને જ્યારે
સિંકલેર તે વિરુદ્ધ કંઇપણ વિરોધ કરતો, ત્યારે નિંદા સિવાય બીજા
કશાની લદબણી તેને થતી નજ હતી. રશિયા અને જાપાનના યુદ્ધ
પછી ગોર્કી રશિયાની ક્રાંતિને માટે ધન-સંગ્રહ કરવાના ઉદ્દેશથી
અમેરિકા ગયો, ત્યારે પણ આ સમાચાર પત્રોએ પોતાની નીતિનો
પ્રયોગ અજમાવેલ હતો, તેના પરિણામે ગોર્કી ધનસંગ્રહ નજ કરી
શક્યો. સંજોગવશાત ગોર્કીના લગ્ન ઇસાઇ ધર્મ અનુસાર થયાં નહતાં
તેથી તે નિંદાના દફતરે બરાડા પાડી કહ્યું હતું, કે જે સ્ત્રી સાથે
ગોર્કીએ વિવાહ કર્યો છે, તે સ્ત્રી વ્યભિચારી અને કલંકિત નારી છે
સમાચારપત્રોનાં સભાપીઠો પર તેમજ ધર્મ-વેદીઓ પર ગોર્કીની
ખુબ નિંદા કરવામાં આવી હતી. તેને નૈતિક કોઢીઓ પણ કહી
નાંખ્યો હતો પાછલા પ્રકરણમા અમે ન્યાયાધીશ લિન્ડસેના સંબંધમા
લખી ચુક્યા છીએ. તે ન્યાયાધીશ મહાશય એક દૃઢ અને સ્વતંત્ર
વિચારના સુધારક છે. તેથી તે 'નિંદાના દફતરે' તેની વધારે અવગણના
કરી છે. ન્યાયાધીશ લિંડસેના સંબંધમાં અત્યંત નીચ ઉદ્યમો યોજ-
વામાં આવ્યા છે 'બાળકોની કોર્ટના' તેઓ ન્યાયાધીશ હોવાના સબબે
તે કોર્ટને આશ્રયભૂત બનાવી ઘણીજ નિંદા કરવામાં આવી છે
સિંકલેર કહે છે. કે આ નિંદાના દફતરે પોતાની નિંદાજનક વાતો
સિદ્ધ કરવાને માટે જુઠાં શપથપત્રો (એફીડેવીટો) તેમજ જુઠો
સુધારક-સંઘ પણ સ્થાપિત કર્યો હતો.

અમેરિકાવાસીઓની દ્રષ્ટિમાં એક આખા રાષ્ટ્રને પતિત ઠેરવવાને
માટે ઉપર જણાવેલા 'નિંદાના દફતરના' ઉપાયોનું અવલંબન કર્યું
છે. સમસ્ત દુર્વાસનાઓ અને મહાપાપો કે જે ધાર્મિક હૃદયમા રાષ્ટ્ર
માટે ઘૃણા-ઉત્પન્ન કરે એવા આક્ષેપો કર્યા છે.

અમેરિકાના પત્રસંપાદકો આવી ઘટનાઓની સૂચનાઓને "અવાન્તર કથાઓ" અથવા તો ફક્ત "કથાઓ"જ કહે છે. પરસ્પર ચર્ચેલી મંત્રણાઓને પણ "કથાઓ" કહે છે —અને તેમાં પણ અસત્ય નહિં કાલ્પનિક કથાજ હોય છે. મીસ મેયોએ મધર ઇન્ડિઆમાં એવીજ કાલ્પનિક કથાઓનો સમાવેશ કર્યો છે પણ તેણીની કેટલીક કથાઓ તો એટલી મુર્ખતા ભરેલી છે, કે કદાચ તુલનાત્મક દ્રષ્ટિથી આપણે તેની સરખામણી અમેરિકાના ઉપર વર્ણવેલા સમાચાર-પત્રો સાથે કરીએ, તો તે પત્રોની પ્રથાને પણ કુદી જાય એવી છે. તેમજ મનપુષ્પ કપટના વર્ણન જેવી દેખાશે.

તે કથાઓ તરફ એવી માનની દ્રષ્ટિ રાખવી જોઇએ, કે જેવી એક મૃતકથાને તેમજ એક નિરસ અને શુષ્ક ફળ તરફ આપણે રાખી શકીએ. મધર ઇન્ડિઆની તે કથાઓમાં એક રાજા પર એવું કલંક મૂકવામાં આવ્યું છે, કે જો કદાચ અંગ્રેજો હિંદ છોડી ચાલ્યા જાય તો તેઓના ગયા પછી. એક પણ કુંવારિકા તેમજ એકપણ રૂપીઆ.

લોકો ભ્રમિત થઇ ગયા હતા, અને એવી અફવાઓ ઉડી રહી હતી, કે અંગ્રેજો હિંદ છોડી ચાલ્યા જાય છે. આ વાત મને એક હિંદમાં રહેનાર અમેરિકન તરફથી કરવામાં આવી હતી. તે સમય દરમિયાન તેઓશ્રી એક એવા અત્યંત આકર્ષક, ભણેલા અને પ્રભાવ શાળી રાજાને મળ્યા હતા, કે જે રાજાએ પોતાના રાજ્યનો સર્વોત્તમ પ્રબંધ કરી રાખ્યો હતો. તે વખતે રાજાના દિવાન પણ હાજર હતા. આ ત્રણે સજ્જનો ગાઢ પરિચયવાળા હોવાના સબબે ખુબ છૂટથી વાતચીત થઇ હતી.

"દિવાને કહ્યું,—અંગ્રેજો હિંદ છોડી ચાલ્યા જાય, તે વાત રાજા માનતા નથી, છતાં પણ જો ઇંગ્લાંડનો હાલનો નવિન શાસન પ્રબંધ, અંગ્રેજોને એવી ગલત સલાહ આપતો હોય, તો તે સલાહ તદન ભુલભરેલી છે. તે કારણથી રાજાએ પોતાનું સૈન્ય સંગઠિત કરી રાખ્યું છે. હથિયારો એકઠાં કરવાં માંડયાં છે. તેમજ નવા સિક્કાઓ ઢાળી રાખ્યા છે. જો અંગ્રેજો ચાલ્યાજ જાય, તો ત્રણ મહીના પછી આખા બંગાળામાં એક પણ કુંવારિકા અગર તો એક પણ સિક્કો તિજોરીમાં રહેશે નહિ.

સરકાર વિરૂદ્ધ કાર્ય કરનારાઓએ, વિદેશી અંગ્રેજોના અપમાન ખાતર એક જુઠું આંદોલન કરવાનું શરૂ કરી દીધું હતું" આ સાક્ષી આપવાનો આધાર માત્ર એક દિવાલ પર ચોંટેલી જાહેર ખબરનું ચાપાનીઉં જ છે. પણ તેનો પણ, પંજાબના નેતાઓએ તેઓને ખબર પડતાની સાથે વિરોધ દર્શાવ્યો હતો. મહાત્મા ગાંધીએ પણ પોતાના વિવરણમાં તેના પર ટિપ્પણ કર્યું હતું. મીસ મેયોએ આ વિરોધ દર્શાવનારાઓ પર જરાએ ધ્યાન આપ્યું નથી.

"એક બીજી વાત, કે જે મધર ઇંડિઆના ૨૭૩–૨૭૪ પાનામાં લખી છે તે નીચે પ્રમાણે છેઃ —

સને ૧૯૨૬–૨૭ ના શિયાળાના વખતમાં, શહેરના સાર્વજનિક રસ્તા પર વાત કરતાં, હિંદુઓને એક હિંદુસ્તાનથી પરિચિત એવા ન્યુયોર્કના પત્રકારે પૂછ્યું—"હિંદની સ્થિતિના સંબંધમાં તમે આવા પ્રકારની ઘોર અસત્ય વાતો કેમ કરી રહ્યા છો? તેમાંના એકે બધાને બદલે પ્રત્યુત્તર આપ્યો, કે તમે અમેરિકાવાસીઓ હિંદ વિષે કંઇ જાણતા નથી. તમારા ક્રિસ્તી ધર્મ પ્રચારક લોકો, વધારે પૈસાને માટે અહીં આવે છે, અને અમારૂં અભિમાન તોડવાને માટે ઘણું સત્ય કહે છે. તેથી ત્રાજવું સમતોલ રાખવાને માટે અમે જુઠાણું ચલાવીએ છીએ.

તે ન્યુયોર્કના ખબરપત્રીનું નામ તેણી આપતી નથી તેમજ આવી અસંબદ્ધ વાત, જે વ્યક્તિ પાસે કહેવડાવે છે તેનું નામ દેતી નથી.

હિંદુના તાબામાં રહેવું પડયું. એ હિંદુ જુવાન અધિકારી, કૉલેજમાંથી નવો-સવો નીકળેલો તેમજ નવા વિચારોથી ભરપુર હતો. તેણે, પેલા જુના નોકરને દુઃખ દેવાનું શરૂ કર્યું. અંતે તેનો દમ-દમ-કાઢી નાંખ્યો, તે એટલે સુધી કે વૃદ્ધ મુસલમાનથી સહન ન થઇ શક્યું. તેથી તે વૃદ્ધ મુસલમાન પોતાના છોકરા સાથે એક મહાન બ્રિટીશ અમલદાર પાસે સલાહ લેવાને ગયો. પોતાની વાત પુરી કરી રહ્યા પછી છોકરાએ કહ્યું:—"સાહેબ, આપ મારા પિતાને સહાય નહિ કરી શકો? આટલા વર્ષ નોકરી કર્યા પછી તેની સાથે આવું વર્તન ચલાવવું, એ ઘણી શરમની વાત છે." પણ અંગ્રેજ લોક હાથ આવે સોગટી મારવા કેટલા દિવસ ચુકયા છે? સાહેબે કહ્યું,—મહંમદ, તું હંમેશાં સ્વરાજ્ય માગે છે? આ ઘટનાથી તને ખબર પડી હશે, કે સ્વરાજ્યથી તમને શું લાભ થશે? બોલ, હવે તને કેમ લાગે છે? છોકરાએ જવાબ આપ્યો 'સાહેબ' પણ હમણાં તો મને ડેપ્યુટિ કલેકટરની પદવી મળી ગઇ છે. હમણાંજ હું કાર્યનો આરંભ કરી દઉં છું, અને જ્યારે હિંદુઓ પર હાથ પડશે, ત્યારે પરમાત્માજ તેમને બચાવી શકશે.' એક પણ વ્યક્તિનું નામ આપવામાં આવ્યું નથી. સ્થાન-સ્થાન પરથી તેમનેે આ ખબર મળી, તે પણ મીસ મેયો જણાવતી નથી. એવી વાતો મહાન બ્રિટીશ ઓફિસરના મોઢામાંથી અગર તો મુસલમાન ડેપ્યુટિ કલેકટરના મોઢામાંથી નીકળી શકતી નથી શું કોઇ વ્યક્તિ, કે જેનું મગજ ઠેકાણે હોય, તે વિશ્વાસ સાથે માની શકે? કે એક ભણેલો મુસલમાન, કે જેને ડેપ્યુટિ કલેકટરની પદવી મળી હોય, તે કોઇ મહાન બ્રિટીશ અફસર આગળ આવી વાત કહીને પોતાની પદવી તેમજ ભવિષ્યની ઉન્નતિને જોખમમાં મૂકે? કારણ, તેમ કરે, તો તેનો રિપોર્ટ બ્રિટીશ અફસર કર્યા વિના નજ રહે, અને તેથી શું તેની નોકરીને ધોકો ન પહોંચે? અથવા શું અમો એમ માનીએ, કે ઉચ્ચ બ્રિટીશ અફસર, પોતાને આધીન નોકરોને એવી વાતો કરવાને પ્રોત્સાહન આપી રહ્યા છે?

મીસ મેયોના કથનમાં જેને થોડો પણ વિશ્વાસ હશે, તેને ૨૦૪ મા પાનાનું મધર ઇંડિઆનું ટાંચણુ વાંચ્યા પછી તેણીના કથનમાં જરાએ વિશ્વાસ નજ રહે—

"એક ધર્મચુસ્ત હિંદુ નરેશ, યુરોપીઅન લોકોના સમાગમ વખતે, સારે ખસૂસ હાથમાં મોજાં પહેર્યા સિવાય જતો નથી. તેને વિષે કહેવામાં આવ્યું છે, કે એકવાર, લંડનમાં તેણે ખાણું વખતે પોતાના હાથનાં મોજાં ઉતાર્યાં હતાં. તે વખતે તેની પાસે બેઠેલી એક અંગ્રેજ મહીલાએ તેના હાથ પરની વીંટી જોઇ હતી. તે મહીલાએ કહ્યું — રાજા સાહેબ, આપની વીંટીમાં કેવું સુંદર નંગ જડેલું છે? આપ મને જરા જોવાને આપશો? રાજાએ ઉત્તર આપ્યો 'ઘણી ખુશીથી' પછી તેણે પોતાની આંગળી પરથી વીંટી ઉતારી તેણીની રકાબી પાસે મુકી. તે મહીલા એક ઉચ્ચ કુળની હતી. તેણે વીંટીને ઉથલાવી ઉલટાવીને જોઇ. પ્રકાશમાં લઇ જઇ જોઇ, સમયોચિત તેની પ્રશંસા કરી, અને પાછી માલિકની રકાબી પાસે મૂકી દીધી. રાજાએ ઇશારાથી પોતાની ખુરશી પાછળ ઉભેલા પોતાના નોકરને સૂચના કરી કે— 'એને ધોઇ લાવ.' ત્યારપછી વાર્તાલાપમાં અબાધિતરૂપે નિમગ્ન થઇ ગયા."

એ રાજા કોણ! એ ઘટના લંડનમાં ક્યારે બની? આ વક્તવ્યનું પ્રમાણ મીસ મેયો પાસે શું છે? નિસંદેહ આ પ્રશ્નનો જવાબ કોઇ આપી શકતું નથી. મીસ મેયો આટલી સ્પષ્ટ વાત તરફ પણ આંખ આડા કાન કરે છે, કે આવો ધર્મચુસ્ત રાજા લંડનના ખાણામાં જાયજ નહિ. આ આખી વાત એક જોડી કાઢેલી વાત પ્રતીત થાય છે કોઇ ભાટ-ચારણે એ વાત તેણીને કહી હશે.

ગંદા અને રોગી છે, એવી છાપ મગજ પર પડે છે ઠીક, મીસ મેયોને ન્યાય મળે તેટલા ખાતર આટલો અમે સ્વીકાર કરી લઈએ છીએ કે જે કોઈ વિદેશી યાત્રી હિંદના શહેરો અગર ગામડામાં જાય, તેના મગજ પર એવી છાપ પડે ખરી. તેના યાત્રી હિંદવાસીઓની આંતરિક દશા વિષે કાંઈ જાણતો નથી તેમજ તે હિંદની જનસંખ્યાના ભિન્ન ભિન્ન સમુદાયો અથવા તો, એક ઉપમહાદ્વીપના ભિન્ન ભિન્ન ભાગોમાં પણ કંઈ ભેદ લક્ષિત કરી શકતો નથી. એ વખત પડેલી છાપ અને મંતવ્ય ગમે તેટલી સમજણ કર્યા છતાં નષ્ટ થઈ શકતી નથી. પણ આટલી વાત તો સહજ છે, કે દુનિયામાં કોઈ પણ જાતિ (જાપાન સિવાય) સ્વચ્છતા. એ સારા માણસનો ગુણ હોવો જોઈએ, એવું હિંદુ કરતા વધારે દૃઢતાથી માનતી નથી. સ્વચ્છતા, એ ધર્મનું એક આવશ્યક અંગ છે કેમ્બ્રીજ વિશ્વવિદ્યાલયના એક પ્રોફેસર લુઇ ડીકીનસન, પોતાની ચોપડી 'એપીઅરન્સ' 'દેખાવ'માં લખ્યું છે, કે દુનિયાભરમાં હિંદ, એક એવો દેશ છે કે જેમાં ધર્મ, એક જીવીત અને સત્ય વસ્તુ મનાય છે, અને જેનું મુલ્ય શું હોઈ શકે ?

હિંદ—વિંધ્યાચળ પર્વતની દક્ષિણે, કે જ્યાં ઠંડી બહુ સખત નથી પડતી, ત્યાં હિંદુઓ પોતાનાં કપડાં તથા આજુબાજુનાં સ્થાનો ઘણાં સ્વચ્છ રાખે છે. તેના આજુબાજુના સ્થાનો એટલાં તો સ્વચ્છ રહે છે, કે જેટલાં એક વિદેશી શાસન પ્રબંધમાં-કે જેના નિયમો, ઉદ્દેશો અને સિદ્ધાંતો પણ વિદેશી હોય છે, તેઓના હોય છે. તેથી ઉલટું ઉત્તર હિંદમાં, કે જ્યાં છ મહીના સખત ઠંડી રહે છે (પંજાબ, ઔંધ. બિહાર અને આસામના કેટલાક ભાગની જેમ સખત ઠંડી પડે છે) ત્યાં પરિસ્થિતિ સર્વથા ભિન્ન હોય છે; તે પણ શારીરિક સ્વચ્છતાની બાબતમાં પ્રત્યેક હિંદુજાતિ, ભલે પછી તે નિર્ધન હોય કે તવંગર, તો પણ ઘણીજ સ્વચ્છતા જાળવે છે.

આ આજ્ઞા ફક્ત ધર્મશાસ્ત્રોના પાનાંઓ પરજ નથી નિયમજ એવો છે, કે પ્રત્યેક હિંદ દિવસમાં એકવાર સ્નાન કરે છે હાકાર સાહેબ લખે છે, કે —નિયમાનુસાર પ્રાતઃકાળમાં ભોજન લીધા પહેલાં, નાહવું આવશ્યક છે. કોઇ કોઇ ઉચ્ચ શ્રેણીના હિંદુઓમાં સાંજના ભોજન પુર્વે પણ, નાહવાનો રિવાજ છે. તેમજ કોઇપણ અપવિત્ર વસ્તુથી છોવાઇ જાય તો પણ નાહવનો રિવાજ છે આવી ટેવના કારણથી હિંદુ લોકો મગરૂબીથી કહે છે, કે દુનિયામાં, હિંદુજાતિ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે.

યુરોપની જાતિઓમા શારીરિક-શાસ્ત્રના સંબંધમા કંઇ પણ જ્ઞાન થયું, તે પુર્વે, ઘણા સમય પહેલાં તેમજ તેઓ દાત સાફ કરવાને માટે બ્રશ અને દૈનિક સ્નાનની કિંમત સમજતા થય, તે પહેલાના સમયથી નિયમાનુસાર બંને આચરણો હિંદુઓ કરતા આવ્યા છે આજથી ફક્ત વીસ વર્ષ પહેલા, લંડનના ઘરોમા નહવના ટબ હતાં નહિ અને દાત સાફ કરવાના બ્રશ તો ફક્ત એક ઐશ્વર્યજ ગણાતું હતું. ગ્રેટબ્રિટન અને અમેરિકા બંને દેશોમાં, લોકો હિંદુઓના દાંતની સ્વચ્છતાને માટે તેઓના વખાણ કરતા હતા* આ જમાનામા પણ સમસ્ત વૈજ્ઞાનિક ઉન્નતિ થયા છતા, યુરોપવાસીઓને શારીરિક સ્વચ્છતના વિષયમા હિંદુઓ પાસેથી ઘણું શીખવાનું બાકી છે યુરોપીઅન લોકોના શૃંગારના ઢંગ, સર્વથા અવૈજ્ઞાનિક અને ગંદા છે સ્નાન કરવના ટબ, રોગ અને મેલનાં ઘર છે હિંદુઓની સ્વચ્છતા, સ્નાન તેમજ શૃંગારના રિવાજો સર્વોત્તમ છે એવો હિંદુ કોઇકજ જાણીશ, કે જે સ્વચ્છતાને ખાતર પાણીનો ઉપયોગ નહિ કરતો હોય, અને જે દરરોજ સ્નાન કે દાંત સાફ નહિ કરતો હોય.

હિંદુઓના વૈદક ગ્રંથોમાં નિત્યચર્યાના સવિસ્તર નિયમો આપ્યા

---

*પ્રસિદ્ધ દંતમંજન બનાવનાર અંગ્રેજ મી કોલગેટ જેઓ શિયાળામાં હિંદની યાત્રાએ આવ્યા હતા, તેઓ આ દેશના લોકોના સ્વચ્છ દાંત જોઇને ચકિત થઇ ગયા હતા.

ને તેમ પ્રાતઃકાળમાં ઉઠીને દંતમંજન અથવા તો તાજા દાતણથી દાંત સાફ કરવાના રિવાજનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. પ્રાચીન હિંદુ-ધર્મગ્રંથોમાંથી નીચે લખેલું ટાંચણ હકીકત સાબિત આપે છે—

"તંદુરસ્ત માણસને માટે પ્રાતઃકાળ એટલે સૂર્યોદય પહેલાં એક કલાકે ઉઠવું અત્યંત લાભનાથી છે. ઉઠીને તેણે નિત્ય ક્રિયાથી નિવૃત્ત થવું જોઇએ......ત્યાર પછી દંતમંજનથી દાંત સાફ કરવા જોઇએ. મંજન ધણું ખરું તંબાકુની ભુકી, મીઠું, બાળેલી સોપારીનું બનાવેલું અથવા તો મિશ્રિત ઔષધી, જેવી કે સુંઠ, પીપર અથવા તજકડી વગેરે ઔષધો મેળવી ચુર્ણ કરવું જોઇએ. સારામાં સારું દાંત સાફ કરવાની સાધન બાવળ છે. પણ વૈદ્યગ્રંથો બીજાં વૃક્ષનાં દાતણ બાવળ કરતાં વધારે સારાં ગણે છે. જેને કોઇ રોગનો ઉપદ્રવ હોય, તેને દાતણ કરવાની મના છે. દાંત સાફ કર્યા પછી એક પાતળી ચપટી સાહીકડીથી જીભ સાફ કરવી, (ઉલ ઉતારવી.) તે પટી, સોના, ચાંદી અથવા તો તાંબાની બનાવેલી હોય છે. દસ આગળ લાંબું દાતણ ચીરીને, તેનાથી પણ જીભ સાફ કરવાનું સુચન છે પછી ઠંડા પાણીના કોગળા કરવા તેમજ મોઢું ધોવું. આવા પ્રયોગથી મોઢામાં કોઇ જાતનો રોગ ઉપસ્થિત થતો નથી. ઠંડા પાણીથી મોઢું ધોવાથી મોઢાનું આવી જવું, ગળાનું સુકાવું, રોગ પડવો, અથવા અંદર અગન ઉઠવાના રોગો દુર થઇ જાય છે. ગરમ પાણીએ મોઢું ધોવાથી વાયુ તેમજ કફના વિકારો શાંત થઇ જાય છે. તેમજ ગળું સુકાતું નથી. નાકના રોગોથી બચવાને માટે અંદર દરરોજ કડવા તેલનું ટીપું મુકવામાં આવે છે. આ ક્રિયાથી મોઢાનો સ્વાદ ઠીક રહે છે. કંઠ ખુલે છે, તેમજ વાળ સફેદ થઇ જતા નથી. સીસું કે જસત અગર તો કલ્યાણના સળીયાથી આંખમાં શ્વેતસુરમો લગાડવાથી આંખો સુંદર થાય છે, તેમજ જોવાની શક્તિ વધે છે સિંધુ પર્વતનો કાળો સુરમો સાફ કર્યા વગર આંખમાં લગાડી શકાય છે. તેનાથી ખજવાળ, બળતરા,

ચીપડા વગેરે દોષો નીકળી જાય છે. તાપનો ચકચકાટ તેમજ પવનના સપાટા સહન કરવાની આખમા શકિત આવે છે નખ દાઢી અને વાળ સાફ રાખવામા આવે છે, અને તેને કાપકુપ કરી ઠીક રાખવામા આવે છે દરેક પાચ દિવસના અતરે વાળ તથા નખ કાપવાનો રિવાજ છે. તેનાથી બળ, સ્વાસ્થ્ય, સ્વચ્છતા તેમજ 'સૌદર્યની વૃદ્ધિ થાય છે .....દરરોજ નિયમ પ્રમાણે વ્યાયામ કરવો જોઇએ વ્યાયામથી શરીર હલકુ તેમજ કામ કરવાને લાયક બને છે. શરીરના અંગો ઘાટદાર રહે છે, પુષ્ટ બને છે, અને પાચનશક્તિ એટલી પ્રબળ થાય છે કે માણસ જે કઇપણ ખાય, તે જલદીથી પચી જાય છે. આળસમાંથી છુટવાને ઉત્તમ ઉપાય વ્યાયામ છે. ભોજન કર્યા પછી વ્યાયામ કરવો હાનિકારક છે. જેને દમ, ક્ષય અથવા બીજા કોઇ ફેફસાના રોગ હોય, તેણે વ્યાયામ કરવો ઉચિત નથી અતિશય શ્રમ કરવો પણ વર્જીત છે ઘરની અંદર તેમજ બહાર વ્યાયામ કરવાની અનેક રીતિઓ છે —

'સ્નાન કર્યા પછી શરીરને હુવાલથી બરાબર સાફ કરી લેવુ જોઇએ, તેમજ સમયોચિત વસ્ત્ર ધારણ પણ કરવા જોઇએ ..."

ભોજનને માટે પણ સવિસ્તર વર્ણન કર્યુ છે પુખ્ત ઉંમરના માણસોને ફક્ત બે વાર ભોજન કરવાની ભલામણ છે વિશેષમા કહ્યુ છે કે 'વારંવાર ભોજન કરવું ન જોઇએ".....જમતા પહેલા કઇ જાતનું ભોજન છે, તેનો વિચાર કરવો જોઇએ કારણકે 'પિંડે તે બ્રહ્માડે'ના નિયમાનુસાર પ્રત્યેક મનુષ્યનું માનસ ઘડાય છે. અને તેનેજ આધારે મનુષ્ય સારો નરસો, મુર્ખ અથવા તો દુષ્ટ બને છે."

ઠાકોર સાહેબ કહે છે, કે 'શયનગૃહમા ઉઘાડુ કરવું અનુચિત છે પરંતુ પ્રાચીન વૈદક તેમજ ધાર્મિક વિષયોના લેખકોએ દંપતિ-સંભોગના નિયમો ઘડેલા છે' તે નિયમાનુસાર હિંદુ વૈદ્યશાસ્ત્ર

સુશ્રુતમાં સંભોગ વિષે નિયમો લખેલા છે*

મનુ જેવા ધર્મશાસ્ત્રીએ પણ ઉપર જણાવેલા આવશ્યક વિષયની અવહેલના કરી નથી. અતિ સંભોગના દોષો પર તેણે ખાસ ભાર મૂકીને લખ્યું છે, કે જે કોઇ પણ વ્યક્તિ હિંદુ શાસ્ત્રોનું અવલોકન કરશે, તેને તરત જણાશે. કે મીસ મેયોનો આક્ષેપ, જેવો કે હિંદુઓને બ્રહ્મચર્ય પાળવાનું શિખવવામાં આવતું નથી, તે તદ્દન જૂઠો છે. સાચી વાત તો એજ છે, કે બ્રહ્મચર્ય વિષે એટલી હદ સુધી શિક્ષણ આપવામાં આવતું હતું, કે ઘરબાર છોડી જોગી બનવાની પણ વખત મુનાસબ ગણાતું હતું.

ડોકટર સાહેબ બીજાના વાપરેલા પગરખાં, કપડાં, તેમજ ગળામાં નહિ પહેરવાની આજ્ઞાઓનું ટાંચણ આપી તેમાં પોતાની સંમતિ પ્રકટ કરતા કહે છે, કે 'એ ઉપદેશોથી જણાય છે, કે ચેપી રોગોથી બચવાને હિંદુઓ બેપરવા ન હતા.'

શારીરિક સ્વચ્છતામાં હિંદુ આદર્શ અત્યંત ઉચ્ચ કોટિનો હતો, તેમજ આજે પણ સર્વોત્તમ છે. સર વિલિયમ હંટર અને હિંદુઓની રહેણીનો પુષ્કળ અનુભવ હતો, તેણે સ્વચ્છતાની રીતિઓ વિષે, ગત અર્ધા સૈકામાં પોતાની સંમતિ પ્રકટ કરી હતી તે નીચે પ્રમાણે છે —

---

*સુશ્રુતમાં લખેલું છે, કે ગરમીની ઋતુમાં પંદરમે દિવસે અને બાકી ઋતુઓમાં ત્રણ દિવસના અંતર સિવાય સંભોગ ન કરવો જોઇએ. જેણે ખાધું ખૂબ હોય, ભૂખ્યો હોય, તરસ્યો, અગર અધીરો હોય જે તદ્દન બાળક હોય, અથવા અતિવૃદ્ધ હોય જેના શરીરમાં કંઇ પીડા હોય અગર તો શૌચ જવાનો અગર તો પિશાબ કરવાનો થયો હોય, તેણે સંભોગ કાર્ય કરવું ન જોઇએ.

(નિજ પુસ્તક પાનું ૭૦)

"કહેવાની જરૂર નથી, કે એશિયાની જાતિઓમાં ભારતવર્ષના હિંદુઓના સમાન સ્વચ્છતાનો ભાવ કોઇપણ દેશમાં નથી. એશિયા વાસીઓમાં તે બાબતમાં, હિંદુઓ ઘણા આગળ પડતા છે. હિંદુઓની સ્નાનાદિ ક્રિયા, એક કહેવત રૂપ થઇ પડી છે. તેવા નિયમોનું પાલન કરવું શાસ્ત્ર વિહિત છે, તેમજ સ્નાનને સુગો થયા દૈનિક જીવન તરિકે આરંભિક આવશ્યકતારૂપ બનાવી રાખ્યું છે"

"સાર્વજનિક સુધરાઇની દૃષ્ટિએ પણ હિંદુઓમાં કોઇ જાતની કમીના હતી નહિ. તેઓના રાજનીતિગ્રંથોએ પણ, એક એવા પૃથક્ ગજકીય વિભાગનો સ્વીકાર કર્યો છે, કે જેને આધારે શુદ્ધ જળનો પ્રબંધ થતો હતો. મોટા રસ્તાઓ, ગેરીઓ તેમજ સાર્વજનિક ઉપયોગનાં સ્થાનોની શુદ્ધતા પર, ધ્યાન આપવામાં આવતું હતું. તેમજ જનતાને નુકશાન થાય એવા વિરૂદ્ધ આચરણ કરનારાઓને દંડ કરવામાં આવતો હતો. મદ્રાસના ગવર્નર લોર્ડ એમ્પથીલે સને ૧૯૦૫ ના ફેબ્રુઆરિ માસના મદ્રાસનું ગજકીય વૈદ્યક વિદ્યાલય ખુલ્લું મુકવાની ક્રિયા કરતી વખતે લંબાણ ભાષણ આપ્યું હતું, તે ભાષણમાં નીચે

છીએ, તેમજ ધાર્મિક સંસ્થાઓને જનતાની સુખાકારી પર દ્રષ્ટિ રાખવાનું કામ સોંપી રહ્યા છીએ, ત્યારે આપણે કંઇ નવી પ્રવૃત્તિઓ અગર તો કંઇ યુરોપીય ચમત્કાર કરી બતાવતા નથી. આપણે ફક્ત એટલુંજ કરીએ છીએ, કે જે સૈકાઓ પહેલાં કરવામાં આવતું હતું. ઇતિહાસ-કારો તેમજ પુરાતન તત્ત્વવેત્તાઓ સિવાય, બધા લોકો એ વાત ભૂલી ગયા છે. આ પ્રશ્નનું અધ્યયન કરવાથી ઉપર જણાવેલી પ્રાચીન વાતોની સચ્ચાઇ આપણને જણાય છે. જેનું તાત્પર્ય એટલુંજ છે, કે દુનિયામાં કોઇ પણ વસ્તુ નવી નથી, તે પરથી આપણે જાણીએ છીએ, કે વ્યાધિઓને આગળ વધતા અટકાવવાની બાબતમાં પણ કેટલીક ઘટનાઓ પુર્વે અસ્તિત્વ ધરાવતી હતી. આટલાં તથ્યો હોવા છતાં કેટલીક માન્યતા એવી છે, કે આ બધી વિદ્યા ફક્ત આ જમાનાની ઉત્પત્તિ છે. કર્નલ કીંગે આ વાતને સિદ્ધ કરીને બતાવ્યું છે, કે પ્રાચીન હિંદુઓની જાતિ વ્યવસ્થા, એજ સિદ્ધાંત પર સ્થાપિત કરવામાં આવી હતી, કે જેને લીધે ચેપી રોગનો ફેલાવો થતો અટકે. અને હિંદુઓ તેમજ મુસલમાનો શિતળાના રોગથી બચે એ સિદ્ધાંત પુરવાર કરવાને માટે તેઓશ્રી ધન્વંતરીમાંથી એક ટાંચણ આપે છે. પ્રાચીન હિંદુ વૈદ્યોમાં ધન્વંતરીનું સ્થાન સર્વથી શ્રેષ્ઠ હતું. વર્તમાન સમયને માટે તે વાતનું સ્મરણ કરાવવું સમયોચિત છે.... ...ધન્વંતરી કહે છે કેઃ—

'ગાયન સ્થાનમાંથી અથવા તો મનુષ્યના ખભા અને કોણીના વચલા ભાગમાંથી એક તીક્ષ્ણ ચપ્પુદ્વારા શીતળાની રસી લેવી જોઇએ. તેમજ માણસના હાથ પર ખભા અને કોણીના વચલા ભાગ પર બીજા ત્રીણ ચપ્પું વડે લોહી બહાર આવે ત્યાંસુધી છેદ કરી, રસી મુકવી જોઇએ. આ જમાનામાં પણ એજ પ્રમાણે રસી મુકવામાં આવે છે. આ ઉપરથી એટલું તો સ્પષ્ટ થઇ જાય છે, કે શીતળાની રસીની જે મહાન શોધ જેનરે કરી તે પહેલાંના પ્રાચીન સમયમાં વાસ્તવિક રીતે હિંદુઓને તે પ્રયોગની જાણ હતી.'

થઇ શકતી નથી, પણ બીજા સ્વાધીન દેશોની થઇ ચુકી છે તેથી રોગની સમસ્યા ઘણી જટિલ થઇ રહી છે સ્વેથી મહામારીઓનો ફેલાવો જલદી અને સરળ રીતે થઇ જાય છે. તેથી સરકારનું એજ કર્તવ્ય છે, કે આવા રોગો સામે યુદ્ધ કરવાને માટે તેણે યોગ્ય પ્રમાણે વ્યય કરવો જોઇએ. નહેરોને લીધે મેલેરિયા ઘણો ફેલાય છે. પનુ મેલેરિયાને રોકવાને માટે જે ઉપાય પનામાની નહેરની આજુબાજુમા તથા બીજા સ્થાનોમાં કરવામા આવ્યો છે. તેવોજ ઉપાય હિંદ માટે હજુ પણ સરકારે કરવાનો બાકી છે

મારે ન નોમા નાનો આંકડો ઇન્દ્રિય ખજાનામાં ૨૬૦૭૨૯૪ રૂપીઆનો હતો તેમજ પ્રાન્તિક ખજાનાનો આંકડો ૩૦૪૨૬૧૬૯ રૂ. નો હતો. સને ૧૯૧૦-૨૦ મા નવા સુધારાના નિયમો અનુસાર ભારતીય મંત્રીઓ નિયુક્ત થયા પછી કંઇક સુધારો થવા લાગ્યો છે

પ્રકરણ ૨૨.

ગાયો કેમ ભૂખે મરે છે ?

મીસ મેયોના પુસ્તકમા ૧૭ થી ૨૦ પ્રકરણ સુધી ગાયોના સબંધી વિચાર કરવામા આવ્યો છે ૧૭ મા પ્રકરણનું મથાળુ 'મુસ્લિમોનુ પાપ' એ વિષે છે. પણ એ પ્રકરણમા છેક છેડે એક પાદ ટિપ્પણ સિવાય મુસ્લિમોનું નામ કોઇપણ ઠેકાણે નથી. ૧૮ મા પ્રકરણનુ એક ટાયણુ કે જેને માટે આપણે આગળ વિચાર કરીશું. તે વીશે થોડો ઉલ્લેખ છે, તેનો આપણે તરત વિચાર કરીશું એ પ્રકરણનો નાદ એજ છે, કે હિંદુઓ પોતાને માટે અન્ન ઉત્પન્ન કરે છે પરંતુ પોતાની ગાય માતાને માટે ભોજન ઉત્પન્ન કરતા નથી

થઇ શકતી નથી, પણ બીજા સ્વાધીન દેશોની થઇ ચુકી છે તેથી રોગની સમસ્યા ઘણી જટિલ થઇ રહી છે ર.વેથી મહામારીઓનો ફેલાવો જલદી અને સરળ રીતે થઇ જાય છે, તેથી સરકારનું એજ કર્તવ્ય છે, કે આવા રોગો સામે યુદ્ધ કરવાને માટે તેણે યોગ્ય પ્રમાણે વ્યય કરવો જોઇએ. નહેરોને લીધે મેલેરિયા ઘણો ફેલાય છે. પણ મેલેરિયાને રોકવાને માટે જે ઉપાય પનામાની નહેરની આજુબાજુમા તથા બીજા સ્થાનોમાં કરવામા આવ્યો છે, તેવોજ ઉપાય હિંદ માટે હજુ પણ સરકારે કરવાનો બાકી છે

હિંદના આરોગ્ય તરફ સરકાર કેટલું ધ્યાન આપે છે, તેનું અનુમાન તે પર કેન્દ્રિય અને પ્રાન્તિક ફાળામાથી કેટલો ખરચ કરવામા આવે છે, તેના આકડા તપાસવાથી જણાઇ શકશે ઇ સ ૧૯૨૮ની જાનેવારી મહીનાની ૯ મી તારીખે સરનાર એક પત્ર, હિંદ સરકારના આરોગ્ય અને શિક્ષણ વિભાગના અમલદાર તરફથી મને લખવામા આવ્યો હતો. તેમા મને સુચવવામા આવ્યું હતું કે 'સન ૧૯૧૬-૧૭ સુધી સામાજિક આરોગ્ય પાછળ થતો ખરચ પૈસાના મથાળા નીચે લખવામા આવતો હતો' હિંદુસ્તાનમા નિરક્ષરતા તેમજ રોગની પ્રધાનતા છે તો જે રાજ્યમા અક્ષરજ્ઞાન ઘણાને હોય, તે કરતા તેમજ જે રાજ્યોમા શિક્ષણનો પ્રચાર વધારે પ્રમાણમા હોય, તે કરતા આરોગ્ય પાછળ સરકારે વધારે નાણા ખરચવા જોઇએ હિંદ સરકારે શિક્ષણ તેમજ સાર્વજનિક આરોગ્ય માટે વધારે પૈસા ખરચવા જોઇએ પણ, ખરી સ્થિતિ શું છે ? જે પત્રનો ઉલ્લેખ મે ઉપર કર્યો, તેમા મને જણાવવામા આવ્યું છે, કે સને ૧૯૧૬-૧૭ મા સરકારે કેન્દ્રિય તેમજ પ્રાન્તિક ખજાનામાથી કુલ ૧૨૯૮૬૪૯૮ રૂપીઆ એક વર્ષમા ખરચ્યા હતા :સન ૧૯૧૮-૧૯મા કે જ્યારે હિંદમા ફક્ત ઇન્ફલુએન્ઝાના રોગથી ૬૦,૦૦૦૦૦ મનુષ્યો મરી ગયા હતા ત્યારે સરકારે ખર્ચ ફક્ત ૧૬૬૪૦૫૩ રૂપીઆનો કર્યો હતો, અને સને-૧૯૨૪-૨૫ને

મિલ્કત જપ્ત કરી, તેમ કરવામાં કેટલેક અંશે મુકેલલી અવક થવા-સ્વાનો અને કેટલેક અંશે પાદરીઓને ઉપકૃત કરવાનો સરકારને ઇરાદો હતો.' આગળ લખતાં મીસ મેયો લખે છે, કે 'તે લેખક ઉપરના પેરેગ્રાફમાં આલેખેલું સિદ્ધ કરવાને વધારામાં જણાવે છે, કે ગુજરાતમાં સરકારે ૫૬૦ એકર ગોચર ભૂમિ મુકિતફોજને ખેતી કરવાને માટે આપી દીધી હતી.'

હિંદુસ્તાન સાથે અમેરિકાની તુલના કરતાં મીસ મેયો લખે છે, કેઃ—

'એ વાત સાચી છે, કે અમારા દેશમાં ચરવાને માટે મોટા જમીનના ટુકડાઓ રાખવામાં આવે છે, પણ અમે તે ટુકડાઓ બદલતા રહીએ છીએ, અને વધારે વખત ચરાવવાથી બગડે નહિ તે પર ધ્યાન આપીએ છીએ. આ એક એવો વિષય છે, કે કલ્પના સરખી પણ હિંદુઓને નહિ હોય. એ ભાગોમાં પશ્ચિમ પહાડી પ્રદેશ કે જ્યાં ચરણનું ક્ષેત્રફળ પણ વિસ્તૃત હોય તેમાં પણ ⅔ ભાગ જમીન પશુઓને માટે ચારો ઉત્પન્ન કરવા માટે વાપરવામાં આવે છે. અમે ૨ ઉત્પન્ન કરનારી જમીનનો ૫૭ ટકા ભાગ પશુઓને માટે ચારો ઉત્પન્ન કરવામાં ખપ લગાડીએ છીએ. તેમાં ઢોરે માટે અનાજ

જમીન ખોરાક ઉત્પન્ન કરવામાં વપરાય છે, તેમજ દરેક પાંચ માણસ વચ્ચે એક ગાય હોય છે.'

હિંદુઓની ગોભક્તિના સંબંધમાં મીસ મેયોએ એબેડુબોઇસના પુસ્તકનો આશય લઇ એવું ટાંચણ આપ્યું છે, કે 'અસંત ધર્મોમાં લોકો પ્રતિદિન ગોમૂત્ર પીએ છે.' આ વક્તવ્ય સાવ જુઠું છે, અઢારમા સૈકાના અંતમાં મદ્રાસમાં લોકો એ પ્રમાણે કરતો હોય તો તે વિષે અમે કંઇપણ ચોકસ કહી શકતા નથી, પણ અમારી જિંદગી દરમિઆન (મારી ઉમર ૬૩ વર્ષની છે) અમે એવો એક પણ ધર્મંતમા પુરૂષ જોયો નથી, કે જે ગોમુત્ર પીતો હોય. અસ્તુ......એબે૦ ના વક્તવ્ય ઉપર આધાર રાખી મીસ મેયોએ સાથે સાથે પોતાની સંમતિ નીચે પ્રમાણે પ્રકટ કરી છે:—

હિંદની અમેરિકાના સંયુક્ત રાજ્યો સાથે કોઇપણ રીતે તુલના ન થઇ શકે સંયુક્ત રાજ્યમાં લાખો એકર જમીન એવી છે, કે જે પશુઓને માટે ચારો ઉત્પન્ન કરવા ઉપરાંત બીજા કોઇપણ ખપમાં આવી શકતી નથી. મીસ મેયોને એ વાતની ખબર હશે, કે સંયુક્ત રાજ્યોમા પશુઓની એક મોટી સંખ્યામાં પાલનપોષણ ફક્ત માંસને માટે કરવામાં આવે છે લાખો પશુઓ જેમાં ગાયો પણ આવી જાય છે—તે દેશમા માંસને માટે કાપી નાખવામા આવે છે તો પણ સ્વતંત્ર રીતે અમે સ્વીકાર કરીએ છીએ, કે યુરોપ અને અમેરિકામા દુધ દેનારી ગાયોની દેખરેખ હિંદ કરતાં સારી રીતે રાખવામા આવે છે હિંદમા ગાયોની જે અવહેલના કરવામા આવે છે, તેના ઘણાં કારણો છે મુખ્ય તે આર્થિક દુર્બળતા, એક મોટું કારણ છે, દુનિયાના સમસ્ત રાજ્યોમા દુધ પહોંચાડવાના પ્રશ્ન પર કાર્યશીલતા તેમજ ગંભીરતાથી વિચાર કરાયો છે બાળકોની તંદુરસ્તી સુધારવા તેમજ રાષ્ટ્રનુ સ્વાસ્થ્ય જાળવવા દુધ—સારા દુધની આવશ્યકતા છે તે રાજ્યોએ કાયદાઓ ઘડ્યા છે કે જેથી ગાયોની સારી રીતે રક્ષા કરવામા આવે તેમજ લોકોને યથેષ્ઠ સારૂં તેમજ સસ્તુ દુધ મળે આ સંબંધમા વ્યવહારિક રીતે હિંદી સરકારે કંઇપણ કર્યું નથી, કેવળ આ દેશના નિવાસીઓ તેમજ બાળકોની અપેક્ષા સેના તેમજ પોતાને માટે યુરોપીઅન નંબરોની અધિક આવશ્યકતા સમજે છે હિંદ સરકાર આ દેશના નિવાસીઓની તંદુરસ્તી તરફ ધ્યાન આપવુ એ વાત તદ્દન ગૌણ માને છે અમેરિકાના સંયુક્ત રાજ્યોમા સરકાર (ફીડરલ અથવા નગર સંબંધી)નુ પ્રથમ કર્તવ્ય એજ છે પોતાના પુસ્તકના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી મીસ મેયોએ આ પ્રધાન વિષયની અવહેલના કરી છે અને અમે દાવા સાથે કહી શકીએ છીએ, કે તેણીની એ અવહેલના અન્યાયયુક્ત તેમજ પક્ષપાતપુર્ણ ઉદ્દેશને અવલંબી છે

તેણીના પોતાના પુસ્તકના ૨૧૦ મા પાનામા લખે છે, કે— મહાત્મા ગાંધીના સંવાદદાતાએ ગાયો ભુખે મરે છે તેનો દો

બ્રિટીશ શાસકો પર મુકયો છે તે સંબંધમાં બ્રિટીશ-શાસનનું ઉત્તરદાયીત્વ વિષેનું તાત્પર્ય આગળ ચાલતાં તેણી ખુલાસારૂપે નીચે પ્રમાણે કરે છે.—

"આ શાસન પ્રણાલિકા (પ્રાચીન શાસનપ્રણાલિકા)નું સ્થાન **બ્રિટીશ લોકોને સોંપવામાં આવ્યું.** આવી રીતે સોંપનારાઓનો ઉદ્દેશ એવો હતો, કે દેશમાં લુટફાટ, યુદ્ધ તથા બરબાદીથી રક્ષણ થાય, તથા શાંતિ સ્થાપિત કરવામાં આવે. આ કાર્ય ઘણું ખરું અમેરિકા-વાસીઓને માટે જેવું ફીલીપાઇનમાં હતું, તેવું જ હતું. જે સફળતા અમને (અમેરિકનોને) ફીલીપાઇનમાં મળી; તેવીજ અંગ્રેજોને હિંદમાં પ્રાપ્ત થઇ. ફરક માત્ર એટલોજ કે અંગ્રેજોનું ક્ષેત્રફળ અને જનસંખ્યા વધારે તેથી વધારે વખત લાગ્યો. બ્રિટીશે પોતાનું કાર્ય, કે જેમાં બધા પ્રકારની શક્તિઓની અપેક્ષા હતી, તે કાર્ય આજ ૫૦ વર્ષ થયાં પુરું કરી નાખ્યું છે. બ્રિટીશના શાસન નીચે જીવ અને જીવન-ગાળાનું સંરક્ષણ થઇ રહ્યું છે. મહામારીઓ રોકવામાં આવી છે. તેમજ દુકાળથી પણ લોકોનું રક્ષણ થઇ રહ્યું છે. તેથી પહેલાં જે શત્રુઓદ્વારા ધન અને જાનમાલની ક્ષીણતા થઇ રહી હતી, તેની સારી રીતે રક્ષા થવાથી મનુષ્યો તેમજ પશુઓની સંખ્યામાં સમાનરૂપે વધારો થઇ રહ્યો છે. મનુષ્યોને ભોજન અવશ્ય મળવું જોઇએ, તેથી સરકારે આવશ્યકતા પ્રમાણે પડે જમીનો આપી છે, કે જેમાંથી લોકો ખાધ પદાર્થો ઉત્પન્ન કરે છે અને મૃત્યુથી બચે છે.

આટલી વાત સમજાતી નથી કે 'ગાય' અને 'મુક્તિફોજને' પરસ્પર શું સંબંધ હોઇ શકે. આ ટુંકો ફકરો પણ અસત્ય વક્ત-વ્યોથી પરિપુર્ણ છે. (૧) 'આ પ્રણાલિકાનું સ્થાન બ્રિટીશ લોકોને સોંપવામાં આવ્યું.' કોણે સોંપ્યું ? હિંદમાં શાંતિ સ્થાપિત કરવાને માટે કોણે તેઓને નિમંત્રણ કર્યું ? તેઓ ફક્ત પોતાના લાભને માટેજ અહીં આવ્યા રહ્યા છે. (૨) 'બ્રિટીશ લોકોએ પોતાનું એ કાર્ય......૫૦ વર્ષ થયાં

પરિપુર્ણ કરી નાખ્યુ છે' મીસ મેયોએ એ જાણવુ જોઇતુ હતુ. સરકારે જે રાજ્ય છતી છેલ્લુ ખાલસા કર્યુ, તેને પણ ૭૫ ઉપર વર્ષ થયા છે અર્થાત ૧૮૪૯મા છતી ખાલસા કરાયુ' હતુ મહેસુલનો કર નાખી બ ગાળ, બિહાર અને સ યુક્ત પ્રાન્તોનો નાશ તે પહેલાં કરી નાખવામા આવ્યો હતો (૩) બ્રિટીશ શાસન નીચે, જાનમાલની સલામતી' આ જમાનામા પણ નથી (સરહદ પરના પ્રાંતોના યુધ્ધો- આક્રમણો તેમજ બળવા અ દિનુ વર્ણન વાચો) (૪) 'મહામારીના ઉચ્છેદ કરનાર રોગો' હમણા પણ દેશમા પ્રવર્તેલા છે તેમજ દુકાળની ગણુત્ત્રી પણ ઓછી નથી રેલ્વે તેમજ દરિદ્રતાને લીધે મહામારીઓનો પ્રકોપ જલદીથી તેમજ અધિકાધિક વેગથી પ્રસરી રહેલો છે જન- સમાજની દરિદ્રતા તેમજ મુર્ખતાને લીધે રોગોનુ પોષણ થાય છે તેમજ દુકાળ પણ પડે છે હિ દ દુનિયાને દુ ખકર્તા છે' એ મીસ મેયોના પોતાના પુસ્તકના પ્રકરણથી ઉપર લખેલી વાત સિદ્ધ થાય છે

*શ્રીયુત આર્નોલ્ડ લુપ્ટને મીસ મેયોના ઉપરોક્ત કથનનો ઘણો સુદર ઉત્તર આપ્યો છે હિદની ખાદ્ય સામગ્રી પર વિચાર ચલાવતાં તેઓશ્રી લખે છે કે —

'આ સિવાય આ આકડાઓમાથી અન્નનો એટલો ભાગ ઓછો કરવો જોઇએ કે જે પશુઓ માટે કામમા આવે છે પશુ- ઓની સ ખ્યા લગભગ મનુષ્યો જેટલી છે અર્થાત નાના મોટાં મળીને ૨૦,૬૦૦૦૦૦૦ પશુઓ છે એ બધા લગભગ ૧૭૦૦,૦૦,૦૦૦ બળદો બરાબર છે આમાં મરઘા, કબુતર આદિ પાળેલા પશુઓની ગણતરીનો સમાવેશ નથી આ વાત નિ સ દેહ છે કે આ પશુઓને ચારો, ઘાસ પાદડા, અનાજના કણસલાં મુળીઆ કપાસીઆ, ભુસુ તેમજ તે ઉપરાત કઇક પૌષ્ટિક ખોરાકની આવશ્યકતા હોઇ શકે

*આર્નોલ્ડ લુપ્ટન હેપી ઇડિયા ૧૯૨૨ પાનુ ૧૪૪-૮

'આ વાતમાં જરાપણ સંદેહ નથી, કે પશુઓને ચારા ઉપરાંત અન્નનો પણ મોટો ભાગ મળે છે. એ બાબતમાં અમારું અનુમાન એવું છે, કે અન્ન ફક્ત મનુષ્યો માટેજ પર્યાપ્ત છે, અને એમ પણ સંભવિત છે, કે આવી રીતે પશુઓને અન્ન આપ્યાથી તેટલું અન્ન મજુરોને ઓછું મળે છે. પૈસાદાર લોકો જેઓ ઘોડા રાખે છે, તેઓ એમ ચાહે છે કે તેઓની ગાય ખુબ દૂધ આપે અને બળદો ખુબ કામ કરે તેવા ઇરાદાથી તેઓને માટે અન્ન ખરીદે છે અને આમ થવાથી અનાજના ભાવો વધી જાયછે, અને નિર્ધન પાડોશીઓને માટે અનાજનો જથો ઘટાડી નાખે છે

સહાયતાની દ્રષ્ટિથી પોતાના વિચાર દર્શાવે છે જે વિષય પર આપણે વિચાર કરી રહ્યા છીએ તેને ઉપર આપેલા ટાચણોથી ઠીક સહાય મળે છે. તેથી એ વિષે વધારે વિચાર કરવો આવશ્યક નથી.

આ વક્તવ્યોમા શ્રીયુત લુપ્ટને દુષ્કાળના વર્ષમાં પણ દેશ બહાર ખાદ્ય અન્ન મોકલવાના કુપ્રભાવ પર વિચાર કર્યો નથી એવી રીતે અનાજ બહાર મોકલવાથી જમીનદારોને લાભ થાય છે, તે વાત તો સત્યજ છે, પણ જનસમાજ આ નીતિથી એટલું ઓછું ભોજન અન્ન પામે છે, તેમજ ભુખે મરે છે, કે જેનો વિચાર શ્રીયુત લુપ્ટને ઉપરના ફકરામા દર્શાવ્યો છે.

આપણે એમ કહેવું પણ યોગ્ય નથી, કે જે ઉપર ટપકે જોનાર વ્યક્તિઓ કહી રહી છે, કે હિંદમાના અર્ધા પશુઓનો નાશ કરવો જોઇએ. હિંદમા જેટલાં પશુઓ છે, તેની તુલના બીજા દેશોની દરેક એકર જમીન સાથે કરીએ, તો આપણને તરતજ સમજ પડી શકે છે હિંદની જનસંખ્યામા જે પ્રમાણમા વૃદ્ધિ થઇ છે, તે પ્રમાણમા પશુઓથી વૃદ્ધિ થઇ નથી તેમજ બળદની સંખ્યા જે પ્રમાણના ખેતીની જમીન છે, તે પ્રમાણમા પુરતી નથી તો પછી વર્તમાન જનસંખ્યાને માટે અનાજ કેમ ઉત્પન્ન થઇ શકે ?*

ઉપર જણાવેલી આર્થિક સમસ્યાએ થી એ વાત સ્પષ્ટ થઇ જાય છે, કે શા કારણથી ગાય માતા જે પુજનીય છે, તે આ દેશમા ભુખે મરે છે. પરંતુ આટલી વાત નિસંદેહ છે, કે હિંદમાં મુર્ખ તેમજ સ્વાર્થી ગવલીઓ ગાયો ઉપર અત્યંત નિર્દયતા વાપરે છે હિંદુઓ ઘણી સરળતાથી મીસ મેયોને કહી શકે છે, કે બકરાની જીવતા ચામડી ઉતારવાને માટે ઉપદેશ આપવાનો તેણીને અધિકાર નથી, કારણકે તેણી જાણે છે કે પોતાના દેશમા તેમજ બીજા યુરો-

---

*એન ચેટરજી 'હિંદમા પશુઓના સ્થિતિ' (અખીલ ભારત વર્ષીય ગોરક્ષીણી સભા કલકત્તા.) ૧૯૨૬. પા. ૧૪.

પીઅન દેશોમાં સ્ત્રીઓની ફેશનને માટે પક્ષીઓના રુવાં તેમજ પાંખો વગેરે એકઠી-કરાવવામાં આવે છે, ઉપલો ઉત્તર આપવાથી હિંદના ગવલી લોકો 'ફુકા'ના જેવા નિર્દય વ્યવહારના પાપમાંથી મુક્ત કરાયલા કહી શકાય નહિ. અમારું એમ કહેવું અત્યંત ઉચિત છે, કે હિંદમા આટલા વધારે પ્રમાણમા ગેહત્યા થવી એ એક તદ્દન નવીન વિષય છે. હિંદમા વિદેશી લુંટારાઓનું શાસન અને સ્વયં મુળ હિંદવાસી-ઓને અત્યંત વિરોધી પ્રતીત થય છે. સરકારે માંસ તેમજ ચામડા વિદેશ મોકલવાના વ્યવસાય માટે પ્રાર્ટીલ તેમજ બીજા દેશોના વિદેશી વેપારીઓને ઘણી સ્વતંત્રતા આપી છે. પશ્ચિમના યુદ્ધ પછીથી ગામ-ડાની સંખ્યા ઘટી ગઇ છે. અને તેને લીધે હિંદમા દુધાળાં ઢોરોના જબરી આફત આવી પડી છે. વિદેશી ખરીદનારાઓના પ્રલોભનમા પડીને ગવલીઓ થોડાક નાણાંની લાભ માટે 'ફુકા' જેવી નિર્દય યાતનાઓ કામે લગાડી દોહવા થતા બે ચાર બચ્ચાઓ જન્મ્યા પછી દુધ દેનારી ગાયોનો નાશ કરી નાખે છે. મહાશય ચેટરજી લખે છે કે—

મીસ મેયો એમ કહે છે કે "પશુઓની દેખરેખનું કાર્ય હિન્દુઓને સોંપાવવા અધિકારોમા અભિવૃદ્ધિ કરી બુદ્ધિશાળી પગલું ભર્યું નથી, કારણકે તેનાથી બિચારા પશુઓ અંગ્રેજોની કૃપામાંથી વંચિત થઇ ગયા" પણ શું જ્યારે બ્રિટિશ શાસકોની અધિનતામા પશુઓ હતા ત્યારે શું તેઓની સ્થિતિ સારી હતી? એ વિષય પર આ જમનના પ્રખ્યાત લેખક ગેન ચેટરજી પ્રમાણે માથે પોતાના પુસ્તકમા નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ કરે છે.

સમસ્ત હિંદમા પશુઓની સ્થિતિ અત્યંત શોચનીય થઇ રહી છે કોઇપણ ગેઝેટીઅરના પાના ઉથલાવો અને પશુઓના સંબંધમા સરકારી અને બીન સરકારી વિવરણો જુઓ તો આપને માલમ પડશે કે સર્વત્ર એકજ ફરિયાદ છે, કે પશુઓ કદમા નાના થઇ ગયા છે તેઓની દુધ દેવની શક્તિ ઘણી ઓછી થઇ ગઇ છે, તેમજ ખેતી અગર તો ખેંચવાના કામમા તેઓ ઘણાં નબળાં થઇ ગયા છે"

વળી —

"તેઓની જાત ઘણી ગીચતાથી કુરૂપ (ઠીંગણી) થઇ રહી છે જે પ્રકારે તેઓની શક્તિ ઘટે છે, તેજ પ્રકારે તેઓની દુધ દેવાની શક્તિ પણ ઘટી રહી છે અકબરના શાસનકાળમા દિલ્હીમા ઘણી ગાયો વીસ વીસ શેર દુધ આપતી હતી, અને દસ રૂપીઆમા વેચવામાં આવતી હતી"

"તે ગાયો ઘોડા કરતા જલ્દીથી ચાલી શકતી હતી, તેમજ સિંહ તેમજ હાથી સાથે લડી શકતી હતી. આજથી ફકત પચીસ વરસ પહેલા બંગાળાની ગાયો ત્રણથી પાંચ શેર દુધ આપતી હતી, પણ, વર્તમાન સમયમા એ પ્રમાણુ ઘટી ગયું છે, અને ગાય દીઠ ફક્ત એક શેર દુધ મળે છે, એટલુંજ નહિ, પણ આ અવસ્થા આંખા ભારતવર્ષમા પ્રત્યેક દુધાળાં ઢોરની થઇ ગઇ છે"

"મનુષ્યની, દયા" આર્થિક સમસ્યાથી બીલકુલ સ્વતંત્ર હોતી નથી, તેમજ સરકારની કાર્યશીલતા અથવા અકર્મણ્યતના પ્રભાવોથી વંચિત રહી શકતી નથી." ।

પ્રકરણ ૨૩.

હિંદ—વૈભવનું ઘર.

મધર ઇંડિઆની લેખિકા મીસ મેયોને વર્તમાન સમયમા નહિ, પણ હંમેશને માટે હિંદ 'દરિદ્રતાનું ઘર દેખાયુ છે, આ વાત તેણી ઘણી ગંભીરતાથી કહે છે તેમજ ઐતિહાસિક ઘટનાઓનો લેગ પોતાની સંમતિ સાથે રજુ કરે છે પરંતુ પોતાના ઇતિહાસકું અજ્ઞાન શીઘ્ર મામાન્યેમ્તિ કરીને તેણી પ્રદર્શિત કરે છે તેણીના ઉપરચોટીઆ જ્ઞાનનો પરિચય '૧૮૪૫ મા શીખનો બળવો' એ વાત આપેલી પ્રદર્શિત કરે છે. (પાનું ૨૫૯) શ્રીયુત એડવર્ડ ઍમ્પમન મોન્સન તેણીને પ્રશ્નમા પુછે છે, કે શીખ લોકોએ કોની વિરૂદ્ધ બળવો કર્યો? તે સમય સુધી અંગ્રેજોએ શીખનો મુલક ખાલસા કર્યો ન હતો, તો શું તેઓએ પોતાનીજ સત્તા વિરૂદ્ધ બળવો કર્યો? આ કાંઇ એ બહુ અગત્યની વાત નથી, પરંતુ વાંચનાર એનો એટલોજ અર્થ કરે કે મીસ મેયોનું ભારતીય ઇતિહાસનું જ્ઞાન ભરોમાપાત્ર નથી

કેવળ એ ધૃષ્ટ—અર્થાત મુર્ખ અને અવિચારી—પરિણામ કાઢનારાજ એવા હોય છે, કે જેઓ એમ કહે છે, કે હિંદમા ગ્રામ્ય શાસન પદ્ધતિનો વિમર્શ કોઇપણ કાળે અસ્તિત્વ ધરાવતો ન હતો મીસ મેયો લખે છે, કે —

"આ વાત ધ્યાનમા રાખવા જેવી છે, કે હિંદનો ઇતિહાસ—ઉત્તર તેમજ દક્ષિણનો ફકત અગણિત યુધ્ધો તેમજ એક વંશને હઠાવી બીજા વંશનું શાસન ગ્રહણ કરવાની ઘટનાઓનો ઇતિહાસ છે." આ દેશના નિવાસીઓમા મ્યુનિસિપાલીટી, સ્વતંત્ર નગર પ્રબંધ

પ્રજાતંત્ર તેમજ રાજનૈતિક જ્ઞાન વગેરેનો ભાવ કોઇ વખતે પણ ઉત્પન્ન થયો નથી." મીસ મેયોએ પોતાના "હિંદ દરિદ્રતાનું ઘર" નામના પ્રકરણમાં આવા પ્રકારની અનેક સંમતિઓ પ્રકટ કરી છે તેનું કાંઇપણ ઐતિહાસિક પ્રમાણ આપ્યું નથી. તેમજ તેણી આપી પણ શકતી નથી. તેણીએ પોતાના પુસ્તકના ૨૫૧ મા પાનામાં લખ્યું છે, કે —"આ દેશ । એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે જવાને માટે સડકો એવી હતી, કે જેવી સડકો બળદો ચાલવાથી તેઓની ખરીઓથી તેમજ કીચડ અને ધુળથી બનેલી હોઇ શકે, એવીજ જાતના થોડા પુલો પણ હતા." આ વાતનું ખંડન મીસ મેયો પોતેજ પોતાના પુસ્તકની વિષય સુચીમાં કરે છે તેણીના પુસ્તકના એક ભાગનું મથાળું—'ગ્રાન્ડ ટ્રંક રોડ'નું છે. જો તેણીને જરા પણ જ્ઞાન હોત, કે 'ગ્રાન્ડ ટ્રંક રોડ' શી વસ્તુ છે, તો તેણી એટલું તો અવશ્ય સમજી શકી હોત, કે આ સડક ન કોઇ બળદે એ બનાવી હતી, અગર ન કોઇ અંગ્રેજ બહાદુરે, સાચી વાત તો એજ છે, કે અંગ્રેજોનું આગમન થયું, તે પહેલા હિંદની કેટલીક સડકો એવી હતી કે જેની લંબાઇની ગણતરી આ આંકડાથી માઇલોમા થઇ શકતી હતી તેમજ રેલ્વે થઇ, તે પહેલા એક શહેરથી બીજે શહેર જવાને માટે યાત્રીઓને મહીનાઓ સુધી તે સડકો પર ચાલવું પડતું હતું.

પોતાના પુસ્તકમા 'દરિદ્રતાનું ઘર' નામના પ્રકરણમા મીસ મેયોએ દુકાળના સમયમા મુસાફર યાત્રીઓના વિશાળ દેશ માટેના અભિપ્રાયોનો સમાવેશ કરી નાંખ્યો છે, પણ વીતી ગએલા યુગનો સાચો ઐતિહાસિક ચિતાર આપવો કઠણ છે. એમ માનવું અસંભવિત છે કે વીસમી સદીના અમેરિકા જેવો વૈભવશાળી દેશ હિંદ નહિ હોય, પરંતુ ગતયુગને ઉપર્યુકત આદર્શોથી પરિપુર્ણ વિચાર કરીએ તો પણ હિંદ નિસંદેહ ધનધાન્યથી ભરપુર અને સમુન્નત દેશ તો હતોજ.

શ્રીયુત બી એ. સ્મીથના મતાનુસાર હિંદનો જે ભાગ દારાના સામ્રાજ્યમા સંમિલીન હતો, તે ભાગ આખા રાજ્યમા સર્વથી વધ-ધનવન પ્રાંત હતો *

થોરટન કૃત બ્રિટીશ હિંદના ઇતિહાસનો પ્રથમ પેરેગ્રાફ નીચે પ્રમાણે શરૂ કરેલો છે —

"જ્યારે વાઇલ નદીની ખાડી પર તુચ્છતાનો દ્રષ્ટિપાત કરનાર પીરામીડોની સૃષ્ટિ ન હતી, જ્યારે યુરોપીઅને સભ્યતા પાળનાર અને જાણનાર યુનાન તેમજ રોમ બીલકુલ અસભ્ય અવસ્થામાં હતાં, ત્યારે ભારતવર્ષ ધન તેમજ વૈભવનુ સ્થાન હતું આ દેશમા વ્યવસાય-કુશળ લોકોની વસ્તી હતી આ પવિત્ર ભુમિ પર તેવા લોકોના પરિશ્રમ અંકિત થઇ રહ્યા હતા, ખેડુતોના પરિશ્રમના બદલામા કુદરત તેઓને પ્રતિવર્ષ ધનધાન્ય પુષ્કળ આપતી હતી ચતુર વણકરો મુલાયમ તેમજ સુંદર વસ્ત્રો તૈયાર કરતા હતા કારીગરો-એ એવા એના ચમત્કાર-પુર્ણ ભવનોની રચના કરી હતી કે આજે હજારો વર્ષોના સભ્યતાનો પ્રચાર થયા છતા તેના સમાન કાંઇ પણ થઇ શક્યુ

શાસનકાળ તથા બ્રિટીશ શાસનકાળની આગળના સમયની વાતો વિષે ટોચણુ આપીશું.-

હિંદ સુધારા સમિતિ જેમાં પાર્લામેન્ટના ૩૭ સભ્યો હતાં, તેઓએ "હિંદ માટે સુધારા પત્રિકા' નામના પત્રમાં લખ્યું છે, કે:—

"એમ કહેવામાં આવે છે, કે હિંદના લોકો નીચ, પતિત તેમજ અત્યંત જુઠા છે......જો હિંદના મોટામાં મોટા રાજાઓને આપણે તપાસીએ તો આપણા જડ અને સ્વાર્થી ગવર્નર પણ અત્યંત યોગ્ય અને ઉદાર જણાશે. મોગલ બાદશાહોની વિલાસોની પુર્ણ સ્વાર્થપરાયણતાએ હિંદવાસીઓને નિર્બળ અને દરિદ્રિ બનાવી મુકયા હતા. તેના પૂર્વજો કયાં તો અત્યાચારીઓ હતા, કાંતો જડ વ્યભિચારીઓ હતા. આ દેશના સમાચાર-પત્રો તેમજ જનતાની સહાનુભુતિના બળ ઉપર આપણે માટે એ વાત તદ્દન સરળ થઇ જાય છે, કે આપણે આપણાથી પુર્વના શાસકોને નીચ કહી આપણી શ્રેષ્ઠતા ઘોષિત કરીએ છીએ. આપણે આપણાં પ્રમાણોને તેમજ આપણી વાતોને સર્વથા સત્ય કહીએ છીએ. પણ જો કોઇવાર આપણા પુર્વ શાસકોના સંબંધમાં

સાથે કરવી જોઇએ, કે જે વખતે 'અંગ્રેજ' એમ કહેવું, ગાળ બરાબર સમજવામાં આવતું હતું—જ્યારે મેજીસ્ટ્રેટ કે જેમનું કર્તવ્ય ન્યાય કરવાનું હતું, તેઓ અત્યંત નિર્દય તેમજ સાધારણ ચોર તેમજ લુંટારાઓ કરતાં પણ દુષ્ટ હતા, જ્યારે મોટા લોકો એટલા ધન-લોલુપ હતા, કે જેઓ આ ધન કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરવામાં આવે છે એ વાતનો વિચાર પણ કરતા ન હતા.—જ્યારે ઇંદ્રિયાસક્તિ એટલી વધી હતી, કે સ્કોટલેંડની એક રાજકુમારીને 'વિષયી લોકોના હુમલાથી બચવાને માટે ધાર્મિક જીવન તેમજ પ્રોપકનું શરણ લેવું પડયું હતું.' (હિસ્ટ્રી ઓફ હેર્ટીંગર્ન એંગ્લો સેક્સન ઇતિહાસ અને એડમન)

એમ કહેવામાં આવે છે કે હિંદના મુસલમાન રાજવંશીઓનો ઇતિહાસ આરંભિક વિજેતાઓની નિર્દયતા અને લોલુપતાથી ભરપૂર છે. પણ તત્કાલિન ક્રિશ્ચિયનનો ઇતિહાસ પણ એવાંજ ઉદાહરણોથી પરિપૂર્ણ મળે છે. અગિયારમી સદીના અંતમાં જ્યારે પ્રથમ ક્રુસેડરોએ

અને વિનાશક હતું. કોઇપણ દેશને કોઇ સમયમાં એવો અનુભવ થયો નથી.' કહેવામાં આવે છે, કે મુસલમાન વિજેતાઓની અંગ્રેજ નિર્દયતાનાં પણ ઘણા પ્રમાણો હયાત છે, પણ શું તેઓની ઉદારતાનું પ્રમાણ કોઇપણ ઠેકાણે મળે છે ?

"આ પ્રમાણે મોટા મોટા ગ્રંથો લખાવીને રાજ્ય વ્યવસ્થાઓ તેમજ દેશી નરેશોનાં ચરિત્રો પર દુષ્ટ આઘાત કરવામાં આવે છે, કે જેથી તેઓને આપણા અધિકારમાં રાખવાનું આપણને ઠીક ઠીક બહાનું મળે છે. આવી પરિસ્થિતિમાં એટલું બતાવી આપવાની આવશ્યકતા છે, કે પ્રત્યેક દેશી 'ઓલિવરના સ્થાન પર આપણે ત્યાં ઇસાઇ રોલેન્ડ' હાજર છે. અર્થાત જો-હિંદના મુસલમાન રાજાઓ નિર્દય તેમજ લોલુપ હતા, તો તેઓના સમકાલિન ઇસાઇ શાસકો પણ તેઓ કરતાં જરાએ સારા ન હતા. આપણા લોકોની એ ફેશન થઇ ગઇ છે, કે આપણે પંદરમી અગર તો સોળમી સદીના હિંદની તુલના ઓગણીસમી સદીના ઇંગ્લાંડ સાથે કરીએ છીએ. તેમજ પરિણામમાં આપણી પ્રશંસા આપણે કરીએ છીએ. એક - બુદ્ધિમાન સમાલોચકનું કહેવું છે, કે જ્યારે આપણે ઇંગ્લાંડ સાથે કોઇપણ બીજા દેશની સરખામણી કરીએ છીએ ત્યારે આધુનિક ઇંગ્લાંડ વિષે આપણે વિચાર દર્શાવીએ છીએ. આપણે રેફર્મેશનના પુર્વકાળનો વિચાર કરતાજ નથી. જે દેશ કોઇપણ અંશે આપણાથી પછાત હોય, તેને આપણે અસભ્ય સમજીએ છીએ, ભલે પછી તે દેશની સ્થિતિ

આ સૈકામાં પાર્લામેન્ટના સભ્ય શ્રીયુત ડબ્લ્યુ એમ ટોરેન્સે નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે —

"પ્રાચીન હિંદુ શાસન પદ્ધતિને પતિત સ્વેચ્છાચારી તેમજ લોકમત વિરૂદ્ધ કહેવી, એ એક એવી ભુલ છે, કે જેનો કાંઇપણ આધાર નથી તેમજ એવી ભુલ કદી પણ સાંભળવામાં આવી નથી. એવું મહાનું રાજ્ય કે તે શાસનપદ્ધતિએ જેઓનું અહિત કર્યું, તેઓ ધર્માંધ દાસો હતા તેમજ તેઓ તેવી સ્થિતિમાં પડી રહી વિદેશી સભ્યતા તલવારના બળથી તેઓમાં હસ્તક્ષેપ કર્યા સિવાય નજ લાવી શકત — એ વાત પોતાના અત્યાચારો છુપાવવા તેમજ પોતાના રાષ્ટ્રીય આત્મપ્રેમના ઢોંગરૂપે છે અથવા ઢોંગી સિદ્ધાંતોનું એવા માણસોએ ખંડન કર્યું છે, કે જેને માટે કોઇપણ સંદેહ ન લાવી શકે, તેમજ જેની પ્રમાણિકતાનો કોઇપણ અસ્વીકાર નજ કરી શકે" મીસ્ટર ટોરેન્સ વાચકને હિંદના શાસકોની અપહરણ નીતિ, નિંદા તેમજ ધર્માંધતાની તુલના વિષે ઓગ્સઅસ, નવમા લુઇ, બીજા ફિલિપ, ત્રીજા રિચર્ડ, મેરિ ટયુડર, તથા છેલ્લા સ્ટુઅર્ટના કર્તવ્યો માટે કહે છે તેમજ તેણે ભુતમાળની કેથેરીન મેડીસીથી માંડીને લુઇ લે આઠ સુધી — નિર્દય ફિલિપથી માંડીને સુર્ખ ફર્ડીનાન્ડ સુધી — વિશ્વાસઘાતી જોનથી માંડી ધુર્ત ચાર્લ્સ સુધી (તથા સુલકો વિના પિતૃઘાતી પિટર તેમજ નેપોલિટન બોરબોન્સને પણ તેઓ ભુલ્યા નથી) ના અનુચિત શાસન પર વિચાર કરવાનું સુઝવે છે ત્યાર પછી તેઓ એવા અભિપ્રાય પર આવે છે, કે આ વાત દક્ષિણ એશિયાને માટે સત્યપુર્ણ નથી, કે જેટલી પશ્ચિમ યુરોપના સંબંધમાં મેં કહી છે તે ભાગના મુખ્ય અથવા તો આશ્રીત શાસનનું દરરોજનું કાર્ય અર્થ — પાશવિક, ક્રુર, સ્વાર્થમય તેમજ લોલુપતાપુર્ણ અવશ્ય રીતે થઇ રહેલું હતું

સુધારા માટે પત્રિકા નં ૯ માં ફરીથી તેનો ઉલ્લેખ કરતાં આપણને જણાય છે કે —

“હિંદુ તેમજ મુસલમાન બન્ને જાતિઓના લેખકો એક સ્વરે કહે છે, કે મુસલમાનોના પ્રથમ આક્રમણો પહેલા હિંદ ઘણી ઉન્નત દશામાં હતુ બન્ને લેખ। વિસ્તારથી કનોજ રાજ્યની રાજધાનીની વિશાળતા તેમજ સુંદરતા તથા સોમનાથના મંદિરની અક્ષય વિભુતિનુ વર્ણન કરે છે” હવે આપણે જરા ફ્રિરીશ શાસ્ત્ર। તેમજ ઇતિહાસકર એલ્ફીન્સ્ટનની વાતો તરફ આપણુ ધ્યાન ખેચીએ —*

સાધારણ સમયમા લોકોની જે સ્થિતિ હતી તેઓને શુ દુખ વેઠવુ પડતુ હતુ, તેનો કંઇ પત્તો મળી શકતો નથી ફીરોઝશાહ (સન ૧૩૫૧ થી ૧૩૯૪) ના ઇતિહાસ લેખકે વિસ્તારથી વર્ણન કર્યુ છે, કે તે સમયમા પ્રજા સુખી હતી લોકોના ઘર સુંદર હતા, ઘરમા રાજ્વાટની ખોટ નહતી તેમજ સ્ત્રીઓ ચાંદી તથા સોનાના ઘરેણા પહેરતી હતી”

બીજા ઇતિહાસકારો તથા યાત્રીઓએ જે વર્ણન કર્યુ હતુ, તેનો બધાનો ઉપયોગ એલફીન્સ્ટને કર્યો છે અમે નીચે સંક્ષેપમા કેટલાક પ્રમાણો આપીએ છીએ —

“એ વાતમા સંદેહજ નથી, કે દેશની સાધારણ સ્થિતિ ઉન્નતિ પર હતી નિકલો ડી મંટી જેણે લગભગ ઇસ્વીસન ૧૪૨૦મા હિંદની યાત્રા કરી હતી, તેણે ગુજરાતની ઘણી પ્રશંસા કરી છે તેણે ગંગા કિનારાનાં નગરો ભરપુર જોયાં હતા તે નગરો સુંદર પુષ્પો તેમજ મેવાના બગીચાઓથી ઘેરાએલા હતા મહારાજ્યના માર્ગમા તે ચાર સુંદર શહેરોમાથી પસાર થયો હતો મહારાજ્યને વિષે લખતા તે કહે છે, કે તે નગર ઘણુ ધન સંપન્ન હતુ તેમા ચાંદી, સોનુ અને અઢળક અમૂલ્ય રત્નો હતાં બારબેરા તેમજ વારતેમાએ તેણે કરેલા વર્ણનનુ સમર્થન કર્યુ છે તેઓએ સોળમા સૈકાના આરંભકાળમા હિંદની યાત્રા કરી હતી”

---

*એલ્ફીન્સ્ટન ભાગ ૨ પા. ૨૦૭.

"સીઝર ફ્રેડરીકે એજ પ્રમાણે ગુજરાતનું વર્ણન કર્યું છે ઇમન બાટુટાએ પંદરમા સૈકાના મધ્યભાગમાં મહમદ તઘલખના અત્યાચારી તેમજ કાંતિમારી રાજ્યમાં જ્યારે દેશમાં મોટે ભાગે વિપ્લવ મચી રહ્યો હતો, તે સમયમા તેણે હિંદની યાત્રા કરી હતી,તેમોટાં મોટાં શહેરો અને કસ્બાઓની ગણના કરે છે, તેમજ બતાવે છે, કે આ અશાંતિ પુર્વે દેશની ઘણી ઉત્તમ દશા હોવી જોઇએ."

સુધારા માટેની પત્રિકામા મોગલોના વખતના હિંદનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે કરવામા આવ્યું છે,—*

"તૈમુરલંગનો પોતાનો રાજદુત અબ્દુલ રીઝાજે ઇ સ ૧૪૪૨ મા દક્ષિણ હિંદની યાત્રા કરી હતી બીજા નિરીક્ષકોની જેમ એ પણ સમત છે, કે તે વખતમા આ દેશ ઘણો ઉન્નત દશામા હતો. ખાનદેશનું રાજ્ય તે વખતમા ખાસ અધિકારીઓના હાથ નીચે ઘણીજ ઉન્નત દશામા હતુ. તે વખતમા ખેતીનુ સિચન કરવાને માટે પાણીની અનેક ધારાઓના મુખ પત્થરના બધોથી બાંધી લેવામા આવ્યાં હતા. આ કાર્ય ભારતવર્ષની કોઇપણ ઔદ્યોગિક યોગ્યતાના કાર્યની પુરતી રૂપે છે"

કુવા ખોદાવ્યા હતા......સડકની બંને બાજુ પર યાત્રીઓને છાયા મળે તેવા આશયથી વૃક્ષોની હાર રોપવામાં આવી હતી. ૮૨ વર્ષ પછી પણ તેજ લેખકને ઘણે ઠેકાણે તે રસ્તાની સ્થિતિ જેવી હતી. તેવીજ જણાઇ હતી."

સુધારા માટેની પત્રિકામાં જે પ્રમાણિક લેખકોના વક્તવ્યોનુ ટાંચણ આપ્યું છે, તેમાં પિટરો ડલ બેલિ નામના એક ઇટલિના યાત્રીનું પણ નામ છે ઇ સ ૧૬૨૩ માં તેણે નીચે પ્રમાણે લખ્યું હતું.+

"ઘણું ખરૂં લોકો શાંતિમય જીવન વ્યતીત કરે છે. કારણકે રાજા પોતાની પ્રજાને દુ:ખ તેમજ દંડ કરતો નથી, અને લોકો ધનાઢ્ય તેમજ સુખી તથા સંપત્તિવાળા છે"... .ઔરંગઝેબના સબંધમા નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે."

"ઔરંગઝેબ તેમજ તેની પછીના ક્રમવાર નિર્બળ અને દુષ્ટ રાજાઓના શાસન, તથા નાદીરશાહ કે જે દિલ્હી છોડીને જતી વખતે પોતાની સાથે અઢળક પૈસો લઇ ગયો હતો, તેવાઓના આક્રમણો

કર્નલ કુલ્સટરનું 'હિંદનું હિત' નામનું પુસ્તક છે. તેમાં ટુ હૈદરઅલીનું ચરિત્ર તથા તેના શાસનકાળમાં મ્હૈસુરની સ્થિતિ વિષે વર્ણન છે. સુધારા માટેની પત્રિકાના લેખકે નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે.

"કારીગરો તેમજ વેપારીઓની ઘણી ઉન્નત દશા હતી...... ખેતીનાં કામમા વૃદ્ધિ હતી નવા નવા કારખાનાઓ ખ્યપાતાં હતા, અને રાજ્યમા પૈસો બહારથી આવતો હતો......મહેસુલી અધિકારીઓના ગુના માટે સત્વર શિક્ષા કરવામાં આવતી હતી."......સુરે ટીપુના શાસનના સંબધમાં જે લખ્યું છે, તેનો સારાંશ અમે નીચે આપીએ છીએ

"જ્યારે કેઇ વ્યકિત કોઇપણ અજ્ઞાત દેશની યાત્રા કરે છે, તેમજ તેમા ઉત્તમ ખેતી જનસમાજની ગાઢી વસ્તી, નવા શહેરો, વિસ્તૃત વ્યપર તથ નગરો તેમજ પ્રત્યેક વસ્તુની ઉન્નત દશા જુએ છે, ત્યારે એજ અનુમન બાંધી શકે, કે પ્રજા સુખી છે તેમજ દેશની શાસનપદ્ધતિ પ્રજાને અનુકુળ છે. આ વર્ણન ટીપુના રાજ્યનું છે."

તો પણ એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે જતાં સુધી તેને માર્ગરક્ષક પુરા પાડે છે......"આ પ્રાંતમાં જો કોઇની રૂપીઆ અગર મુલ્યવાન થેલી પડેલી જડે છે, તો તેને એક ઝાડ સાથે લટકાવી દે છે. અને તેની ખબર પડોશના ચોકીદારોને કરવામાં આવે છ"

ઢાકાના સંબંધમા નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે—

"ઢાકાના ધનવાન પ્રાતમા પ્રત્યેક ભાગમા ખેતી કરવામાં આવતી હતી......ન્યાયમાં કોઇપણ જાતનો પક્ષપાત કરવામાં આવતો ન હતો......જશવંતરાયને પવિત્ર દીક્ષા આપવામ આવી હતી તેનામાં સત્યનિષ્ઠા તેમજ કાર્યદક્ષતા વગેરે ગુણો ઘણા હતા તેને પ્રાંત પર શાસન કરવાનું એવી રીતે શીખવવામાં આવ્યું હતું, કે જેથી પ્રજાની સુખ અને શાતિમા અધિકાધિક વૃદ્ધિ થતી જતી હતી. તેણે અનાજના વ્યાપારને માટે છુટ આપી હતી, ને તે પરથી કર તથા એક હથ્થુ વેપારની રીત કાઢી નાખી હતી '

બંગાળાના સંબંધમા એક બીજો ફકરો નીચે આપીએ છીએ—તેમા અંગ્રેજો આવ્યા પહેલા બંગાળાનું ઠીક ઠીક વર્ણન કરવામા આવ્યું છે

"અલિવર્દીખાને જ્યારે બંગાળાની લગામ હાથમા લીધી ત્યારે બંગાળાની આવી સ્થિતિ હતી. તે રાજ્ય દરમિઆન......પ્રાંતની ઉન્નતિ થઇ હતી તે રાજ્યની કૃપા પ્રાપ્ત કરવાને માટે ફક્ત બે વાતનીજ આવશ્યકતા હતી. યોગ્યતા તેમજ સદાચાર. મંત્રીઓ ચુંટવમા અથવા તો સેના કે પ્રબંધ વિભાગને માટે અધિકારીઓ ચુંટતી વખતે જેટલું ધ્યાન તે મુસલમાનો પર રાખનો તેટલુંજ હિદુઓ પર પણ રાખતો હતો રાજ્યની જે પેદાશ થતી હતી. તે દિલ્હીમા નહિ મોકલતો તેજ પ્રાતમા તેનો વ્યય કરવામા આવતો હતો" મીસ મેયોએ કંપનિ સરકારની અસંત પ્રશંસા કરી છે. પરંતુ કંપનિના શાસનકાળ દરમિઆન બંગાળાની શી દશા હતી તે વાત નીચે આપેલા લોર્ડ મેકોલેના વર્ણનથી સ્પષ્ટ થશે—

"કલાઇવે બંગાળા છોડયા પછી પાંચ વર્ષમાં અંગ્રેજોનું શાસન ઘણું જ બગડી ગયું હતું. એવું શાસન કોઇપણ કાળે કોઇપણ સમાજને અનુકુળ નજ થઇ શકે રોમન વોઇસરોય જે એક અથવા તો બે વર્ષમાં કોઇપણ પ્રાન્તને એટલો ચુસી લેતા, કે કંપ્પેનીઆના કિનારા પર સંગે-મરમરને મહેલ તથા સ્નાનગાર બનાવી રહેતા હતા. અંબરનો દારૂ પીતા હતા તથા અસિરીઆ યુદ્ધ તથા છોકરાના ટોળાના સમુહનું પ્રદર્શન કરતા હતા તથા સ્પેનના વોઇસરોયો જેઓ મેક્સિકો અથવા તે સીમા-નિવાસીઓને શાપ આપી છોડી દઇ સોનાની ગાડીઓની લાંબી હાર તેમજ ચાંદીથી સુસજ્જિત ટટ્ટુઓ સાથે માડ્રિડમાં પ્રવેશ કરતા હતા, તે રમણું હિંદમાં થઇ રહ્યું હતું. સંપુર્ણ આંતરિક વ્યાપાર કંપનીના નોકરોએ પોતાને હાથ કર્યો હતો. તેઓ બંગાળાના નિવાસીઓને મોંઘા માલ ખરીદવા તથા સસ્તો વેચવાને ફરજ પાડતા હતા. તેઓ કેવા બલનો, પોલિસ

"મને ભય છે, કે આપણી બીજાને આપણા અધિકારમા દબાવી રાખવાની પ્રવૃત્તિ તથા દંડ દેવાના પ્રયોગને લીધે હિંદુસ્તાનની સમસ્ત શક્તિઓ આપણે માટે એવી શંકાશીલ થઇ ગઇ છે, કે જેની આપણા સત્ય માટે સશંક પહેલા હતી આપણી આવી અધિકાર પ્રવૃત્તિ તથા વ્યક્તિઓની અનિયંત્રિત વ્યભિચાર લીલાથી આપણા રાષ્ટ્રીય સન્માનને ઘણો આઘાત પહોચ્યો છે હિંદમા પ્રત્યેક વ્યક્તિ આપણી સાથે જોડાતા ડરે છે'

"નવાબની તિજોરી પર આપણા નોકરોના પગાર તથા પેન્સનનો ભાર તેમજ કંપનિની સૈનિક પ્રબંધ સબંધી સેવાઓના વ્યયનો એટલો ભાર પડે છે, કે તે ભાર તેનથી સહી શકાતો નથી દેશી નોકરો તથા વડરના મ ણુમોને મેવાન ક પણ બદલો ન મળવાથી સમસ્ત દેશ આપણી તરફ દ્વેષ તથ ધ દ્રષ્ટિથી જુએ છે મને ભય છે કે મ ર આશાવને ઘ ા ધ [illegible] છે જો માપણુ વ્યક્તિને હું પુ [illegible] કારણ [illegible] નઝર પર આમે [illegible] નાખીએ છીએ ? ને તેની નયુક્ત [illegible] આપી શકુ નથી મારણ ખરો હેતુ સમ [illegible] નથી તેમ [illegible] તેમ નથી કહી શકતા કે નવબ વઝ ી [illegible] હેય કે ન [illegible] તેણે કંપનિને કર આપવો જ પ ન [illegible] બાકી આમ ન [illegible] નજ અધિકાર [illegible] હતો, કે જેવે અધિકાર ફક્ત બ [illegible] લોક શક [illegible] રૂપીઆનો કર લેતા અનિયંત્રિત નેત [illegible] તેમજ તેઓ એકી વખતે [illegible] વધારે રૂપી [illegible] જગર ખેંચી ગયા હ [illegible] (આ વાત હું [illegible] રીતે પુરવાર [illegible] શક [illegible]) *

મરાઠાએ ન રાજ્ય વિર [illegible] [illegible] એક્વેગીવ ડુ પેરન નામના વ નાએ પોત [illegible] સંક્ષિપ્ત વર્ણન" નામની પત્રિકામા જે સ ૧૭૮૨ મ [illegible] ન મેગઝીન નામની પત્રિકામા પ્રકાશિત કર્યુ હતુ તે [illegible] લખેલુ જણાય છે—

*સુધારા [illegible] ની પત્રિકા પ [illegible]

"સુરતથી હું ઘાટ તરફ ગયો ...પ્રાતઃકાળનો દશ વાગ્યાનો સમય હતો જ્યારે મેં મરાઠાના દેશમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે મને એવું જણાયું કે જાણે સુવર્ણયુગના સરળ તેમજ આનંદમય પ્રદેશમાં હું કેમ પહોંચ્યો હોઉં ! તે પ્રદેશમાં કુદરતનું કાંઇપણ પરિવર્તન થયું ન હતું લોકો પ્રસન્ન, તેમજ યુદ્ધ અને દુકાળનો તદ્દન અભાવજ હતો લોકો પુષ્પ ર્યા અને બહુ સ્વસ્થ હતા, અને અતિથિ સત્કારનો ભાવ ચારે તરફ વિદ્યમાન હતો પ્રત્યેક દ્વાર ઉઘાડું હતું અને મિત્રો પાડોશીઓ, અને અપરિચિત લોકોનો પણ એકસરખો સત્કાર થતો હતો

નથી કે આપણા શાસનમાં કોઇપણ દેશ અગર પ્રાન્તની ઉન્નતિ સંભવિત હોઇ શકે તેઓની શાસનપદ્ધતિ કોમળ અને પિતૃવત છે. હું સમજું છું, તે પ્રમાણે તેઓની ઉન્નતિનું કારણ કૃષિ સંબંધી જ્ઞાન તથા કૃષિ પ્રેમ છે. તેઓનું એ વિષયમાં જ્ઞાન આપણા કરતાં અધિક છે, અને ગામડાં તથા નગરોની ઉન્નતિ કેવી રીતે કરવી, તે તેઓ બહુ સારી રીતે સમજે છે તેવા ઉદ્દેશોથીજ ધનાઢ્ય લોકો પ્રોત્સાહન આપે છે. તેમજ પોતાની પુંજી વ્યાપારમાં રોકે છે...... પરંતુ ઉન્નતિનાં બધા કારણોમાં સર્વ શ્રેષ્ઠ કારણ એજ છે, કે લોકો ગ્રામ્ય તથા અન્ય દેશીય સંસ્થાઓને ખુબ સહાય આપે છે તેમજ દરેક શ્રેણીના લોકોને એ કર્તવ્ય પરિપુર્ણ કરવા માટે વ્યવસ્થા રાખવામાં આવી છે. આપણી શાસન પદ્ધતિમા એ બાબતમા પ્રગતિ ઘણી થોડી છે."

હતા તેમજ પ્રજાનું પુત્ર-સમાન પાલન કરતા હતા; કાં તો બ્રિટીશ પ્રાંતોમાં જે શાસનપદ્ધતિથી કામ લેવામાં આવતું હતું, તે દેશીરાજ્યો કરતાં તેમજ દેશીઓની ઉન્નતિ કરી લાવવા પુરતું નહતું."

સન ૧૮૨૭ માં ગવર્નર જનરલ લોર્ડ હેસ્ટીંગ્સે જાહેરનામું બહાર પાડયું હતું. (પાર્લામેન્ટ સંબંધી પત્રો પાનું. ૧૫૭) કે:—

"આપણા શાસન દરમિયાન એક નવા વંશની ઉત્પત્તિ થઇ છે. આપણા કાયદાઓની છાયા નીચે પાલન થતા એ વંશની બે મુખ્ય વિશેષતા એક તો એ, કે દાવાઓની પ્રવૃત્તિ વધી છે કે જેને આપણી અદાલતો પુરી પડી શકતી નથી; તથા બીજું વાસ્તવિક રીતે ધર્માચરણનું અધ:પતન થયું છે."

કલાઇવ માટે પણ આ જમાનાના એક ઇતિહાસકાર લખે છે કે:—*

"બંગાળામાં સારી રીતે રાજ્ય કરવા માટે કલાઇવને જવાબદાર રહેવાની પરવાહ હતી નહિ તેની તો માત્ર એકજ ઇચ્છા હતી, કે નવાબ તેમજ પ્રજાને નિર્બળ બનાવી કંપનિ સરકારની રાજનૈતિક પ્રધાનતા સ્થાપિત અને સુરક્ષિત કરવી." પણ લુકસ એડમના શબ્દોમાં "કલાઇવે પોતાને માટે અથવા તો સરકારને માટે જે કાંઇ લુંટ કરી, તે સંપુર્ણ રીતે થતી લુંટના પ્રમાણમાં કાંઇ હતી નહિ. અને તે પણ ખાસ કરીને તેના ગયા પછી જે લુંટ ચલવાઇ તેના પ્રમાણમાં કાંઇ હતી નહિ. તે સમય અસહાય બંગાળા પર લાખો લલચુ નોકરો તુટી પડયા હતા, કે જેઓ કોઇને પણ જવાબદાર ન હતા. તેમજ અત્યંત લોલુપ્ત હતા, અને વ્યકિતગત સંપત્તિને પણ સ્વહા કરી જતા હતા.

*મ્યુર. બ્રિટીશ હિંદનું નિર્માણું માન્ચેસ્ટર ૧૯૧૫ પા. ૮૨

પ્રકરણ ૨૪.

હિંદ ગરીબાઇનુ ઘર.

હિંદ બ્રાકીના સામ્રાજ્યને માટે પાણી ભરનાર અને લાકડા ચીરનાર હંમેશને માટે નજ રહી શકે, અને રહેવું પણ ન જોઇએ

જે. ઓસ્ટીન ચેમ્બર લેઇન.
હિન્દ મંત્રિ
(સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેઇટ)

લંડન ટાઇમ્સ ૩૦ માર્ચ ૧૯૧૭ બ્રિટીશ સામ્રાજ્યમાં હિંદુસ્તાનની આર્થિક સ્થિતિ શું છે? તેનો પત્તો આપણને સારી રીતે ઉપરના ટાંચણથી મળે છે હિંદુસ્તાને ગ્રેઇટ બ્રિટનને પૈસાદાર બનાવ્યું છે અને ગ્રેઇટ બ્રિટને હિંદુસ્તાનને દરિદ્રતાનું ઘર બનવી મુકયું છે આ વાત અંગ્રેજ અને હિંદી અનુભવી અને લયક સત્તાધીશોએ ઘણા પુસ્તકોમા નર્ધુંવી છે મ તે બાબત ''ઇંગ્લાંડ પર હિંદનુ દેવું'' એ પુસ્તકમા હુંમા ઉલ્લેખ કર્યો છે આ પ્રકરણ તેજ પુસ્તકમાથી લેવામા આવ્યુ છે

અઢારમાં સૈકામાં હિંદુસ્તાનમાં પુષ્કળ દ્રવ્ય હતું. રાજ્યની ત્રીજોરીઓ પૈસાથી છલકાથી હતી અને સોનું ચાંદી તેમજ કિંમતી હીરાઓ-જેની ખરી કિંમત આંકી ન શકાય, તે પણ પુષ્કળ હતાં. તેવ. ઉદ્યોગો અને કારખાનાઓ આબાદ સ્થિતિમા હતાં, અને પુષ્કળ માલ, સોનું અને ચાંદીના બદલામાં પરદેશ મોકલવામાં આવતો હતો. એશિયા યુરોપ અને આફ્રિકા સાથે તેનો વેપાર પુષ્કળ હતો. મલમલ, રેશમના કપડા, ઉનની શાલો, પિત્તળ અને કાસાના વાસણો માટે, હિંદની કીર્તિ, એશિયા અને યુરોપમાં અમર હતી.

દોઢ સૈકાથી વધારે વખત સુધી હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજ લોકોનો વેપાર મુખ્યત્વે કરીને, રૂ, અને રેશમનું કાપડ, ગળી ને તેજાનો, સોનું ચાંદી આપીને, પરદેશ ચઢાવવાનો હતો. આ વખત દરમિઆન હિંદુસ્તાને ખાસ કરીને કાંઇ પણ પોતાને માટે પરદેશથી આણ્યું ન હતું. લુસ કહે છે કે '૧૭૪૭ થી ૧૭૫૭ ના દશ વર્ષ દરમિઆન હિંદુસ્તાનમા ૫૫૨,-૪૨૩, પાઉન્ડ સોનું માલની ખરીદી બદલ આપ્યું હતું, પણ તે પછી બીલકુલ પણ વેપારના બદલામા સોનું હિંદુસ્તાન આવ્યું ન હતું.'

આ વેપાર દ્વારા ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ કેટલો બધો જબર-જસ્ત નફો કીધો તેનું વર્ણન તે વખતના બધા ઇતિહાસ-કારોએ કહેલું છે. મેકોલે કહે છે કે 'ચાર્લ્સ બીજાના મોટા ભાગના અમલ દરમિઆન કંપનીની સ્થિતિ એટલી બધી ચઢીઆતી હતી કે વેપાર સંબંધીમાં બીજો કોઇ પણ ઇતિહાસ તેની સરખામણીમાં નજ રહી શકે અને તે વેપાર આખા લંડન શહેરમાં, પ્રજાની વિસ્મયતા, મોહ, અને દ્વેશની લાગણી ઉશ્કેરતો હતો. ત્યાર પછી, ચાર્લ્સ બીજાના પરીવર્તન પછીથી ૨૩ વર્ષ દરમિઆન ગંગાની ખીણની વસ્તિવાળા અને ફળદ્રુપ પ્રદેશમાંથી વાર્ષિક નિકાસની આવક ॥ ૮૦૦૦ ,પાઉંડથી વધીને ૩૦૦૦૦૦ પાઉંડ સુધી થઇ હતી.' વળી તે વધારામાં

છે કે કંપનીનો નફો તદન ન માની શકાય તેવો હતો.'...અંને ૧૬૭૬ ના વર્ષમા એટલો બધો નફો હતો કે દરેક માલિકને તેની પાસે જેટલો સ્ટોક હતો, તેટલોજ તેને બોનસ (નફો) મળ્યો હતો આ પ્રમાણે તે પૈસાની રોકાણ બેવડી થઇ ગઇ હતી, અને તેના પછી પાંચ વર્ષમાં વાર્ષિક ૨૦ ટકા લેખે વ્યાજ અને નફો આપવામાં આવતો હતો.'

૧૬૭૭ મા ૧૦૦ની કિંમતના સ્ટોકનો બજાર ભાવ ૨૮૫ પાઉંડ થઇ ગયો હતો. ૧૬૮૧ મા ૩૦૦ અને ત્યાર પછી ૩૬૦ અને પાછળથી વધીને ૫૦૦ પાઉંડ સુધી થઇ ગયો હતો. કંપનીના નફામાં હદ એટલેથીજ અટકતી હતી તેનું કારણ એ કે—ઇગ્લંડના રાજાને પુષ્કળ ફાળો આપવો પડતો હતો તેમજ 'અંગ્રેજ એકસ ચેકરને' (ક્રિપાધીશને) માંગણી પ્રમાણે આપવું પડતું હતું. તે ઉપરાંત કંપનીના નોકરોનું અપ્રમાણીક વર્તન પણ ચાલવા દેવું પડતું હતું.

તે વખતે વહેપારનું સરવાયું સંપુર્ણ રીતે હિંદુસ્તાનના લાભમાં હતું. અંગ્રેજ ઇતિહાસકાર ઓર્મ 'હીસ્ટોરિકલ ફ્રેગમેન્સ' નામના પુસ્તકમા દરેક ઠેકાણે રૂનો માલ તૈયાર થતો હતો. જે રૂપિયાની કિંમત હાલમા ૧ શિલિંગ ૬ પેન્સ છે, તેની કિંમત તે વખતે ૨ શિલિંગ ૮ પેન્સ હતી.' હિંદુસ્તાનની આર્થિક સ્થિતિ તે વખતમાં આવી હતી.

હવે આપણે ઇગ્લાંડની આર્થિક સ્થિતિ પર વિચાર કરીએ રોબર્ટસન કહે છે કે '૧૬મા સૈકામાં ઇગ્લાંડ દેશ ઘણોજ પાછળ હતો, અને ધનાઢયો પૈસાનું રોકાણ કરવાને માટે પૈસા સંબંધી દરેક દ્રષ્ટિબિંદુઓથી, પૈસાનું રોકાણ કરતાં પહેલાં વિચાર કરતા હતા.'

મીસ કહે છે કે 'સત્તરમાં સૈકાની શરૂઆતમા ઇગ્લાંડ અરાજકતાને લીધે જુલમમાં સપડાયલું હતું, આંતરવિગ્રહને લીધે છિન્ન ભિન્ન થઇ ગયું હતું, અને તેથી તે દેશની પ્રજાને વેપારની વૃદ્ધિ

કરવાને અને તેનું રક્ષણ કરવાને જોઇએ તે કરતા થોડી મુડી મળતી હતી. અને તેથી ડચ લોકોનીસાથે હરીફાઇમા તેઓ ઉભા રહી શકતા ન હતા.'

સત્તરમાં સૈકાના અંતમા સ્થિતિ ઘણી ભયંકર રીતે તીવ્ર થઇ ગઇ હતી. અને એડમ્સે બતાવ્યું છે તે પ્રમાણે ઇંગ્લાડમાજ માત્ર નહીં પણ આખા યુરોપમાં આવી ભયંકર સ્થિતિ હતી એડમ્સ કહે છે, કે "સત્તરમા સૈકાની આખરે યુરોપ પૈસા સંબંધમાં તદ્દન સંકુચિત સીમા પર પહોંચેલું હતું, તેનું કારણ એ હતું કે, એશિયામા પૈસો ઘસડાવા લાગ્યો અને વેપારને માટે પૈસાની માગ વધી ઓગસટર્સના રાજ્યની શરૂઆતથી યુરોપ અને એશિયા વચ્ચેનો વેપાર એશિયાને લાભકારી હતો. પૈસાની તંગીને લીધે, ઇંગ્લાડના નાણાની સ્થિતિ અસાધારણ રીતે હલકી પડી ગઇ હતી'

ઉત્ક્રાન્તિના સમય માટે કહેતા રુડીંગ જણાવે છે કે "તે વખતે પૈસાની કિંમત એટલી બધી ઘટી ગઇ હતી અને બનાવટી સિક્કાઓ એટલા બધા પડતા હતા કે, સિક્કાઓમાંથી ચોખ્ખી ચાંદી પણ ભાગ્યેજ ખરી કિંમતથી અડધી કિંમતની નીકળતી અને સિક્કાનો મોટો ભાગ તો, લોખંડ, તાંબુ, અને પિત્તળ પર ચાંદીનું પડ કે ઢોળ ચડાવેલાનો, હતો.

૧૭૧૦ થી ૧૭૨૦ ના દશકા દરમિયાન ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની ચોખ્ખી સોનાની લગડી કે ચાંદીની પાટોની આયાત ૪૩૪૪૦૦૦ પાઉન્ડની હતી. ઇંગ્લાડ પોતાની જરૂરીઆતો આ વખતે શી રીતે પુરું પાડતું હતું તે વાત ઇતિહાસમાં બહુજ નાટયકળા જેવી કળાથી અસરકારક રીતે વર્ણવેલી છે. જેવન્સે એક વખત કહ્યુ છે કે "એશિયા એક કીમતી ધાતુઓનો એક મોટો ઝરો અને કિંમતી ખજાનો છે.' "ઘણાજ અસલના વખતથી પૂર્વના લોકોનો પૈસા દાટવા એ રીવાજ છે, અને પ્રાચીનકાળથી, ગોલકોંડાના હીરાઓથી ઝગઝગતા મોગલ

સમ્રાટથી માંડીને ગરીબ ભુખે મરતા ખેડુતો સુધી, પોતાને મળતા ખોરાકથી અર્ધ ભુખ્યા રહેતાં હોવા છતાં પણ, દરેક હિંદુની પાસે મુશ્કેલીની વખતે કામ લાગે તે માટે અમુક પૈસા જાળવી રાખવાની ટેવ હતી.'

"આ દાટેલા ખજાનાઓ કે જે લાખો 'માણસોએ વર્ષો થયાં છુપાવી રાખ્યા હતા તે અંગ્રેજો લંડન લઈ ગયા. તેજ પ્રમાણે રોમન લોકો, ગ્રીસ અને પોન્સમાંથી મળેલી લુંટ, ઇટલી લઇ ગયા હતા. આ ખજાનાઓની કેટલી કિંમત હશે તેની કલ્પના કોઇપણ કરી શકે તેમ નથી. પણ તે લાખો પાઉન્ડની કિંમતના તો જરૂર હતાંજ. તે યુરોપીઅનોની પાસે જેટલાં જવાહીર અને રત્નો હસે, તેની સરખામણીમાં તો આ લુંટની કિંમત ઘણીજ મોટી હોવી જોઇએ."*

તૈયાર રાખવું, અને જુદાં જુદાં વહાણોમાં જે જથ્થો મોકલવામાં આવે તેની નોંધ કરવી.

તે વખતે હિંદુસ્તાનમાં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના નોકરોને સોનું ચાંદી એકઠી કરવાના સંજોગો ઘણાં અનુકુળ હતા. મેકોલેના શબ્દોમાં કહીએ તો, "ઇંગ્લાંડ જતો પૈસો મહાસાગરમા વ્હેતો હતો." વોટ અને બીજા યાંત્રિક શોધકોને નવી શોધો કરવાને માટે જેની ખોટ હતી તે વસ્તુ હિંદુસ્તાને પુરૂં પાડ્યું. હિંદુસ્તાનથી આવતી સંપત્તિથી ઇંગ્લાંડની રોકડ મુંડી એકદમ વધી ગઇ.

આથી એટલું સ્પષ્ટ થાય છે કે ઇંગ્લાંડની ઔદ્યોગિક ઉત્ક્રાંતિનો પાયો ઇંગ્લાંડની આર્થિક ઉન્નતિ પર રચાયો હતો. તે ઉન્નતિ-હિંદુસ્તાનથી આવતા પૈસાને લીધે વધારે સરળ થઇ. અને આ મુંડી સિવાય, કે જે લોન નહોતી પણ છીનવી લેવાયલોજ પૈસો હતો, અને જેના પર કોઇપણ જાતનું વ્યાજ આપવનું નહોતું, તે સિવાય વરાળયંત્રો અને પુષ્કળ માલ બનાવનારા યાંત્રિક સાધનોનું ચઢીયાતાપણું કોઇપણ રીતે ઇંગ્લંડને ઉપયોગી થઇ પડયું ન હોત આ પ્રમાણે ઇંગ્લાંડનો લાભ તે હિંદુસ્તાનની ખોટ હતી એ નુકશાન એટલું બધું ભારે હતું કે તે દેશના ઉદ્યોગો ભુખે મરતાં થઇ ગયાં અને ખેતીવાડીની પ્રગતિ પણ પાછળ પડતી ગઇ કોઇપણ દેશ ગમે તેટલા સાધનોવાળો તથા તવંગર હોય તો પણ કોઇપણ જાતના

સમજે છે. અને તેની ઢા પાડવાની અશક્તિ દર્શાવતાંજ તેને ચાબખાંનો માર મારવામા આવે છે, અથવા તેને ગોધી રાખવામાં આવે છે જો તે માણુસ ગુમારતાની ઇચ્છા પ્રમાણેજ તે માલ ખરીદ કરવા અગર વેંચવા તે તૈયાર હોય તો પણુ તેને સંતોષ થતો નથી. તે ઉપરાંત બીજી રીતે પણુ બળજબરી તેના પર કરવામાં આવે છે વ્યાપારની જુદી જુદી શાખાઓમાં તેઓનેજ દાખલ કરવા અને જે વસ્તુઓમા તેઓ વેપાર કરતા હોય તેમાં બીજા કોઇને ખરીદવા અથવા વેચવા દેવા નહિ. અને જો તે દેશના લોકો એ પ્રમાણે કરે તો તેની મનાને ફરીથી અમલ કરવામાં આવે છે. અને નવી જે વસ્તુ તેઓ ખરીદે છે તે તેઓ એમ ધારે છે કે બીજા વેપારી કરતાં ઘણું ઓછે ભાવે લેવી અને તેને માટે તેની કિંમત પણ આપવા ના પાડવી, અને તેની વચ્ચે પડવું અને તરતજ ફરીઆદ કરવી. આ અને બીજા એવા ઘણાં જુલમો કે જે વર્ણવી ન શકાય અને જે બંગાળના ગુમારતાઓ વારંવાર વાપરે છે. તેનું કારણુ એ છે કે આ જગ્યા (તકરગંજ–બંગાળાની એક સમૃદ્ધિવાન જગ્યા) રહેવાશીઓ વગરની થતી જાય છે. દરરોજ વધારે સહીસલામત રહેઠાણુ શોધવાને તેઓ એ શહેર છોડી જાય છે અને એ બજારો કે જેની અંદર પુષ્કળ સમૃદ્ધિ હતી ત્યાં ભાગ્યેજ કોઇપણુ ઉપયોગી વસ્તુ મળી આવે છે અને તેઓના નોકરોને ગરીબ લોકો પર જબરદસ્તીજ કરવાનું મળે છે. અને જો કોઇ જમીનદાર તે અટકાવવાની માંગણી કરે છે તો તેને પણુ એજ વર્તનની ધમકી આપવામાં આવે છે. પહેલાં જાહેર કચેરીમા ન્યાય આપવામાં આવતો હતો, પણુ હવે દરેક ગુમારતો ન્યાયાધીશ થઇ ચુકેલો છે, અને દરેક જણુનું ઘર તે કચેરીજ છે. જમીનદારો પર પણુ એઓજ શિક્ષા ફરમાવે છે, અને ઇજાઓ થઇ છે એમ ખોટું કહીને પૈસા કઢાવે છે. જેવાં કે કેટલાક નોકરો સાથે તકરાર કરવી અથવા તો તે લોકો એમ કબુલ કરે છે કે જે તે લોકોએ પોતેજ ચોરી લીધું હોય છતાં બીજાનું નામ આવે છે.

એક અંગ્રેજ વેપારી વિલિયમ બોલ્ટસ આ દીવાગીરી બાબી વાર્તાનો થોડોક ભાગ નીચે પ્રમાણે વર્ણવે છે

"સત્યતાથી એમ કહેવામા આવે છે કે દેશના અંદરના ભાગનો વેપાર જે હમણા ચલવવામા આવે છે તે અને યુરોપને માટે કંપનીના પૈસાની રોકાણ જે અમુક સરતે રાખવામા આવે છે તે એક જુલમગાર દેખાવ તરીકે ચાલી રહ્યા છે, અને તેની નાશકારક અસર દેશમા દરેક વણકર અને કારીગરને સખત રીતે લગી છે કારણકે જે દરેક વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય છે તેનો તેઓએ હક રાખી લીધેલો છે એ બાબતમા દરેક અંગ્રેજ વેપારી તેના વાણીયા સાથે અને કાળા ગુમાસ્તા સાથે પોતાની મરજી પ્રમાણે કયો કારીગર કયો માલ આપશે અને તેની કિમત તે શુ લેશે તે નક્કી કરે છે ઔરંગ (કારખાનાનુ ઠાકેંગ) આગળ ગુમાસ્તો આવે તરતજ આ આગળ પોતાનો નિવાસ કરે છે તેને તે પોતાની કચેરી કહે છે તે જગ્યાએ તે પોતાના નોકરોની પાસે દલલો અને વણકરોને બોલાવે છે તેના શેઠીયાઓએ તેને જે પૈસા આપ્યા હોય તે લીધા પછી અમુક માલ અમુક કિમતે અને અમુક વખતે આપવાને માટે તેની પાસે દસ્તાવેજ કરાવી લે છે અને તેને માટે આગળથી થોડક પૈસા આપે છે ગરીબ વણકરની સાધારણ રીતે સમતિની જરૂર હોતી નથી કારણકે ગુમાસ્તાઓ કંપનીને પાસે રોકાયેલા હોય છે તેથી તેઓની મરજી પ્રમાણે તેઓની પાસે વારવાર સહી કરાવી લે છે, અને વણકરો તે પૈસા લેવાની ના કહવાથી એવુ જાણવામા આવ્યુ છે કે તે પૈસા તેઓની કમરે બાંધી દેવામા આવે છે અને તેઓને ચાબખા મારીને કાઢી મુકવામા આવે છે. કંપનીના ગુમાસ્તાઓના ચોપડાઓમા સાધારણ રીતે ઘણાજ વણકરોના નામો નોધવામાં આવે છે અને બીજા કોઇને માટે તેમને કામ કરવાની રજા આપવામા આવતી નથી કારણકે તેઓને સાર પછીના આવતા ગુમાસ્તાની લુચ્ચાઇ અને જુલમને માટે ગુલામ તરીકે મુકવામા આવે

છે......આ ખાતામા જે લુચ્ચાઇ ચલાવવામાં આવે છે તે કલ્પના શકિતની બહાર છે. પણ બધું જ ગરીબ વણકરને છેતરવાને માટેજ અંતે સરજાયેલું હોય છે. કારણકે કંપનીના ગુમાસ્તાઓ નાણાંની પરિક્ષા કરનાર માણસની સાથે તે માલની કિંમત ઓછામાં ઓછી પંદર ટકા અને કેટલીક વાર તો ચાળીસ ટકા, બજારમાં જે ભાવે માલ વેચાતો હોય તેના કરતા ઓછી કિંમત આંકે છે......વણકરો કંપનીના દલાલો જે કબુલાત તેઓની સાથે કરાવે તે કબુલાત કરવાને અશક્ત હોવાથી તેઓ ના પાડે છે અને તેથી તેઓનો માલ જપ્ત કરવામાં આવે છે, અને ખોટ પુરી પાડવા લીલામથી વેચી દેવામાં આવે છે, કાચા રેશમના વણનારાઓને પણ એવી ખરાબ અન્યાયી વર્તણુંક બતાવવામા આવે છે અને એવા પણ દાખલાઓ મળી આવે છે કે તેઓને રેશમ વણતા અટકાવવાને તેઓના અંગુઠા કાપી નાખવામા આવે છે"

લોર્ડ કલાઇવે પણ ઘણાજ સખત શબ્દોમા એક લાંબો કાગળ ઇંગ્લાંડના ડાયરેકટરો પર લખેલો પણ મેકોલે પોતે કલાઇવના નફા વિષે નીચે પ્રમાણે કહે છે—

"કલાઇવને પોતાને માટે શું લેવું તેની કાઇ હદ હતી નહિ પણ તે બધું તેની ઇચ્છા પર આધાર રાખતું હતું. બંગાળાની ત્રીજોરી તેને માટે તદ્દન ખુલ્લીજ હતી હિંદી દેશી રાજાઓની રૂઢી પ્રમાણે સિકકાઓના ઉંચા ઢગલાઓ કરવામાં આવતાં હતાં અને તેમાં ફ્લોરીન અને બીઝેન્ટના સિકકાઓ જોવામાં આવતા હતાં. તેની સાથે કોઇપણ યુરોપીયન વહાણુ કેપ ઓફ ગુડ હોપ થઇને ફરતું હતું અને વેનીશયનો હિંદુસ્તાનના તેજાના અને બીજા માલ ખરીદતા હતાં. કલાઇવ સોના અને રૂપાના જથ્થાઓની વચ્ચે થઇ ચાલતો. હીરા અને માણેકના તાજ પહેરતો અને પોતાને જે, પ્રમાણે તેનો ઉપયોગ કરવો હોય તે કરી શકતો."

ક્લાઇવના ગયા પછી શું થયું તેનું વર્ણન તેજ માણસે નીચે પ્રમાણે કર્યું છે —

કલકત્તામાં પુષ્કળ પૈસો એકઠો કરવામાં આવતો હતો અને ૩૦ કરોડ માણસને ગરીબાઇમાં ધુંદી નાખવામા આવતાં હતાં અંગ્રેજ લોકોની અરાજકતા એટલી બધી વધી ગઇ હતી કે સમાજના જીવનને તે કોઇપણ રીતે ભાગ્યેજ અનુકુળ હોઇ શકે."

ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપનીની નોકરીમાથી લોર્ડ ક્લાઇવ ફારગત થયો ત્યાર પછીના પાંચ વર્ષ દરમ્યાન તે કંપનીના નોકરોએ બંગાળાના દેશીઓ પાસે અને ત્યાંના રાજાઓ પાસેથી જેટલો બને તેટલો પૈસો ઓકાવવાનો પ્રયત્ન કીધો.

વેપારનો જુલમ આ વખત દરમ્યાન વીલીયમ બોલ્ટસના શબ્દમા સારી રીતે વર્ણવી શકાય. એ વીલીયમ બોલ્ટસ કંપનીનો એક નોકર હતો અને તેણે 'હિંદુસ્તાનના કાર્યો પર વિચારો' એ નામનું પુસ્તક ૧૭૭૨ મા લખ્યું હતું અને તેમા આપેલું વર્ણન, પ્રોફેસર મૂર જાહેર કરે છે તે તદ્દન ખરૂં છે

તેના પુસ્તકના ૭૩ માં પાના પર મી. બોલ્ટસ કહે છે કે, "દેશના ગરીબ કારીગરો અને મજુર વર્ગ પર ન કલ્પી શકાય એટલા બધાં જુલ્મો અને દુખો પાડવામા આવ્યા છે તે નોકરો અને કારીગરોને ગુલામ તરીકે કંપનીએ હક સ્વાધીન કરેલાં છે... ગરીબ વણકરોને કંપનીના એજંટોએ અને ગુમાસ્તાઓએ અસંખ્ય જુદી જુદી રીતે પુષ્કળ દુખ દીધું છે, જેમકે દંડ કરીને, ચાબખા મારીને, જોરજુલમથી દસ્તાવેજ લખાવીને વગેરે, વગેરે આવા જુલમથી કરીને ઘણાં વણકરો દેશમાંથી ઓછા થઇ ગયાં. તેના કુદરતી પરીણામો એ આવ્યા કે કારીગરોની તંગી થવા લાગી, તેઓ મોઘા થયા અને તેથી મહેસુલની આવક ઘટવા લાગી. અને કંપનીનું દૈકાણુ એક જાતનો પોતાનો ઇજારો થઇ ચુક્યો છે—અને તેમા કંપનીના

નોકરો અને તેના મેનેજરો સિવાય બીજા કોઇને ભાગ લેવા દેવામાં આવતો નથી. તે રોકાણની વ્યવસ્થા તેઓની પાસે હોવાથી તેઓના અંતઃકરણ આપી શકે તેટલું તેઓ કંપનીને પુરું પાડતાં, તેમાંથી પોતાને અને પોતાના માનીતા માટે રાખતાં, અને તે સિવાય બીજી પરદેશી કંપનીઓ યુરોપમાં જઇને બરાડા ન પાડે તેટલા માટે થોડી રોકાણ તેઓને કરવા દેવાની છુટ આપવામાં આવતી."

આ રીતે કંપનીના નોકરોએ આપણા દેશના વેપારનો નાશ કીધો અને જુલમ કરીને પોતાનો હક સ્થાપ્યો.

ઇસ્ટ ઇંડીઆ કંપનીના કામકાજોની માહિતી મેળવવા માટે આમની સભાથી નીમાયેલી એક કમીટીના રિપોર્ટમાં બર્ક બધી હકીકત નીચે પ્રમાણે વર્ણવી છે

"વેપારની આ નવી પદ્ધતિ સત્તા અને જાહેર પૈસાથી ચાલતી હતી. તેના કુદરતી પરિણામો તરતજ જણાવાં લાગ્યાં. બંગાળામાં જે પરદેશી વેપારીઓ અને દેશીઓ વેપાર કરતાં હતાં તે બધાંએજ મોટે અવાજે ફરીયાદો કરવા માંડી. તેથી કરીને દેશનાં વેપારની સ્થિતિ તદ્દન અવ્યવસ્થિત થઇ ગઇ હોત. દેશીઓના હિતને માટે કાંઇપણ પગલાં જલદી ભરવામાં આવ્યાં નહોતાં. યુરોપીયન વેપારી માટે બાબત ઘણીજ ગંભીર હતી. બંગાળના પ્રતિનિધિઓએ ડાયરેક્ટરોને સ્પષ્ટ જણાવ્યું કે પરદેશી કંપનીના રોકાણને માટે પરદેશી પ્રજા સાથે કાંઇક સરત થવી જોઇએ, નહિ તો તે વખતની જે ખોટ છે તે ફ્રાન્સની સાથે ખુલ્લી રીતે તકરાર કરવાથી બંધ પડશે."

"૧૭૭૦માં ભયંકર દુકાળ હોવાને લીધે આખું બંગાળા ઉજ્જડ થઇ ગયું. છતાં પણ તરેહ તરેહની યુક્તિઓથી અને તેમાંની કેટલીક તો ઘણી ભયંકર જાતની હતી. છતાં પણ તે રોકાણ ટકાવી રાખવામાં આવી અને તે અકુદરતી સ્થિતિની અંદર દર વર્ષે તેનું

બળ વધતું જતું હતું. તે પદ્ધતિની શરૂઆતમાં જે દેવાએ કરવામાં આવ્યાં અને કારીગરો અને કંટ્રાકટરોને નિયમીત રીતે આગળથી પૈસા આપવામાં આવતાં હતાં, તેથી કરીને પ્રાંતની મહેસુલમાંથી ખરીદાતો માલ, યુરોપીયન માલના વેચાણથી ખરીદાતો માલ અને ચાર વર્ષ જે ૧૭૮૦ માં પુરા થતાં હતા તેના ઇજારામાંની ઉત્પત્તિમાંથી ખરીદાતા માલની કિંમત દશ લાખ પાઉન્ડથી ઓછી નહોતી અને, સાધારણ રીતે ૧ લાખ ને ૨૮ હજાર જેટલી તો હતીજ. ઇ. સ ૧૭૮૦ પછી મહેસુલના વધારામાથી રોકાણ કરવાનું બંધ રહ્યુ. આ દશ લાખ પાઉંડની કિંમતનો માલ જે યુરોપ મોકલવામા આવતો તે તદ્દન ઓછો હતો; અને તેની તરફ કાંઇ સતોષ દર્શાવાતો નહિ” “(ગ્રેટ બ્રિટનમાંથી વાર્ષિક એક લાખ પાઉંડના માલની કીંમત વેચાણ થઇને આવતી હતી તે આમાથી બાદ કરવી)”

“બીજા બધા દેશોમા સાધારણ રીતે અને કુદરતી રીતે મહેસુલની આવક વેપારમાથી હોય, પણ અહિં તો એ કુદરતી રીતને લુચ્ચાઇથી ફેરવી નાખવાને લીધેજ દરિઆઇ માર્ગે ચાલતો બધોજ પરદેશી વેપાર, ઇંગ્લાંડનો, ફ્રાન્સનો, ડચનો કે ડેઇનનો વપાર મહેસુલમાથીજ ચાલતો હતો. આ બધી મહેસુલની આવક અહીંઆ જે ખોટ પડતી હતી તેનો બદલો કોઇપણ રીતે વાળ્યા વગર દેશમાથી ઘસડાઇ જતી હતી”

આ વાર્તાનો આ એકજ ભાગ છે.

પૈસાનું બહાર ઘસડાઈ જવું.

હિંદુસ્તાન ઇંગ્લાંડને ખંડણી ભરે છે કે નહિ એ પ્રશ્ન પર અંગ્રેજ વર્તમાન પત્રોમા ઘણીજ કડવાસથી વાદવિવાદ ચાલી રહ્યો હતો અને છે. એક વિભાગ એમ કબુલ કરે છે કે હિંદુસ્તાન ઇંગ્લાંડને ઘણીજ મોટી ખંડણી આપતુ આવે છે અને હજી પણ આપે છે. જ્યારથી અંગ્રેજ લોકોનો સંબંધ હિંદુસ્તાન સાથે થયો ત્યારથી કે

આજ સુધી હિંદુસ્તાનની દોલત નિયમીત રીતે ઇંગ્લાંડ ઘસડાઇ જાય છે. ૧૮૫૮ પછી હિંદુસ્થાનનો રાજ્ય કારભાર રાજાની પાસે આવ્યો ત્યારથી હિંદુસ્તાનનો પૈસો ઇંગ્લાંડ જતો અટક્યો નથી પણ ઉલટો તેમાં વધારો થયો છે, અને આ ધનના ખેંચાઇ જવાથી હિંદુસ્તાનની સ્થિતિ અવર્ણનીય રીતે ગરીબ થઇ ગઇ છે. બીજો વિભાગ એમ કહે છે કે હિંદુસ્તાને ઇંગ્લાંડને કાંઇ પણ ખંડણી આપી નથી. હિંદુસ્તાનથી ઇંગ્લાંડ પૈસો ઘસડાઇ જતો નથી. હિંદુસ્તાને જો કાંઇ પણ આપ્યું હોય તો તે ઇંગ્લાંડે જે સેવા બજાવી છે અથવા તો જે મુડી તેના સુધારા માટે ધીરેલી છે તેના બદલામાંજ તેને તે મળ્યું છે. અને અંગ્રેજ રાજ્ય નીચે હિંદુસ્તાનની એટલી બધી ઉન્નતિ થઇ છે કે તે વિષે ઇતિહાસમાં આગળ કાંઇ પણ જાણીતું નથી. મીસ મેયો આ વિભાગના લોક સાથે એકમત છે અને તેથી તેઓનો વિચાર તેણીએ સ્વીકાર્યો છે.

ઉપર આપણે જણાવી ગયા છીએ કે પ્લાસીના યુદ્ધ પહેલાં અને એટલામાંજ બે સૈકા સુધી ઇંગ્લાંડની આર્થિક સ્થિતિ કેવી હતી તે ઉપરાંત હિંદુસ્તાનનો પૈસો કેવી રીતે ઇંગ્લાંડ જતો અને ત્યાંની આર્થિક સ્થિતિ કેટલી બધી બદલાઇ જતી. આપણે એક પણ અંગ્રેજ અથવા તો હિંદી વર્તમાન પત્રકાર જે બાબતો પર હિંદુસ્તાનનો પૈસો બહાર ઘસડાઇ જાય છે એ વાત સ્થાપેલી છે તે સંબંધી ના પાડતો હોય એવું જાણતાં નથી. બધાંજ જુદાં વિભાગોના લોકો કબુલ કરે છે કે ઓછામાં ઓછાં ૩૦ વર્ષ સુધી (૧૭૫૭ થી ૧૭૮૭) ઇસ્ટ ઇંડીયા કંપનીના નોકરોએ બંગાળાને લુંટી લીધું હતું.

૧૯૦૧ ની જુલાઇની ૨૭ તારીખે 'મોર્નિંગ પોસ્ટ લંડન' નામના વર્તમાન પત્રમાં એક પત્ર છાપવામાં આવ્યો હતો. તેમાં મઈજ એચ. એમ. હિન્ડમેન માનનીય સમાજ સુધારક નેતા કહે છે કેઃ

'આસરે વીસ વર્ષ પહેલાં સ્વ. સર લુઇ મેલેટે (હું તે સમયના હિંદ મંત્રી લોર્ડ ક્રેનબ્રુક અને તેના મદદનીશ મંત્રી સ્વ. એડવર્ડ સ્ટેન હોપ જે મારા પરમ મિત્ર હતાં તેની સંમતિથી આગળ કહેવાની હિંમત કરું છું.) હિંદ ઓફિસના ખાનગી પત્રો જે હિંદુસ્તાનના નાણાં શાસ્ત્રીના પ્રધાન અને બીજાંઓ તરફથી હિંદુસ્તાનથી 'ઇંગ્લાંડ ખેંચાઇ જતો પૈસો અને તેની અસર' એ પ્રશ્ન સંબંધી આવેલાં તે મારી સમક્ષ મૂકેલા હતાં. તે વખતની સ્થિતિ એટલી બધી ભયંકર હતી કે હું લોર્ડ જ્યોર્જ હેમિલ્ટનને કહેવાની ફરજ સમજું છું, કે આપની સભાના વિચારને માટે ૧૮૮૦ સુધી અને ત્યારપછીના ખાનગી પત્રો તેણે રજુ કરવા. હું કબુલ કરવાની હિંમત કરું છું કે જે માણસો ખાનગી રીતે મારી સાથે આ બાબતમાં એકમત ધરાવે છે તેઓના નામ સાંભળીને જાહેર પ્રજા અચંબો પામશે. એનો માત્ર એકજ ઉપાય છે અને તે યોજવાને માટે પણ ઘણું મોડું થયું છે તે એ કે, પૈસો ઘસડી લઇ જવાની પદ્ધતિ બંધ કરવી અને આપણી હાલની નુકશાનકારક પદ્ધતિને બદલે હિંદી જનોને અંગ્રેજોની સાધારણ

૧૮૦૪) ઇસ્ટ ઇંડીયા કંપનીના કારભારની સાથે દેશી કારભારને સરખાવતાં બંગાળાની કાઉન્સીલના એક વખતના એક સભ્ય મી. ફીલીપ ફ્રાંસીસે લખ્યું હતું કે, "કોઇપણ અંગ્રેજ જાણીને દુઃખી થશે, કે કંપનીને જ્યારથી દીવાની મળી ત્યાર પછી દેશના લોકોની સ્થિતિ પહેલાં કરતાં ખરાબ થવા લાગી છે આ વાત તદ્દન સત્ય છે-નિઃશંસય છે, એમ હું માનું છું. તેના કારણો નીચે પ્રમાણે છે. એક તો કંપનીના પૈસાની રોકાણની અમુક જાતની રીત, બીજું તેમનો પરદેશ ચઢાવવો પણ તેના બદલામાં વાર્ષિક અમુક મોટી રકમ અહિંઆ આપવા દેવી નહિ. પૈસા એકઠાં કરવામાં વપરાતી સખ્તાઇ. દરેક અમલદાર પોતાના હોદ્દા પર હોય તે દરમ્યાન મહેસુલ વધારીને પોતાની આબરૂ જાળવી રાખવા કરતા પ્રયત્નને લીધે, પછી તે ગમે તે પરીણામો શાને લીધે થાય તેનું ધ્યાન રાખ્યાં વગર, અવમુક્ત્યોને નોકરીએ રાખીને તેની મારફતે પૈસા એકઠા કરાવાની રીતમાં થતી ભુલો વિગેરે. **આ સુંદર દેશ જુલમી અને સ્વચ્છંદી સરકારના હાથ નીચે ઉન્નતિએ હતો તે અંગ્રેજ લોકોના હાથમાં આવ્યો અને તેમાં તેઓના કારભારનો ઘણો મોટો હિસ્સો હોવા છતાં પણ વિનાશને પામ્યો છે તેનાં મને આજ મુખ્ય કારણો લાગે છે.**

મી. ડીગબી કહે છે કે દસ વર્ષ પછી હિંદી સભાના સભ્ય ચાર્લ્સ ગ્રાંટ જેઓ હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજ રાજ્યના ખાસ પ્રશંસક હતાં અને જેઓ બ્રિટીશ હિંદી સાહિત્યમાં હિંદના લોકોનાં નિંદાપાત્ર હતાં, તેને ન છૂટકે કબુલ કરવું પડયું હતું કે, આપણે હિંદુસ્તાનની આવકનો મોટો ભાગ ગ્રેટ બ્રિટનના ઉપયોગને માટે વાપરીએ છીએ.

ઓન. એફ. જે. શોર, એ વખતના બંગાળાના રાજ્યકારભારી, તેના 'હિંદુસ્તાનના કામકાજ પર નોંધ' નામના પુસ્તકમાં લખે છે કે,

"સત્તર વર્ષ કરતા વધારે વર્ષ થયા, સૌથી પહેલો હું હિંદુસ્તાનમ આવ્યો હતો અહિં આવ્યા પછી એક વર્ષ કલકત્તામા રહ્યો તે દરમ્યાન તે વખતમાં અગ્રેજ લોકોના મન પર જે સુખશાતિની અસર હતી તે અને અંગ્રેજ રાજ્યની સ્થાપનાથી હિદુસ્તાનના દેશીઓને જે આશિર્વાદો મળ્યા હતા તે મને આજે યાદ આવે છે"

બ્રિટીશ હિંદી રાજ્ય કારભારની રીતના નિયમોની તપાસ મેળવવાને માટે મને ઇચ્છા થઇ હતી આ પ્રમણે આગળ ચાલતા સરકાર તરફ અને આપણી તરફ લોકોની લાગણીઓ સમજવાને મને કાઇ અઘરૂ લાગ્યુ નહિ પણ જો એથી વિરૂદ્ધ સ્થિતિ હોત તો હું વિસ્મય પામતજ અંગ્રેજ લોકોના મુખ્ય હેતુ આખી હિંદી પ્રજાને તાબેદારીમા દરેક રીતે પોતાના હાથમા રાખવાનો હતો તેના પર જેટલી હદ સુધી કર નંખાય તેટલી હદ સુધી નાખવામા આવ્યા છે દરેક પ્રાત જે જે આપણા તાબામા આવવા માડ્યો તેના પરથી જેટલો બને તેટલો વધારે કર લેવ યો છે અને આપણે હંમેશા અભિમાન કરતા આવ્યા છીએ કે દેશી રાજાઓ જેટલુ બને તેટલુ

જૉન સલીવન એક પ્રખ્યાત અંગ્રેજ રાજ્યકારભારી જેમણે હિંદુસ્તાનમાં ૧૮૦૪ થી ૧૮૪૧ સુધી સેવા બજાવી હતી અને જેમણે ૧૮૫૩ મા ઇસ્ટ ઇંડીયા કંપનીના હકની બાબતમા સુધારો કરવાને આમની સભા તરફથી નીમાયેલી એક સમિતિને તેના મત હતા જવાબમા નીચે પ્રમાણે જણાવ્યું

પ્રશ્ન — તમે એમ ધારો છો કે હિંદુસ્તનના લોકોમાં એવી દંત કથા છે કે જે તેઓને એમ સુચવે છે કે તેઓની આર્થિક સ્થિતિ દેશી રાજ્યોમા હાલ છે તેના કરતા સારી હતી?

જવાબ —હું ધારું છું કે સાધારણ રીતે ઇતિહાસ પરથી એમ માલમ પડે છે કે એ વાત ખરી છે. તેઓનો ઇતિહાસ આપણને મળી આવે છે તે પરથી જણાય છે કે તેઓ ઘણી સારી ચઢીયાતી સ્થિતિમા હતા.

પ્રશ્ન —જો દેશી રાજાઓ લડાઇમાં પુષ્કળ દ્રવ્ય ગુમાવતાં હતા અને મનુષ્યની જીંદગી અર્પતા હતા, અને ખસ કરીને જ્યારે લડાઇઓ તેઓની હદની બહાર જવાને બદલે તેઓ પોતના પ્રાંતોમાજ લડાઇ લડતા હતા તો પછી તમે તે લોકોની આર્થિક સ્થિતિ આપણા કરતા શ્રેષ્ઠ હતી અને તેઓ નહેરમાં, ખાઇઓમા અને તળાવો બનાવવામા પૈસા રોકતા હતા છતા પણ તેઓની આર્થિક સ્થિતિ આપણા કરતા ચઢીયાતી હતી એમ તમે કઇ રીતે કરી શકો છો?

જવાબ —આપણા મોટામાં મોટો ખર્ચ મુલકી અને લશ્કરી બાબતોમા છે. કારણકે તેમા યુરોપીઅનનો ભાગ છે અને તેથી આપણી મોટી મહેસુલ તેમા ઘસડાઇ જાય છે, જે ખર્ચમાથી તેઓ મુક્ત હતા. એ કારણને લઇને આપણાં રાજ્યકારભારનો ખર્ચ પુષ્કળ છે હું ધારું છું કે આજ મોટામાં મોટું કારણ છે

જૉન સુલીવનને જ્યારે પુછવામા આવ્યું, કે તમે દેશી રાજ્યને અંગ્રેજ પ્રાંતો, અંગ્રેજી સત્તાના હાથમા માત્ર લશ્કરનો કાબુ રાખીને

પાઠ આપો તેના જવાબમાં તેણે પોતાનો અભિપ્રાય આપતાં જરા પણ સંકોચ કીધો નહિ.

"ન્યાયના નિયમ પ્રમાણે દેશી રાજાઓને પ્રાંતના મુખ્ય ભાગ આપી દેશો?

"હા," "આપણે એ બધાં પ્રાંતો ન્યાય વગર, હક વગર અથવા બીજી બધી રીતે અથવા જુલમથી તાબે કર્યાં છે?"

"હું ન્યાયના અને આર્થિક લાભના નિયમ પ્રમાણે તેમ કરીશ."

તેણે એમ પણ કહ્યું હતું કે, "હિંદુસ્તાનના લોકો આજની નાણા પદ્ધતિની બાબતમાં ફરીયાદો કરે છે તો હું બારતો ન હતો કે તેઓને તે રકમ સંબંધી કાંઇપણ ફરીયાદ કરવા જેવી હોય, હું ધારું છું કે તેઓને, તે રકમનો શું ઉપયોગ થાય છે તે સંબંધી ફરીયાદ કરવાની છે તેઓના વંશજોની મહેસુલ એકઠી કરવામાં આવતી હતી, તે તેઓના દેશમાંજ વાપરવામા આવતી હતી, પણ આ રાજ્યની સત્તા નીચે મહેસુલનો મોટો ભાગ દર વર્ષે ઘસડાઇ જાય છે અને તેને માટે કાંઇ પણ બદલો વાળવામા આવતો નથી. દોલતનું ઘસડાઇ જવું ૬૦—૭૦ વર્ષ થયા ચાલ્યું આવે છે અને દર વર્ષે તે ઘટવાને બદલે વધ્યુંજ જાય છે. આ આપણી

જવાબ —હુ હિંદુસ્તાનના દરેક પ્રાતને માટે જવાબ આપી શકુ નહિ પણ મારો અનુભવ જ્યા સુધી પહોચી શકે છે ત્યા સુધી હુ મ્હોટ્ટ હુ નથી ધારતો કે આ ફેરફારથી વેપારી વર્ગને, ધીરધાર વગને, અને દેશી રાજોના ઘણા ખેડુત વર્ગને કાઇ પણ લાભ થયો હોય, અથવા તો થઇ શકે, જો કે તે લાભ બીજી બાબતોમા હેય જ્યારે હુ હાલના ડયુક ઓફ વેલીંગટનની સાથે ૧૮૦૩ મા દક્ષિણ મરાઠા પ્રાતોમા ગયો ત્યારે ત્યા આગળ વેપારી દોલત અને જમીનની ઉત્પત્તિ એટલી બધી વધી હોય અને તે વધારે સારો ખેડાયનો હોય એવુ મારા જોવામા આવ્યુ નથી માળવા સબધના... ..અમલના રાજાઓ અને તેના મુખ્ય સરદારોના બાહોશી ભરેલા રાજ્યમરભાગની મગ્થાને લીધે વેપાર અને ખેતીવાડીની ઉન્નતિ થતી તેની આપણા રાજ્યનો અમલ દાખલ થવાથી ઉન્નતિ થઇ હોય એવુ મને લાગતુ નથી.

દક્ષિણ મરાઠા પ્રાતો કે જેની ઉન્નતિ વિષે આગળ મ્હ્યુ છે તેને વિષે મારે કઇ પણ સકોચ વગર જણાવવુ જોઇએ કે પટવર્ધનના વશની માલીકીના પ્રાતો અને કૃષ્ણા નદીના કીનારા પર આવેલા કેટલાક બીજા જાગીરદારોના પ્રાતો ખેતીવાડી અને વેપારી ઉન્નતિમા હિદુસ્તાનમા બીજા કોઇપણ હુ જાણુ છુ તેના કરતાં વધારે સારી ઉન્નતિમા છે જે કારણો ઉન્નતિ લાવવામા મદદ કરે છે તે ઉપરાત બીજી દેશી સસ્થાઓ અને ગામડાને તથા વસ્તિના જુદા જુદા વર્ગના લોકોને, આપણી પદ્ધતિ નોકરીમા દાખલ કરે છે તેના કરતાં વધારે તેને નિયમીત ટેકો મળ્યા કરે છે

સર જ્યોર્જ વીંગેટ જેઓ મુબાઇ સરકારની ઉચ્ચ પદ્વી ધારણ કરતાં હતા તેઓએ ૧૮૫૮ માં જ્યારે હિંદુસ્તાન ઇગ્લાડના રાજાને સોંપવામાં આવ્યુ તે વખતે તેના દેશના લોકોના વિચાર સંબધી નીચેની ટીકાઓની નોંધ લીધી

"જો આપણે હિંદુસ્તાન પર હિંદુસ્તાનના વતનીઓને માટેજ નહિ પણ આપણા સ્વાર્થને માટેજ રાજ્ય કર્યું હોય તો આપણે ખરેખર ઇશ્વરની દ્રષ્ટિએ અને મનુષ્યની દ્રષ્ટિએ ત્યાંના રાજ્યતંત્ર-ના ખર્ચને માટે કાંઇ પણ હિસ્સો ન આપવાને માટે ઠપકાને પાત્ર છીએ"

"હિંદુસ્તાન પર આર્થિક અસર સંબંધી જણાવવાનું કે ગ્રેટ બ્રિટનને જે ખંડણી આપવામાં આવે છે તે આપણી હાલની રાજનીતિની દ્રષ્ટિએ ઘણી વાંધા ભરેલી છે જે દેશમાંથી જે કરો લેવામાં આવે છે તે તદ્દન જુદોજ ભાગ એક દેશમાંથી લેવાતા અને બીજામાં ખર્ચાતા કરોથી જુદો છે"

હિંદુસ્તાનની ખંડણી ન્યાયના ત્રાજવામાં તોળીએ કે આપણા ખરા લાભની બાબતમાં તપાસીએ તો પણ તે જનસમાજની સામાન્ય બુદ્ધિથી અને આર્થિક શાસ્ત્રોના સાધારણ નિયમોથી તદ્દન જુદીજ પડશે-જણાશે જો હિંદુસ્તાનને ખંડણીના આ ઘાતકી બોજાથી મુક્ત કરવામાં આવે, હિંદુસ્તાનમાંથી લેવાયલા બજાર કરો હિંદુસ્તાન માટેજ વાપરવામાં આવે, તો તે દેશની મહેસુલમાં સાધારણ રીતે એટલો બધો ફેરફાર થાય કે જેનો આપણને અત્યારે અડસટ્ટો પણ નથી.

હતું. કારણકે આપણા દેશમા કર હંમેશાં વધતોજ જાય છે." આ ભવિષ્ય વાણિ સંપુર્ણ રીતે સફળ નીવડી છે.

એવીજ રીતે પુર્વ હિંદના એક બીજા વેપારીએ ૧૮૫૩ ના પાર્લામેન્ટના રિપોર્ટમા કહ્યું કે, "હું સાધારણ રીતે કહી શકું કે ૧૮૪૭ સુધી હિંદુસ્તાનની આયાત ૬૦૦૦૦૦૦ પોઉંડની હતી અને નિકાસ પોંડ ૯૫૦૦૦૦૦ ની હતી. આમા જે તફાવત છે તે દેશમાંથી કંપનીને જે ખંડણી મળતી હતી તે લગભગ ૪૦૦૦૦૦૦ પોંડ હતી."

બ્રિટીશ સંસ્થા અને તેની આથેના બીજાં રાજ્યોનાં ઇતિહાસકાર મી. મોન્ટ ગોમેરી માર્ટીને ૧૮૩૮ મા લખ્યું હતું કે, "આટલો બધો નિયમીત રીતે એકઠો થતો બહાર જતો પૈસો ઇંગ્લંડને પણ ગરીબ કરી નાખે તો પછી હિંદુસ્તાન પર તેની કેટલી સખત અસર થતી હશે. કારણકે સાં મજુરોનો રોજ એક દિવસનો માત્ર બેથી ત્રણ આના છે."

પ્રોફેસર એચ. એચ. વીલ્સન હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસકાર દર વર્ષે કેટલો પૈસો ઘસડાઇ જાય છે તે સંબંધી કહે છે કે, "એ દોલત ઇંગ્લાંડ લઇ જવામા આવે છે તે હિંદી મુંડી ઘસડાઇ, લઇ જવાનો એક ભાગ છે, અને તેને માટે કાઇપણ સરખામણી થઇ શકે એમ નથી. એ દેશ પર એક મોટામા મોટો અખુટ બોજો છે અને તેના પરિણામે તેની જગ્યા પુરવામા બીજી કોઇપણ વસ્તુ મુકવામાં આવતી નથી. રાષ્ટ્રિય ઉદ્યોગની નસોમાથી આ જીવનરૂપી લોહી ખેંચી લેવામા આવે છે અને તેના બદલામા કોઇ પણ જાતનો પોષક પદાર્થ મુકવામા આવ્યો નથી."

મી. એ. જે. વીલ્સને એક પખવાડિકના એક લેખમાં ૧૮૮૪ના માચ મહિનામાં નીચે પ્રમાણે લખ્યું હતું.

"એક રીતે અથવા બીજી રીતે આપણે દુ:ખી હિંદુસ્તાનમાંથી દર વર્ષે ૩૦૦૦૦૦૦૦ પાઉંડ ઘસડી જઇએ છીએ. અને તે દેશમાં ત્યાંના વતનીઓને વાર્ષિક આવક ૫ પાઉંડ છે. કેટલેક ઠેકાણે તો તેથી

જે દોલત ૧૭૫૭ થી ૧૭૮૭ દરમ્યાન અથવા તો આજ સુધી ઇંગ્લાંડ લઇ જવામાં આવી તે આયાતની સાથે સરખાવતાં નિકાસની સાથે ખરી રીતે બંધબેસતી આવતીજ નથી. આના વધારામાં જાહેર દેવાની રકમ જે ઇસ્ટ ઇંડીયા કંપનીએ આ મુદત દરમ્યાન લીધી હતી તે અને જે દોલત સોના, રૂપા અને કિંમતી પત્થરો રૂપે ખેંચી જવામાં આવી હતી તેનો તો અત્રે કાંઇ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો નથી.

અંગ્રેજ લોકોએ હિંદુસ્તાન પર જે જીત મેળવી તેમાં જે ખરી ખુબી રહેલી છે તે એ છે કે એ જીત મેળવવાને અંગ્રેજ લોકોને એક પાઇ પણ ખર્ચવી પડી નહોતી. હિંદુસ્તાનનને હિંદુસ્તાનના પૈસા અને લોહી વતીજ જીતવામાં આવ્યું છે. તે ઉપરાંત એશિયાની અંદર અંગ્રેજ લોકો એ વેપાર ખીલવવાના તથા પ્રાંતો મેળવવાને, શોધ ખોળ કરવાને જે ખર્ચ કર્યા તે બધાંજ હિંદી નાણાંમાંથીજ કરવામાં આવ્યાં હતાં. જે નફો થવા માંડયો તે બધોજ અંગ્રેજ લોકોના ખીસામાં દાખલ થયો. ખર્ચ અને નુકશાન હિંદુસ્તાન ખાતે ઉધારવામાં આવ્યાં.

દસ્તાવેજમાંનું દેવું) ૧૮૩૬ ની ૩૦મી એપ્રીલે ૩૩૩૫૫૫૩૬ પાઉંડ હતું. ૧૮૪૪–૪૫ માં હિંદુસ્તાનનું કુલ દેવું ૪૩૨૫૦૦૦૦ પાઉંડ હતું. આ દેવાની અંદર અફગાન વિગ્રહમાં જે ખર્ચ થયો હતો તે પણ સમાઇ જાય છે, કારણકે ઇંગ્લાંડે એ ખર્ચનો માત્ર થોડોજ ભાગ આપ્યો હતો. (૧૫૦૦૦૦ પાઉંડ આપ્યા હતાં) જોન બ્રાઇટના શબ્દોમા કહીએ તો આ બધોજ ખર્ચ ઇંગ્લાંડના લોકો પર કર નાંખીનેજ વસુલ થવો જોઇએ, કારણકે એ વિગ્રહ અંગ્રેજોના હેતુ માટે બ્રિટીશ કેબીનેટે (ખાનગી મંડળી) ચલાવ્યો હતો.

સિંધ અને પંજાબના જોડાણ માટે જે વિગ્રહો હાર્ડિંજ અને દલાહુસિના વખતમા થયાં તેને લીધે દેવું ૧૮૫૦–૫૧ માં ૫ કરોડ ૫૦ લાખનું થયું. પછી ૧૮૫૭ નો મહાન બળવો થયો, અને તેથી જાહેર દેવામા એક કરોડ પાઉંડનો વધારો થયો હતો, અને ૧૮૫૮ની ૩૦મી એપ્રીલે હિંદુસ્તાનનું જાહેર દેવું ૬૯૧૦૦૦૦૦ પાઉંડ થયું.

બળવાને નાખી દેવાને માટે જે ખર્ચો થયાં તે સંબંધી અંગ્રેજ લોકોનાં અભિપ્રાયો જાણવાં જેવાં છે.

હિંદુસ્તાન સિવાય સઘળા બ્રિટીશ સંસ્થાનો અને બ્રિટીશને તાબે થએલા દેશોની સંખ્યાની એક્ષ્પિડિસનો અથવા સ્થાનિક સરકારનો ખર્ચ તેમજ જમીન અને દરિયાઇ લશ્કરનો ખર્ચ યુનાઇટેડ કીંગડમ (ઇંગ્લાંડ-સ્કોટલાંડ—આયરલંડ)ની આવકમાંથી આપવામાં આવે છે અને, તેથી કુદરતી રીતે એવું ધારવામાં આવે, કે હિંદુસ્તાનની બાબતમાં પણ આ બધા ખર્ચો તેજ દેશે ભોગવવા જોઇએ. પણ સત્ય હકીકત શું છે ? આપણા હિંદ સામ્રાજ્યના રક્ષણને માટે જે લશ્કર રાખવામાં આવે છે તેના ખર્ચ બદલ એક રાતી પાઇ પણ ઇંગ્લાંડની આવકમાંથી ખર્ચવામાં આવી નથી

જે દેશ સંસ્થાનોને અને પરદેશી રાજ્યોનો તેઓની જરૂર વખતે પૈસા વતી ઘણી ઉદારતાથી અને ઉડાઉપણાથી મદદ કરે તે હિંદી સામ્રાજ્યને પોતાની ખરી નાણાંની તંગી વખતે મદદ કરવાની ન સમજી શકાય એવી રીતે ના પાડે એ કેટલું વિચિત્ર છે.

જણાવ્યો નહતો. જોન બ્રાઈટે કહ્યું કે, હું ધારું છું કે આ બળવાને અંગે જે ખર્ચ કરેલો ખર્ચ થશે તેનો બોજો હિંદુસ્તાનના લોકો પર મુકવો એ ઘણું ગંભીર ગણાશે. એ પાર્લામેન્ટની અને ઇંગ્લાંડના લોકોની અવ્યવસ્થાને લીધે છે. જો દરેક જણું ન્યાય માંગે તો નિઃસંશય જ કરેલી રકમ આ દેશના લોકોએ પોતાના કરમાંથી આપવી જોઇએ."

ઇ. સ. ૧૮૫૦ પહેલા હિંદુસ્તાનમાં આગગાડીઓ નહોતી, તેથી જાહેર કામની અંદર અંગ્રેજ લોકોનું રોકાણ આ દેવા રૂપે કાંઇક હતું. જ્યારે આખું સામ્રાજ્ય રાણીને સોંપવામાં આવ્યું ત્યારે એવી સરત કરવામાં આવી કે ઇસ્ટ ઇંડીયા કંપનીની મુડી પરનું વ્યાજ અને ગ્રેટ બ્રિટનના બીજા દેવાઓનું વ્યાજ અને કંપનીના પ્રોતિક અને બીજા બધા દેવાઓનું વ્યાજ હિંદુસ્તાનની આવકમાંથીજ મળવું જોઇએ. આથી કંપનીની મુડી પર હિંદુસ્તાને વાર્ષિક વ્યાજની રકમ આપવું નહિ. તે કાયમ કરવામાં આવ્યું. દુનીયાના ઇતિહાસમાં આની સાથે સરખાવી શકાય એવું કાંઇ પણ છે ?

ઇ. સ. ૧૮૬૦ માં હિંદુસ્તાનનું જાહેર દેવું ૧૦ કરોડ જેટલું વધી ગયું હતું. ત્યાર પછી 'કુદકે ભુસકે' તે એકદમ વધી ગયું છે. ૧૯૧૩–૧૪ માં હિંદુસ્તાનનું સરવાળું દેવું ૩૦૬૩૯૧૧૨૧ પાઉંડ હતું.

એવી દલીલ કરવામાં આવે છે કે આ બધુંજ દેવું વેપારના બદલામાં વળી જાય છે. કારણકે હિંદુસ્તાનને તેના બદલામાં ઉત્પન્ન થતી વસ્તુઓના આકારમાં કામો આપવામાં આવે છે. આ દલીલ માની શકાય એવી નથી. એ ઘણીજ શોચનીય વાત છે કે પ્રખ્યાત અંગ્રેજો જ્યારે પૈસો ઘસડાઇ જવાના સવાલ પર વિચાર કરે છે ત્યારે આ બાબત ધ્યાનમા લેતાં નથી, અને હંમેશાં ખોટી દિશાએજ પોતાનું વલણ બતાવે છે કે ઇંગ્લાંડમાં જે વ્યાજ આપવામાં આવે છે તે હિંદુસ્તાનમાં ઉપયોગી કામોને માટે જે રોકાણ કરવામા આવ્યું છે

તે મુંડીનુંજ વ્યાજ છે. અને તે બદલામાં હિંદુસ્તાનને ઇંગ્લાંડ જે સાહિત્યો પુરા પાડયાં તેમાંજ તેને બદલો વળી જાય છે. ઉત્પત્તિ અને ઉપયોગી કામો ખરા ! ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપનીને સ્ટોક અને હિંદુસ્તાનમાં થયેલાં વિગ્રહોના ખર્ચ એ બધાંજ ઉપયોગી કામો ખરાં કે ? ઇમ્પીરીયલ ગેઝેટીયર એવી સચોટ બાબત દર્શાવે છે કે ૧૭૭૫૦૦૦૦ પાઉંડની રકમના કોઇ ખર્ચમાંથી (કયા વર્ષમાં તે સુચવ્યું નથી) લગભગ ૧ કરોડ અને ૧૦ લાખ ઇંગ્લાંડ હિંદુસ્તાનને જે મુંડી અને સાહિત્ય પુરું પાડે છે તેમાં આવી જાય છે. હિંદુસ્તાનમાંથી જે પૈસો ઘસડાઇ જાય છે તેના અડસટ્ટા જુદાં જુદા સત્તાધીશોએ જુદી જુદી રીતે વર્ણવ્યાં છે. તેમાં છેલ્લાં ૨૭ વર્ષના આંકડાં ઉમેરવાના બાકી છે. મી. હીન્ડમેને ૧૯૦૬ માં દર વર્ષે ૪૦૦ લાખ પાઉંડની રકમ ધારી હતી મી એ. જી. વીલસને વર્ષે ૩૫૦ લાખ પાઉંડ અડસટી હતી. સર થીઓ઼ગેર મોરીસને પૈસાની ખરી રકમ જે ઘસડાઇ આવે છે તે ૨૧૦ લખ પાઉંડની આંકી હતી. આને જો રૂપીયાના આકારમાં ફેરવી નાંખવમાં આવે તો બહુજ જબરદસ્ત આંકડાઓ થઇ જાય છે. તેનો ઘણો સંભાળપુર્વક આંકડો આપ્યો છે. તે જે નિર્ણય પર આવે છે તે નીચે પ્રમાણે છેઃ

(૧) રાજકીય ઘટાડો અથવા ઘર ખર્ચ	... ૫૦.૦૦	કરોડ રૂ૦
(૨) પરદેશી મુંડી હિંદુસ્તાનમાં રજીસ્ટર થયેલા તેનું વ્યાજ...	૬૦.૦૦	"
(૩) પરદેશી કંપનીઓને અપાતું ફ્રેઇટ ...	૪૧.૬૩	"
(૪) બેંકીંગ કમીશન પર આપવામાં આવતો ખર્ચ.	૧૫.૦૦	"
(૫) પરદેશી વેપાર અને હિંદુસ્તાનમાં રોકાયલાં જુદી જુદી જાતના ધંધાદારીઓને ખર્ચ.	૫૩.૨૯	"

કુલ ૨૧૯.૮૮ કરોડ રૂ૦

અથવા તો પુરા આંકડામાં કહીએ તો ૨૨૦ કરોડ થાય છે.

મી. શાહે આ વેપારી આંકડાઓ સંબંધી લાંબો વખત સુધી ચર્ચા કરી છે અને હાલની સ્થિતિ સંબંધી પોતાનો અભિપ્રાય નીચેના શબ્દોમાં જણાવે છે. પરદેશીને માટે અપાતાં ભરણનો સમાવેશ કરતાં ૧૯૨૩–૨૪ માં નીચે પ્રમાણેની સ્થિતિ હતી.

"વેપારી સરવાયું હિંદુસ્તાનના લાભમાં ૧૫૦ કરોડ જેટલું થાય છે. જ્યારે તેની વિરૂદ્ધ તેનો દાવો ૧૭૮ કરોડ જેટલો છે. આ રીતે હિંદુસ્તાન દર વર્ષે ઓછામા ઓછા ૩૦ કરોડ રૂપીયાનું લેણદાર રહે છે. આ પૈસો ખરી રીતે એકત્ર કરવામાં આવતો નથી. પણ તે રકમ ફરી ફરીને હિંદુસ્તાનમા એકઠી કરવામા આવે છે તેને લીધે કાયમ માટે હિંદુસ્તાનનાજ સાહિત્યની કાયમ મોર્ટગેજમાં વધારો થયાં કરે છે."

પ્રકરણ ૨૫.

દરિદ્રતા (હિંદુસ્તાનના રોગોનો ઊંડો શારિરીક પાયો)

"આપણે જેમ જેમ બારીકાઇથી નીહાળીએ છીએ તેમ તેમ હિંદુસ્તાન નબળું અને નબળું થતું દેખાય છે. આપણા રાજ્યની અંદર જથ્થાબંધ લોકોના જીવનનું સત્વ ધીમે છતા પણ ઘણુંજ જલદીથી ઘટતું જાય છે." (એચ. એમ. હીન્ડમેન કૃત 'હિંદુસ્તાનની નાદારી' પૃષ્ઠ–૧૫૨.)

"હિંદુસ્તાન અને તેના પ્રશ્નો" એ પુસ્તકમાં મી. ડબલ્યુ. એસ. લીલી લખે છે કે, (પૃ. ૨૮૪–૮૫) "લોકોની ઉન્નતિની કસોટી માલ પુષ્કળ બહાર જવાથી, કારખાનાઓ પુષ્કળ વધવાથી, અથવા બીજા ઉદ્યોગો વધવાથી અથવા શહેરની રચના થવાથી થઇ શકતી નથી. ના. ઉન્નત દેશ તો તેજ કહેવાય કે જ્યાં રહેનારાઓની મોટી સંખ્યા સાધારણ મહેનતથી મનુષ્યની જીવતી જરૂરીયાતો કરકસર અને ખચીત

પર જેટલો પાક થાય છે તેમાંનો અડધો પણ અહીંઆ થતો નથી
જો તેઓને પોતાની બધીજ મહેનતનો બદલો એક એકર પર કાસ્તી
ઉત્પત્તિના કરતાં આઠ ગણું મળે તો અંગ્રેજ મજુર અને અંગ્રેજ
ખેડુતની સ્થિતિ કેવી થાય ? છતાં પણ હિંદી મજુર ઘણી સખત
મહેનત કરે છે અને તે અને તેનું કુટુંબ ખાસ ગરીબાઈથી સંભાળ
લે છે, રાત દહાડો કામ કરે છે, છતાં પણ અંગ્રેજ જમીનની એક
એકર ઉપર જેટલો પાક થાય છે તેના કરતાં અડધો પણ થતો નથી
જ્યારે આપણે વિચાર કરીએ છીએ કે આ ઉત્પત્તિમાંથી તેને ભાડું
આપવાનું હોય, મીઠા પર અને બીજાં બધા કરો આપવના હોય છે,
ત્યારે એ વિસ્મય પમાડે એવું નથી કે તેની આર્થિક સ્થિતિ ઘણીજ
ખરાબ હોવી જોઇએ જે વિસ્મય પમાડે છે તે એજ છે કે તે જેમ
તેમ જીવી શકે છે અને તે જીવે છે તેનું એટલુંજ કારણ છે કે ને

સુખચહેન આપે એવી વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરી શકે આ પ્રમાણના ન્યાયે શું હિંદુસ્તાન ચઢીયાતી સ્થિતિમાં છે એમ કહી શકાય ?"

"મારા સુધેલ એ સવાલનો જવાબ છે હિંદુસ્તાન જેવા ગરમ દેશની અંદર જીવનની વસ્તુઓની જરૂર ઘણી ઓછી છે, થોડાં કપડાં અને સાદો ખોરાક બસ છે પાણીથી ભરેલો એક કુવો, એક જમીનનો કટકો, એકાદ નાનો વાડો–બગીચો,–આ વસ્તુઓ હિંદીના હૃદયની ઇચ્છા સંતોષે છે અને જરૂર હોય તો દેર પણ તેઓ વધારામાં રાખે. આવો તે દેશના લોકોનો આદર્શ છે, તે ઘણુંજ થોડા મેળવી શકે છે હિંદુસ્તાનના કરોડો ખેડુતો આવી એકર જમીન પોતના જીવનને માટે મેળવવાને તરફડીયા મારે છે તેઓનું અસ્તિત્વ હમેશા ભુખમરાના તરફડીયામાં પસાર થાય છે અને તેમાં વારવાર નિષ્ફળતા નીવડે છે. તેઓની મુશીબત મનુષ્ય જીવન ગળવાની નથી એટલે કે તેઓના સુખચહેનના ગરીબ પ્રમાણ પર તેઓ જીવવાને અશક્ત છે

પર જેટલો પાક થાય છે તેમાંનો અડધો પણ અહીંઆ રહેતો નથી. જો તેઓને પોતાની બધીજ મહેનતનો બદલો, એક એકર પર ફાલની ઉપત્તિના કરતાં માત્ર અડધું મળે તો અંગ્રેજ મજુર અને અંગ્રેજ ખેડુતની સ્થિતિ કેવી થાય ? છતાં પણ હિંદી મજુર ઘણી સખત મહેનત કરે છે અને તે અને તેનું કુટુંબ પાક ઝીણવટથી સંભાળ લે છે, રાત દહાડો કામ કરે છે; છતાં પણ અંગ્રેજ જમીનની એક એકર ઉપર જેટલો પાક થાય છે તેના કરતાં અડધો પણ રહેતો નથી જ્યારે આપણે વિચાર કરીએ છીએ કે આ ઉપત્તિમાંથી તેને સારૂં આપવાનું હોય, મીઠાં પર અને બીજાં બધા કરો આપવના હોય છે, ત્યારે એ વિસ્મય પમાડે એવું નથી કે તેની આર્થિક સ્થિતિ ઘણીજ ખરાબ હોવી જોઇએ જે વિસ્મય પમાડે છે તે એજ છે કે તે જેમ તેમ જીવી શકે છે અને તે જીવે છે તેનું એટલુંજ કારણ છે કે તે

"હિંદુસ્તાનના લોકોની દરિદ્રતા વિષે એટલાં બધા પુષ્કળ પુરાવા છે કે ખાસ કરીને મારી માગનાર મીસ મેયોના જેવાજ બાઇ આ વાત જોઇ ન જોઇ કરી શકે. 'મધર ઇંડિયા'ના જેવીજ લાગણી ઉશ્કેરનાર' એક અર્વાચીન પુસ્તક 'Lost Dominion' 'ગુમાવેલો પ્રાંત' નામનું છે તે ઇંડીયન સીવીલ સર્વીસના એક નિવૃત્ત થએલાં સભ્યે 'આલકાર્થીસ'ના ઉપનામથી લખેલુ છે 'આલકાર્થીસ'નું હિંદી ગ્રામ્યવાસીએનું વર્ણન એટલું બધું આપણા પુરાવાને બંધબેસતું છે કે તે લખવાને માટે કોઇપણ જાતની અત્યારે અમે માફી માગતા નથી. "આખુ હિંદુસ્તાન ગામડાઓમા વહેંચાયલું છે એવા હજારો ગામડાં છે કાદવના ઝુપડાઓનો જથ્થો, એક અથવા બે મંદીર, નાના નાના ઝાડો, એક કુવો, વચ્ચે થોડી જગ્યા—એટલી આકર્ષક વસ્તુ છે તેની આસપાસ ગામડાની ખેડી શકાય એવી જમીન અને ઉજ્જડ જમીન આવેલી હોય છે અહીંઆ ખેડુત જીવે છે—મરે છે આજ હિંદુસ્તાનની ખરી પ્રજા છે એ મહેનતુ, સહનશીલ પ્રજા જેની મહેનતમાંથી કરો લેવાય છે અને જેનાં લોહી પર આખુ સામ્રાજ્ય બંધાયેલું છે અને દરવાજા સચવાયા છે."

મી. જે. એમ. કોટન કહે છે કે, "અંગ્રેજ રાજ્યની જામીનગીરી દ્વારા લોકોની ચડતી થઇ છે એમ હોય તો એનો અર્થ એવો નથી થતો કે તેનાથી સાધારણ સ્થિતિમા ઉન્નતિ થઇ છે. તે તો એક કે બે રીતેજ થઇ શકે, નીચેના વર્ગના લોકોના જીવન પ્રમાણુમાં સ્પષ્ટ વધારો કરીને અથવા તો લોકોના મોટા ભાગને માત્ર ખેતીવાડીના ધંધામાથી બીજી દીશામાં ફેરવીને......આમાનું કાઇપણ કરવામા આવ્યું નથી. અનુભવી સત્તાધીશોનો એવો અભિપ્રાય છે કે હલકા વર્ગના લોકોની સ્થિતિ અંગ્રેજ ગજ્યની અંદર દિવસે દિવસે ખરાબ થતી ગઇ છે.

મી. એ ઓ. હયુમ ખેતીવાડી ખાતાના સેક્રેટરી–મંત્રી હતા. તેમણે ૧૮૮૦ માં લખ્યું છે કે, "ઘણી સારી ઋતુ સિવાય દર વર્ષે ઘણાં મહિના સુધી ઘણા લોકોને પોતાને માટે અને પોતાના કુટુંબને માટે જોઇતો ખોરાક પણ મળી શકતો નથી.

સર ઓકલેંડ કેલવીન એક વખતના નાણા સભ્ય, વર્ણન કરે છે કે, "કર આપતી મુખ્ય જાત એવા માણસોની બનેલી છે કે જેની આવક જીંદગીની જરૂરીયાતો માત્ર પુરી કરવાને અને જીંદગીનું પોષણ કરવાને, જોઇતી વસ્તુઓ ખરીદવાને તેઓ જેમ તેમ શકિતવાન હોય છે"

સર ચાર્લસ એલીયટ, આસામના એક વખતના ચીફ કમીશ્નરે ૧૮૨૮ માં લખ્યું હતું કે, "મને કહેતાં બીલકુલ પણ ઢીલ થતી નથી કે ખેતીવાડી પર નિભાવ કરતી હિંદુસ્તાનની અડધી વસ્તિ એક વર્ષની શરૂઆતથી કે તેના છેડાં સુધીમા એકવાર સંપુર્ણ ભોજન એટલે શુ તે સમજતી–જાણતી નથી."

એક પ્રીસ્તિ વર્તમાન પત્રે ('ઇંડીયન વીટનેસ') એકવાર ટીકા કરી કે ૧૦૦૦૦૦૦૦૦ હિંદુસ્તાનના લોકોની વાર્ષિક આવક માણસ દીઠ પાંચ શિલિંગથી વધુ નથી, એમ ધારવું એ તદ્દન સહીસલામતી ભર્યું છે.

એક અમેરીકન ખ્રીસ્તિ પાદરીએ 'દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાંથી ૧૯૦૨ માં લખ્યું' કે, આગલાં વર્ષના (૧૯૦૧) સપ્ટેંબર મહિનામાં સખતમાં સખત અનુભવવાળી મુસાફરી મેં ત્રણ અઠવાડીયા સુધી કરી હતી. મારા તંબુની આસપાસ સાતને દિવસ લોકા આવતાં, અને એકજ વાક્ય હંમેશા મારા કાનમાં ભણકારા નાંખતું, 'હમે ખોરાકની તંગીને લીધે મરણ પામીએ છીએ' લોકો બે ત્રણ દિવસે ફક્ત એકજવાર ખાય છે. મેં એકવાર ૭૦૦ માણસની ટોળીની આવક તપાસી અને સરેરાસ રોજની માણસ દીઠ એક શિલિંગથી ઓછી આવક મને જણાઈ. તેઓ જીવતા નહોતા પણ માત્ર જીવીજ રહ્યાં હતાં. હું એક ઝુંપડામાં ગયો હતો અને મને માલમ પડયું કે લોકો કોહેલું માંસ ખાઇને જીવતા હતા. છતાં પણ એવો કોઇપણ જાણીતો દુકાળ હતોજ નહિ. ઇશ્વરને નામે હું પુછું છું કે આ દુકાળ નહિ તો બીજું શું ? હિંદુસ્તાનના ગરીબ વર્ગની આ અત્યંત દરિદ્રતા બુદ્ધીજ જાતની સ્થિતિ બતાવે છે. જીવન સંકુચિત અને કનિષ્ઠ છે, અને તે સુધારવની કોઇ પણ આશા નથી. ૭ માણસના કુટુંબને માટે ઘર, વાસણ, ફર્નીચર, કપડા-લત્તા બધું મળીને દશ શિલિંગથી ઓછી કિંમતનું હોય છે અને આવા કુટુંબની સરેરાસ માસિક આવક માણસ દીઠ ૫૦ સેંટથી વધુ નથી. અને કેટલીકવાર તેની અડધીથી કાંઇક વધારે હોય છે તેથી એમ અટકળ કરવામાં આવે છે કે આ આવકમાંથી મનની કેળવણીને માટે, આરોગ્યને માટે અથવા ઘરના બહારના દેખાવને માટે બીલકુલ ખર્ચ કરવામાં આવતો નથી."

હિંદુસ્તાનની નૈતિક અને ભૌતિક પ્રગતિ વિષે ૧૮૭૪-૭૫ મા નીચે પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું હતું. (પાલમેન્ટની બ્લ્યુ બુક)

"કલકત્તાના ખ્રીસ્તી પાદરીઓનું એક મંડળ બંગાળાની રૈયતની દુખી અને અધમ સ્થિતિ પર વિચાર કરવા બેઠું હતું. અને તેઓ એવો પુરાવો આપે છે કે, તે લોકો ઘણા દુખી છે, અને તેઓને

તંગી છે. દક્ષિણની પ્રાંતમાં ખેડુત મજુરોનાં દરેકમાં આ સૈકાની શરૂઆત પછી ભાગ્યેજ ફેરફાર થયો છે, અને જ્યારે મહેસુલ આપ્યા પછી તેને માટે જે કાંઇ બાકી રહે છે તે તેઓએ જે મહેનત કરી છે તેના બદલા જેટલું પણ ભાગ્યેજ તેઓને મળે છે. ઘણા લોક હલકાં અનાજ પર જીવે છે, જે તબીયતને બગાડનારાં હોય છે. તે કમરનો રોગ પેદા કરે છે. ખેડુતોની અંદર આ અંતિમ દરિદ્રતાને લીધે ખેતીવાડીમાં કાંઇપણ જાતનો સુધારો કરવો ઘણો મુશ્કેલ થઇ પડે છે.

મી. એચ. એમ. હીન્ડમેન, 'હિંદુસ્તાનની નાદારી' નામના પુસ્તકના ૭૪ માં પાના પર કહે છે કે, "હિંદુસ્તાનના લોકો ગરીબમાં ગરીબ થતાં જાય છે. કરનો બોજો ખરેખર ભારી નથી; પણ એક બીજાની સાથે સરખાવતાં ઘણો ભારી છે. દર વખતે એક પછી એક તંગી આવવાને લીધે દરિદ્રતા વધતી જાય છે. દુકાળો વારંવાર પડે છે. ઘણો ખરો વેપાર દરિદ્રતાનું જ ચિહ્ન સુચવે છે; અને કરનો અનહદ બોજો લોકોને છુંદી નાંખે છે. એક ઉચ્ચ વ્યવસ્થિત પરદેશી રાજ્ય તે દેશ પર એક ભયંકર દ્રવ્યને બહાર ધસડી જતો બોજો છે."

વાઇસરોયની કોંસિલના એક આગળના સભ્યે ૧૮૭૫માં પોતાના ભાષણમાં કહ્યું હતું કે, 'સરકારી મહેસુલને લીધે ખેડુતને પોતાના કુટુંબના પોષણને માટે આખા વર્ષ દરમ્યાન જોતો ખોરાક મળી શકતો નથી."

બ્રીટીશ હિંદી સરકારનું દૈનિક વર્તમાનપત્ર 'પાયોનીયરે' (અલ્લાહાબાદ ૧૮૭૭) માં એક લેખમાં લખ્યું હતું કે, "મહેસુલથી કંટાળી જઇને અને જેલમાં પણ વધારે પૈસા ભરવાના હોવાથી દક્ષિણની રૈયતે ૩૮ વર્ષ થયાં અંગ્રેજ અવ્યવસ્થિત ખુરસી હાલ સ્વીકારી છે. હેવાલ પર હેવાલ લખવામાં આવ્યા છે. સરકારના ખોટા કામોના વધારાથી ઓફિસની અંદરાઇઓ ભરેલી પુરી છે. જે આમાંના કોઇ પણ સત્ય વિષે શંકા હોય તો તેણે એપેન્ડીક્સ

એના પાના જોવા. (મુંબઇમાં ખેડુત વર્ગની નાદાર સ્થિતિના કાગળીયા) આથી વધુ નિરસ્કાર પાત્ર રદીયો સુધરેલી સરકાર વિરદ્ધ કદી પણ છાપવામાં આવ્યો નહોતો ."

'રિપનના સમયનું હિંદુસ્તાન' નામના પુસ્તકમાં મી. વીલ્ફ્રેડ સ્કોટન બ્લન્ટ પૃષ્ઠ ૨૩૬-૩૮ માં લખે છે કે, "જેઓ પુર્વની મુસાફરીથી ટેવાયલા હશે તેઓને હિંદી ખેડુતની ગરીબ સ્થિતિ માલમ પડ્યાં વગર રહી નહિ હોય. દેશને છૂટાં પાડતી આગગાડીની મુખ્ય લાઇન પર મુસાફરી કરતાં કોઇપણ માણસ પોતાની ગાડીમાંથી આતો જોયા વગર પસાર થાયજ નહિ......જે ગામો મેં જોયાં ત્યાં મેં ફરીયાદ વિષે સાંભળ્યું, જેવી કે જોઇએ તે કરતાં વધુ કરનો બોજો, મહેસુલમાં વધારો અને અસરખાપણું, જંગલના કાયદાઓની ફરીયાદો, કાલ કરતાં ઢોરનો ઓછો થતો જથ્થો, મીઠાની કિંમતને લઇને તેઓની બગડતી સ્થિતિ અને ખેંચીને લઇ જતા લોકો તરફનું હંમેશનું હેવું."

એજ લેખક પુસ્તકના આગલા ભાગમાં પૃષ્ઠ ૨૩૨ પર કહે છે કે, "હિંદુસ્તાનના દુકાળો સખતમાં સખ્ત થયાં છે અને વારંવાર થાય છે. ખેતીવાડીની દરિદ્રતા વધારે ઉંડી પેઠી છે. ગામડાંની વસ્તિનો મોટો ભાગ દેવામાં સપડાયેલો છે, અને તેઓની નિરાશા હતભાગી થઇ ચુકી છે. હંમેશાં જમીનની કિંમત વધારવાની પદ્ધતિમાં ફેરફાર કરવામાં આવ્યો નથી. જો કે મીઠાનો કર કાંઇક ઓછો કરવામાં આવ્યો છે તો પણ તે ગરીબ લોકોને તો લુંટીજ લે છે ભુખમરો અને એવા સંકટો કે જે ભુખમરામાંથી પેદા થાય છે તે બધાંજ વિશાળ દેશ પર ફેલાય છે. દક્ષિણના ખેડુતો દુનિયામાં ગરીબમાં ગરીબ છે. નાંણાં સંબંધીની પદ્ધતિમાં કાંઇ પણ ફેરફાર થયો નથી. આર્થિક સ્થિતિમાં કે જે હિંદુસ્તાનના દેશી ઉદ્યોગને ખર્ચે અંગ્રેજી વેપારને અને અંગ્રેજી સત્તાનેજ લાભકારી છે, તેમાં કાંઇ ફેરફાર થયો નથી. ૨૫ વર્ષ પહેલાં જે કાંઇ ખરાબ હતું તે આજે એથી વધારે ખરાબ છે. કોઇ પણ

પ્રકારે હિંદુસ્તાનનો ખોરાક પરદેશીઓ માટે તો એટલોજ ઘસડાઇ જાય છે. વારંવાર દુકાળ અને પ્લેગ એવાં પડે છે કે જેની સમજણ કોઇ પણ અમલદારને આંકડા દ્વારા પણ આપી શકે નહિ.

૧૮૮૮ માં લોર્ડ ડફરીને હિંદુસ્તાનના લોકોની આર્થિક સ્થિતિ સંબંધી એક ખાનગી હેવાલ મેળવ્યો હતો. એ હેવાલ કોઇ પણ રીતે જાહેરમાં મુકવામાં આવ્યો નથી. પણ આગ્રા અને અયોધ્યાના સંયુક્ત પ્રાંતો અને પંજાબના હેવાલમાંથી કેટલાંક ઉતારાઓ મી ડીગ્બીએ તેના યાદગાર પુસ્તકમાં લીધાં છે હિંદુસ્તાનની આર્થિક સ્થિતિનો અભ્યાસ કરનાર વિદ્યાર્થીને આ હેવલો ઘણાજ ઉપયોગી છે અમે તેને ટુંકમાંજ અત્રે જણાવીશું. તેમાંનો એક ઘણો રસિક હેવાલ મી. એચ હેરીંગ્ટને ૧૮૮૮ ના એપ્રીલની ૪ થી તારીખે કરેલો તે છે. અયોધ્યા ગેઝીટીયરના રચનાર મી. બેનેટે જે કહ્યું તે મી હેરીંગ્ટન કહે છે કે, "(જે) અમલદાર કોઇ પણ પ્રકારે અયોધ્યાની હલકી જાતનાં લોકોની સ્થિતિ વિષે નિરાશાવાદી નથી."

"કોળીઓ અને ચમાર લોકો દુઃખની અધોગતિએ પહોંચેલાં છે. તેઓ ભુખમરાની અણીપર આવી રહેલા છે, એજ તે કહે છે. આ લોકોની અયોધ્યામા ૧૦ થી ૧૧ ટકા વસ્તિ છે. મી હેરીંગ્ટને પછી 'પાયોનીયર'માં જે લેખો લખ્યાં તેમાના 'અયોધ્યાની બાબતો'ના મથાળા નીચેમાં નીચે પ્રમાણે લખે છે

"એવી ગણત્રી કરવામાં આવી છે કે બધી દેશી વસ્તિના ૬૦ ટકા એટલી બધી ગરીબાઇમાં ડુબી ગયાં છે કે જો બાળકની મજુરીની થોડી કમાણી કુટુંબની થોડી કમાણીમાં ઉમેરવામા આવે નહિ તો તેઓ જીવતાં રહી શકે નહિ, અને કેટલાંક સભ્યો તો મરણજ પામે. હિંદુસ્તાનની મોટી સંખ્યા ખોરાક સંપુર્ણ નહિ મળવાથી દુઃખી થાય છે, એ વાત સત્ય છે કે અસત્ય તે બાબત વિષે તે કહે છે કે ખેતીવાડીની દેવાની સ્થિતિના કેટલાંક ઘણાંજ બારીકાઇથી જોડાયેલાં

પ્રશ્નનો ઉંડો અભ્યાસ કર્યા પછી મારી પોતની એવી માન્યતા છે કે આ બાબત તદ્દન ખરી છે અને કે તેમાં કાંઇ પણ સ્થળે થોડા ઘણા ફેરફારો હોય; પણ હિંદુસ્તાનના મોટા ભાગને માટે તો ખરીજ છે."

મી. એચ. છ. લૉરેન્સ અલ્લાહાબાદ ભાગના તે વખતના કમીશનર ૧૮૯૧ માં નિવૃત્ત થયા તે વખતે તેઓના હેવાલમાં લખે છે કે, "હું માનું છું કે ગરીબ વર્ગ અને અર્ધભુખમરો એ બેની વચ્ચે નજીવો તફાવત છે પણ એનો ઉપાય શું"!"

સંયુક્ત પ્રાંતના એક સહાજાનપોર નામના જીલ્લાને માટે એમ લખેલું છે કે, "જમીન વગરના મજુરોની સ્થિતિ અનિચ્છવા જોગ છે. પુરૂષની, તેની સ્ત્રી અને તેના બે છોકરાંની માસિક આવક ૩ રૂપીયાથી વધારે મુકી શકાય નહિ. (અમેરીકન સિક્કા પ્રમાણે એક ડોલરથી ઓછી.) જ્યારે અનાજની કિંમત ઘટી ગઇ હોય અથવા સાધારણ હોય, કામ નિયમીત હોય અને ઘરના માણસોની સ્થિતિ સારી હોય ત્યારે આ આવક એ કુટુંબને રોજનું એક વખતનુંજ ભોજન સારી રીતે આપી શકે છે. તેના માથા ઉપર એક ઢાંકેલું છાપરું રાખી શકાય છે, સસ્તા કપડાં અને પ્રસંગોપાત એક બીજાં કામળો પણ રાખી શકાય છે. ઠંડી અને વર્ષાઋતુમાં નિઃસંશય પુષ્કળ દુ:ખ પડે છે, કારણકે જોઇતા પહેરવાના કપડાં મળતાં નથી. અને રંધવાને માટે લાકડું ખરીદવાને પણ તેઓ અશક્ત હોય છે. થોડા ડાળીઓ અથવા

શરૂઆતમાં તેઓ પસાર થયાં હોવા જોઇએ. જો શરીર વધતી વખતેજ કોઇ પણ નાદાન પ્રાણીને ભુખથી ટળવળવા દેવામાં આવે તો કોઇ પણ ચરબીનો જથો તે દુઃખને દુર કરી શકશે નહિ."

ગાઝીપોરના કલેકટર મી. રોઝ કહે છે કે, "જમીન સાધારણ કસની હોય અને તેના માલીકને કાંઇપણ ભારે દેવું ન હોય, ભાડું પુષ્કળ ન હોય, અને દર વર્ષે પેદાશ સરેરાશ ઉતરતી હોય, જ્યારે સ્થિતિ હિતકર હોય ત્યારે ખેડુતોની સ્થિતિ સાધારણ રીતે સુખદાયક હોય છે. પણ કમનસીબે આવી સ્થિતિ હંમેશાં રહેતી નથી. સાધારણ રીતે ઘણાં લોકો દેવામાં દબાયેલાં હોય છે."

ઝાંસી વિભાગના કલેકટર મી. વોડ કહે છે કે, "આ વિભાગના ઘણાં નાના ભાગને ઘણોજ થોડો ખોરાક મળે છે."

સીતાપુર વિભાગના કામચલાઉ કમીશ્નર મી. બેઇઝ કહે છે કે, "વીસ કુટુંબોમાંથી નીચે પ્રમાણે છુટી છવાયી હકીકત મળી છે.

દરેક પુખ્ત વયના માણસની આવક દર વર્ષે ૧૯ શિલિંગ ૨ પેન્સ અથવા પાંચ ડોલરથી કાંઇક ઓછી છે. દરેક બાળકની વર્ષિક આવક ૯ શિલિંગ ૬ પેન્સ અથવા ૨॥ ડોલરથી કાંઇક ઓછી હોય છે."

એ એમ માને છે કે, "તંદુરસ્ત રહેવાને માટે એક કુટુંબને આટલું બસ છે," અને વધારામાં કહે છે કે, "કેટલાંક કારણોને લીધે ણ હાલ કોઇ પણ રીતે વધારવું એ ઇચ્છવા જોગ નથી."

રાયબરેલીના ડેપ્યુટી કમીશ્નર મી. અર્વાન કહે છે કે, "સાધારણ સમયમાં ખેતીવાડી રાખનારા લોકોને સાધારણ રીતે પુરતો ખોરાક મળે છે. કાપણીના વખત સિવાય કે જ્યારે અનાજ પુષ્કળ હોય છે અને સહેલાઇથી મળે છે ત્યારે તે વસ્તિનો કેટલોક નાનો ભાગ ખરાબ ઋતુમાં ભુખમરો ભોગવે છે અને એક બીજો ભાગ વારંવાર ભુખમરો ભોગવે છે હું નથી ધારતો કે શહેરની સાધારણ વસ્તિનો આ

હેવાલમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હોય. ખોરાકની તંગીને લીધે ખેડુત વર્ગના કરતાં તેઓ વધારે દુઃખ ભોગવે છે, એમાં કાંઇ પણ સંશય નથી ખાસ કરીને કનનશીબ પરદાનશીન સ્ત્રીઓ અને સારા અને ગરીબ કુટુંબના માણસો જેઓ દુનીયામાં દુઃખને લીધે ડુબી ગયા છે, અને જેઓને માગતા શરમ લાગે છે અને જેઓ પોતાની મિલકતના ટુકડા પર પોષણ કરે છે અને જેમને વસ્તુઓની કિંમતમાં વધારો થાય એ ઘણું સખ્ત લાગે છે, આવા લોકોને માટે મોંઘું અનાજ એટલે ભુખમરો અને ઉત્પન્ન કરનારને માટે ઉત્પન્નની વધેલી કિંમત એવો અર્થ થાય છે."

વાયસરોયની કૌન્સિલનો આગળનો એક સભ્ય કે જે બોર્ડ ઓફ રેવન્યુનો ઘણો જુનો સભ્ય હતો તે મી. ટાઇનબી કહે છે કે, "ખેડુતની વસ્તિના ૪૦ ટકા ભાગને પુરતો ખોરાક મળતો નથી. કપડાં અને ઘર વિષે તો કહેવુંજ શું ? તેઓને કામ કરવાને શક્તિમાન બનાવવાને માટે અને જીંદગી ટકાવવાને માટેજ જોઇતો ખોરાક મળી રહે છે. પણ તેઓને ઘણો વખત તો અપવાસ કરવો પડે છે. અને વર્ષના મોટા ભાગ દરમ્યાન તો માત્ર એક વખતના ભોજનથી સંતોષ માનવો પડે છે."

પંજાબ કમીશનના સભ્ય અને એક વખતના નાણાં ખાતાના કમીસ્નર મી થૌર્નબર્ન પંજાબ પ્રાંતના ખેડુતો વિષે સુનેહ અને વિગ્રહના સમયનું પંજાબ' નામના પુસ્તકમાં કહે છે કે (પંજાબ હિંદુસ્તાનનો એક સૌથી સારો ફળદ્રુપ પ્રદેશ ગણાવામાં આવે છે) એક નોંધ કરવા લાયક વસ્તુ એ છે કે પંજાબની બધીજ મહેસુલ મોટામાં મોટી રકમ જમીનની મહેસુલ અને નાનામાં નાની સ્ટામ્પની રકમ ૧૦ હજાર પૌંડ ખેતીવાડીના માણસો પાસેથીજ મળી આવે છે અને સાહિત્ય અને વેપારી વર્ગના માણસો જેઓને આ વર્ગના લોકો નવા રાજ્યનો લાભ મળે છે તેઓ લગભગ કર વગરજ પસાર થઇ જાય છે વળી બળવા પછી બધુ મળીને દુકાળ સાત વખ આવ્યો કે ૧૮૬૦-૬૧ ૧૮૭૬-૭૮ ૧૮૮૬-૮૭ ૧૮૮૮-૧૮૦૧ આ ઉપરાંત ઓછા વરસાદને લીધે કેટલીક જગ્યાએ ઘણી તંગી જણાઇ છે આગળના દુકાળો દરમ્યાન ચાર વર્ષના વાર્ષિક જમીનની મહેસુલમાંથી નળ વેરો અને નહેર વેરો બાદ કરતાં માત્ર બે ટકા ભાગેજ મુકી દેવામાં અથવા લખી વાળવામાં આવ્યા હતા, તે નહિ જેવો હતો ૧૮૮૬ પછી ખેડુતના મોટા ભાગની નિર્ધનતા સાબીત થવાથી સરકાર મહેસુલ વેરો માફ કરવામાં કાંઇક ઓછી કંજુસ બની છે કમનસીબે જે મદદ આપવામાં આવે છે તે મોડી મળવાથી જે વર્ગને તેની ખાસ જરૂર હોય છે–ખેડુત વર્ગના ગરીબમાં ગરીબ ભાગને તે પહોંચી શકતી નથી તેથી મુડીવાળા જમીન ગીરોને અને જમીન લેનારાઓના પૈસાનો બચાવો થાય છે

હિંદુસ્તાનની વસ્તિના દરેક માણસની રોજની સરેરાશ આવક દોઢ પેન્સથી ઓછી છે અને તેમાંનો ૨૫ ટકાનો ભાગ તો એટલી આવક પણ મેળવી શકતો નથી એથી પંજાબના ખેડુતની સ્થિતિ સાધારણ વખતમાં પટે પાટા બાંધીને રહેવા જેવી છે, એ સહેલાઇથી સમજી શકાય છે જ્યારે જ્યારે વર્ષાની તંગી પડે ત્યારે જો તેઓની

સાધારણ દેવું કર્યા વગર મહેસુલ આપવાની અશક્તિ અથવા તો ભુખમરાને લીધે મરણ ન થાય તેવું દુકાળના સમય સિવાય માલમ પડે તો તેને માટે કાંઇ પણ પુરાવાની જરૂર રહેતી નથી.

કલકત્તાની યુનીવર્સીટીના અર્થશાસ્ત્રના પ્રોફેસર મર્હુમ મીન્ટો 'હિંદ અર્થશાસ્ત્રનું માસિક'ના એક લેખમાં લખે છે એમ મી. મનોહર લાલ કહે છે, કે, "દરિદ્રતા, દાબી દેતી દરિદ્રતા એ આપણાં અર્થશાસ્ત્રની જબરદસ્ત વાત છે, અને તેથી રાષ્ટ્રિય સ્થિતિ અને તે હાલના લેખકને મન લોકોની અજ્ઞાનતા અને અભણતાના કરતાં પણ એ એક ઘણીજ બળવાન બાબત છે. આ દરિદ્રતા રોગચાળો, સંકટ, દુકાળ, વિગેરે વિગેરે ભયંકર રોગો લાવે છે. અને તેથી દરેક બાબતમાં પ્રગતિ કરવી ઘણી અઘરી થઇ પડે છે."

"માનસિક દ્રષ્ટિએ અક્ષરે અક્ષર એ ભુખમરાનુંજ ચિત્ર છે અને મારી દ્રષ્ટિએ તો એમજ છે. સુધરેલી પ્રજાનું કોઇનું પણ એ જીવન હોય એમ બતાવી શકતી નથી"

મી. મનોહરલાલ હાલ પંજાબ ગવર્નમેન્ટના એક સભ્ય છે જેમની નીમણુંક તે પ્રાંતના ગવર્નરથી થઇ છે. ૧૯૧૭ ની ૧૨ મી જાન્યુઆરીએ મી. એસ. પી. પેટ્રો, મદ્રાસ ઇલાકાની આર્થિક સ્થિતિની શોધખોળ કરનારે, એક સભામા મદ્રાસના ગવર્નર પ્રમુખ હતા, તે વખતે એક લેખ વાંચ્યો હતો. તેના લેખમાથી અમે નીચે ઉતારો આપીએ છીએ

તે રૂ. ૧૨૯—૮—૦ હતી. ચોખા, તેલ, કપડાં વગેરેની કિંમત ગણીને ખર્ચ રૂ. ૧૮૧–૮-૦ હતો. અને તેમાં રૂ. ૫૨ વાર્ષિક ખોટ માલમ પડતી હતી. લગ્ન અને કોર્ટમાં કેસ ચલાવવાને માટે તે કુટુંબના માલીકે ૧૯૦૭ માં રૂપીયા ૩૨૦ ની લોન લીધી હતી, અને તે દેવું ૧૯૧૩ માં ચોખા વેંચીને, હલકા ખોરાકપર પોતાનો નિભાવ કરીને અને ચોખા દળાવીને તેના નફામાંથી એ દેવું પતાવ્યું હતું. તે ગામડાંના માણસોના આ ખુલાસા પ્રમાણે તે કુટુંબે જાન્યુઆરીથી મે મહિના સુધી એકજવાર પુર્ણ ભોજન કર્યું હતું. એ જમીનદારી ગામમાં અમુક કુટુંબની વાર્ષિક આવક રૂ. ૩૧૬ હતી અને ખર્ચ રૂ. ૩૩૧–૬–૦ હતો. તે કુટુંબનું એક દેવું તો ઉભુંજ હતું. બીજાં જમીનદાર ચોકોના ગામમાં અમુક કુટુંબની આવક રૂ. ૭૮૬ હતી અને ખર્ચ રૂ. ૬૫૮–૪–૦ હતો. એટલે બાકી રૂ. ૬૮ રહેતી હતી, અને તે કુટુંબના લેણાં તરીકે રહેતાં હતાં. તે કુટુંબનું ભરણપોષણ ઘણીજ કરકસરથી ચલાવવામાં આવતું હતું. એ કાંઇ નફો નહોતો, પણ એ કુટુંબના સભ્યોની કમાણી હતી. કારણકે દરેક જણ વાર્ષિક રૂપીયા ૧૪ લેખે પોતાની મજુરી એ જમીન પરથી મેળવતો હતો."

સરકારી આંકડા પ્રમાણે હિંદુસ્તાનના લોકોની માથાદીઠ વાર્ષિક આવક થોડાં વખત પહેલાં રૂપીયા ૩૦ સુધીનીજ હતી. હિંદુસ્તાનના નાણાં શાસ્ત્રીના પ્રધાન લોર્ડ ક્રોમરે ૧૮૮૨ માં જે અંદાજ કાઢ્યો હતો તે પ્રમાણે સરેરાશ વાર્ષિક આવક રૂપીયા ૨૭ ની હતી. મર્હુમ વાયસરોય લોર્ડ કર્ઝને ખેડુતોની આવકનો અંદાજ કાઢ્યો હતો. તેમાંની ૮૫ ટકાની વાર્ષિક આવક રૂ. ૩૦ હતી. ૧૯૦૧ ના અંદાજ પત્રના હેવાલમાં લોર્ડ જ્યોર્જ હેમીલ્ટન તે વખતના હિંદુસ્તાનના સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટે જણાવ્યું હતું કે સરેરાશ વાર્ષિક આવક હિંદીની રૂ. ૩૦ છે, (૨ પૌંડ) મી. વીલીયમ ડીગ્બી સી. આઇ. ઇ. હિંદુ-

સ્તાનના લોકોની નાણાં અને ઉદ્યોગી સ્થિતિનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કર્યા પછી એવો જબરજસ્ત પુરાવો આપે છે કે હિંદુસ્તાનના લોકોની સરેરાશ વાર્ષિક આવક રૂપીયા ૧૩-૮-૦ હતી લગભગ ૬ ડોલર રૂપીયાની કિંમતનો વિચાર કરતા જેની કિંમત અમેરીકન પૈસામા લગભગ ૩૩ સેંટ થાય છે આપણને હિંદુસ્તાનના કરોડો લોકોની સ્થિતિ ધ્રુજારી ઉત્પન્ન કરાવે એવી માલમ પડે છે. કારણકે તેઓની વર્ષિક આવક ૬ થી ૧૦ શિલિંગ અથવા દિવસની ૨ સેંટ સરકારી અંદાજ પ્રમાણે છે હિંદુસ્તાનના દુકાળના રીપોર્ટના અનુમોદન રૂપે રેવ ડૉ સુંદરલેન્ડ આ પ્રમાણે હકીકત અને આંકડાઓ આપે છે

ખરી હકીકત તો એ છે કે જ્યા સુધી આપણે ખરેખર હિંદુસ્તાન જોયુ નથી, અફસોસ, મે જેવી રીતે જોયું તેવી રીતે, ત્યા સુધી હિંદુસ્તાનના લોકોની દરિદ્રતાનો ખ્યાલ આપણને આવી શકે નહિ .

જરૂરીઆતના વખતને માટે હિંદી ખેડુત કાંઇ બચાવી શકે નહિ એ મહા ઓછી અગત્યની વાત છે? લોકોની અંતિમ દરિદ્રતા પ્લેગથી થતા નુકસાનનેજ જવાબદાર છે આ ભયંકર ફટકાથી માણસોના જે મરણ નીપજે છે તે ધ્રુજારી ઉત્પન્ન કરે એવા છે ૧૯૦૧ માં ૨૬૨૦૦૦ મરણ નીપજ્યા હતા ૧૯૦૨ માં ૫૦૦૦૦૦, ૧૯૦૩ મા ૮૦૦૦૦૦, ૧૯૦૪ માં ૧૦૦૦૦૦૦ થી વધારે અને હજુ પણ તે વધતાજ જાય છે અર્ધ ભુખમરાને લીધે લોકોની જીવનશક્તિ ઓછી થતી જાય છે હિંદુસ્તાનની જ્યા સુધી આવી નમાલી સ્થિતિ રહે ત્યા સુધી પ્લેગને નાબુદ કરાય એવી આશા ઘણી થોડી છે.. .. હિંદુસ્તાનના દુકાળનુ મુખ્ય કારણ વર્ષાદની તંગી નથી, તેમ વસ્તિનુ પ્રમાણ વધારે છે એ પણ નથી એ અંતિમ અધમ, અને ભયંકર દરિદ્રતાજ છે"

એક ધણું જ થોડાં વખતના શોધખોળ કરનારા મી. આર્નોલ્ડ લુપ્ટને પોતાના 'સુખી હિંદુસ્તાન' નામના પુસ્તકમાં આ વિષય સંપુર્ણપણે ચર્ચ્યો છે. તે પુસ્તક વિષે આગળ પણ અમે કહ્યું છે.

મી. લુપ્ટન હિંદુસ્તાનની પ્રજાની આવક બતાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે; અને નિર્ણય પર આવે છે કે, "ખેતીની આવકમાં કારખાનાની આવક ઉમેરીએ તો કુલે પેદાશ ૧૯૦૦૦૦૦૦૦૦ પૌંડની છે. અથવા સાતમાં કોષ્ટકમાં આપેલા આંકડા લઈને એ ૯૦૨૯૩૬૦૦૦ પૌંડ કિંમત થાય છે. તે ૩૪૭૦૦૦૦૦૦ લોકોની વસ્તીની આવક છે, અને આ બધાં અંગ્રેજ લોકોના છત્ર નીચે છે. એટલે કે માથાદીઠ વાર્ષિક આવક ૭ પૌંડ ૬ શિલિંગ અથવા ૭ પૌંડ ૧૨ શિલિંગ થાય છે. અથવા દરરોજની ૫ પેન્સ દરેક માણસ, સ્ત્રી અને બાળક દીઠ વર્ષ દરમ્યાન હોય છે."

"૧૯૨૦ ના વર્ષની યુનાઇટેડ કીંગડમની પ્રજાની આવક ૨૫૦૦૦૦૦૦૦૦ પૌંડ છે. ત્યાંની વસ્તિ ૪૭૦૦૦૦૦૦ લોકોની છે. એટલે કે તે વર્ષમાં માથાદીઠ આવક આશરે ૫૩ પૌંડ થઈ. એટલે હિંદુસ્તાનની માથાદીઠ આવક કરતાં લગભગ આઠ ગણી થાય છે."

પ્રોફેસર કે. ટી. શાહના 'હિંદુસ્તાનના લોકોનું ધન અને તેઓની કર ભરી શકવાની શક્તિ' નામના પ્રમાણ પુસ્તકમાંથી નીચેનું કોષ્ટક લીધેલું છે. (મુંબઈ–૧૯૨૪) અને માથાદીઠ આવકનો જુદો જુદો અંદાજ બતાવે છે.

અંદાજ કાઢનારના નામ.	કયા વર્ષમાં ?	માથાદીઠ કેટલી ? રૂપીયા.
(૧) દાદાભાઇ નવરોજી	૧૮૭૦	૨૦
(૨) બેરીંગ બાર્બર	૧૮૮૨	૨૭
(૩) ડીગ્બી	૧૮૯૮–૯૯	૧૮.૯

(૪) લોર્ડ કર્ઝન	૧૯૦૦	૩૦
(૫) ડીગબી	૧૯૦૦	૧૭.૪
(૬) મી. ફીન્ડલે સીરાઝ	૧૯૧૧	૫૦
(૭) ઓન. સર. બી. એન. શર્મા	૧૯૧૧	૮૬
(૮) પ્રોફેસર શાહ	૧૯૨૧—૨૨	૪૬

જે લોકો આવક વેરો આપે છે તેની કુલ સંખ્યા એ હિંદુસ્તાનની દરિદ્રતાનું એક અગત્યનું ચિહ્ન છે. ૧૯૨૪ ની ૮ મી માર્ચે ધારાસભાના એક પ્રશ્નના ઉત્તરમાં નાણાં ખાતાના સભ્યે જણાવ્યું કે ૧૯૨૨–૨૩ મા મહેસુલની રકમ આપનારાઓની ૨૩૯૨૪૨ સંખ્યા, ૨૪ કરોડ માણસની વસ્તિમાંથી હતી. ઓછામાં ઓછી આવકની રકમ પર કર લઇ શકાય તે રૂપીયા ૨૦૦૦ ની રાખવામા આવી છે ખેડુતો જમીન પર મહેસુલ આપે છે અને આવક વેરો આપતાં નથી.

મીસ મેયોના આર્થિક અનુમાનો ઘણાં વિચિત્ર પુરાવા પર રચાયેલાં છે, લોકોની આર્થિક સ્થિતિ પર બોલતાં પોતાની ચોપડીના ૩૭૫ માં પૃષ્ઠ પર કહે છે કે, “સાધનો વધતાં ગયા, તેના આધારભુ પુરાવા તરીકે કોઇને મ લમ પડશે કે ખેડુત વર્ગ જે વસ્તુની જરૂર નથી તે વસ્તુ પણ પોતાની શકિતની બહાર ખરીદીને વાપરે છે. ૧૯૧૬ ની ફેબ્રુઆરીમા અલીગઢમા એક મેળો ભરાયો હતો. ત્યા એક અઠવાડીયામા સોંઘા બુટની ઉથલપાથલ થતાં એક હજાર પૌંડની રકમના બુટ વેંચાયા હતાં અને તેમાંથી ૨૦ ટકાનો નફો રહ્યો જે લોકોએ આ જોડા લીધા અને પોતાના પગમા ઘાલ્યાં તેઓએ ૨૦ વર્ષ પહેલાં આવી મોજશોખ વિષે કાંઇ પણ સાંભળ્યુંજ નહોતુ. તેજ પ્રસંગે પુષ્કળ સ્ત્રીઓ, ફાનસો અને ચિત્રવિચિત્ર લોખંડની ટ્રંકો પુષ્કળ વેચાઇ હતી, અને વરંવાર તેમાં ફેરફાર થયાં વસ્તુ ખરીદનાર સાધારણ ખેડુતોજ હતાં. ચાહ, સીગરેટ, દીવાસળી,

હાથરૂમાલો, બટન, નાના ચપ્પુ, આરસીઓ, ગ્રામોફોન, એવી વેપારની વસ્તુઓ છે કે જે પંદર વર્ષ પહેલાં કોઇ પણ ખરીદતું નહિ. હાથમાં પૈસો છે એનો બીજો પુરાવો એ છે કે આગગાડી મારફતે ત્રીજા વર્ગમાં ઘણાં લોકો મુસાફરી કરનારા છે. અમેરીકામાં 'મુવી' (એક જાતની મોટરકાર)માં ખેડુતો આગગાડી મારફતે મુસાફરી કરે છે. ૧૯૨૪–૨૫ માં ૫૮૧૮૦૪૦૦૦ આગગાડીના ત્રીજા વર્ગમાં મુસાફરી કરનારાં હતાં. તેની સામું ૪૭૩૬૦૦૦ પહેલા વર્ગમાં મુસાફરી કરનારા હતાં તે પરથી એમ માલમ પડે છે કે ખેડુતોના હાથમાં પૈસો રહે છે–હોય છે મેં વરંવાર પુછ્યું કે બધા લોકો કયા જાય છે? કારણકે એ બધા લોકોને મેં ત્રીજા વર્ગમા ટોળે બંધ બેસતા જોયા અને જવાબ મળ્યોકે, "ગામે ત્યા, મળવા, લગ્નમા, વેપારાર્થે" ત્યાં જઇને વળી પાછા આવરો કેટલાક તો વળી જાત્રાનીજ ઇચ્છાથી જાય છે

આ બુટ વિષેની હકીકત મીસ મેયોને કોણે પુરી પાડી? હિંદુસ્તાનમા બુટનો અર્થ પશ્ચિમના લોકો જે પગમા પહેરે છે તે થાય છે હિંદુસ્તાનના ગામડાંના લોકો અને બીજા ઘણા લોકો તે વાપરતા નથી. વીસ વર્ષ પર જે સ્થિતિ હતી તે સ્થિતિનું વર્ણન સરખામણી કરવાને કોણે પુરૂં પાડયુ? અલબત્ત, આ ગ્રેજ અમલદારો–એજ. કારણકે આ ભાષા તો અમલદારનીજ ભાષા છે આર્થિક સ્થિતિના એના એ વિચાર અમલદારના ચશ્માંમાંથીજ જોવાયલા અને ગમે તેવી રીતે ઉભા કરેલા છે આગગાડીઓએ જુના વાહનોને રદ કર્યાં છે પણ ગરીબ લોકો ખચીત માત્ર આમતેમ જવાને માટે અને મજાકને માટે વખત તથા પૈસો બચાવી શકે એમ નથી

મુંબાઇ ઇલકામાં ખેડુનોની દુ:ખી આર્થિક સ્થિતિ વિષે કહેતા હમણાં નિવૃત્ત થયેલા તે ઇલકના ખેતીવાડીના ડાયરેકટર ડૉ. હેરોલ્ડ માને 'ટાઇમ્સ ઓફ ઇંડીયાના પ્રતિનિધિને મળતા ઓકટોબરમા નીચે પ્રમાણે કહ્યું હતુ-

"જો કે ખેડુતોનું જીવનનું પ્રમાણ નિઃસંશય વધ્યું છે તો પણ તેને કહેતા કાંઇપણ સંકોચ લાગતો નથી કે લોકોનો ઘણો મોટો ભાગ તે પ્રમાણે રહી શકતો નથી. પોતાની તપાસ કરવાથી માલમ પડયું હતું કે ખરેખર દુકાળ પડેલા જગ્યામાં પોણોસો ટકા જેટલાં લોકો પોતાના જીવન પ્રમાણથી એટલી બધી હલકી સ્થિતિમાં રહેતાં હતાં કે તેઓની આર્થિક સ્થિતિ તદ્દન અસ્થિર ગણવી પડી હતી; અને જે જગ્યા સાધારણ રીતે ચઢીયાતી સ્થિતિમાં ગણવામાં આવતી હતી. તે જગ્યાના ૬૬ ટકા લોકોજ સારી આર્થિક સ્થિતિમાં હતાં. તેણે કબુલ કર્યું હતું કે આ બાબત પર વિગતવાર ટીકા કરવી અઘરી હતી કારણકે તે સાબીત કરવાને માટે જોઇતું પુરું પ્રમાણ નહોતું. પણ ૨૦ વર્ષના સંભાળપુર્વક સંશોધન અને નિરિક્ષણથી તેનો અભિપ્રાય જે બંધાયો હતો તે એ હતો કે તે ૨૦ વર્ષ દરમ્યાન ગામડાંનું જીવન પ્રમાણ સુધર્યું હતું, પણ લોકોના મોટા જથ્થાનું જીવન પ્રમાણ કાંઇજ સુધર્યું નહોતું."

પૈસાનો વધારે ખર્ચ કર્યા વગર ગામડાંના લોકો ખેતીવાડીમાં જે સુધારો કરી શકે તે વિષે સૂચના કર્યાપછી ડૉ. માને કહ્યું. "આ બાબત પર પણ વધારે વિશાળ યોજના મુકાય તો પણ તેમા કાંઇ થઇ શકે એમ નથી, કારણકે સરકારે અને સામાજીક સુધારકોએ જાણવું જોઇએ કે ખેડુત વર્ગની બધીજ ઉન્નતિનું છુપું રહસ્ય એ છે કે પ્રથમ તેઓને ખાવા પુરતું તો મળવુંજ જોઇએ. હિંદુસ્તાનમાં પેટ પુરતું ખાવાનું નહિ મળવાથી ઉન્નતિ કરવાને મોટું વિઘ્ન નડે છે. અને એણે તે દેશ છોડયો તે પહેલાં તેણે ભારપુર્વક એવી ઇચ્છા જણાવી કે લોકોના પેટ ભરવાને ખાતર આખરે બધાંજ પ્રયત્નો કરવાં જોઇએ. જ્યારે એને એમ પુછવામાં આવ્યું કે લોકોના ખાલી પેટ ભરવાનું આ મોટું કામ કરવાને તમે શું સુચના કરો છો-રસ્તો બતાવો છો? ત્યારે તેણે કહ્યું કે, "એ બાબતમાં લોકોએ પોતેજ

જાત મહેનત કરવી જોઇએ, કારણકે જે દેશમાં મોટા ભાગના લોકો વર્ષના ૬ મહિના આળસુ રહે, તે દેશ ઉન્નતિએ પહોંચવાની કદીયે આશા રાખી શકે નહિ. લોકોને કાંઇ શ્રમ મળવું જોઇએ. ઉનાળાની ઋતુમાં ગમે તેટલી નાની આવક એમાંથી આવી શકે, અને ડૉ. માને કહ્યું કે, “મી. ગાંધી બીજી કોઇપણ રીતે કદાચ ખોટે રસ્તે ગયાં હોય, તો તેની કશી ફીકર નહિ પણ જ્યારે તેમણે રેંટીયો દાખલ કરવાની ઝુંબેશ ઉઠાવી તે વખતે તેમણે હિંદુસ્તાનના લોકોની દરિદ્રતાનું ખરૂં કારણ શોધી કાઢયું હતું. પછી તે રેંટીયામાંથી થોડાજ આના મળી શકે તોય શું? જો તેઓ તે દેશની ઉન્નતિની આશા રાખતા હોય તો સરકારે આ બાબત પર ઘણુંજ બારીક ધ્યાન આપવું જોઇએ. એમ ડૉ. માનનું ધારવું હતું. અને એને ઘણુંજ અજાયબ ભરેલું લાગ્યું કે આટલો બધો સમય ગયો, છતાં પણ સરકારે આ બાબત પર અંતઃકરણપૂર્વક વિચાર હજુ સુધી કર્યો નથી.”

ડૉ. માને કહ્યું કે, “મુંબાઇ ઇલાકાની આર્થિક ઉન્નતિનું પ્રમાણ ઘણું વધી શકે એ બાબતમાં મને ઘણી મોટી આશાઓ છે, અને તેમાં ખેડુત વર્ગ ભાગ લઇ શકે, પણ એ બાબતમાં આ સ્થિતિ સુધારવાને જ્યાં સુધી લોકોને પેટ પુરતું મળે નહિ, ત્યાં સુધી કાંઇપણ પ્રયત્ન થઇ શકે નહિ.” અને તેથી આ દેશના લોકોને તથા સામાજીક સુધારકોને અને જેના હાથમાં રાજ્યકારભાર છે તે સર્વેને તેનો છેલ્લો સંદેશો એ છે કે, “એવા ઉપાયો યોજવા કે જેથી કરીને ખેડુતોને પોતાના પેટ પુરતું મળી શકે”

ડૉ. માને આ શબ્દોની અંદર ખરી હકીકતનો સાર આપી દીધો છે. આ એક અંગ્રેજની ભાષા છે. તેણે ૨૦ વર્ષ સુધી ગ્રામ્યજીવનનો સંપુર્ણ અનુભવ લીધો છે અને તે આ દેશ પર રાજ્ય કરતી સરકારનો એક સભ્ય હતો. કોઇ એક ‘નિંદીત’ સ્વરાજ્યવાદીની

અથવા 'હોમરૂલર'ની ભાષા નથી, પણ એક ઉચ્ચ પદવીએ મુકાયેલા અંગ્રેજ અમલદારના શબ્દો છે.

× × × ×

પ્રકરણ ૨૬.

હાલ જે પૈસા બહાર ઘસડાઈ જાય છે તે સંબંધી કેટલીક બાબતો.

મીસ મેયોનો 'મધર ઇંડીયા' નામનું પુસ્તક લખવ માં ચોક્કસ હેતુ એ હતો કે અમેરીકાના લોકોને હિંદુસ્તન વિષેની સાબીત થયેલી હકીકત પુરી પાડવી. કોઇ પણ એમ ધારે કે હિંદુસ્તાનની આર્થિક સ્થિતિ વિષે અમેરીકન લોકો વધારે માહીતી મેળવવાની ઇચ્છા રાખતા હશે. અમેરીકાના માણસને એ બાબત જાણીને ચોક્કસ રસ પડવો જોઇએ, કે ખરીદવાની શક્તિ વધારે હોવાથી હિંદુસ્તાન એક મોટો ગ્રાહક થઇ શકે. મીસ મેયો આર્થિક ક્ષેત્રની અંદર એક નિરાશા ભરેલો રસ્તો બતાવનારી વ્યક્તિ છે. આર્થિક શાસ્ત્રના નિયમોનું તેણીનું જ્ઞાન ઘણુંજ અચોક્કસ છે. અને હિંદની આર્થિક સ્થિતિના મુખ્ય નિયમો સમજવાને તે નિષ્ફળ નીવડી છે. હિંદના અર્થશાસ્ત્રી વિષે તેણીએ કોઇ દિવસ સાંભળ્યુંજ નથી. તે અર્થશાસ્ત્રીઓ દાદાભાઇ નવરોજજી, રાનડે, ગોખલે અને વાચ્છા. આ નામો હિંદ અર્થશાસ્ત્રમાં ઘણાં જુનાં અને ચોક્કસ ગણવામાં આવેલાં છે. તેઓના નામ તેના પુસ્તકમાં જોવામાં આવતા નથી. હાલના હયાત અને પ્રખ્યાત અર્થશાસ્ત્રી જેવાં કે પ્રોફેસર કે. ટી. શાહનું નામ પણ તેણે ધ્યાનમાં લીધું નથી. તેણે મ્હારા કેટલાંક પુસ્તકોના નામ આપ્યાં છે. પણ 'ઇંગ્લાંડનું હિંદ પ્રત્યે દેવું' એ પુસ્તકનું તો નામ એકવાર પણ આવતું નથી.

'હિંદુસ્તાનની આર્થિક સ્થિતિના જ્ઞાન વિષે જ્યારે આટલાં બધાં મોટા તફાવત છે ત્યારે અમેરીકાના લોકો જેઓને અર્થશાસ્ત્રની બાબતમાં ઘણો રસ પડે છે, એઓના લાભને માટે હિંદુસ્તાન વિષે

એક પુસ્તક લખ્યું એ તેની ઉદ્ધતાઇજ બતાવે છે. દાખલા તરીકે એક વત કે અંગ્રેજ સરકાર હિંદના બજારમાં અમેરીકન રીલ્ડ બનાવનાર કારખાનાને તોડી પાડવાને એવાં કાયદાઓ રચવાનું ધારે છે. એટલા માટે કે હરિફાઇમાં ન ઉતરી શકે એવાં અંગ્રેજ હરિફો અમેરીકાથી ચડી જાય. એ વાત મીસ મેયો તેના પુસ્તકમા અજ્ઞાન ભરેલી રીતે સંભોગશાસ્ત્રનું અને ધર્મશાસ્ત્રોનું જે જ્ઞાન આપે છે તે. તેનાં કરતા અર્થશાસ્ત્રનું જ્ઞાન અમેરીકાના લોકોને વધારે અગત્યનું છે.

અમેરીકન કારીગર કુદરતી રીતે જાણવાને જીજ્ઞાસુ થાય કે હિંદુસ્તાનને જે વસ્તુની જરૂર છે તેમાની અડધી ઉપરાંત શામાટે ગ્રેટબ્રિટનમા ખરીદાય છે અને માત્ર ૬ ટકા જેટલોજ વેપાર યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ અમેરીકાને મળે છે? અને હિંદુસ્તાનનો ચાલતો વેપાર અંગ્રેજ લોકોના હાથમાજ કેવી રીતે પુરેપુરો રહ્યો છે તે જાણવાને પણ તેઓ ઉત્સુક હોય છે તેણી હિંદના અર્થશાસ્ત્રીને ફરીયાદ કરતા સાભળે છે કે, 'અમે ચાહનો મોટો ભાગ અહિંઆજ ઉગાડીએ છીએ અને બધોજ હિંદુસ્તાનની બહાર ઘસડાઇ જાય છે. આ હિંદુસ્તાનની બહાર ઘસડાઇ જતો મોટામાં મોટો જથ્થો છે" અને તેના જવાબમા તેણી પૂછે છે કે, "તમે તમારી ચાહ વેચો છો કે આપી દો છો?" આના જવાબમા હિંદનો અર્થશાસ્ત્રી બબડે છે કે, "અરે! હા. તમે જે ચાહ જુઓ છો તે તો જતી રહી છે." અમે પુછીએ છીએ કે કયો હિંદનો અથશાસ્ત્રી આ બાબત આવી હલકી રીતે મુકે છે, અને મીસ મેયો સિવાય આવી હલકી રીતે કોણ એ બાબતને ઉડાવી શકે છે?

લશ્કરી ખર્ચ.

મીસ મેયોનું અર્થશાસ્ત્રનું જ્ઞાન જેટલું છે તેથી વિશેષ લશ્કરી ખર્ચ વિષનું તેનું જ્ઞાન છે નહિ. તેણી આ બાબત જાહેર કરે છે અને નીચે બતાવેલી ટુંકી રીતે તેને ઉડાવી દે છે. (પૃષ્ઠ. ૩૫૧-૫૨)

રાજ્યદ્વારી નેતા કહે છે કે, "લશ્કર બહુ મોટું છે." "તમારી મહીસલામતી અને શાંતિ જાળવવાના કામને માટે એ લશ્કર જોઇએ તે કરતાં મોટું છે?" "હું નથી જાણતો કે મેં એ બાબતની તપાસ કરી નથી." એવો સાધારણ જવાબ મળે છે. પણ કોઇપણ પ્રકારે હિંદુસ્તાનની મહેસુલનું જબરદસ્ત ભાગ એમાં ખર્ચાય છે."

આ વાત પર બહુ ધ્યાન આપવામાં ન આવે પણ એ અર્થશાસ્ત્રની દ્રષ્ટિએ તદ્દન નિરાશાજનક ટીકા છે. ઘણાં માણસોએ આ બાબતમા તપાસ કરી છે. શામાટે ભામ ગેપોએ તે લોકોએ જે ખબરો આપી છે તે તપાસી નહિ?

હાલની તાજી તપાસમાં એક તો મુંબાઇ યુનીવર્સીટીના અર્થશાસ્ત્રના પ્રોફેસર મી. કે ટી. શાહે તેના પ્રમાણ સિદ્ધ પુસ્તક 'હિંદુસ્તાનની દોલત અને તેની કરકસર કરવાની શકિત'માં આ બાબત જાહેર કરી છે. મી. શાહે ઇંચકેપ કમીટીને માટે એક નોધ તૈયાર કરી છે અને તેના પુસ્તકમાં તેનો સાર તેણે ટુંકમાં આપેલો છે.

પ્રથમ તો એમ કહેલું કે બચાવને માટે જે ખર્ચ કરવામાં આવે છે તેનો સંબંધ દેશના લોકોની કર સહન કરવાની શકિતની સાથે કાઇ નથી એ એ અર્થશાસ્ત્રની દ્રષ્ટિએ તદ્દન વ્યાજબી છે? બચાવની-બાબતનો ખર્ચ અને બીજી બાબતોનો ખર્ચ એ બધું એ પ્રજાની આર્થિક દ્રષ્ટિએ જોવું જોઇએ 'સ્ટેટ્સમેન ઇયર' બુકમાથી પ્રોફેસર શાહે નીચેનું કોષ્ટક તૈયાર કર્યું છે અને તે આ સવાલ પર સરોજ પ્રકાશ નાંખે છે:

કોષ્ટક (જુઓ છુટું પાનું ૪૬ અ)

આ બાબતમાં વધારે અગત્યનું ધ્યાન આપવાની જરૂર છે તે એ કે હિંદુસ્તાન લશ્કરી ખર્ચને પૈસાનું ઘસડાઇ જવું સમજે છે. એનું કારણ એ નહિ કે એ શકિતની બહાર ભારે બોજો છે. પણ એ પણ કારણ છે કે તેમાંનો મોટો ભાગ અંગ્રેજ સીપાઇઓ, અને બ્રિટનમાં અંગ્રેજ સીપાઇઓ માટે ખર્ચાય છે. ઇંગ્લાંડમાં કુલ લશ્કરી ખર્ચ નીચે પ્રમાણે છે:

			૨	૩	૪	૫	૬
દેશ.			કુલ મહેસુલ	કુલ ખર્ચ.	બચાવને માટે ખર્ચ.	કેટલા ટકા ?–૨ અને ૩ ના	કેટલા ટકા ?–૨ અને ૪ ના.
			(Figures in millions.)				
હિંદુસ્તાન	રૂ.	...	૧૩૩૨ ૪	૧૮૨૩.૯	૬૧૯.૦	૧૦,૧૦	૬૩,૮
યુનાઇટેડ કીંગડમ	પૌંડ	...	૧૪૨૬.૯	૧૧૯૫ ૪	૬૮૭ ૦	૬૫,૦	૫૩,૧
ઓસ્ટ્રેલીયા	"	...	૬૧ ૭૮	૬૪.૬૦	૩૧.૨૦	૫૦ ૦	૬૮,૩
કેનેડા	"	...	૮૯ ૩૮	૭૪ ૧૯	૧૭૯	૨૦,૦	૨૪,૨
દક્ષિણ આફ્રિકા	"	...	૨૯ ૦૭	૨૫.૬૯	૧૩ ૬	૪,૫	૫,૨
સ્પેઇન	પેસીટાસ	...	૧૯૭૬ ૬૬	૨૫૫૦.૭૯	૪૫૦ ૩૬	૨૨,૮	૧૭,૬
ફ્રાંસ	ફ્રાંક્સ	...	૨૨૪૫૦ ૯	૨૪૯૩૨.૦	૫૦૨૭.૪	૨૨,૪	૨૦,૦
ઇટાલી	લાયર	..	૧૭૬૦૩.૦	૨૦૪૫૫.૮	૩૫૫૩ ૧૭	૨૦,૦	૧૬,૩
યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ	ડોલર	...	૩૩૪૫ ૧૮	૩૧૫૩ ૪૧	૧૨૦૧.૪૪	૩૫,૯	૩૮,૨
જાપાન	યેન	...	૧૩૧૯.૨૦	૧૩૯૯.૨૯	૬૪૬ ૪૦	૪૯,૦	૪૯

[1] કેનેડાની બાબતમા જે આકડો બતાવ્યો છે તે કુલ્લે દેવાનો અડધો ભાગ છે. ફ્રેંચ આંકડાઓમાં સાધારણ અને અસાધારણ અને 'નેવલ' દરીયાઇ લશ્કર ખર્ચ) બજેટ'નો પણ સમાવેશ થાય છે, અને તેમા દેવાનો ખર્ચ સમાયલો નથી, પણ તે ઉમેરીએ તો ૧૭૫૫૩૦ ફ્રેંક અથવા ૩૮ ટકા અને ૭૦ ટકા અનુક્રમે થઇ રહે.

૧૮૧૬ કરોડ ...	...	૧૯૨૨–૨૩.
૧૮,૨૦ ,, ...	...	૧૦૨૩–૨૪.
૧૫,૦૩ ,, ...	...	૧૯૨૪–૨૫.

'ઇશર કમીટીએ'એ લશ્કરી બાબતનો હેવાલ એક કાગળમાં નીચે પ્રમાણે આપ્યો હતોઃ

"અમે હિંદુસ્તાનની લશ્કરી વ્યવસ્થાને સામ્રાજ્યના કુલ લશ્કરથી જુદું ગણી શકીએ નહિ, સુવેઝના કોલકરારથી નવી જાતનું રાજ્યકીય યંત્ર ઉભું થયું તેનાથી હિંદુસ્તાનના લશ્કરની અગત્યતા વધી છે અને તેટલીજ સામ્રાજ્યના બીજા ભાગોમાં પણ લશ્કરી ટુકડીઓની અગત્યતા વધી છે, અને ખાસ કરીને બ્રિટીશ ટાપુઓમાં તો એમ થયુંજ છે."

પણ જો લશ્કરને સામ્રાજ્યના ઉદ્યોગને માટે વાપરવાનું હોય તો ન્યાયની રીતે સામ્રાજ્યે તેના ખર્ચનો થોડોક ભાગ આપવો જોઇએ. હાલ સામ્રાજ્યની વામળી બ્રિટન વગાડે છે, અને હિંદુસ્તાન તેનો ખર્ચ આપે છે, અને તે સાધારણ રીતે અંગ્રેજજ છે. વળી જો હિંદી લશ્કરનો એક ભાગ કે જે સામ્રાજ્યના બચાવને માટે હિંદની સરહદ પર હિંદી લશ્કરને મોકલવામાં આવે તો તેનો ખર્ચ બ્રિટન અથવા સામ્રાજ્ય આપે તો એટલું જુવવું જોઇતું નથી કે કાયમ ખર્ચમા સામ્રાજ્ય પોતાનો ભાગ આપતું નથી, પ્રો. શાહ કહે છે કે "જો સરહદના પ્રાંતોનું જોડાણ હિંદી લશ્કરનો એક હેતુ હોય, જો એશિયાના રાજ્યોનું સમતોલપણું જાળવવું એ ઇચ્છવા જોગ હોય તો આ બધા હેતુઓ રાજ્યની દ્રષ્ટિએજ આપણા પર મુકવામા આવ્યાં છે અને તે ઇંગ્લાંડને જેટલાં લાભકારી છે તેટલાં હિંદને લાભકારી છે. બ્રીટીશ સામ્રાજ્યના લશ્કરી ખર્ચના કુલ ભાગમાં મોટામાં મોટું પ્રમાણ રાખ્યું છે અને તે ખર્ચનો મોટામાં મોટો હિસ્સો ઇંગ્લાંડે

પછી પોતેજ સહન કર્યો છે. આવાં લશ્કરનો લાભ સાંમ્રાજ્યને સામાન્ય રીતે મળે છે. ત્યારે આમારે રાજકીય હીતને માટે લશ્કરે નીભાવવાનો વધતો જતો ખર્ચનો હિસ્સો ઇંગ્લાંડે ન સહન કરવો..."

"ભુમેળ અને રાજ્યકીય દ્રષ્ટિએ હિંદુસ્તાન એવી જગ્યાએ આવેલું છે કે આ દેશના ખાસ લાભ અને બચાવને માટે હિંદુસ્તાનને બ્રિટનની દરીયાઇ મદદની જરૂર હોય એનો ખ્યાલ આપણને આવી શકતો નથી. જો કદાચ એવું બને, જો કે તે સંભવની તદ્દન વિરૂદ્ધ છે, કે દરીયા મારફતે દુશ્મનો બેચાઇ આવે તો ઘાટથી અને રણથી એવુ અસરકારક રક્ષણ થયું છે કે એ તરફથી તેને કોઇપણ ગંભીર જોખમની બીક રાખવી નહિ અને તેના દરીયાઇ વેપારને માટે જો તે પુષ્કળ છે તો પણ તે તેના પોતાના લાભને માટે બધું નથી. હિંદુસ્તાનના ગ્રાહકો હિંદુસ્તાનનો વેપાર ખુલ્લો મુકવાને ઇગ્લાંડના કરતા વધારે લાભદાયી સમજે છે. તેથી લશ્કરી ખર્ચ હિંદુસ્તાનના દરીયાઇ લશ્કરના બજેટની ગેરહાજરીની વિરૂદ્ધ અથવા તેને બદલે મુકવાને કોઇપણ જાતની જરૂર હિંદુસ્તાન જોતું નથી."

મીસ મેયોને આ બાબત તપાસવાને કાંઇ વલણ પણ નહોતુ, તેમ વખત પણ નહોતો. પણ એટલું યાદ રાખવું જરૂરનું છે કે વિગ્રહ દરમ્યાન હિંદુસ્તાને લડાઇના જુદા જુદાં સ્થળે ૧૩૩૮૬૨૦ માણસોથી ઓછાં મોકલ્યાં નહોતા અને લશ્કરી ખર્ચની અંદર સરકારી નોંધ પ્રમાણે તેનો હિસ્સો પૈસા સબંધી ૧૪૬.૨૦ લાખ પૌંડ ગણવામા આવ્યો છે. તે ઉપરાંત આડકતરી રીતે પૈસાની મદદ અને માહિતની મદદ પુષ્કળ આપવામાં આવી છે. ઇંગ્લાંડે હિંદુસ્તાનના લાભને માટે એવો કયો (ત્યાગ) ખર્ચ કરી બતાવ્યો છે કે જે આ આકડાઓ સાથે સરખાવી શકાય?

ઇંગ્લાંડ હિંદુસ્તાનમા બે હિંદી સિપાઇને માટે એક અંગ્રેજ સિપાઇ રાખે છે અંગ્રેજ સિપાઇનો ખર્ચ વધારે છે અને તે પૈસા

ઘસડી જવાની બાબતમા ઉમેરો કરે છે. હિંદી રાજ્યકીય પુરાણા, રાષ્ટ્રિયપક્ષના તેમજ ઉદ્દામપક્ષના, લાંબો વખત થયાં વારંવાર કહે છે - "અંગ્રેજ લશ્કર રાખવું નહિ." સરકારે આ બાબત સંબંધી અગત્યના પ્રશ્નનો વિચાર કરવાને થોડાં સમય પહેલાં એક પ્રખ્યાત અંગ્રેજ લડવૈયા સર એન્ડ્રુ સ્કીનના પ્રમુખપણાં હેઠળ એક "સમિતિ નીમી હતી. સરકારે પોતે નીમેલી અને સરકારની ઇચ્છાથી ઉભી થયેલા અને જેમાં અંગ્રેજ લડવૈયો પ્રમુખ હતો તે સમિતિનો એક મત "હિંદી લશ્કર રાખવું કે જે ધીરે ધીરે રાષ્ટ્રિય પક્ષના માણસો કહે છે તે પ્રમાણે ચાલે છે તેવું બનાવવું. પણ આ ભલામણ નહિ જેવી ધ્યાનમાં લેવામા આવે છે.

હિંદુસ્તાનના કાચાં માલ ખરીદનાર તરીકે ઇંગ્લાંડ.

હિંદુસ્તાન ઉદ્યોગી બાબતમાં પાછળ છે એ હિંદુસ્તાનના જીવનમાં સાધારણ વાત છે. ખેતીવાડી એ હિંદુસ્તાનનો મુખ્ય ઉદ્યોગ છે. આ વિષય મી. લુપ્ટનના પુસ્તક 'સુખી હિંદુસ્તાન'માં વિગતવાર ચર્ચાયો છે. મેં મારા પુસ્તક 'ઇંગ્લાંડનું હિંદુસ્તાન પ્રત્યે દેવું' મા અંગ્રેજ સરકારની જમીન સંબંધી રાજ્યનીતિનો ઇતિહાસ ઇસ્ટ ઇંડીયા કંપનીની શરૂઆતથી તે જે વખતે મેં પુસ્તક બહાર પાડયું ત્યાં સુધીનો ઇતિહાસ આપ્યો છે. ૧૯૦૩-૪ થી ૧૯૧૩-૧૪ સુધી હિંદુસ્તાનનો કાચો માલ ઇંગ્લાંડ મોકલવામાં આવ્યો. તેના આંકડા મેં આપ્યાં છે. ૧૯૧૩-૧૪ માં સંયુક્ત રાજ્યે હિંદુસ્તાનની નિકાસનો ૨૩.૪ ટકા ભાગ લીધો હતો. બીજા કોઇપણ દેશે ૧૦ ટકાથી વધારે લીધું નહોતું. ૧૯૨૪-૨૫ મા સંયુક્ત રાજ્યનો આંકડો ૨૫.૫ ટકા આવ્યો. ત્યારપછી બીજે નંબરે જાપાન ૧૪.૩ ટકા આવ્યો હતો. ૧૯૧૩-૧૪ મા સંયુક્ત રાજ્યે હિંદુસ્તાનની કુલ ખરીદીનો ૬૪.૧ ટકા ભાગ આપ્યો. ૧૯૨૪-૨૫ મા ૫૪૧ ટકા આવ્યો. મારા પુસ્તક

"ઇંગ્લાંડનું હિંદુસ્તાન પરત્વે દેવું"માંથી હું નીચે પ્રમાણે ઉત્પન્ન થતી અગત્યની વસ્તુના આંકડા આપું છું:

શણ—સંયુક્ત રાજ્ય હિંદુસ્તાનમાંથી મળ્યું શણ વધારેમાં વધારે લે છે.

ઊન—સંયુક્ત રાજ્ય મળ્યું ઊન વધારેમાં વધારે લે છે એટલું જ નહિ, પણ ખરી રીતે હિંદુસ્તાનમાંથી જે કાચું ઊન પરદેશ જાય છે, તે ૧૭૫૬૪૮૮ પૌંડની કિંમતનું કાચું ઊન ૧૯૧૨–૧૩ મા પરદેશ મોકલવામાં આવ્યું તેમાંથી સંયુક્ત રાજ્યે ૧૭૦૪૭૫૮ પૌંડની કિંમતનું લીધું હતું.

ચાહ—હિંદમાંથી જે ચાહ બહાર જાય છે તેમાંથી કે જેટલી ઇંગ્લાંડ જાય છે.

ચામડાં—કાચા અને પાકા—એવીજ રીતે સંયુક્ત રાજ્યો કાચું ચામડું અને પકવેલું ચામડું પુષ્કળ લે છે.

આ પરથી એમ માલમ પડે છે કે મીસ મેયોએ જે જબર-જસ્ત દલીલ, 'ગ્રેટબ્રિટનને હિંદુસ્તાનના સંબંધથી કાંઇ પણ લાભ મળતો નથી,' કરી છે, તે તદ્દન પોલી છે.

પ્રકરણ ૨૭.

હિંદુસ્તાનના પૈસાનું બહાર ઘસડાઇ જવું-તે બાબત.

આગગાડી માટે સસ્તી મુંડી.

હિંદુસ્તાનમા આજે ૪૦૦૦૦ માઇલની આગગાડીની સડક છે. એ વાત સત્ય છે. પણ આ સડક કેવી રીતે બંધાઇ, તેને માટે પૈસા કેવી રીતે એકઠાં કરવામા આવ્યાં, અને કેવી રીતે ચલાવવામાં આવી તે બાબતમાં નિંદા સિવાય બીજું કાંઇજ નથી. હિંદુસ્તાનની આગ-ગાડીની સડક તૈયાર કરવાની નીતિમાં હિંદુસ્તાનના લાભનો કાંઇ પણ સમાશ થયો હોય એવું જણાતું નથી. તેનો મુખ્ય હેતુ ઇંગ્લાંડના યુદ્ધ સંબંધી અથવા વેપાર સંબંધી સ્વાર્થ સાધવાનોજ હતો. અંગ્રેજોએ કાંઇ પણ જોખમ ખેડયું નથી. પણ એથી ઉલટું હિંદી કર ભરના-રાઓ પાસે કરોડો રૂપીયા ખેંચી લીધા. આમ હોવાં છતાં પણ હિંદી મુસાફરોની સાથે તેમનું વર્તન ભુતકાળમાં નિંદા અને ઉદ્ધતાઇને પાત્ર રહ્યું છે. ત્રીજા વર્ગના ઉતારૂઓ જેઓની પાસેથી કંપનીને પુષ્કળ મળતું આવે છે તેઓને ઘણીજ હલકી રીતે વર્તવામાં આવ્યા છે. આમાંની કેટલીક કંપનીઓ જેઓ ત્રીજા વર્ગના મુસાફરો દ્વારા

પુષ્કળ પૈસા મેળવી રહી છે. તે મુસાફરોને આ કંપનીઓ તરફથી તિરસ્કાર રૂપે મજુર વર્ગમાં ગણવામાં આવ્યા છે.

મીસ મેયો, આપણને લંડનના લોકોએ સસ્તે વ્યાજે પૈસા રેલ્વે સડક બંધાવવાને માટે ધીર્યાં તેને માટે તેનો આભાર માનવાનું કહે છે. હિંદુસ્તાને સોંઘા બજાર લંડનમાંથી રા થી ૫ ટકાનો દર આપીને સરેરાશ લેન પર ૩॥ ટકાનો દર આપીને, આ દર દુનીયામાં સૌથી નીચો છે—પૈસા ઉછીના લીધાં. પણ સાધારણ અર્થમાં આમાં ઉછીના લેવા જેવું કંઇ હતું જ નહિ. મીસ મેયો જે બાબત સંબંધી કહે છે તેને 'ગેરંટી' પદ્ધતિ કહેવામાં આવે છે. આ પદ્ધતિ પ્રમાણે હિંદુસ્તાનની સરકારે રેલ્વે કંપનીને ઓછામાં ઓછા વ્યાજના દરની ગેરંટી આપી. તેને કંઇ સોંઘી મુંડી મળી નહિ અને રેલ્વે સડક બાંધીને તેણે બીજાને આપી નહિ, અથવા તો કંપનીઓને વધારે વ્યાજ કમાતા અટકાવ્યાં નહિ. જે વ્યાજની ગેરંટી આપવામાં આવી હતી તે સૌથી ઓછામાં ઓછું હતું.

કંપનીએ કોઇ પણ જાતનું જોખમ માથે લીધું નહિ. તેઓના ઉડાઉપણાને માટે અને ઓછી લાયકાતને માટે હિંદુસ્તાનના કર ભરનારાઓને સહન કરવું પડયું હતું. તે ઉપરાંત કંપનીઓને કેટલાક હક છૂટી જમીનના આકારમાં મળ્યા હતાં. કેટલીક નાની નાની યુક્તિઓથી હિંદુસ્તાનને જે પૈસા આપવાના હતા તેના કરતા વધારે તેઓ પૈસા ખેંચી જવાનો પ્રયત્ન કરતાં. આ પ્રમાણે જ્યારે વર્ષના પહેલાં ભાગમાં કંપનીને ઘણો લાભ મળતો અને પછી એથી ઓછો લાભ મળતો. ત્યારે તે ખરાબ દિવસોને માટે ખર્ચ કરવાનું લંબાવતી એટલે કે પહેલાં અડધા વર્ષ દરમ્યાન તેને નફામાં સારો વધારો રહેતો; અને ખર્ચ લંબાવવાની પદ્ધતિથી ખોટમાં વધારો થતો અને તે ખર્ચ હિંદની મહેસુલમાં મુકી દેવામા આવતો. પછી એવી વાત છે કે હિંદુસ્તાન માટેના બ્રિટીશ સેક્રેટરી 'એક્સ ચેન્જ'માં એવી કરામતી

રાખતા કે તેના જાતભાઇ અંગ્રેજ લોકોને હિંદુસ્તાનની રેલ્વેને માટે મુલાત પ્રમાણે જે શરત હતી તેના કરતાં વધારે વ્યાજનો દર આપવનું નક્કી કરતા

આ સોથી લોનોની પદ્ધતિના વ્યવહારિક દાખલા તરીકે જી આઇ પી રેલ્વેનો નમુનો લ્યો ૧૮૪૯ થી ૧૯૦૦ સુધી આ આગગાડીની સડક ગેરંટી' પદ્ધતિ પ્રમાણે તૈયાર થઇ હતી ૧૯૦૧મા સરકારે આ આગગાડી ખરીદી લીધી. પણ વિચિત્ર તો એ છે કે તેજ કંપનીને પોતાને માટે કામ કરવાને એજંટ તરીકે નીમી તેથી કંપનીએ એક માઇલની પણ રેલ્વેની સડક રાખ્યા વિના જબરજસ્ત મિલકત પોતાના હાથમાં રાખી એની ગણત્રી કરવામા આવી છે કે એ ગેરંટીના સમય દરમ્યાન જી. આઇ પી રેલ્વેના કામના પરીણામે ૧૪૯૧ કરોડ રૂપીયાની ચોકખી ખોટ હતી એ ખોટ પર વાર્ષિક ૪ ટકાનું વ્યાજ ગણવામાં આવે તો ૧૮૫૨ થી ૧૯૨૩ સુધીમા તે રકમ વધીને ૯૩૨૦૩૭૭૮૧ રૂપીયા થાય છે એજન્સી રાખી તે દરમ્યાન ચોખ્ખી ખોટ ૧૯૦૧ થી ૧૯૨૩ સુધીની ૧ ૭૩ કરોડ રૂપીયા હતી તે વખતે તે ખોટમાં કામ કરતી પણ ૧૮૫૫ મા તેના ૨૦ પૌંડનો શેર ૨૫ થી ૩૦ ૬૨ ટકા વધારેથી વેચાયો હતો ગેરંટી' પદ્ધતિ પ્રમાણે એટલો બધો ખર્ચ થયો હતો તે, અને જેને માટે હિંદુસ્તાનને ખમવું પડયું હતું તે નીચેની બાબત પરથી સમજી શકાશે

૧૮૮૦ સુધી જી. આઇ. પી. રેલ્વેની દરેક માઇલનો મુડી ખર્ચ રૂ ૧૯૫૯૪૫ હતો, જ્યારે તેની પાસેની લાઇન નાગપુર-છતીસગઢ અને ધોંડમંડવાડ સ્ટેટ રેલ્વેનો ખર્ચ અનુક્રમે માઇલ દીઠ ૫૭૩૧૫ અને ७१७५६ રૂપીયા હતો.

મોંઘી મુડીની ટુંકમા આવી હકીકત છે. જે કંપનીએ આવા ઉધાર કરથી રોકાણ કર્યું હતું અને જે ખોટમા કામ કરે છે એનું

નાખવામાં આવવું હતું તે કંપની પોતાના શેરો ઘણી વધતી કિંમતે વેચી શકી એમાં કાંઇ પણ વિસ્મય પામવા જેવું જણાતું નહિ.

પાર્લમેન્ટની કમીટી અગાઉ પુરાવો આપતાં મી. થૉર્નટને ૧૮૭૨ મા કહ્યું કે, "જો 'ગેરંટી'નો સવાલ ઉભો ન થયો હોત તો આગગાડીની સડક બંધાવવાની બાબતમા 'ગેરંટી' વગરની મુડી હિંદુસ્તાનમા ગઇ હેત. આ દેશ કેટલો દ્રવ્યવાન થતો જાય છે અને તેથી પુષ્કળ પૈસો રેકવાની જગ્યા જોઇએ છે, તેને માટે ઇંગ્લંડમાં ગાઇ સ્થાન નથી, અને તેથી દક્ષિણ અમેરીકામા જાય છે અને બીજા બધાં દેશોમા જાય છે તે દ્રષ્ટિએ હું એમ નહિ ધારી શકું કે તે આગ્રહપુર્વક હિંદુસ્તાન છોડી દેત."

મી ડી ઇ. વાચ્છા, એક પારસી અર્થશાસ્ત્રી અને જે સરકારનાં અર્થશાસ્ત્રના સુંદર મુખ્ય મનુસ ગણાય છે તે કહે છે કે, "ખરી રીતે કાગળ પર લખાણ કરવામા આવ્યું છે કે સાધારણ રીતે 'વેલ્બી કમીશન' નામે ઓળખાતા હિંદી ખર્ચને માટે બેઠેલા 'રોયલ કમીશન'ના હેવાલના અગત્યના પાછલા ભાગમા એવી રીતે લખાણ કરવામાં આવ્યું છે કે ૧૮૪૮ થી ૧૮૫૫ સુધી હિંદુસ્તાનની રેલ્વે સડકનો ખર્ચ ગ્રેટબ્રીટને ખમવો પડયો, એટલે કે કર ભરનારને ખમવો પડયો, એટલે કે ૫૫ કરોડ રૂપીયા ભરવા પડયા. અને જો કે ત્યાર પછીના ઘણા લાભ થયા છે તો પણ હિંદ સરકારના રેલ્વે ખાતામાં ૪૦ કરોડ રૂપીયાની ખોટ માલમ પડી છે

"૧૮૯૯–૧૯૦૦ પછી હિંદુસ્તાનની આગગાડીઓએ પોતાની બાજુ બદલી છે અને કર ભરનારાઓ માટે જેઓએ મોટામાં મોટી મુંડી (રકમ) ૧૯૫૮ ના રિપોર્ટમા બતાવ્યાં પ્રમાણે ૪૩૦ કરોડ રૂપીયા જેટલી ભરી છે, તે માટે કાંઇક કમાણી કરેલી બતાવી છે. સરેરાશ નફો ૧૯૦૪–૫ પછી દર વર્ષે ૩ કરોડ રૂપીયા આવ્યો છે. નિઃશંસય એવી રેલ્વે કંપનીઓ છે કે જે નફો આપે છે. પણ એવી

પણ કંપનીઓ છે કે જે ખોટ બતાવે છે. અને આ ૩ કરોડ રૂપીયા એ ખોટ લખ્યા પછીની નફાની રકમ છે. જે કંપનીઓ કમાણી કરે છે તેનો મોટો નફો જે કંપનીઓ ખોટ બતાવે છે તેમાં ગરક થઇ જાય છે. અને તે વાર્ષિક હેવાલના પાછળના ભાગમાં નં. ૯ માં આપેલું હેવાલ પરથી જણાય છે. કારણકે તે હેવાલમાં દરેક કંપનીના કામકાજ અને તેનો હેવાલ આપેલા છે."

મી. વાચ્છા આ પ્રમાણે તેનો અભિપ્રાય આપે છે

"હિંદ રેલ્વેના નાણાં સંબંધીનો ઇતિહાસ પહેલેથી છેલ્લે સુધી દીલગીરી ભરેલો છે."

મી. વાચ્છા હિંદુસ્તાનના મુસાફરોની જરૂરીયાત સંબંધી, રેલ્વે કાર્યવાહકોની બેદરકારી વિષે લખતાં કહે છે કે, 'હિંદી રેલ્વેની પદ્ધતિની એક ખરાબ અને માફ ન કરી શકાય એવી હકીકત એ છે કે તેના કાર્યવાહકો અને સત્તાધીશો હિંદી જાહેર પ્રજાની ઇચ્છાઓ અને તંગીઓની ખુબો તરફ બે દરકાર રહે છે. જે મોંગી પ્રજા એક વર્ષમાં ૩૬ કરોડ માઇલની સરેરાશ મુસાફરી કરે છે અને જે વર્ષે ૧૪ કરોડ રૂપીયાની રકમ વેપારના મોટા હિસ્સા તરીકે આપે છે. યુરોપીયન પ્રજાના વેપારના લાભોને ઘણુ અગત્યના ગણવામા આવ્યાં છે જ્યારે હિંદી પ્રજાના લાભોની ગણત્રી ઓછી કરવામાં આવી છે. યુરોપીયન મુસાફરોની ખુબ માગણીને, કારણકે તેની પાછળ અભિપ્રાયો આપનારાઓ હોય છે, સરકાર પાણીની માફક, કર ભરનારાઓનો વિચાર કર્યાં વગર અને એવી મુંડીનો બદલો શું આવશે એનો વિચાર કર્યા વગર કરોડો રૂપીયા ખર્ચે છે. હિંદના રેલ્વે કારભાર કે જે કાયમ હિંદી વસ્તિના લાભ તરફ બેદરકારી બતાવે છે અને જે માત્ર ભટકના યુરોપીયન વેપારીના લાભની ખાતર અને તેની ખુમને શાંત પાડવાને માટે આતુર છે. તે કારભાર પર એક ગોટું કલંક ચોટેલું છે. કોઇ પણ ખાનગી સાદરીક મંડળ આવો મોટો પૈસાનો ખર્ચ કરેજ

નહિ અને કોઇપણ મ લકી સંસ્થા ગમે તેટલી પૈસાદાર અને લાગવગ વાળી હોય તો પણ દુનીયાના સુધરેલા – ભાગમાં કોઇ પણ ઠેકાણે આવું સહન કરી શકે નહિ. ૧૫ થી ૨૦ કરોડ રૂપીયાની સોનો દર વર્ષે કાંઇ પણ વિઘ્ન વગર લેવાય છે અને ખર્ચાય છે તેના પર માત્ર નામનોજ સરકારનો કાબુ છે"

રેલ્વે નાણા સંબંધી 'ઇચકેપ' કમીટીએ જે અભિપ્રાય આપ્યો તે ખાસ અગત્યનો છે તે એ છે કે, "અમે એવો મત ધરાવીએ છીએ કે દેશ આગગાડી ઓછી કરી શકે નહિ અને તે સંબંધી જે ખર્ચ કરવામા આવે છે તે ઘટાડવાને પગલા લેવા જોઇએ, કે જેથી આગગાડી સ્વાશ્રયી થઇ શકે પણ ગત વખતની મુંડીના ખર્ચનો વ્યાજ બચો મળે કે જે પ્રજાએ રોકેલી છે અમે ધારીએ છીએ કે આવી રીતે કરકસરથી કામ કરવાથી હિંદુસ્તાનની આગગાડીને માટે જે મુડી રોકાયેલી છે, તેના પર ઓછામા ઓછો પા ટકાનો મરેનાશ મળશે મળે અને એટલો ચોકખો નફો થઇ શકે. લડાઇ પહેલા ૩ વર્ષ દરમ્યાન સરેરાશ પાચ ટકા જેટલો નફો મળતો હતો, અને ૯ ટકાની તેરીખે ઘણી મોટી મુડીની રકમ ફરીવાર મા આવી છે, તેથી અમે ધારીએ છીએ કે પા ટકાનો બનો એ કાંઇ ઘણું ગણાય નહિ."

સોથી મુંડી હજુ બીજી રીતે પણ આપવામાં આવી હતી જ્યારે હિંદુસ્તનના બજારમા મોધવરી ન હતી ત્યારે પણ ઇંગ્લાડમાજ બધો સ્ટોર (માલ) ખરીદવામા આવ્યો હતો ઇન્ડ્રેન્ચમેંટ કમીટી આ પ્રમાણે કહે છે

"હાઇ કમીશ્નરે હમણાં ધ્યાન એ બાબત પર ખેંચ્યુ છે કે કામ લેનારાઓ વારંવાર અમુક કારીગર અથવા તો અમુક માલ પુરો પાડવાની હમારી વારંવાર વિરુદ્ધતા છતા પણ હમારી સાથે શરત કરે છે. આનો અર્થ એ થાય છે કે જરૂર કરતા ઉંચો ભાવ આપવા પડે છે અને હાઇ કમીશ્નરે હમોને એવા દાખલા પુરા પાડયા છે ક

જમા મોટી મોટી પૈસાની રકમો માધ્યમિક અને પ્રાંતિક સરકારને આ પ્રતિબંધના પરિણામે ગુમાવવી પડી છે અને કામ લેનારાઓને પણ અમુક પેઢીના પ્રતિનિધિઓ સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવતાં મોટી રકમ ગુમાવવી પડી છે આ રીત તિરસ્કાર પાત્ર છે. અને અમે એવી ભલામણ કરીએ છીએ કે આને સખત રીતે અટકાવવાને હુકમો નાકવા જોઇએ કામ કરનારાઓ અને માલ પુરો પાડનારાઓ વચ્ચે ખાનગી પત્રવ્યવહાર ચાલવા દેવો નહિ '

અમલદારની આપવાનો સાધારણ રીતે મનપસંદનો જેને ખ્યાલ હોય તેઓને આ બાબત એક સખત નિંદા જેવી જણાયા વગર રહે નહિ અને જે રીત ચાલતી હશે તે આ કાગળની ટીકાઓ બતાવે છે તેના કરતા વધારે ગર્હિત કરવા જેવી હશે. દરેક વર્ષે અને હજુ પણ ફિર વેપારી મંડળના હિતના રક્ષકો અથવા તો નેતાઓએ, સરકારી ખાતાના ધ્યાન પર, જે 'ટેન્ડરો' લેવાય છે તેના પર અને સ્ટોરને માટે જે ખરી રીતે હુકમો આપવામા આવે છે તેની વચ્ચે જે ભુલો થાય છે તે પર ધ્યાન ખેંચવાનું છે

શરૂઆતની સીધી લેનો એ શબ્દો પર રેલ્વે ખાતાના નાણાની વાત અથવા બાબત પર એ જી. વીલ્સન એના પુસ્તક 'એન એમ્પાયર ઇન પૉન', ડીગબીએ 'ઉન્નતિએ ચડેલું બ્રિટીશ હિંદુસ્તાન' એ પુસ્તકમા અને દાદાભાઇ નવરોજજી, ગોખલે અને વાચ્છાએ અને બીજાં ખાસે 'રોયલ કમીશન' સમક્ષ ૧૮૮૦ અને ૧૮૯૭ માં કેટલીક બીનાઓ કહી હતી મી એ કે. કાનેલે આ પ્રશ્ન પર નીચે પ્રમાણે લખ્યું હતુ

"મુખ્ય ખર્ચ વિષે જે સત્ય છે તે નીચે પ્રમાણે છે

રેલ્વેની મુડી જે નીયત કરવામાં આવી છે તેમાંથી ૯૬૯૯૪૨૨૬ પૌંડ ૧૮૦૦-૦૧ દરમ્યાન ખર્ચાયા હતા ૪૬૭૧૮૧૭૭ પૌંડ ઇંગ્લાંડમાં ખેંચી લેવામાં આવ્યાં હતા, અને ૪૯૮૭૬૦૪૯ પૌંડ હિંદુસ્તાનમા ખેંચાયા હતાં. અને તેના પર વ્યાજ ઉપર બતાવ્યા

પ્રમાણે લગભગ ૨૮૦૦૦૦૦૦ પૌંડ જેટલું હતું અને તે લગભગ અર્ધુંજ ઇંગ્લાંડ મોકલી દેવામાં આવ્યું હતું. ખરેખર તેમાં લગભગ ૮૦૦૦૦૦૦ પૌંડ જેટલી ખોટ હતી. આ પરદેશી મુંડીના રોકાણમાંથી વ્યાજ મોકલ્યું તેના કરતાં એક મોટી રકમમાંથી જો દેશમાં ગેરંટી પદ્ધતિ પર આગગાડી બાંધવામા ન આવી હોત તો જે રકમ ખર્ચવામાં આવી હોત તેના કરતાં એક તૃતીય રકમનું રોકાણ દેખીતું થયું.

૧ પરદેશની રેલ્વે સડકને માટે ૩૨૦૦૦૦૦૦ પૌંડની રકમ ઉભી કરવામાં આવી હતી, તેમાંથી ૨૪૦ લખ હિંદુસ્તાનને માટે રાખવામા આવ્યા અને ૮૫ લાખ ઇંગ્લાંડમાં લઇ જવામાં આવ્યાં. અને વ્યાજની રકમ ૨૦ થી ૩૦ લાખ સુધીની મુંડી, ખાતામાં ઉમેરવની હતી તે પણ ઇંગ્લાંડ લઇ જવામાં આવી.

સરકારનો બુદ્ધિનો છેડો આવી જાય. ખરૂં જોતાં બૈનાજ઼.બો એકસરખાં નથી. હિંદી સરકાર 'એક્સચેઇન્જ'થી થતી ખોટ ઓછી કરવાને ધ પરદેશ મોકલવાની પદ્ધતિને ઉત્તેજન આપે છે, પણ આના પરિણામે માત્ર અનાજની કિંમત હિંદુસ્તાનમાં વધી જશે, મી. હન્ટરની કહેવાની બાબત આપણે હવે સમજીએ છીએ કે બ્રિટીશ હિંદુસ્તાનનાં $\frac{1}{5}$ લોકો દેશી રાજ્યની અંદર જે સારી સ્થિતિ ભોગવતા નહોતાં તે હવે ભોગવે છે. બીજો $\frac{3}{5}$ ભાગ સાધારણ પણ દિવસે દિવસે ઘટતી કમાણી મેળવે છે. પણ બાકીના $\frac{1}{5}$ ભાગ, ૪ કરોડ માણસો જોઇએ તે કરતાં ઓછો ખોરાક મેળવી રહ્યા છે. અને દશ વર્ષ પછી મી. કેઇર્ડના કહેવા પ્રમાણે ૨ કરોડથી વધારે માણસોને ખોરાક આપવો પડશે. ત્યારે એમ સાબીત થઇ શકે કે રેલ્વેને માટે જે મોટી રકમ રોકવામાં આવી હતી તેનાથી હિંદુસ્તાનની સ્થિતિ કોઇ પણ પ્રકારે સુધરી છે?

"પણ, આ બાબતની વિરૂદ્ધતાવાળો એવો જવાબ આપે છે કે તમે ભુલી જાઓ છો કે દુકાળના વખતમાં આગગાડી દુકાળવાળા પ્રદેશને માટે ખોરાક લઇ જાય છે. જો રેલ્વે ગાડી ન હોત તો દુકાળના વખતમાં મદ્રાસ, મુંબઇ અને વાયવ્ય પ્રાંતના લોકોની શું સ્થિતિ થઇ હોત ? મારો જવાબ એ છે કે તેઓનું શું થયું ? એ વાત ખરી છે કે આગગાડી મારફતે અનાજ આવ્યું, તેઓ આગગાડીથી તે અનાજ લઇ ગયા હતાં, અને ચાર ગણી કિંમતે તે પાછું આણ્યું અને સરકારને ખેડુતોને ખરીદવાને માટે તેની પાછળ કરોડો પૌંડ ખર્ચવા પડયાં અને પછી પણ જે ભયંકર મરણ પ્રમાણ થયું તે તેઓ અટકાવી શક્યાં નહિ.

"દુકાળના વખત માટે પુરૂં પાડવાને જે કાંઇ અનાજ જોઇએ તે સંબંધી દેશી રાજ્યોનો લાંબો વખત થયાં અસલના વખતથી શું રિવાજ ચાલ્યો આવે છે ? ઇજીપ્તમાં જોસેફની 'સાદી રીત' ચાલે છે તેજ; એટલે કે અનાજનો સંગ્રહ મ્હૈસુરમાં પડેલાં દુકાળના વખતનો

સરકારી હેવલ આ બાબત આપણને જણાવે છે વર્ષોની તંગીને લીધે દેશને આગળના વર્ષોમાં ઘણું દુખ વેઠવું પડયું હતું, પણ દુકાળ ખરી રીતે એક જાતનું વધેલું અનાજ જેવું નામ રાગી (એક જાતનું હલકું અનાજ) છે તેનો સંગ્રહ નીચલા ભોયરાઓમા કરી રાખવામા આવતો હતો. તે તંગીના વખતમા બહાર કાઢવાથી દુકાળ દૂર કરી શકાયો હતો. કારણકે આ અનાજ તેવુંને તેવુંજ ૪૦ થી ૫૦ વર્ષ સુધી રહી શકે છે. માત્ર બેજ, દુકાળને માટે નીમાયેલા કમીશ્નરોએ મે. કેર્ડ અને સુલીવનને આ રિવાજની આગત્યતા જણાય છે.

રેલ્વે દાખલ થયા ત્યારપછી એવુ માનવાને કારણ મળે છે કે ખેડુતો તરતના લાભ મળવાથી લલચાઇને અથવા તો કર અપવાની ફરજયાતને લીધે પોતાનું અનાજ વેચીને, અનાજ એકઠું કરવાને બદલે, રૂપીયા એકઠા કરે છે પણ તે રૂપીયા અથવા ઝવેરાત ખાઇ શકે નહિ અને જમીનને માટે ખાતર બચાવવાનું હોવાથી બળતણ ખરીદી શકે નહિ અને દુકાળને માટે નીમાયેલા કમીસ્નર કહે છે તે પ્રમાણે દુકાળના વખતમા અનાજની ચાર ગણી કિંમત આપવી પડે છે, તેથી આખરે તેને લાભ થાય છે કે કેમ એ બાબત શંકાશીલ છે કોઇ પણ પ્રકારે જમીન વગરના મજુરની પાસે પૈસાને બદલે અનાજ આપવા જેટલુ હોતુ નથી તેથી દુકાળના વખતમા બજાર ભાવ તેને પોતાની શકિતની બહાર લગે છે પછી સરકાર તેના બચાવને માટે સાધનો ખોલે છે અને તેનાથી આગગાડીને જબરદસ્ત નફો થાય છે, અને ખરી રીતે 'દુકાળ' અને 'લડાઇ' એ બંન્ને, દેશને ખોટમા ઉતારે છે, અને એ બે, પરદેશી મુંડી રોકનારને માટે પરમેશ્વરે મોકલેલા દુતો છે. હિંદી સરકાર તેની જાહેર કામોની નીતિના પ્રશંસા કરે છે. હિંદી સરકાર તેની જાહેર કામોની નીતિ પ્રશંસા કરે એવા અને હિતસ્વી અંગ્રેજ લોકોને માટે ટકાવી રાખે છે આગળના

વખતમા ૩૦૦૦૦૦૦૦ પૌંડ કર દેશમાંથી વ્યાજ આપવાને માટે એ'ચી લેવાયો હતો. અને જો તે રકમ ખેડૂતોની પાસે રહેવા દેવામા આવી હોત તો ખરાબ વખતોની સામે થવાને માટે તે શક્તિવન થાત અને મજુરને પણ તેમ કરવાને તે મદદ કરત પણ મર ગ્રેન સ્ટ્રેકી આ પ્રશ્નની બાબત તરફ તદનજ બેદરકારી બતાવે છે તે માત્ર દુકાળ વખતે ખોલેલા કામો બતાવીનેજ સંતોષ માને છે. અને પછી બીજાં દુકાળને માટે આગગાડીઓ જોઇએ તે બનાવવાની જરૂરીયાત પર ભાર મુકે છે. કોઇ એમ ધારશે કે અંગ્રેજ પરોપકારી મુડીવાળા પાસેથી એક બક્ષીસ તરીકે આગગાડી બાંધવાની રકમ મળી આવી અને નહિ કે ગરીબ હિંદુ રૈયતે પોતાના ભુખ્યા પેટમાંથી આ રકમ કાઢીને આપી. આગગાડી બંધાવવાને માટે કરમાંથી હિંદુસ્તાનને જે રકમ આપવી પડી તે લગભગ ૩૦૦૦૦૦૦૦ પૌંડ જેટલી થાય છે અને પછી ૧૫૦૦૦૦૦૦ પૌંડ જેટલી થાય છે. અને પછી ૧૫૦૦૦૦૦૦ પૌંડ જેટલી આપી છે. (તેમાંનો અમુક ભાગ રેલ્વેના ભાગીદાર પાસે ગયો) આ લોકોને જીવતા રાખવાને માટે આપવામા આવી હતી પણ ૫૦ લાખ માણસો મરી ગયાં."

જાહેર નોકરીઓ.

જાહેર નોકરીઓ સબંધી થોડી હકીકતોના આંકડાઓ આગીત આ પ્રકરણ બંધ કરવામા આવશે. દુનીયા પર એક પણ એવો દેશ નથી કે જ્યા ઉંચી જાહેર નોકરીઓ કરનારાઓને આટલી બધી ઉદારતાથી પગારો આપવામાં આવતા હોય, અને જ્યાં જાહેર નોકરોના બચાવનો મોટો ભાગ હિંદુસ્તાનમા થાય છે તેમ પોતાના દેશમાંથી બહાર જતો હોય.

બ્રિટીશ હિંદી સરકાર સાધારણ રીતે 'બ્યુરોક્રસી' (રાજ પુરૂષ સત્તા) કહેવાય છે. અમુક જાતનું 'બ્યુરોક્રસીપણું' દરેક દેશમા હોયજ છે પણ હિંદુસ્તાનમાં તો લોર્ડ જ્યોર્જના શબ્દોમા કહીએ તો,

"હિંદુસ્તાનમાં લોખંડી ચોકઠું" ઇંગ્લાંડનું અધીકારપણું, નોકરી બજાવે છે. આઇ. એસ. થયેલાંઓ અને બીજા રાજકીય પુરુષો રાજકીય નીતિ માત્ર ચલાવતા નથી પણ તેઓને ખરી રીતે રસ આપે છે.

હિંદુસ્તાનની ઉચ્ચ નોકરીઓ મોટે ભાગે અંગ્રેજોનાજ હાથમાં છે. આનો અર્થ એ થાય છે કે અંગ્રેજ છોકરાંઓને માટે ઘણીજ સારી કારકીર્દી અને 'હિંદુસ્તાનની જાહેર દોલતનું ઘસડી જવું' અંગ્રેજ છોકરાંઓને લાભ આપવાને માટે રાજ્ય વહીવટનો ખર્ચ પુષ્કળ વધારી દેવામા આવ્યો છે. જુવાન અંગ્રેજ રાજ્યદ્વારી પુરુષોને માટે વારંવાર નવી જગ્યાઓ ખોલવામા આવે છે. અને તેઓનો પગાર હિંદની કર ભરવાની શક્તિથી ઘણોજ હોય છે. આ નોકરીઓ શબ્દના ખરા અર્થમાં કહીએ તો પૈસાનું એક જાતનું ઘસડાઇ જવુંજ છે—એટલી બધી એ ખર્ચાળ છે. તેઓની આવકનો મોટો ભાગ બહાર ઘસડાઇ જાય છે 'પેન્સન' તરીકે જે મોટી રકમ આપવ મા આવે છે તે દેશને એક મોટી ખોટ છે.

૧૯૧૩ના એપ્રીલમા દેશના જુદાં જુદાં ખાતામાં અંગ્રેજો, હિંદીઓ અને એંગ્લો ઇંડીયનો નોકરોનું પ્રમાણ નીચે પ્રમાણે હતુ

માસિક ૨૦૦ રૂપીયાનો પગાર કે એથી વધારે
પગારવાળી નોકરીઓની સંખ્યા... ... ... ૧૧૦૬૪
આમાંથી અંગ્રેજો અને એંગ્લો ઇંડિયનોની
સંખ્યા હતી. છે... ... ... ૬૪૯૧ અથવા ૫૮ ટકા.
અને હિંદીઓની સંખ્યા ... ... ૪૫૭૩ અથવા ૪૮ ટકા.

આ ખર્ચનો કોઠો પ્રો. કે ટી. શાહે જે પ્રમાણે આપ્યો છે તે પ્રમાણે વાંચકના હિતને મ ટે નીચે આપીએ છીએ.

કેટલા પગારની જગ્યા ?	અંગ્રેજો કેટલાં ?	હિંદીઓ કેટલાં ?	એંગ્લો ઇંડીયનો કેટલાં ?
૨૦૦ થી ૩૦૦ રૂપીયા	૧૯	૬૪	૨૮
૩૦૦ થી ૪૦૦ ,,	૧૯	૬૨	૧૯
૪૦૦ થી ૫૦૦ ,,	૩૬	૪૯	૧૫

૫૦૦ થી ૬૦૦	,,	૫૮	૩૧	૧૧
૬૦૦ થી ૭૦૦	,,	૫૪	૩૬	૧૦
૭૦૦ થી ૮૦૦	,,	૭૮	૧૪	૮
૮૦૦ થી ૯૦૦	,,	૮૩	૬૧	૬
૯૦૦ થી ૧૦૦૦	,	૯૨	૪	૪

પોતાના દેશની ઉચ્ચ નોકરીઓમાંથી હિંદીઓને જાણી જોઈને બહાર રાખવા માટે રાષ્ટ્રિય મહાસભાએ તેની સ્થાપનાની શરૂઆતમાં વિરોધ દર્શાવ્યો હતો. રાષ્ટ્રિય મહાસભાના નેતાઓએ હિંદુસ્તાનમાં અને ઇંગ્લાંડમાં રાજ્યદ્વારી નોકરીઓ માટે એક વખતે આ પરીક્ષાઓ લેવાય એવો આગ્રહ કીધો. ૧૮૯૩ માં પાર્લામેન્ટે આ નિયમ સ્વીકાર્યો પણ તેને અમલમાં મુકવાને માટે કંઈ પણ પગલાં લીધાં નહિ. મોંટેગ્યુ ચેમ્સફર્ડ હેવાલે જાહેર કર્યું કે નવી જવાબદારી અમલની રાજ્ય પદ્ધતિની કૃતેહનો આધાર રાજ્ય વહીવટની દરેક શાખામાં હિંદીઓને જેટલા બને તેટલા દાખલ કરવા પર રહેલો છે. તરતજ અંગ્રેજ અમલદારોએ જબરદસ્ત બુમ પાડી અને હમણાં સરકારની ખરી રાજ્યનીતિ લી કમીશને કાર્યની બાબતમાં જે દરખાસ્તો મુકી છે તે સ્વીકારવા પર રહેલો છે.

જાહેર નોકરોના પગારો અને ભથ્થાઓ ૧૯૧૪ થી ૨૪ ના દશકામાં ખુબ વધારવામાં આવ્યા હતા અને તેમાં 'પેન્શન'ના નિયમો અને આવવા જવાના ભથ્થાઓના લાભો ઉદારતાથી આપવામાં આવ્યા હતા. ૧૯૨૨-૨૩માં નીમાયેલી 'ઇંચકેપ' કમીટીના હેવાલ પ્રમાણે મધ્ય પ્રાંતની આવકમાંથી નોકરોને જે પગાર આપવામાં આવ્યો તે ૧૯૧૩-૧૪ માં ૪૬૪૯૬૬ હતો અને તે વધીને ૧૯૨૩-૨૪ માં ૫૨૦૭૬૨ થયો હતો. એટલે કે લગભગ ૧૦ ટકાનો વધારો થયો હતો. આ પ્રશ્ન પર નીચે આપેલું કોષ્ટક વધારે પ્રકાશ પાડશે.

(જુઓ પૃષ્ઠ-૪૧૭)

	સરકારી નોકરી.			મુલ્કી નોકરી.		
	(૦૦૦ બાદ કરતાં)					
	૧૯૧૩–૧૪	૧૯૨૨–૨૩	વધારો.	૧૯૧૩–૧૪	૧૯૨૨–૨૩	વધારો.
ફક્ત પગાર... ..	૧૨૧૩૭૫	૨૩૬૬૯૧	૧૧૫૪૧૬	૫૮૫૩૭	૧૧૯૭૬૦	૬૧૨૩૩
ખાસ પગાર અથવા નોકરી પર હોય ત્યારે ભથ્થુ ...	૮૪૬૩	૧૧૯૨૯	૩૪૬૬	૯૨૨	૧૬૨૫	૧૨૦૩
વધારાનું અથવા તો ચઢેરી ભથ્થુ ...	૧૯૪	૧૪૦	[illegible]	૧૩૫૧	૨૯૯૪	૧૬૯૯
ઘર ભાડું	૮	૧૭૬	૧૬૮	૫૪૨	૧૪૯૮	૯૫૬
મુસાફરી ખર્ચ ...	૩૦૫૯	૭૭૦૧	૪૬૪૨	૩૫૦૯	૬૬૯૭	૩૪૮૭
બીજાં ભથ્થાંઓ ...	૧૫૦૫	૧૩૯૩૫	૧૩૫૪૧૮	૩૧૫૧	૪૬૪૯	૧૪૯૧
કુલ...	૧૩૪૫૫૪	૨૬૯૯ ૨	૧૩૫૪૧૮	૬૭૫૧૪	૧૩૭૫૨૪	૭૦૦૦૯

ખાસ ભથ્થુ વગેરે મથાળા હેઠળ જે ખર્ચ વધારેલો છે તે ધ્યાનમાં લેવો જાણે કે આ પૂરતુ નહોતુ તેથી 'તી કમીશને' બધાજ ખાતાઓમા વધારો કરવાની નવી દરખાસ્તો મૂકી

'શ્રી ગજ્ય વહીવટ' પ્રમાણે વર્ષમા કુલ વધ રો નીચે પ્રમાણે છે

	અઇ સી. એસ .	૧૮૬ લાખ
	આઇ પી એસ .	૧૨·૭
પગાર અને આવવા જવાનુ ભથ્થુ	આઇ એમ એસ	૭૦ ,
	આઇ ઇ એસ	૩૩
	આઇ એફ એસ	૩૪ ,
	આઇ એસ ઇ	૧૦૯ ,
	આઇ એ. એસ ...	૯ ,
	આઇ એ એસ .	૪
	[illegible]	[illegible]

૪૧૮ અ.

પ્રકરણ ૨૮ મું

ભેદનીતિ.

થોડા વર્ષ થયાં ચાલતા હિંદુ મુસ્લીમ ઝઘડા સંબંધી મીસ મેયો ટકોર કરે છે. એ વાત સત્ય છે કે હીંદુ અને મુસલમાનો છેલ્લા પાંચ વર્ષ થયાં ઝનુની રીતે લડે છે. સ્થીતિ નીચે પ્રમાણે છે.

ઇ. સ. ૧૯૧૯માં રોલેટ કાયદા સંબંધી ખળભળાટ થયો તે વખતે હિંદુ અને મુસલમાનો સરકાર સામું એકત્ર થઇ ઉભા. માશ્યંલથો સમરી ટ્રાયલ કોર્ટમા પંજાબના નેતાઓનું એક હૈખીત તહોમત ઐકય વધારવનું હતું. બ્રીટીશ સરકારને ઉથલાવી નાંખવાને આવું ઐકય કરવા માટે તેમના પર તહોમત મુકવામાં આવ્યું હતું. ઇ. સ. ૧૯૨૦-૨૧મા આખા હિંદુસ્થાન મધ્યેના હિંદુ અને મુસલમાનો અસહકારની ચળવળમા જોડાયા. આ પરદેશી સરકારની આંખમા આવ્યું. હિંદુ અને મુસલમાનોના ઐકયતાનો નાશ કરવા માટે ઘણા પગલા ભરવામા આવ્યા આ બાબતમાં ચુંટણી માટે ઉભા થયેલા હિંદુ અને મુસલમાનોએ ઘણી સારી મદદ કરી હતી. જુદી જુદી ચુંટણી માટે ઉભા થયેલા સભ્યોને માટે જાહેર નોકરીમાં પણ કોમી પસંદગીની રાજ્યનીતિ ઉમેરી હતી. ખાસ કરીને હિંદુઓને દાબી

છતી સેના અને પ્રજાકીય નેતાઓ સામું ઉભા કરવા. નીચે આપેલા ઉતારાપરથી આ વાત સ્પષ્ટ સમજાશે.

કાબુલ અને ગઝની પડ્યા પછી ઇ. સ. ૧૮૪૨ તા૦ ૪ થી ફેબ્રુઆરી. તે વખતના ગવર્નર જનરલ લોર્ડ એલનબરોએ સીમલાથી ડયુક આફ વેલીંગ્ટનને કાગળ લખ્યો. તેમા લખ્યું હતું કે—

"જો મેં સાંભળ્યું નહિ હોત કે જે સંજોગો સાબીત કરી આપે છે કે જેઓ સંપુર્ણપણે આપણાપર આધાર રાખતા હતા તેઓમા પણ એવીજ લાગણી હતી, તો મુસલમાનોએ આપણે અફઘાનીસ્થાનમાં નિષ્ફળ નીવડીએ એવી ઇચ્છા કરી હતી, તે મેં તે હરજ્જે સુધી માની હોત નહિં."

"બીજી બાજુ તરફથી હિંદુઓ ખુશ થયા છે અને તે મને અયોગ્ય લાગે છે કે જ્યારે આપણે ખાત્રીથી જાણીએ છીએ કે એક દશાંશ ભાગ આપણી વિરૂદ્ધ છે, તે વખતે જેઓ નવ દશાંશ આપણા તરફના છે, નિમકહલાલ છે, તેઓનો ટેકો આપણને મળે નહિં"

ફરીથી એલીનબરોએ વેલીંગ્ટનને ઇ. સ. ૧૮૪૩, જાન્યુઆરીની ૧૮ મી તારીખે લખ્યું હતું. "હું એ માન્યતા તરફ આખ વિંચામણા કરી શકું નહિ કે તે જાત (મુસલમાનો) તદન આપણી વિરૂદ્ધ છે, અને તેથી આપણી ખરી રાજ્યનીતિ હિંદુઓને એકત્ર કરવાની છે."

'મે જણાવ્યુ છે કે હિદુઓ ઈ સ ૧૮૫૭ના બળવાના મુખ્ય કારણરૂપે ન હતા, અથવા તો તે ક્રુચક રચનાર તરીકે નહતા અને હવે હુ એમ બતાવવાનો પ્રયત્ન કરીશ કે મુસલમાન કાવત્રાના પરિણામોથી અને તે ચળવળ ધારવા કરતા સઘે વખત થયા ચાલતી હતી, અને તેના કર્તાઓએ ધાર્યુ તેના કરતા ને ઘણી વહેલી વૃદ્ધિ પામી હતી પણ સવાલ એ છે, કે આખા દેશમા દરેક ખ્રીસ્તિ માણસ, બાળક અને સ્ત્રીના વધને માટે આવી એકત્ર ચળવળ કોણે રચી અને તેની વ્યવસ્થા કોણે કરી? જો હિદુઓને તેમની મરજી અને સાધનો પર છોડી દેવામા આવ્યા હોય તો તેઓ કદી પણ આવુ સાહસ માથે લઈ શકત નહી અને રચી શક્ત નહી ના આ ભયકર કાવત્રાના ખરા મૂળ ઉત્પન કરનારાઓની શોધ માટે આપણે મુસલમાનો તરફ જોવુ જોઇએ હિદુઓ તરફ નહિ .

પછી તેઓનુ ખરૂ ચારિત્ર્ય બહાર પાડે......પણ હિંદુસ્તાનમાં મુસલમાનો અને ખ્રિસ્તિ ધર્મ વિરુધ્ધ લાગણી હતી તે ઉપરાત આપણા નાશ માટે બીજા હેતુઓ પણ હતાજ. તેઓ ઘણી પેઢીઓ થયાં હિન્દુસ્તાનના માલીક હતા, તે તેઓ ભુલી શકે એમ નથી, અને તેઓ કદી પણ સમજવાને ચૂકતા નહિ કે જો અંગ્રેજ સત્તા સંપૂર્ણ રીતે ઉખડી જાય, તો તેઓ પોતાની ગુમાવેલી જગ્યા પાછી મેળવે અને હિંદુઓ પર એક વાર ફરીથી રાજ્ય કરી શકે. દેશી લશ્કરની ટુકડીમા જે કડવી લાગણી ફેલાઇ હતી, તે તેઓએ જોઇ અને તે લાગણીને પોતાની યુકિતઓથી વધારે જલ્દીથી ફેલાવી. તેઓ સારી રીતે જાણતા હતા, કે હિંદુ લશ્કરના સરદાર વિના કોઇ પણ રીતે ચોકસ ફટકો લગાવી શકાય નહિ, અને તેઓને મરણીઆ ઉપાય લેવાનો આ ફંદ કરવાનું ખરેખરૂં સાધન એ છે કે બ્રાહ્મણોને સાબીત કરી આપવુ, કે તેઓનો ધર્મ ભયમા છે. એમ કરીને મુસલમાનોએ યુક્તિથી એવી વાત ફેલાવી, અને બ્રાહ્મણોએ તેનો પડઘો પાડયો કે અંગ્રેજ સરકાર હિંદુઓને ખ્રીસ્તિ બનાવવાના ગુપ્ત ઇરાદાથી હિંદુ ધર્મનો નાશ કરવા માગે છે. તેઓના દઢ ચારિત્ર્યમા શીક્ષણ અને માનસિક શકિતમા મુસલમાનો હિંદુઓ કરતા ઘણા ચઢિઆતા છે, અને હિંદુઓ સરખામણીમા તેઓના હાથમા માત્ર બાળક જેવા છે. ધંધા રોજગારની ઉચ્ચ યોગ્યતાને લીધે મુસલમાનો સાધારણ રીતે જાહેર નોકરીમાં વધારે લેવાય છે. તેથી સરકારના કાયદા કાનુનની તેઓને ખબર રહેતી અને સગવડ મળી અને તેઓના મતને વધારે અગત્યતા અને વજન મળ્યું... મુસલમાનોએ આ બળવો અથવા હુલ્લડ પોતાનજ આગળ વધવાના લાભને માટે રચ્યો, તેની વ્યવસ્થા કરી અને બંગાળાના લશ્કરના હિંદુ સિપાઇઓ માત્ર પોતાના હાથમા પુતળા તરીકે અથવા હથિયાર તરીકે હતા."

આવા એક બીજા કારણને માટે મુસલમાનોને ખ્રીસ્તિ બનાવવાની અગત્યતા સબંધી લખતા આ લેખક કહે છે, કે ખ્રીસ્તિ

ભાગ્યેજ મુસલમાનને સાબીત કરી શકે છે. તે પોતે ખ્રીસ્તિ છે, એજ વાત તેની કૃતેહ વિરૂદ્ધ પડે છે, સાધારણ રીતે મુસલમાન ખ્રીસ્તિઓની સાથે ચર્ચા કરવાનું છોડી દે છે. અને તેઓના વાદ-વિવાદને અનિચ્છાથી સાંભળે છે. જો કે એ તેની તરફ તદન બેદરકાર રહેતો નથી. ન [illegible] ઓ સ્વભાવે ઓછા સખત અને ઓછાં હઠીલા હોવાથી [illegible] ઓના બોધની વારંવાર તેઓને અસર થાય છે.

ઇ૦સ૦ ૧૮૨૧ ના વર્ષ દરમિઆન એ. અ [illegible] અમલદાર જે માર્કેટીકર નામે સહી કરતો હતો. તેણે એશિઅ [illegible] જરનલમાં લખ્યું હતું, કે "હિંદુસ્તાનમાં જાતિભેદથી રાજ્ય કરવું, [illegible] રાજ્ય કાય. સરકારી મુલકી કારભારનો મુખ્ય સિદ્ધાંત હોવો જોઇએ.'

મીસ મેયોના પ્રતિપાદનની વીરુદ્ધ આ અર્ચેડસ પુરાવો લો, કે "અગ્રેજી રાજ્યના પહેલા ૫૦ વર્ષ દરમિઆન સિવિલ સર્વિસના અગ્રેજ અમલદારોએ રાજ વહીવટ અને અદાલતના વહીવટમા સરકારને મદદ કરી હતી તેના કાર્ય કરવામા આ અમલદારોએ હિંદુ અને મુસલમાનની વચ્ચે સરખી રીતે સામાન્ય હિત જાળવવાને કોઇપણ જાતનો તફાવત બતાવ્યો નહિ"

આજની માફક જ તે અર્ધા સૈકા દરમિઆન હિંદુસ્તાનમા જાતિ ભેદથી રાજ્ય કરવુ એ બાબત અગ્રેજી રાજ્યનો મુખ્ય સિધ્ધાંત હતો

નવ્ય તફાવત એ છે, કે પહેલા મુસલમાનોને દાબી દેવામા આવતા હતા અને હવે તેઓની પીઠ થાબડવામાં આવે છે અને નેગો ૧૨ મહત્ત્વની બતાવીને તેઓને છુતી લેવામા આવે છે આગળની પધ્ધતી સબધી અમે અગ્રેજ નોધપોથીમાથી કેટલાક ઉતારા આપ્યા છે. પણ તરતજ અગ્રેજ લોકોને માલમ પડયુ, કે એકવાર હિંદુઓ પોતાની ઉઘમાથી જાગે, કે તરતજ પરદેશી સત્તાનો ખચિત નાશ સમજવો સમતોલપણુ જાળવવા પરદેશીઓએ મુસલમાનોની નાની મખ્યની મિત્રતા જાળવી. છેલ્લા સૈકાના છેલ્લા વીસ વર્ષ આ લોલકને હાલતુ જોયુ. આપણે આગળ જોયુ, તે પ્રમાણે સિવિલિયન મેસ૰ એમ૰ ટેમસે પોતાનો અભિપ્રાય જાહેર કર્યો, કે "મુસલમાનો જેઓ બાજો ધર્મ પાળે છે, તેઓ કોઇપણ સરકારની સારી પ્રજા તરીકે રહી શકે નહિ; અને કુરાનના ઉપદેશો તેમ ચાલવા દે નહિ," પાછા કુરાનના ઉપદેશોની સાથે એકવાર ફરીથી કેમ બાથ ભીડવી?" તેથી હટરે એ સવાલ પર ફરીથી ચર્ચા કરી, કે મુસલમાનો સારા મુસલમાન તરીકે રહી શકે, અને રાણી વિકટોરિઆની ભલી પ્રજા તરીકે રહી શકે કે કેમ? અને તેનો અભિપ્રાય જુદોજ આવ્યો '

જાતિભેદથી રાજ્ય કરવું એ સૂત્ર હજુ પણ હયાત છે. પણ એ બીજી તરફ છે. આ પ્રકરણમાં કેટલાક ઉતારાઓ ઇસ્લામ અને મુસલમાનોને નિરાશ કરનારા છે અમે આ ઉતારાઓ આપ્યા છે, તેનું કારણ એ નહિ કે અમે એ અભિપ્રાયો સાથે એકમત છીએ, કે આ ગાળના હિંદુસ્તાનના અંગ્રેજ રાજ્યાધિકારીઓ મુસલમાનો વિષે શો અભિપ્રાય જણાવતા હતા અને હિંદુઓ વિષે તેઓ હાલ જે મત ફેલાવે છે તેને બન્ને ખરો મત ધરાવે.

મીસ મેયો કહે છે કે, ઇ૦ સ૦ ૧૯૦૯ માં પવન તોફાની દિશામાં વાયો. તેણી મોરલી મિન્ટો રિફોર્મ ના કાયદા સબંધી કહે છે, કારણ કે તેનાથી પહેલીજવાર જાતિભેદથી ચુંટણી દાખલ થઇ

સુધી મુસલમાનો પાંજરામાં આયરીશ કેદીની માફક ન્યાયાધીશ પૂછે કે કેસ ચલવવાને તમારા તરફથી કોઇ વકીલ છે કેમ? અને તેઓ નિખાલસપણે જવાબ આપતા હતા, કે તેનો કોઇ વકીલ નથી, પણ જ્યુરીમાં તેના મિત્રો છે. પણ હવે મુસલમાનો જે જ્યુરીના મિત્રો છે, તેઓએ ખાનગી રીતે આગ્રહપૂર્વક જણાવ્યું હતું કે બીજાઓની માફક ગુનેગારે યોગ્યતાવાળો વકીલ રાખવો જોઇએ."

મોરલી મિન્ટો સુધારાના જોડીઆ કર્તા લોર્ડ મોરલીએ પણ એજ અભિપ્રાય ગ્રહણ કર્યો હતો. તેણે એક કાગળમાં મિન્ટોને લખ્યું હતું કે "હું તમારી સાથે મુસલમાન લોકોની તકરારમાં ગાઅલ થઇશ નહિ. હું તમને માનપુર્વક એકવાર ફરીથી યાદ કરાવું છું, કે તેઓના વધારાના હકની બાબતમા તમારા આગળના ભાષણને લીધેજ મુસલમાનો આગળ દોડતા આવ્યા."

તે બધા વધારાના હકો અંગ્રેજ રાજ્ય તરફ મુસલમાનોની વફાદારીને લીધે થોડે ઘણે અંશે હતા.

જાતિ ચુંટણીને વિષે તકરાર ઉત્પન્ન કરનારી યુક્તિ અંગ્રેજ રાજ્યકારભારીઓના હાથે સહેલાઇથી આવી છે. અને થોડો વખત થયા ચાલતા ઝુલ્લકની સાથે કાંઇપણ સબંધ નથી—તે મીસ મેયોના અહેવાલ પરથી પણ સ્પષ્ટ થાય છે

તેથી કાઇ આશ્ચર્ય થવા જેવું નથી, કે જ્યારે મોંટેગ્યુ અને ચેમ્સફર્ડ અને પાછળથી પાર્લામેન્ટની કમિટિ મ. સ. ૧૯૧૯ના સુધારાએ ઘડવ ને બેઠી, તે વખતે ખ્યાલમાંથી હિંદુસ્તાન વિષેનો વિચાર હિંદુ, મુસલમાન, શીખ, મરાઠા, બ્રાહ્મણ, અબ્રાહ્મણ, હિંદી, ખ્રીસ્તી એંગ્લો-ઇંડિયન અને અંગ્રેજ લોકોની જુદી જુદી જાતિઓથી ફરીથી ભેદાતા નો વિચાર અદ્રશ્ય થઇ ગયો.

આનું કારણ એજ છે કે અંગ્રેજ લોકો ઘણી સારી રીતે જાણે છે કે ટાઇમ્સ અને ટોરી અને બીજા લંડનના હિંદ વિરુદ્ધ

પત્રકારો જાતિભેદના પ્રતિનિધિત્વનો બચાવ ઘણો જોસભેર કરે છે અને તે જાતિચુંટણીની ઘણી મદદનીશ અસર અંગ્રેજોપર થાય છે

હિંદુસ્તાનમા પુરોહિતીનુ પ્રમાણિકપણુ જવાબદાર અંગ્રેજ રાજદ્વારી પુરુષો સંગની દૃષ્ટિએ જુએ છે હિંદુસ્તાનના થોડા વખત પરના અને ભવિષ્યના પ્રધાન રામસે મેકડોનલ્ડ ઘણે દૂર દેશાએલી ચુંકા વિષે કહે છે —કે

, કર્ઝનની ઉત્પત્તિ પૂર્વે બંગાળાના ગવર્નર સર બેમ્પફીલ્ડ ફુલર તેના એક ભાષણમા સચિત્ર રીતે વર્ણવે છે, કે અંગ્રેજ સરકારને હિંદુસ્તાનમા બે સ્ત્રીઓ છે. એક હિંદુ અને બીજી મુસલમાન. અને તેમા મુસલમાન સ્ત્રી માનીતી પત્નિ છે

લંડન ટાઇમ્સના પત્રમા ગયે વર્ષે લખતા લોર્ડ ઓલીવીઅર જેઓ રામસે મેક્ડોનાલ્ડના અમલ વખતે હિંદુસ્તાનના સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેઇટ હતા, તે કહે છે, કે "જેઓને હિંદુસ્તાનની બાબતોનો પુરતો ખ્યાલ છે, તેઓ ના નહિ પાડી શકે કે બધું જોતા અંગ્રેજ અમલદારોનું મુખ્ય વલણ મુસલમાન જાતિ તરફ વધારે છે તેઓ તે તરફ ઘણી લાગણીને લઇને કેટલેક અંશે છે, પણ ઘણું ખરું તો હિંદ પ્રજાની વિરુદ્ધ સમતોલપણું જાળવવાને માટે મોટે ભાગે છે"

ઉચ્ચ અમલદાર તરફથી આવી કબુલતને લીધે લોકોને ફરીથી સર બેમ્પફીલ્ડની વહાલી સ્ત્રી વિષે યાદ આવ્યું

પ્રકરણ ૨૯ મું.

પેગમ્બરના પુત્રો.

મીસ મેયોના પુસ્તક પરથી એવી છાપ પડે છે, કે પેગમ્બરના પુત્રો હિંદમા રાજકીય ઉન્નતિની વિરુદ્ધ છે, અને તેઓ અંગ્રેજ સરકારને સંપુર્ણ રીતે વફાદાર છે તેથીજ તેણી મુસલમાનોની સાધારણ રીતે પ્રશંસા કરે છે, અને તેના પર બારીક ટીકા કરવાથી દૂર રહે છે હિંદુ મુસલમાન નેતાઓના વિરુદ્ધ પક્ષના ભાષણોમાથી મોટે ભાગે ઉતારા લીધા છે. હિંદુ-મુસલમાનના મતભેદો હિંદમા અંગ્રેજી રાજનીતિના મહાન લંગર રૂપે છે. તે અંગ્રેજી રાજ્યના પાયા રૂપે છે. પણ મુસલમાન એક જાતિ તરીકે હિંદના છુટા થવાના પ્રયત્નની સામા છે. એ એકરાર તેઓની બુદ્ધિ અને દેશાભિમાન તરફ

એવો ભારે આક્ષેપરૂપ છે, કે અમને જુદી-જુદી સભાઓ અને મહા સભાઓમાં ૧૯૨૭ ના ડિસેંબર માસમાં જે ભાષણો થયાં હતાં તેમાંથી ઉતારો આપતાં મારી માગવાની જરૂર લાગતી નથી.

મી૦ મહમદઅલી ઝીણા એક અગ્રગણ્ય મુસલમાન દેશાભિમાની છે, તેઓ ઇ. સ. ૧૯૨૪માં મુંડીમેન કમિટિના એક સભ્ય સરકાર તરફથી નિમાયા હતા. તે કમિટિનું કામ કરવાનું અને સુધારાનો અમલ કેવી રીતે થાય છે, તેનો અહેવાલ આપવાનું હતું. ફરીથી તેની નિમણુંક સરકારે સ્કીન કમિટિના એક સભ્ય તરીકે કરી હતી. તે કમિટિને 'લશ્કરી અમલદારો હિંદી રાખવા' તે પ્રશ્નપર અહેવાલ આપવે. તે કામ સોંપવામાં આવ્યું હતું. આ રીતે તે એક અસરકારક મુસલમાન નેતા તરીકે અમલદારની પદવી ભોગવે છે. છતાં પણ સભામા અને તેથી બહાર તેનું વલણ પરદેશી રાજ્યની વિરૂદ્ધ એક હિંદુ રાષ્ટ્રીય નેતા જેટલુંજ છે.

મીસ મેયો તેણીના પુસ્તકના ૩૦૭ મા પાના પર લખે છે, કે "મેં વાયવ્ય પ્રાન્તના ઘણા અગ્રગણ્ય નેતાઓ સાથે વાતચીત કરી. કોઇને પણ આશ્ચર્યથી થાયજ, કે તેણીએ કઇ ભાષામાં વાત કરી હશે ? કારણ કે તે પ્રાંતમાં અંગ્રેજીમાં વાતચીત કરી શકે એવા અગ્રગણ્ય નેતા ભાગ્યેજ કોઇ છે. છતાં પણ એ એક નજીવી બાબત છે. વળી તેણી કહે છે, કે તે બધાજ એ બાબત પર એકજ મતના હતા. આખો પ્રાંત હવે સંતોષ પામ્યો છે. અને તેને કાંઇપણ ફેરફારની ઇચ્છા નથી. ઓલ ઇંડિઆ મુસ્લીમ લીગ દર વરસે વાયવ્ય પ્રાંતમા સુધરેલી સરકારની માંગણી વિષેનો ઠરાવ કરે છે. એજ જાતનો એક ઠરાવ ધારાસભામાં ઇ. સ. ૧૯૨૬ માં મુકવામા આવ્યો હતો, અને પસાર થયો હતો. જે પ્રતિનિધિ વિષે મીસ મેયો પોતાના પુસ્તકમા લખે છે, તેણે પણ એવી ટીકા કરી છે કે "જો અંગ્રેજ લોકો ચાલ્યા જાય તો તરતજ ભારે દુઃખ આવે, અને તેની શરૂઆતમાંજ બંગાળના લોકો

અને તેના જાતભાઇઓ દુનિયામાંથી ઉખડી જાય." કોઇપણ વિચારવંત પુરૂષે આવો એકરાર કર્યો જ હોય નહિ; કારણ કે બંગાળીના લોકો અને તેની જાત અંગ્રેજ લોકો આવ્યા તે પહેલા હિંદમાં હજારો વર્ષ થયાં છે. તે વાતની છેડે નીચેનું રત્નસૂત્ર આવે છે

"પણ અંગ્રેજ સરકાર વગર કેઇપણ હિંદુ હિંદમાં જેને આપણે ગુલામ તરીકે રાખીએ છીએ, તે રહી શકશે નહિ અસભ્ય મીસ મેયોને તેને ખબર આપનાર તરફથી માહીતી મેળવવનું સૂઝ્યું નહિ. જો તે ખબર આપનાર કદાચ હતો કે હોય. એ સવાલ છે. કારણ કે તેનાં નામ આપવામાં આવેલાં નથી. કે અંગ્રેજ લોકો આવ્યા તે પહેલા હિંદુઓ સ્વતંત્ર પુરૂષ તરીકે લાખો વખત થયાં રહેવાને કેવી રીતે પ્રયત્ન કરતા; જે વધારે અગત્યનું છે. તે એ છે કે હાલ જ્યાં વાયવ્ય સરહદનો પ્રાંત આવેલો છે. તે જગ્યા મન જીતીને તેનાપર રાજ્ય કરવાને કેવી રીતે પ્રયત્ન કરતા હતા એટલુંજ નહિ, પણ તે ઉપરાંત કાબુલ અને કંદહાર કે જ્યા ભરપુર મુસલમાનોની વસ્તી છે, અને જે અફઘનિસ્તાન પ્રાંતના તાબામાં છે. તે પર પણ રાજ્ય કરતા હતા? ઇ. સ ૧૮૦૯ માં પંજાબના જુના વખતથી આ બધા પ્રાતો શીખ લોકોના હાથમાં હતો. કેટલક અગત્યના શહેરોનાં નામ તે પ્રાંતમાં શીખ લોકોના નામ પરથી આપવામાં આવ્યાં છે, જેમકે હરિપુર. તે હરિસિંગ નામના એક બહાદુર કે જેણે આખા અફગાનિસ્તાનમાં ત્રાસ વર્તાવ્યો હતો. તેના નામ પરથી આપવામાં આવ્યું છે. અમને તો ખાત્રી છે, કે આ આખો એકરાર મીસ મેયોના મગજમાંથીજ ઉત્પન્ન થએલો છે. અથવા તે કોઇએક અંગ્રેજ અમલદારે એમ સાબીત કરવાને માટે કહ્યું હતું કે હિંદમાં હિંદુ સિવાય દરેક જણને અંગ્રેજી રાજ્યનો મોહ છે.

પ્રમુખ છે. પહેલાં સરકાર એની નિમણુંક કરતી. પણ જ્યારથી પ્રમુખની ચુંટણીનો કાયદો ઘડાયો ત્યારથી તે એક અવાજે પ્રમુખ તરીકે ચુંટાય છે. અખીલ હિંદી ઔદ્યોગીક અને વ્યાપારિક સભાની છેલ્લી બેઠકના પ્રમુખ તરીકે જે સભા મદ્રાસમાં ૧૯૨૭ના ડિસેંબર મહીનાના છેલ્લા અઠવાડિઆમાં મળી હતી ત્યારે હિંદના લોકો ટ્રસ્ટી તરીકે રહેવાને અંગ્રેજોનો કેટલો હક છે, તે તપાસતાં તેણે કહ્યું કે આ, દ વાના દ્રષ્ટિબિંદુએ એ તપાસવાની જરૂર છે, કે ૧૫૦ વર્ષ થયાં આ દેશમાં તેઓનો સંપુર્ણ અંકુશ હતો. તે દરમિઆન તે ટ્રસ્ટીઓએ પોતાની ફરજ હિંદ તરફ કેવી રીતે અદા કરી છે જો બ્રિટન નિ[illegible] ટ્રસ્ટી હોત, અને તેની ખરી ઇચ્છા માત્ર લોકોનું બનતી રીતે ભલું જ કરવાની હોત તો તેઓની ખ્યાતિમાં ઘણો વધારો થાત. લાંબો વખત થયાં ટ્રસ્ટીપણું રાખવાના પરિણામે જો હિંદમાં સંતોષ અને સુખ ઉત્પન્ન થયાં હોત તો આ દેશની સાથે તેઓનો સંબંધ નિઃસંશય એશ્વરી લેખાત. સવાલ એ છે કે, બ્રિટને નિસ્વાર્થ ભાવના આ દેશના સંબંધે હિંદના લોકોને સુખી અને સંતોષી કર્યા છે કે કેમ એ સાબીત થયું છે? જે કોઇએ આ દેશના જાહેર જીવનમાં કાંઇ પણ રસ લીધો હોય, તેને માટે એકજ જવાબ છે. અને તે એ છે, કે "બ્રિટનનો હિંદ સાથેનો મુખ્ય સંબંધ છે. ત્યાર સુધી તેનો તૈયાર માલ હિંદના બજારમાં પોષી શકે તેટલોજ . તેની રાજકીય સત્તા આ હેતુ વધારવાને મારેજ વાપરવામાં આવી તેમાંનું વેપારી સાહસીક મંડળ હિંદ , આવ્યું. અમને એમ કહેવામા આવ્યું છે કે તેનો હેતુ હિંદમાં પુષ્કળ નફો થાય એવો વેપાર કરવાનો હતો. જે રાજકીય સત્તા તેને મળી તે ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીએ આ હેતુને માટે વાપરી હતી. એ પણ સત્ય છે, કે ઇ૦ સ૦ ૧૮૫૮માં બ્રિટનના તાજે હિંદના રાજકારભારનો અંકુશ પોતાને હાથ લીધો. ત્યારે પ્રશ્ન એ ઉઠે છે, કે તાજની જવાબદારીથી

આર્થિક ક્ષેત્રમા કાંઇ પણ ફેરફાર થયો છે કે કેમ ? ઇસ્ટ ઇંડિઆ કંપનીના ડાયરેક્ટરોના હાથમાં જે સત્તા રાખવામાં આવી હતી. તે દેખીતી રીતે બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટને સોપી દેવામાં આવી. પણ ખરં જોતાં હિંદ માટેના સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેઇટ અને તેની કૌંસિલ એ ઇસ્ટ ઇંડિઆ કંપનીના બોર્ડ ઓફ ડાયરેક્ટર્સને બદલેજ મૂકવામા આવ્યા છે. આ બોર્ડ જેને હવે સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેઇટ ઇન કૌંસિલ કહેવામાં આવે છે. તે નાણાં સંબંધીની નીતિ પર અંકુશ રાખે છે અને અંગ્રેજ અમલદારો જેઓ આ દેશનો રાજકારભાર ચલવે છે તેઓને બોર્ડના હુકમ પાળવાના હોય છે. આ બાબતનો ઉજ્જવળ દાખલો હમણાંજ પૂરો પાડવામાં આવ્યો છે. હિંદની સરકારનો નાણાં ખાતાનો સભ્ય સર બેઝીલ બ્લેકેટને નાણાં સંબંધની તેની ઉંચ ખ્યાતિ હોવા છતાં પણ પોતાના વિચારો બોર્ડ ઓફ ડાયરેક્ટર્સને રિઝર્વ બેંકના વાદ–વિવાદ સંબંધી જાહેર કરવાને ઇંગ્લંડ જાતે જવાની ફરજ પડી હતી. તારના દોરડાનો જબરજસ્ત ઉપયોગ કરવા છતાં પણ હિંદી સરકાર જે પ્રકારની રિઝર્વ બેંક હિંદના લોકોને માટે જરૂરની હતી, તેનું બંધારણ મેળવવાને બોર્ડને સમજાવવાને અશક્ત નિવડી. લંડનમાં આવેલી સંયુક્ત કંપનીઓ જેવી ફેક્ટરીઓ પરદેશમા છે તેના બોર્ડ ઓફ ડાયરેક્ટર્સની બાબતમા સાધારણ રીતે જેમ બને તેમજ હિંદ જેવા વિશાળ દેશની બાબતમાં બન્યું. પરદેશના કાર્ય તંત્રીને શેર હોલ્ડર તથા બોર્ડને સંતોષ કરવાને માટે મુખ્ય સ્થળે મોકલવવામાં આવે છે. તે શેર–હોલ્ડર અને બોર્ડ આ બાબતમાં અંગ્રેજ બેંકરો છે. અને નીતિની ભલામણો કરવામાં આવે છે. તે કંપનિના હિતને માટેજ હોય છે, આ પવિત્ર !ટ્રસ્ટનો દાવો માત્ર આંખને ધોવા જેવો છે. અને અંગ્રેજ બેંકરો અને લોકોના કારખાનાંના હિત આ દેશમાં જે રાજનીતિ ચલાવવામાં આવે છે. તે દ્વારા નકકી

મરવને માટે તેજ મુખ્ય ભાગ ભજવે છે એ સાબીત કરવાને આથી કાંઇ વિશેષ પુરાવો આપવાની જરૂર હોઇ શકે?

સર ઇબ્રાહીમ રહિમતુલ્લા હિંદમાં અંગ્રેજ લોકોની આર્થિક નીતિ પર બંગાળાના લોકો અને તેની જાતના બીજા લોકો ટીકા કરનાર છે એ બરાબર બતાવે છે. કે "ખેતીવાડી. ઉદ્યોગ, લાવવું લઇ જવું, ચલણી નાણું અને એક્સચેંજ અને નાણા સબંધી નીતિ આ બધાજ એકી વખતે માહીતી મેળવવાના વિષયો હોવા જોઇએ તમને માલમ પડશે. કે એ સિવાય સરકારથી નીમાયલા બધાજ બીજા કમિશન (મંડળ)મા પ્રમુખ યુરોપીઅન છે આર્થિક સવાલોને જે નીતિ અનુકૂળ થઇ પડે તેનો નિર્ણય કરનાર હિંદના લોકો પોતે હોતા નથી. પણ અંગ્રેજ લોકોજ હોય છે અને એ તદ્દન કુદરતીજ છે. તેઓની જે કેળવણી મળી છે તે જોતાં તેઓ દરેક સવાલને પોતાના દેશ પર કેવી અસર કરશે એ દ્રષ્ટિએજ નિહાળશે.

દીઠ ૧૮ વાર હતો, અને હવે તે ઘટીને માણસદીઠ ૧૦ વાર થયો છે જો સંજોગો જુદા હોત તો, કર નાંખવાની પદ્ધતિને પહોંચી શકાત નહિ. દેશના ખર્ચમાં ઘટાડો કરવો, એવી આગ્રહપૂર્વક માંગણીઓ થાય છે, એમાં કાંઇ નવાઇ છે? હું કબુલ કરૂં છું, કે એજ દિશામાં પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યા છે, પણ તે જોઇતા પ્રમાણમાં પહોંચી શકાય તેમ નથી. ઘટાડો કરવાના સવાલ પર વિચાર કરતાં આપણને એક મોટો વાંધો એ નડે છે, કે રાજવ્યવસ્થાનું યંત્ર ઉંચામાં ઉંચી સ્થિતિને પહોંચી વળવા માટે પરિણામે પુષ્કળ નુકસાન થયું છે એ દેખીતું છે, કે દેશ જેટલું ખર્ચી શકે, તેના પ્રમાણમાંજ તેને, તેટલી શક્તિ મળી શકે. આથી સવાલ એ ઉભો થાય છે, કે હિંદના આર્થિક સાધનો જેના પર ગોઠવવામાં આવ્યાં છે, તેનું પોષણ થઇ શકે એમ છે. કોઇપણ દેશની શક્તિની બહાર તેના પર કોઇપણ જાતનું શક્તિનું દબાણ નાંખી શકે નહિ, કે જે તે દેશનાં સાધનોથી ઘણું દૂર રહે. કોઇપણ સુધરેલી સરકારની ફરજ એ છે, કે લોકોની કર આપવાની શક્તિ વધે-એટલા માટે આર્થિક સાધનોમાં વૃદ્ધિ કરવી, અને તેને આગળ વધવાને માટે મોટી મુડીની ગોઠવણ રાખવી.

'અને તેણે તેના વિચારોને બંધબેસતી જે રાજનીતિ ત્યાં દાખલ કરી છે, તેવીજ રાજનિતી હિંદુસ્તાનને માટે દાખલ કરવા અરજ કરીશ. હું તેને હિંદુસ્તાનના કુશળ વેપારીઓને બોલાવવા કહું છું અને અંગ્રેજ લોકોનો હિંદુસ્તાન પર કાબુ રાખવાનો શો હેતુ છે, તે જણાવવા કહીશ, અને પછી એકત્ર રીતે હિંદુસ્તાનની ચઢતી માટે ઉપાયો ઘડવા કહીશ."

આ ઉપરથી માલમ પડશે કે અંગ્રેજી રાજ્યમાં રહેતા હિંદુના અભિપ્રાય અને શીક્ષિત વિનીત પક્ષના મુસલમાન નેતા સર ઇબ્રાહીમ રહેમતુલ્લાના અભિપ્રાય વચ્ચે કાંઇ તફાવત નથી.

જે સાઇમન કમિશન અંગ્રેજ સરકારે ૧૯૧૯ ના સુધારાની કાર્યનીતિ તપાસવા હમણા નીમ્યું છે તે તરફ મુસલમાનોની જે વૃતિ છે, તે ઉપરથી પણ તેઓનું અંગ્રેજ સરકાર તરફ વલણ જણાઇ આવે છે. જે મુસલમાન નેતાઓ આ દેશના જાહેર જીવનમાં ભાગ લે છે, તેમાંના લગભગ બધાએજ હિંદુ નેતાઓ સાથે સાઇમન કમિશનનો ત્યાગ કરવામાં ભાગ લીધો છે. ઇ० સ० ૧૯૨૭ના ડિસેમ્બરની ૩૦ મી તારીખે કલકત્તામાં અખીલ હિંદુ-મુસ્લીમ મંડળની બેઠક મળી તેમાં બે મત વિરૂદ્ધથી એકત્ર એવીજ જાતનો ઠરાવ પસાર થયો હતો.

એમ૦ એસ૦ સી૦, અબ્દુલ કાદર (પ્રમુખ પંજાબ ખિલાફત સમિતિ) અરઝમલ હાક એમ૦ એસ૦ સી૦, મજહરઅલી અમુદ અને મહમદ શરીફે એક એકરાર છપાવીને બહાર પાડયો છે તેમા તેઓએ પ્રમુખની આપખુદી વિષે ફરિયાદ કરી છે અને એમ સાબીત કરે છે કે મત લગભગ બને બાજુએ સરખા હતા, પણ આ ઉક્રાંતિ કરનાર અને વફાદાર પ્રમુખે તેના ભાષણમા જણાવ્યુ કે, "અંદરના કારભાર સંબંધ ધરાવતા ખાતાઓમા સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટનો જે કાબુ હયાત છે તે રાજ્ય કાર્યના ઉત્તમ હિતને માટે લાભકારી નથી તેણે એવી સુચના કરી કે હિંદી સરકાર આ બાબતમા જે કંટાળા ભરેલી સાંકળથી તેને બાધવામા આવી છે, તેનાથી તેને મુક્ત કરવામા આવે મધ્ય અને પ્રાંતિક ખાતાઓના તરત સુધારાઓ માટેની સુચનાઓથી વિગત જણાવતા તેણે આગ્રહ કર્યો કે સરકારી પરદેશ અને રાજકીય ખાતુ એક સભ્યના હાથમા મુકવુ અને તે ઉપરાત હિંદી કેબીનેટમા તેની જગ્યા લેવા માટે સિવિલીઅન સભ્યને નીમવે. અને વાઇસરોયની કાર્યવાહક સમિતિના સભ્યો વધારીને આઠ કરવા જેમાના ચાર હિંદી હોવા જોઇએ, તેણે એવો પણ અભિપ્રાય આપ્યો કે, મધ્યપ્રાંતની સરકારમા મધ્યપ્રાંતની ધારાસભામા લોકોમા ચુંટાએના પ્રતિનિધીમાથી ટ્રાન્સફર્ડ સબ્જેક્ટના એક અથવા વધારે સભ્યોની પસંદગી કરવી અને તેના રાજ્ય કારભારને માટે, તેને જવાબદાર ગણવો પ્રાંતોમા જે ડાયર્કિ છે તેને માટે સર મહમદે ટીકાકારી, કે તે હીતકર પ્રયોગો રૂપે છોડી દેવા, અને એકત્ર પ્રાંતિક સરકારના સિદ્ધાંત તરફ પાછા ફરવુ'

મીસ મેયો કે જે એમ ધારતી હતી, કે મુસલમાનો સારા છોકરાઓ છે અને તેઓને હલના રાજ્ય કારભારના યંત્રમા ફેરફાર કરવાની જરૂર નથી તેના હૃદયને ભગ્ન કરવાને આટલુ બસ છે હવે અમે પણ જાહેર થએલું અને વિવેચન થએલુ હિંદુ-મુસ્લીમ સારા

મારી લિંગે થોડા અભિપ્રાયો અ પીશુ. અખીલ હિંદુ-મુસ્લીમ મંડળના પ્રમુખ તરીકે ભાષણ કરતાં મૌલવી મહંમદ યાકુબ જેઓ ધારાસભાના ડેપ્યુટી પ્રેસીડેન્ટ હતા. તેમણે કહ્યું કે "હિંદુ-મુસ્લીમની મારામારી સંબંધી બોલતા મારી ઇચ્છા કોઇને પણ ઠપકો આપવાની નથી પણ આપણા પયગંબરે આપણા રક્ષણ માટે રસ્તો રાખ્યો છે. મદીનામાં જ્યુઓની સમાધાની કરતાં આપ તેની દૃષ્ટિએ પયગંબર સાહેબે જે રીત બતાવી તે રીતે તેઓએ પોતાનું વર્તન ચલાવવું. ઐક્યનો અર્થ એક જાતિનું બીજી જાતિમાં ગરક થઇ જવું. એવો થતો નથી. તેઓએ એક ઐક્ય વિશે હિંદુ કુટુંબની માફક ઘેર બેસીને અરસપરસ મિલ્કતની વહેંચણી કરી લેવી આમ કરવાથી બહારના લોકો તેને માન આપશે. પણ જો તેઓ કાયદાની મદદ લેશે, અથવા તેનો નિર્ણય લાવવા ત્રીજા પક્ષને કહેશે, તો દુનીયા તેઓની તથા તેઓના વડીલોની કીર્તિપર ડાઘ લગાડવાની નિંદા કરશે. (તાળી) એ અભિપ્રાય આપ્યો કે, મદ્રાસ મહાસભાની સમાધાની આગળ વધેલા શિક્ષિત મુસલમાનોનો ૯૦ ટકા ભાગ સ્વીકારશે."

અંગ્રેજ હિંદી કેબીનેટનો એક સભ્ય સર અલી ઇમામ જે એક મુસ્લીમ નેતા છે. તેણે મુસ્લીમ મંડળની વાર્ષિક સભામાં (બોયકોટ) ત્યાગનો ઠરાવ મુકતા નીચે પ્રમાણે ટીકા કર્યાનું કહેવાય છે

સર અલી ઇમામે (બિહાર) પછી કાર્યવાહક સમિતિ તરફથી બોયકોટનો ઠરાવ મુક્યો, અને તેને પ્રમુખે સવારના મુખ્ય ઠરાવ તરીકે જાહેર કર્યો તે ઠરાવ નીચે પ્રમાણે હતો.

સર અલી ઇમામે કહ્યું કે, " સાઇમન કમિશન હિંદુસ્તાનના લોકોને ઉંડી ચિંતા અને લાગણીનો વિષય થઇ પડયો છે. તેના નિયમો ક્યારના જાણીતા થયા છે અને તેને વધારે વિગતવાર જાહેર કરવાની જરૂર નથી પહેલાથી તે જાણીતું છે કે, હિંદુઓને કમિશનથી દુર રાખવામાં આવ્યા છે. અને બીજુ એ કે તે રીતિએ તેઓને પ્રેક્ષકની સ્થિતિ પર મુકયા છે. તે ઠરાવ દ્રષ્ટિ બિંદુઓથી ચર્ચવામા આવ્યો છે "

" પછી બહિષ્કારને માટે જાતિ હિતને છુંદી નાખવામાં આવ્યું. તે એમ નહિ માનતા કે અગ્રેજ રાજનીતિ અને બુદ્ધિમતા કે જે ઘણે ઉચે પહોચી હતી, તેને હિદ પ્રતિનિધીઓ પહોચી શકયા નહિ.

અંગ્રેજ કેબીનેટ પ્રાંતિક અને મધ્ય ધારાસભાને પોતાના સભ્યો અને અસભ્યોમાથી છેલ્લી પાચ સભ્યોની ચુંટણી કરવાનું કહેત, જેમાના બે હિદુ, એક મુસ્લીમ, એક યુરોપીયન બીન અમલદાર હોય, પણ આ બધા પહેલેથી જાણીતા કાયદા પ્રમાણે ચુંટાવા જોઇએ. ત્યાર પછી અંગ્રેજ સરકાર હિદ પ્રતિનિધીઓ, વિષેની કોઇપણ ટીકામાથી મુકત થઇ શકે.

" પહેલાથી માલીકી મેળવી લીધેલી બાબતના તહોમત વિરે બોલતા તેણે કહ્યુ કે, જેણે આગળથી માલીકી કરી લીધી હોય, અમલદારીના સોગન એકવાર લેવાયા હોય, પછી તે અગ્રેજ હોય કે, હિંદી હોય તો તેને અમલદાર તરીકે પોતાની ફરજ બજાવવાની હોય છે અને તેને પોતાની આગળની માલીકી છોડી દેવી પડે છે, સર અલી એમ ધારવાની હિંમત કરતો હતો, કે એવા ઘણા હિંદીઓ છે, કે જેઓ જવાબદારીની દ્રષ્ટિએ કમિશનના કહેવા પ્રમાણે કરે, અને તેઓની આગળની માલીકીને કોઇ અંગ્રેજની માફક અંદર દાખલ નહિ થવા દે. (તાળીઓ), કોઇપણ હાઇકોર્ટનો હિંદી ન્યાયાધીશ

રાજ્યના તાબાં હથિયાર તરીકે બની રહેતા. પણ તે જમાનો નીચો દરજ્જો હવે આપણને જણાવા લાગ્યો છે. દગો, જેવી રીતે આવવા બંધાએલો હતો તેવી રીતે આવ્યો છે.

હિંદુ મુસલમાનના સબંધમાં ફેર છે. તે હિંદી રાષ્ટ્રિય મહાસભાના પ્રમુખના ભાષણમાંથી લીધેલા ઉતારા પરથી જણાશે તે વખતે ડૉ. એમ. એ. અનસારી એક મહાન મુસ્લીમ નેતા પ્રમુખ હતા. તે કહે છે કે —

" હિંદુસ્તાનની બધીજ રાજકીય શાળાના નેતાઓ એકમત છે કે, આપણી પ્રવૃત્તિઓનો ઉદ્દેશ સ્વતંત્ર અને જાતે રાજ્ય કરી શકાય એ જ એવું હિંદુસ્તાન થાય કે જેથી સર્વને સરખી રીતે તક મળે. અને બધી જાત અને વર્ગના લોકોના ન્યાયયુક્ત અને કાયદેસર હકો ખાત્રીથી સચવાય, અને તેઓ માહોમાહે સુલેહથી રહે. તથા દુનીયાની બીજી પ્રજાઓ સાથે પણ સંપીને ચાલે. જેવી રીતે સ્વતંત્ર પ્રજા પોતાના દેશમાં જે હકો અને સ્થિતિ ભોગવે છે. તેવીજ સ્થિતિ અને હકો હિંદુસ્તાનના લોકો ભોગવે, એથી વિશેષ અથવા ઓછું તેઓ કાંઇ માગતા નથી. જો સામ્રાજ્ય તરફથી આટલુંજ મળે તો તેઓને છુટા થવાની કાંઇ ઇચ્છા નથી. પણ વડી સરકાર આપણા તે આદર્શને પહોંચવામાં વચ્ચે આવે તો આપણે તે સબંધ તોડવાને અટકીશું નહિ આપણો આદર્શ મહાત્મા ગાંધીના શબ્દોમાં "બને તો સામ્રાજ્યમાં રહીને, જો જરૂર પડે તો સામ્રાજ્યની બહાર રહીને

વાને અને યુરોપની ફેક્ટરીઓનું પોષણ કરવાને કાચા માલની ઉત્પત્તિ એક હથ્થુ કરવાને અને પોતાને ત્યા ઉત્પન્ન થતા માલને માટે બજાર એક હાથે કરવા લઇ લેવામા આવે છે.”

રાજકીય પુરુષો અને રાજદ્વારી નેતાઓ ‘સુધારાના સંદેશા’ અને ‘ગોરી ચામડીનો બોજો’ વિષે પુષ્કળ સફાઇદાર ભાષણ કરે છે પણ દક્ષિણ આફ્રિકાના વડી સરકારના અગ્રગણ્ય નેતા સેસીલરોડસના કરતા વધારે સારી રીતે એ બધાનુ પોકળ બીજા કોઇએ બતાવ્યુ નથી. તેણે કહ્યુ, “ચોકખુ ઉદારપણુ એ એની મેળે ઘણી સારી વાત છે, પણ વત્તા પાચ ટકાએ એથી પણ વધારે સારી છે” વડી સરકારનો મુખ્ય ધર્મ ગુરુ જોસેફ ચેમ્બરલેન વધારે સ્પષ્ટ વકતા હતો તેણે કહ્યુ હતુ કે “સામ્રાજ્ય એ વેપાર છે, અને હિંદુસ્તાન, તેણે નિખાલસ પણે વધારીને કહ્યુ, આપણને મળે કે મળશે તેના કરતા સાથી મોટો અને સૌથી વધારે કીમતી ગ્રાહક

અંગ્રેજી રાજ્ય તરફ હિંદી રાજદ્વારી-પ્રશ્નોનું વર્તન આથી કઇ રીતે જુદા પ્રકારનું છે ?,

અંગ્રેજી રાજ્યપર અંગ્રેજોના મત.

મીસ મેયોના પુસ્તકની શરુઆત અને અંત રાજકીય ચળવળ છે. અંગ્રેજ અમલદારની કીર્તિ અને હિંદુસ્તાનમા અંગ્રેજ સરકારના કાર્યોની ઉત્તમતા વિષે દરેક પ્રકરણમાં કાંઇ હોય છે. દરેક પ્રકરણમાં હિંદી વિષે તેના જીવન અને આદર્શ પર મશ્કરી અને તિરસ્કાર નાખવાં વિચારો આપવામા આવ્યા છે. પહેલે પાનેથી છેલ્લા પાના સુધી આખી ચોપડી વાચો, અને તમને હિંદીઓ વિષે એકપણ સ્તુતિનો શબ્દ અને અંગ્રેજોને વિષેનો એકપણ ઠપકાનો શબ્દ માલમ પડશે નહિ. આ બાબતમા આ પ્રસ્તક તદન વિચિત્ર [illegible]

પણ, એમ લાગતું નથી, કે આ બે વસ્તુઓ પુરેપુરી મળતી આવે એમ નથી.

બધુંજ પરદેશી રાજ્ય, પ્રજાકીય કે સરકારી, અનીતિમય, કુદરત વિરૂદ્ધ અને હલકુ હોય છે વસ્તુસ્થિતિના સ્વભાવે તે બીજું કાંઇ હોઇ શકે નહિં અગ્રેજ લોકો કદાચને ઉચ્ચ ચારિત્ર્યવાળા હોય પણ બધું છતા તે માણસો છે અને ઘણા સારામા સારા માણસો પણ પ્રજાના ભલા માટે સારામા સારી રીતે રાજ્ય કરી શકે નહિં. એજ કારણથી લોકો સરકાર કે જ્યા રાજાની સરકારની પદ્ધતિ હોય તેને નિંદે છે પણ જો એવી સરકાર કે જેનું રૂપ પ્રજાકીય હોય તોપણ ખરાબ છે. અને તે કદી પણ લોકોને સુખ અને આબાદી તરફ દોરવી શકતી નથી અને પરદેશી પ્રજાકીય રાજ્ય અથવા આપખુદ રાજ્ય (જેવી રીતે લોરડ ડામીનીઅનનો કર્તા હિંદુસ્તાનમા રાજ પદ્ધતિને વિષે કહે છે તેમ) ભાગ્યેજ સાર હોઇ શકે. સારામા સારા અગ્રેજ લોકોએ પણ કબુલ કર્યું છે કે, હિંદુસ્તાનમાનું અગ્રેજી રાજ્ય સામાન્ય નિયમના અપવાદરૂપ નથી પ્રો. સીલીએ તેના એક્સપેન્શન ઓફ ઇન્ડીઆ નામના પુસ્તકમા હિંદુસ્તાનમા અગ્રેજી રાજ્યના પરોપકાર સ્વભાવ વિષે ગંભીર શંકાઓ દર્શાવી છે તે પણ અર્થસૂચક

શહેરીઓ જે કાર્ય કરે છે, તેઓનુ માનતા નથી. તેઓનું ચારિત્ર, તેઓની કળા અને તેઓની આધ્યાત્મિક શકિત કમાઇ જાય છે અર્થાત અદ્દશ્ય થઇ જાય છે

પણ આ બાબતમા અમારા પોતાના અભિપ્રાયો અને વિચારો આપવા કરતા અગ્રેજ લેખકો અને રાજકારભારીઓના મત આપવા વધારે ઠીક થઇ પડશે, કે જે લેખકો અને કારભારીઓ હિંદુસ્તાન અને તેની સરકારની રાજનીતિ વિષે ઉંડુ ત ભેય મેળવ્યો કરતા વધ રે સારા પ્રખ્યાત અગ્રેજ વિચારક અને લેખક મી. જી. લોવસ ડીકીન્સન. પુર્વની મુસાફરી કર્યા પછી તેણે લખેલા હિંદ, ચીન, અને જાપાનના સુધારા વિષેના નિબધમા અગ્રેજ લોકોની હિંદુસ્તાન પર રાજ્ય કરવાની લાયકાતના સબધમા તે પ્રશ્નની ચર્ચા કરે છે નીચે તેનાજ શબ્દોમા તેનો સાર આપ્યો છે—

"હિંદનું જીવન અને તેની લાગણીના અભ્યાસ" નામના પુસ્તકમાં સર જોસેફ ફીલ્ડ ફુલર જે પૂર્વ બંગાળના લેફટેનન્ટ ગવર્નર હતા, અને જેઓ જ્યારે લોર્ડ મોરલી સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ હતા, તે વખતે રાજીનામું આપ્યું, તે કહે છે, કે—

"જુવાન અંગ્રેજ અમલદારો પોતાની જવાબદારીને માટે સંપૂર્ણ રીતે તૈયાર થઈને હિંદુસ્તાન જાય છે. તેઓ કાયદા જેવું કંઇ શીખતા નથી, જરા તરા હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ. નહિ જેવું રાજકીય અર્થશાસ્ત્ર અને હિંદની એકાદ ભાષા, તેઓ ભાગી તૂટી શીખી લે છે. નોકરીની બીજી બધી શાખાઓ સમ

હિંદુઓને જાણતા હતા. તેઓએ ભાગ્યેજ તેઓની સાથે જાહેર બાબતોની ચર્ચા કરી હતી. તેઓ હિંદના જીવન વિષેના કેટલાક સાદા સવાલો વિષેના જવાબ ચોકકસપણે આપી શકતા ન હતા. ચાલુ બાબત પરના તેઓના અભિપ્રાય સ્પષ્ટ રીતે પેટરના ઉચ્ચારના જેવા, ક્લબમાં વાત થઇ તેવા હતા, અથવા તો વર્તમાન પત્રમાં આવી ગયા હોય તેવા હતા. ખરું જોતા હું જેવીરીતે લંડનમાં હિંદુસ્તાનથી ઘણે દુર છું, તેવી રીતે તેઓ હતા. અને જે હિંદુસ્તાનની ભુમિ પર પગ મુકયો તે પહેલાં હિંદુસ્તાન વિષેના અભિપ્રાયો જેવીરીતે ગણ્યા હતા, તેવીજ રીતે ગણતા હતા."

મી૦ મેકડોનાલ્ડ લોર્ડ કર્ઝનના શબ્દોમા કહે છે, કે આગળના વખતમાં જે કોઇ સરકારી યંત્રમાં ભાગ લેવા જતું તે એમ ધારતું હતું, કે લોકોની સાથે વાતચીત કરવાને જે ભાષાઓની જરૂર હતી તે તેણે શીખવી જોઇએ. તે કહે છે, કે "હાલના વખતની ઉદ્દતાઇ એમ માને છે, કે તે તદ્દન બીન જરૂરીઆત છે. જે અમલદારો કાંઇપણ સવડતાથી હિંદની ભાષાઓ બોલી શકે છે. તેઓની સંખ્યા પચીસ પચાસ વર્ષ પહેલાં હતી, તેના કરતાં ઓછી છે. અને તે દેશના સાહિત્યનો પુરેપુરો અભ્યાસ કરનારાઓની સંખ્યા દિવસે દિવસે ઘટતી

અભ્યાસ કરે છે. અને કોઇપણ માણસ અજ્ઞાન ભરેલી રીતે ધારે તેમ પોતે સારા ગવર્નર જનરલની અસર ઉત્પન્ન કરવાને માટે આ જબરજસ્ત પુસ્તકો વાંચે છે. તે હિંદુસ્તાન જાય છે તે વીસ પ્રજાનો દેશ છે, અને જ્યાં વીસ ભાષા બોલાય છે, તે આ પ્રજાએ વીષે કંઇપણ જાણતો નથી, અને તેને આ ભાષાઓના અર્થોનું, ઉચ્ચારનું અને વ્યાકરણનું ઝાંખું જ્ઞાન પણ હોતું નથી..... તે તે દેશ વીષે અને તેના લોકોને વિષે કશું જાણતો નથી, તેની આસપાસ અમલદારોનું ટોળું વિંટળાએલું હોય છે, તે અમલદારોની હદ અંદર લે છે, અને તેને તે સિવાયનું બીજું બધુંજ ઝાંખું અને કળ ભાસે છે. તમે તેના પર એવી ફરજો નાખો છો, કે જે કોઇપણ હયાત માણસની માનસિક અને શારિરીક શક્તિની બહાર હોય છે, અને તેથી તે ફરજો તે બજાવી શકતો નથી,......જે કાંઇ સારું છે તે બધુંજ ધુંદી નાંખવાને તેમનામાં સર્વોપરી સત્તા છે, જો એ ધારે તો હિંદુસ્તાનના જમાને માટે જે કાંઇ કહેવામા આવે, તે તે સહન કરી શકે, અને

"હિંદુસ્તાનની સરકાર ઘણીજ લાકડા જેવી, લોખંડ જેવી, ખીલકુલ નહિ વળે તેવી અને ઘણીજ જુની, અને અર્વાચીન બાબતો માટે કોઇપણ રીતે ઉપયોગી ન થઇ શકે તેવી છે. હિંદ સરકારનો બચાવ નહિ થઇ શકે તેવી તે છે.

બધી તરફથી જોતાં જે સરકારના હાથ નીચે હિંદવાસીઓને રહેવાની ફરજ પડી છે, તેઓ મી૦ મોંટેગ્યુએ ૧૯૧૭ માં જે સરકારને સખ્ત રીતે પીચકારી કાઢી હતી તેના કરતાં જો હોય તો કાંઇક સારી છે.

જ્યારે સર લુઇ મેલેટ હિંદુસ્તાનનો સેક્રેટરિ ઓફ સ્ટેટના હાથ નીચે હતે, તે વખતે તેણે નીચે પ્રમાણે કહ્યું હતુ.—"હિંદુસ્તાનમાંની સરકારની હાલની પધ્ધતિ સ્વતંત્ર અને બુધ્ધિશાળી ટીકથી સહીસલામત છે, તે હકીકતને લીધેજ તે સરકાર આટલો લાંબો વખત ટકી રહી છે અને બીજું કાંઇ નહિ."

સાધારણ રીતે વોઇસરોય પણ જ્યારે હિંદુસ્તાનમાં આવે છે, ત્યારે તેઓ કોઇપણ હીંદી ભાષા જાણતા નથી, ને તેઓ હિંદુસ્તાનમા રહે છે, તે દરમિયાન તેઓ કોઇ એક ભાગી તૂટી બોલી શીખે છે. તેથી લોકોની સાથે તેમનો જે સંબંધ હોય છે, તે બરોબર હોતો નથી, પણ અંગ્રેજ અમલદાર અથવા તો હિંદી અમલદારો કે જેઓ અંગ્રેજી બોલી જાણે છે, તેઓની મારફતે હોય છે

આસપાસ ગુલામ જેવા નોકરો છે. જેઓ વર્ણે કાળા અને તેઓની તરફ જંગલીપણે વર્તવું એ યોગ્ય અને બરાબર ગણાય છે તેની આસપાસ બત્રીસ કરોડ હિંદીઓ ફરી વળે છે તે એમ ધારે છે કે તે બધાના કરતા ઘણો ચઢીયાતો છે. મજુરથી તે મહારાજા સુધી અસ્પૃશ્ય જાતિથી તે કુલિન બ્રાહ્મણ સુધી, અભણ ખેડુતથી માંડીને તે યુરોપના વિશ્વવિદ્યાલયોની બાર બાર ડિગ્રીઓ ધારણ કરેલા કરતા પણ ઘણો ચઢીઆતો માને છે તે પોતે કુલિન ન હોય મુર્ખ હોય, સાધારણ ભણેલો હોય, તો તેની કાંઇ ફીકર નહિ તેની ચામડી ગોરી છે હિંદુસ્તાનમા શ્રેષ્ઠતાનો સવાલ બહારની ચામડી પર રહેલો છે'

લંડન ડેઇલી હેરલ્ડના માજી તંત્રી મી૦ જ્યોર્જ લેન્સબરીએ ૧૯૨૦ ની ડીસેંબરની ૧૧ મી તારીખે એસેક્સ હોલમા ભાષણ આપતા કહ્યુ હતુ, કે —

" હિંદુસ્તાનમા ત્રીસ કરોડ કરતા વધારે માણસો છે બ્રિટીશ ટાપુઓમા આપણે માત્ર ચાર કરોડ અંગ્રેજ છીએ હિંદીઓ પોતાનુ હિત સમજે તેના કરતા આપણે તેઓનુ હિત વધારે સમજાવવનો દાવો કરીએ છીએ આથી વધારે ભારે ઉદ્ધતાઇ કદી હતી ? કારણ કે આપણી ચામડી સફેદ બનવા પામી છે તેથી આપણે જેઓની ચામડી સુર્યના રંગથી ઘઉવર્ણી થઇ છે તેના કરતા આપણા મગજ વધારે સારા હોવાનો દાવો આપણે કરીએ છીએ જ્યારે જ્યારે હિંદીઓ તરફ હું નજર નાખુ છુ, ત્યારે હું જાતે શરમાઉ છુ તેઓ જાણે છે, તેના કરતા હિંદુસ્તાન વિષે વધારે હું કેવી રીતે જાણી શકુ ? "

"હિંદુસ્તાનની સરકાર ઘણીજ લાકડા જેવી, લોખંડ જેવી, ખીલકુલ નહિ વળે તેવી અને ઘણીજ જુની, અને અર્વાચીન બાબતો માટે કોઇપણ રીતે ઉપયોગી ન થઇ શકે તેવી છે. હિંદ સરકારનો બચાવ નહિ થઇ શકે તેવી તે છે.

ખુબી તરફથી જોતાં જે સરકારના હાથ નીચે હિંદવાસીઓને રહેવાની ફરજ પડી છે, તેઓ મી૦ મોન્ટેગ્યુએ ૧૯૧૭ માં જે સરકારને સખ્ત રીતે ધીક્કારી કાઢી હતી તેના કરતાં જો હોય તો કાંઇક સારી છે.

જ્યારે સર લુઇ મેલેટ હિંદુસ્તાનનો સેક્રેટરિ ઓફ સ્ટેઇટના હાથ નીચે હતો, તે વખતે તેણે નીચે પ્રમાણે કહ્યું હતુંઃ—"હિંદુસ્તાનમાંની સરકારની હાલની પધ્ધતિ સ્વતંત્ર અને બુધ્ધિશાળી ટીકથી સહીસલામત છે, તે હકીકતને લીધેજ તે સરકાર આટલો લાંબો વખત ટકી રહી છે. અને બીજું કાંઇ નહિં."

સાધારણ રીતે વોઇસરોય પણ જ્યારે હિંદુસ્તાનમાં આવે છે, ત્યારે તેઓ કોઇપણ હીંદી ભાષા જાણતા નથી, ને તેઓ હિંદુસ્તાનમાં રહે છે, તે દરમિયાન તેઓ કોઇ એક ભાગી તૂટી બોલી શીખે છે. તેથી લોકોની સાથે તેમનો જે સંબંધ હોય છે, તે બરોબર હોતો નથી, પણ અંગ્રેજ અમલદાર અથવા તો હિંદી અમલદારો કે જેઓ અંગ્રેજી બોલી જાણે છે, તેઓની મારફતે હોય છે.

અભ્યાસ કરે છે. અને કોઇપણ માણસ અજ્ઞાન ભરેલા રીતે ધારે તેમ પોતે સારા ગવર્નર જનરલની અસર ઉત્પન્ન કરવાને માટે આ જમ-રજસ્ત પુસ્તકો વાંચે છે. તે હિંદુસ્તાન જાય છે તે વીસ પ્રજાનો દેશ છે, અને જ્યાં વીસ ભાષા બોલાય છે, તે આ પ્રજાઓ વીષે કંઇપણ જાણતો નથી, અને તેને આ ભાષાઓના અર્થોનું, ઉચ્ચારનું અને વ્યાકરણનું ઝાખું જ્ઞાન પણ હોતું નથી..... તે તે દેશ વીષે અને તેના લોકોને વિષે કશું જાણતો નથી, તેની આસપાસ અમલદારોનું ટોળું વિંટળાએલું હોય છે, તે અમલદારોની હવા અંદર લે છે, અને તેને તે સિવાયનું બીજું બધુંજ ઝાંખું અને કાળું ભાસે છે. તમે તેના પર એવી ફરજો નાખો છો, કે જે કોઇપણ હયાત માણસની માનસિક અને શારિરીક શક્તિની બહાર હોય છે, અને તેથી તે ફરજો તે બજાવી શકતો નથી,......જે કાંઇ સારું છે તે બધુંજ છુંદી નાંખવાને તેમનામાં સર્વોપરી સત્તા છે, જો એ ધારે તો હિંદુસ્તાનના ભલાને માટે જે કાંઇ કહેવામા આવે, તે તે સદન કરી શકે, અને તેના પર તેનો કાયદો ચલાવી શકે, અને જે કાંઇ સારું છે તેના કરતાં હું બતાવી શકું જે વિશાળ દેશો પર તે રાજ્ય કરે છે, તે સંબંધી તે દેશના લોકોને જે વસ્તુ જરૂરની છે તે અમલમાં મુકવાને તે ખરેખર સત્તા વિનાનો છે.........હું અત્યારે જાણતો નથી, અને અત્યાર સુધી મેં જાણ્યું પણ નથી, કે હિંદુસ્તાન પર રાજ્ય કરવાને માટે આ કોઇ શક્તિમાન માણસ હોય અને જો કોઇપણ માણસ એમ કહેતો હોય, કે 'હું રાજ્ય કરવાને શક્તિમાન છું', તો તેને વીશે જે લોકો તેની સાથે મૈત્રી ધરાવે છે તેઓ તેની જેટલી કિંમત આંકે છે તેના કરતાં ઘણી વધારે કિંમત તે પોતે પોતાની આંકે છે."

અને જેના વચનોમાં કાંઇપણ પક્ષપાત નથી. તેના વચનો તે ઇંગ્લાંડે ભાગ્યેજ જાણેલાં એવા એક માણસના શબ્દો છે.

ડા૦ સુંદરલેન્ડે એક કાગળ કે જે કાગળ કર્નલ જોસીયા સી૦ વેજવુડ એમ૦ પી૦ એ મને લખ્યો હતો. (અને જે મારા અઠવાડીક પીપલ લાહોરમાં છપાયો હતો.) તેમાંથી જ્યારે લોર્ડ અરવીનની હિંદુસ્તાનમાં વાઇસરોય તરીકેની નીમણુંક થઇ ત્યારે તેને વિષે જે લખ્યું હતું. તેમાં ખાપટના વિચારો તે નીચે પ્રમાણે આપે છે."

વડ કહે છે, "અમારૂં હિંદુસ્તાનનું સામ્રાજ્ય ગુલામો ઉપર શાહનું રાજ્ય છે. એ સુચન એ અમે તિરસ્કારીએ છીએ છતાં પણ અમે જેમ ગુલામો હાંકનારાઓ કરે છે, તેમ અને અમારા હિંદી શહેરીઓના સદ્‌ગુણોની કિંમત જેમ શિકારી કુતરાઓના ગુણોની કિંમત આંકે છે તેમ આંકીએ છીએ."

થોડા વર્ષ પર કોંગો સ્ટેટમાં જે અત્યાચારો થયા હતા તેને વિષે એક આયરિસ લેખકે લખ્યું હતું કે 'અંગ્રેજ લોકો સ્વતંત્રતા પોતાને માટેજ ચાહે છે. તેઓ પોતે જે અન્યાય કૃત્યો કરે છે, તે સિવાય બીજા બધાજ અન્યાયના કૃત્યોને ધિક્કારે છે. તેઓ વળી એવી સ્વતંત્રતાને ચાહનારા છે, કે તેઓ કોંગો સ્ટેટની વચ્ચે પડે છે, અને બુમ મારે છે, "શરમ, બેલ્જીયનોને શરમ" પણ તેઓ ભૂલી જાય છે, કે તેઓના પગની એડી હિંદુસ્તાનના લોકોના ગળા પર છે

મી. વિલ્ફ્રીડ સ્કોનબ્લંટે લખેલા તેના 'સીક્રેટ હિસ્ટરી ઓફ ધી ઇગ્લીશ ઓકયુપેશન' નામના પુસ્તકમાં તે હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજી રાજ્ય પાસેથી જોવાથી અને ઘણા સારા પ્રકારમાં જોવથી જેટલું માલમ પડે છે, તે વિષે કેટલાક અગત્યના અને મજબુત પુરાવા આપે છે તે લોર્ડ લીટનનો ગાઢ મિત્ર હતો, અને તે વખતે તે હિંદુસ્તાનનો વાયસરોય હતો મી બ્લંટ હિંદુસ્તાન ધી વસ્તુનો અભ્યાસ કરવા આવ્યો હતો તે અંગ્રેજ રાજદ્વારી પુરૂષોના સંકુચિત વિચારવાળા પક્ષનો હતો, અને હિંદુસ્તાનના અંગ્રેજી રાજ્યકર્તાની નીતિને ઘણી સારી રીતે સ્વીકારવા લાયક જોવા આશા રાખતો હતો વળી વોઇસરોય પોતેજ અને બીજા અમલદારો તેને ફરવા લઇ જતા અને તેના દ્રષ્ટિએ તેને બધું બતાવતા પરિણામ શું આવ્યું? અંગ્રેજ સરદાર તેના દેશના લોકોની તરફેણમાં તેના વિચારો હોવ છતાં, અને તેણે અંગ્રેજ દ્રષ્ટિએ જેમ બને તેમ હિંદુસ્તાન જોયું,

ડા. વી. એચ. રધરફોર્ડ તેણે હમણાંજ બહાર પાડેલા "અર્વાચીન હિંદુસ્તાન તેના પ્રશ્નો અને તેનો ઉકેલ' એ નામના એક પુસ્તકમાં અંગ્રેજ લોકોની લપટતના પરિણામો અને તેના લક્ષણો તપાસે છે, અને જાહેર કરે છે, કે અંગ્રેજી રાજ્ય હિંદુસ્તાનની ગરીબીનું મુખ્ય કારણ છે. તે જાહેર કરે છે કે હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજ સરકાર અંગ્રેજ લોકોનાજ હિતને ખાતર વધારે લાયક છે, અને ગ્રેટ બ્રિટનના લાભને માટે અને તે દેશનું કાર્ય ચલાવવાને માટેજ અને તેના સરકારને ચલુ રાખવાને ખાતરજ તે વધારે લાયક છે હિંદ અને હિંદીઓના હિતની વૃદ્ધિ કરવા વિષે તે શરમ ભરેલી અને અપમાન ભરેલી રીતે તેને તદ્દન નાલાયક ઠરાવે છે, અને તેની સાબીતીમાં તે કહે છે, કે "સરકાર પ્રજાના મોટા ભાગના શિક્ષણના સંબંધમાં બેદરકાર રહે છે ગામડામાં આરોગ્યતા અને દવાખાના વગેરેની જરૂરિયાતો તરફ બેદરકારી બતાવે છે. વ્યવસ્થા જાળવવા તરફ ગરીબોને ધરબાર આપવા તરફ, શરાફો તરફથી ખેડુતોનું રક્ષણ કરવા તરફ, ખેતીવાડીને બેંકો ચલાવવા તરફ બેદરકારી બતાવે છે, ખેતીવાડીને સુધારવા તથા વધારવા તરફ હિંદમાં

વર્ડ કહે છે, "અમારું હિંદુસ્તાનનું સામ્રાજ્ય ગુલામો ઉપર શેઠનું રાજ્ય છે. એ સુચનાઓ અમે તિરસ્કારીએ છીએ છતાં પણ અમે જેમ ગુલામો હાંકનારાઓ કરે છે, તેમ અને અમારા હિંદી શહેરીઓના સંદર્ગુણોની કિંમત જેમ શિકારી કુતરાઓના ગુણોની કિંમત આકે છે તેમ આંકીએ છીએ."

થોડા વર્ષ પર કોંગો સ્ટેઇટમાં જે અત્યાચારો થયા હતા તેને વિષે એક આયરિસ લેખકે લખ્યું હતું કે "અંગ્રેજ લોકો સ્વતંત્રતા પોતાને માટેજ ચાહે છે. તેઓ પોતે જે અન્યાય કૃત્યો કરે છે, તે સિવાય બીજાં બધાંજ અન્યાયના કૃત્યોને ધિક્કારે છે. તેઓ વળી એવી સ્વતંત્રતાને ચાહનારા છે. કે તેઓ કોંગો સ્ટેટની વચ્ચે પડે છે, અને બુમ મારે છે, "શરમ, બેલ્જીયનોને શરમ" પણ તેઓ ભૂલી જાય છે, કે તેઓના પગની એડી હિંદુસ્તાનના લોકોના ગળા પર છે.

મી. વિલ્ફ્રીડ સ્કોનર્બ્લ્ટે લખેલા તેના 'સીક્રેટ હિસ્ટરી ઓફ ધી ઇંગ્લીશ ઓક્યુપેશન' નામના પુસ્તકમાં તે હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજી રાજ્ય પાસેથી જોવાથી અને ઘણા સારા પ્રકાશમાં જોવાથી જેવું માલમ પડે છે, તે વિષે કેટલાક અગત્યના અને મજબુત પુરાવા આપે છે. તે લોર્ડ લીટનનો ગાઢ મિત્ર હતો, અને તે વખતે તે હિંદુસ્તાનનો વાયસરોય હતો. મી બ્લેંટ હિંદુસ્તાનમાં ધી વસ્તુનો અભ્યાસ કરવા આવ્યો હતો. તે અંગ્રેજ રાજદ્વારી પુરૂષોના સંકુચિત વિચારવાળા પક્ષનો હતો, અને હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજી રાજ્યમાર્ગની નીતિને ઘણી સારી રીતે સ્વીકારવા લાયક જોવા આશા રાખતો હતો વળી વાઇસરોય પોતેજ અને બીજા અમલદારો તેને ફરવા લઇ જતા અને તેની દ્રષ્ટિએ તેને બધું બતાવતા. પરિણામ શું આવ્યું? અંગ્રેજ સરકાર તેના દેશના લોકોની તરફેણમાં તેના વિચારો હોવા છતાં, અને તેણે અંગ્રેજ દ્રષ્ટિએ જેમ બને તેમ હિંદુસ્તાન જોવું,

એમ કહેવા છતાં તેના મનપર જુદી અસર થઇ. તેને માલુમ પડ્યું કે હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજી રાજ્ય આશીર્વાદરૂપ થવાને બદલે હિંદુસ્તાનના નાશનું કારણ થઇ પડ્યું હતું. "અંગ્રેજ રાજકીય પદ્ધતિનો એ એક દુર્ગુણ છે, કે તે સરકાર તદ્દન નિર્દોષ ઇરાદા સહિત છેવટે નુકશાન કર્યા વગર કોઇપણ જગ્યાએ સ્વતંત્ર લોકો વચ્ચે પડી શકે નહિ. સારી શરૂઆતને ખરાબ પરિણામમાં નહિ ફેરવવા માટે ઘણા સ્વાર્થી લાભો એમા સમાયલા હોય છે."

હિંદુસ્તાન વિષે તે લખે છે કે —

"હું નિરાશ થયો છું કે એશિયાના બાકીના ભાગ માફક હિંદુસ્તાનનું રાજ્ય ખરાબ ઇરાદાઓને બદલે કોઇપણ જાતના ઇરાદા વિના સારા ઇરાદાથી ખરાબ રીતે ચાલતું માલમ પડે છે. તુર્કસ્તાનમાં જેવી રીતે માલમ પડે છે, તેવી રીતે ત્યા પણ ભારે કર અને પૈસાનો ખોટો વ્યય છે, પરિણામ એકજ છે. અને ભૂખે મરતાં હિંદુઓને

રહેવાશીઓને વૃદ્ધો કે મોટા મનુષ્ય ભક્ષણ કરવાનો આશરો લેવો પડશે, કારણ કે માણસ માણસને ખાય તે સિવાય બીજું કાંઈપણ રહેશે નહિ."

મી સી. એફ. એન્ડરૂસ તેના હમણાં લખાએલા 'સ્વતંત્રતા માટે દાવો' નામના પુસ્તકમા કહે છે—

આપણે ગયા સૈકામા ઇટલિ અને ઓસ્ટ્રીઆમા પરદેશી રાજ્યનો એક વિચિત્ર દાખલો જોઇએ છીએ ઇટલિના રાજ્યના જોડાણ સાથેનું ઓસ્ટ્રીઆનુ સામ્રાજ્ય ઇટલિને બળજોરીથી પરતંત્રતામા રાખેલું તે સહીત એ રાક્ષસીપણું હતુ. તે તો માત્ર ધિકકાર, હમેશને માટે,દ્વેષ,તિરસ્કાર એ પ્રજા વચ્ચે જે બે પ્રજા મિત્ર થવી જોઇએ, તેની વચ્ચે ઉત્પન્ન કરે. આજનુ અગ્રેજી સામ્રાજ્ય તેની સાથે હિંદના જોડાણ સહીત હિંદને બળથી પરતંત્રતામા રાખે—એ રાક્ષસી પણ જ છે તેમા બે કડવાશ—હમેશ વધતી જતી કડવાશ અને અજાણપણું બે પ્રજાની વચ્ચે—હિંદ અને ઇગ્લાંડ—જે બે પ્રજા મિત્ર તરીકે રહેવી જોઇએ—તેની વચ્ચે ઉત્પન્ન કરે"

ડા સુદરલેન્ડ છેવટે જણાવે છે, કે —

"દુનિયા સમક્ષ એવો દાવો કરવામાં આવે છે, કે ઇગ્લાંડ હિંદુસ્તાન પર દુરથી સારી રીતે રાજ્ય કરે છે, અથવા તો તે હમેશા મોટી ભૂલો કર્યા વગર અને કોઇપણ પ્રકારની ગભીર અને ભયકર ભુલો કર્યા વગર તે સારી રીતે રાજ્ય કરી શકે, એ દાવા કરતા એવી બીજી કોઇ પણ પાયા વગરની અથવા વધારે ઘાતકી વાત દુનિયા પર નથી."

પણ મેકોલે ફુલર અથવા મેકડોનલ્ડ અથવા ક્રૂયરફોર્ડ અથવા ડીકીન્સન અથવા સુદરલેન્ડ જાણે છે, કે તેના કરતા મીસ મેયો

અમાંણી ઉદાર અને હિતાવળની લાગણીની ગરમીથી તેના પૂર્વ વારસાના બળથી ફરવી શકાય. તે ઉપરાંત દબાણથી દખલ કરાયલી, એવી રીતે તેને દબાણી પાડવામાં આવી છે.

ત્યાર પછી ૨૬૮મા પાનાપર સુધારાના કાયદા પર ટીકા વગર વિચાર્યા વગર તેણી ટીકા કરવાનું સાહસ કરે છે, કે કોઈ પણ જાતની દુશ્મનવટ પહોંચી શકે તેનાં કરતા વધારે ઉંડું મુખ્ય વિષ તેની વસ્તુઓના મૂળ અંદર રહેલું છે.

સમાન્ય ચુંટણીના પાયાપર રચાએલું છે.......અને મુશ્કેલત એ છે, કે જ્યારે ચણતર હવાના મધ્ય ભાગમા લટકતું રહે છે, ત્યારે તેને ટકાવી રાખવાને જે પાયો તેને માટે ગોઠવવામાં આવ્યો છે. તે પુરી સીઢીની ટોચ પર લટકતો રહ્યો છે. ખરું જોતા તેનું અસ્તિત્વજ નથી '

આખા પ્રકરણમાં છુટા છવાયા અને છિન્ન ભિન્ન વિચારો અને પ્રતિપાદનો કરાયલા છે. તેનું કાંઇ પરિણામ નથી. એકબીજાની સાથે સંબંધ નથી. અને હિંદુ પ્રજા તરફ નિંદા તિરસ્કાર અને અંગ્રેજ અમલદારોની અયોગ્ય પ્રસંશા સિવાય વિચારોનો સંકલના પણ માલમ પડતી નથી. વાર્તાઓ અને વર્ણનો તુટક છે. અને તે માત્ર કલ્પનાશક્તિની ઉત્પતિ છે અને તેમાથી દેખીતી રીતે કટકા અને બારી કાઢેલા કેટલાક ધટાડા કરેલ છે. નામ વગરના માણસોના આપેલા સંવાદો પુરવાર થઇ શકે એમ નથી, પણ તેમાના ઘણા ખરાં મીસ મેયોએ આપેલાં છે. તેના પર વાચકે પુખ્ત વિચાર કરવો જોઇએ. ફરી ફરી તેણી વાંચકને કહે છે, કે હિંદી-સામ્રાજ્ય-નેતા જે કહે છે, તેવો તેનો ઇરાદો નથી.

એક દિવસ આપણને કહે છે, (પાનુ ૨૬૭) કે તેણીએ અંગ્રેજ વિરુધ્ધના એક પ્રખ્યાત એંગ્લોઇન્ડિયનના સ્વપ્નની સાથે વાત ચલાવી

હિંદુસ્તાન વિષે વધારે સારું જાણે છે। દેખીતી રીતે ગયા બે સૈકામા દુનિયાએ ઉત્પન્ન કર્યા છે, તેના કરતાં વધારે, વધારે, સખ્ત અને સત્ય પ્રેક્ષક તેણી છે। મિથ્યાભિમાન! તારૂં નામ 'કેથેરાઈન મેયો' છે.

પ્રકરણ ૩૧

સુધારાની વાત.

હિંદી સરકારના ઈ. સ. ૧૯૧૯ના પાર્લામેન્ટરી સ્ટેટ્યુટ (કાયદા) થી હિંદી સરકારની પદ્ધતિમાં દાખલ થએલા સુધારા માટે મીસ મેયો એક આખું પ્રકરણ આપે છે. તેણી દેખીતી રીતે એવા અભિપ્રાયની છે. કે આ કહેવાતા સુધારા દાખલ કરવામાં ભુલ થઇ છે. અને ઈ સ. ૧૯૧૯ પહેલાંની હિંદી સરકારની પદ્ધતિ .

અજાણી ઉદાર અને ઉતાવળની લાગણીની ગરમીથી તેના વૃદ્ધ વરસાના બળથી ફરવી શકાય. તે ઉપરાંત દબાણથી દખલ કરાયલી, એવી રીતે તેને દબાવી પાડવામાં આવી છે.

ત્યાર પછી ૨૫૮મા માનાપર સુધારાના કાયદા ૧૨ ટીકા ૨ ૫૯નુ વિચાર્યા વગર તેણી ટીકા કરવાનું સાહસ કરે છે, કે કોઈપણ જાતની દુશ્મનવટ પહોંચી શકે તેનાં કરતા વધારે ઉંડું કુપ્ય વિષ તેની વસ્તુઓના મૂળ અંદર રહેલું છે.

સામાન્ય ચુંટણીના પાયાપર રચાએલુ છે. . ...અને સશાબિત એ છે, કે જ્યારે ચણતર હવાના મધ્ય ભાગમા લટકતુ રહે છે, ત્યારે તેને ટકાવી રાખવાને જે પાયો તેને માટે ગોઠવવામા આવ્યો છે. તે પૂરી લીટીની હદ પર લટકતો રહયો છે. ખરૂ જોતા તેનુ અસ્તિત્વજ નથી '

આખા પ્રકરણમાં છુટા છવાયા અને છિન્ન ભિન્ન વિચારો અને પ્રતિપાદનો કરાયલા છે. તેનુ કાંઇ પરિણામ નથી. એકબીજાની સાથે સંબંધ નથી. અને હિન્દુ પ્રજા તરફ નિંદ્ય તિરસ્કાર અને અંગ્રેજ અમલદારોની અયોગ્ય પ્રશંસા સિવાય વિચારોની સંકલના પણ માલમ પડતી નથી. વાર્તાઓ અને વર્ણનો તુટક છે. અને તે માત્ર કલ્પનાશક્તિની ઉત્પત્તિ છે અને તેમાથી દેખીતી રીતે કઢંગા અને ભારી કહેલા કેટલાક બટાડા કરેલ છે. નામ વગરના માણસોને આપેલા સંવાદો પુરવાર થઇ શકે એમ નથી, પણ તેમાંના ઘણા ખરાં મીસ મેયોએ આપેલાં છે. તેના પર વાચકે પુષ્કળ વિચાર કરવો જોઇએ. ફરી ફરી તેણી વાચકને કહે છે, કે હિંદી-રાષ્ટ્રીય-નેતા જે

વિગ્રહ દરમિયાન.વિ હના હેતુ વિષે પ્રેસિડન્ટ વિલ્સન અને એંગ્ર
બીજા રાજદ્વારિ પુરુષોએ જે અભિપ્રાય આપ્યા હતા. તેનાથી હિંદી
પ્રજાના મનમાં પોતાના તેમને ન્યાય મળવાની, જો મિત્ર રાજ્યો
જીત નક્કે તો, આશા ઉત્પન્ન થઇ હતી. ઇ. સ. ૧૯૧૬માં
જ્યારે લડાઇ ઘણી ભયંકર થએલી હતી ત્યારે હિંદી–રાષ્ટ્રીય સભા
અને સમસ્ત હિંદુ–મુસલીમ સભાએ એકમત એવા રાજકીય સુધારાની
યોજના ઘડી, કે જે રતા તુરત પોતાના દેશમાં દાખલ થઇ શકે.
આ સાથે તેઓએ વિગ્રહને માટે તેને ટેકો આપવાને માટે યોજનાઓ
ઘડી આપી. મહાત્મા ગાંધીજી અંગ્રેજ સરકારને માટે સિપાઇઓની
ભરતી કરવા અને લશ્કરની ટુકડીઓની વ્યવસ્થા કરવાને ફર્યા. લડાઇ
જીતવાને માટે હિંદુસ્તાનની પ્રજામાં આખરે આખરે સર્વે પ્રજાનું લોહી
વહેવા માંડ્યું હતું. જો હિંદુસ્તાન તરફથી માણસો, પૈસા, હથિયાર
અને ખોરાકની મદદ ન મળી હોત તો અંગ્રેજ સરકારનું મન જાત,
અને મિત્ર રાજ્યો પેરિસપર જર્મન લશ્કરનો આવતો હુમલો ભાગ્યેજ
અટકાવી શકત.

આફ્રીકા અને બીજા ભાગોમાં હિંદી લશ્કરે તેઓના અંગ્રેજ અને બીજા પ્રાંતના મિત્ર સાથે ઘેલી જીત મેળવવામાં પોતાનો હિસ્સો આપ્યો હતો."

ઇ. સ. ૧૯૧૬ના એપ્રીલમાં મોટર મેસોપોટેમીઆમાં એક મોટી મુસીબત આવી. અને તેની જવાબદારી હિંદી સરકાર પર નાખવામાં આવી હતી. જે કમીશનને આ બાબતની ખબર કાઢવાને નીમવામાં આવ્યું હતું, તેને સંભાળપૂર્વક અને ઝીણવટથી ખબર કાઢ્યા પછી જાહેર કર્યું કે મેસોપોટેમીઆનું એ તોફાન, હિંદી સરકારની વ્યવસ્થા જાળવવાની અશક્તિને લીધે હતું. જ્યારે આ અહેવાલ સંબંધી આમની સભામાં એ બાબતની ચર્ચા થઈ, ત્યારે મી. એમ. શી. મોંટેગુ કે તે વખતે હથિયાર તથા દારૂગોળાનો પ્રધાન હતો, તેણે એક જબરદસ્ત ભાષણ કર્યું, તેમાં તેણે જાહેર કર્યું કેઃ-

શકે એના કરતા પણ મોટો ફેરફાર અને લાભ પગીનું ધોરણ ઉત્પન્ન કરે છે"

આ લાભ પટી હ મેશને માટે ત્યા તો હજીજ પણ લાબા વખત પર ડૉ. ઝરેલીએ બતાવી આપ્યુ તેમ ઇગ્લાડનુ ધ્યાન ખેચવા એક મોટા ભય ? બન નની જરૂર છે

અમે જે ભાષણમાથી ઉતારા આપ્યો છે તે ાથી મી. મોન્ટેગ્યુએ જે કાઇ કહ્યુ તે નીચે આપીએ છીએ —

હિદુસ્તાનમા તમારા રાજ્યનો જે કોઇ હેતુ હેય છતા જે ાહ ીઓને હુ મળ્યો છુ, અને જેની સાથે મેં પત્રવ્યવહાર કર્યો છે, તેઓની એકત્ર માગણી એ છે, કે તમ રે તે જાહેર કરવુ તે જાહેર કરવા પછી તમારે તેમાનુ થોડુ ક આપવુ અને બનાવવુ, કે તમે ખરી લાગણીવાળા છો. નવી યોજનાની કાઇક શરુઆત કે જેને તમે અનુસરવા માગો છો અને એક અથવા બીજી રીતે હિદુસ્તાનના લોકોના પ્રતિનિધિ સંસ્થાને વધારે મે ગી તક આપો -

"પણુ મ ો ખાત્રી છે, ક નરમાર ી અયોગ્ય પદ્ધતિ જારી રાખવાનો તમ રે મોટે દાવો ? જે અમે મુલકોમા હિદુસ્તાન પર રાજ્ય કર્યુ છે, તે પધ્ધતિ લાયક હતી તે પ ધતિ પુરતી ન હતી એમ સાબીત થઇ ચુકયું છે. હિદના લોકોની મરજી જાહેર કરવાને માટે તે પુરી પડી શકે એવી ન હતી તેઓને લડાયક પ્રજા બનવુ હતુ, તેની બનાવવાને તે પુરતી ન હતી. એમ સાબીત થઇ ચુકયું છે આ લડાઇનો ઇતિહાસ એમ બતાવે છે, કે તમે હિદુસ્તાનના લોકોની અગ્રેજ સાગ્રાજ્ય તરફની વફાદારીનો ઉપયોગ જો તમોને પહેલા ખબર હતી, તો હવે ભરસો રાખી શકો. જો તમે તે વફાદારીનો ઉપયોગ કરવા માગતા હો, તો તમારે તે દેશના લોકોના પ્રેમનો ખ્યાલ સબ લેવો જોઇએ, કે જે પ્રેમ હિદુસ્તાનમા

ધર્મ છે, અને તમારે તેઓના નશીબને કાબુમા રાખવાની એવી મોટી તક આપવી જોઇએ માત્ર એવી કૌન્સિલોથી નહિ, પણ કાર્યવાહક ઉપરજ પુરેપૂરા અકુશ રાખીને (મોટી તક આપવી જોઇએ) પછી બીજી લડાઇ દરમિઆન જો આપણે લડવુ પડે તો શાતિના સમયે બીજા કટોકટીના પ્રસગે તમને સતોષ પામેલું હિદુસ્તાન માલમ પડશે, એવુ હિદુસ્તાન કે જે તમોને મદદ કરવાને તૈયાર રહેશે મિસ્ટર પીકર, હુ કહું છું, તમે મ નજો, કે એ વખત વિચારી જવાનો નથી એ ઇચ્છાનો સવાલ નથી

"આ સૈકા થયા જુના અને જબરદસ્ત પ્રશ્નને કાબુમા અનુભવની દષ્ટિએ જો તમે ગોઠવવ ને તૈયાર નહિ થાઓ તો હું માનુ છું કે કે તમે હિંદી સામ્રાજ્યના ભાગ્યને કાબુમા રાખવાનો હક ગુમાવશો ' લડાઇ ગંભીર સ્વરૂપ ધારણ કરતી હતી તે દરમિયાન, રશિયા છુટું પડવાની અણી પર હતુ અને દેખીતુ હતુ કે હિંદુસ્તાનમાથી માણસો અને બીજા સાધનોની મદદ લેવામા ન આવે તો મિત્ર રાજ્યો હારી જાય, શુ કરવુ તે લોઇડ જોર્જે નક્કી કર્યું. તેણે મોન્ટેગ્યુને ઇન્ડિઆ માટે નીમ્યો, અને ૧૯૧૭ની ઑગસ્ટની ૨૦મી તારીખની પ્રસિદ્ધ જાહેરાત બહાર પાડવાની સત્તા આપી શહેનશાહની સરકારની રાજનીતિ જેની સાથે હિંદી સરકાર સપૂર્ણ રીતે એકમત છે, કે રાજ્ય કારભારના દરેક ખાતામાં હિંદીઓની સખ્યાની વૃદ્ધિ કરવી, અને બ્રિટીશ સામ્રાજ્યના એક આતરિક ભાગ તરીકે હિદુસ્તાનમા જવાબદાર સરકારનુ જ્ઞાન મળે, તે હેતુથી સ્વતત્ર સસ્થાનોની ધીમે ધીમે વૃધ્ધિ કરવી તેઓએ એવો નિર્ણય કર્યો કે જેમ બને તેમ આ દિશામા યોગ્ય પગલા ભરવા, અને તે ખાસ અગત્યનુ છે, કે આ પગલા કેવા હોવા જોઇએ, તેનો આગળથી વિચાર કરવા હિદુસ્તાનના અને ઇગ્લાડના સત્તાવન કામકર્તાઓ

નઝ્વે છૂટથી સાધ રણુ રીતે મતની આપ લે થવી જોઇએ, શહેનશાહની સરકારે તે પ્રમાણે શહેનશાહની સમતિથી નક્કી કર્યું છે, કે મારે હિંદી અને વાઇસરોયની સાથે આ બાબતની ચરચા કરવા હિંદુસ્તાન જવાનું વાઇસરોયનું આમંત્રણ સ્વીકારવું. વાઇસરોયની સાથે સ્થાનિક સરકારના વિચારો પર વિચાર કરવો અને તેની સાથે પ્રતિનિધિ મંડળ અને બીજાઓની સુચનાઓ લેવી"

અત્રે હું ઉમેરૂં છું, કે આ નીતિની પ્રગતિ એક પછી એક સ્થિતિએ પહોંચવાથી થઇ શકે, હિંદુસ્તાનના લોકોની પ્રગતિ અને હિતની જે જવાબદારી હિંદી સરકાર અને અંગ્રેજ સરકાર છે, તે દરેક પ્રગતિ અને સમય પરથી નક્કી કરી શકાય, અને આ સેવાની નવી તક જેને આપવામાં આવશે તેના સહકારથી તેઓએ ચાલવું જોઇશે. અને તેઓની જવાબદારી પર જેટલે અંશે ભરોશો મૂકી શકાય તે પરથી નક્કી કરી શકાશે"

અંગ્રેજ પ્રધાનના વિચિત્ર મનમાં ભલે તે હોય, તો પણ એટલું તો દેખીતુ છે, કે આ જાહેરાત ઉતાવળી હતી, અને તે ઉદાર લાગણીનું પરીણામ ન હતું. આ પગલું ગણત્રીપુર્વક અને વિચારપુર્વક ઇગ્લાંડ અને સામ્રાજ્યના હિતને યોગ્ય અને જરૂરી થઇ પડે, એમ ગણીને ભરવામાં આવ્યું હતુ. જો એ બાબતમાં કંઇ પણ ઉતાવળી ઉદારતા હતી, તે હિંદના લોકો તરફની હતી. આંગ્રેજ રાજદ્વારી પુરૂષોના વચનો હિંદી નેતાઓએ જેવાં ને તેવાંજ લીધા, કારણકે તેઓ ભાગ્યેજ જાણતા હતા. 'કે જુઠું બોલવાની કળા હજી નાશ પામી ન હતી.' અને તેઓ ભાગ્યેજ ધારતા હતા, કે એક દિવસ ફ્રેંચાઇન મેયો જેવી નમુનેદાર સ્તુતિની ઉધ્ધતભેર બંધાદારી તરફ હાસ્ય કરશે. હિંદીઓએ આપરીક્ષ પ્રજાની નીતિ સ્વીકારી નહિં, કે

જે પ્રજાનો આદર્શ હંમેશા ઇગ્લાંડની મુશાબત તે આયર્લાંડની તક હતી, તેઓ તો જરૂરની વખતે ઇગ્લાંડની બાજુએ ઉભા રહેતા હતા સુધારાની ક્રિય કરવામા બ્રિટન (અગ્રેજ સરકાર) એક ઇચ નમતી હતી કરણકે રખેને એક આગળ ખેંચી લેવામા આવે, અને ત્યાના રજવાડી પુરો આ બાબતનો સારો દેખાવ કરતા હત. કારણ કે હિદના લોકોના સહકારની તેને ઘણી જરૂર હતી, મી૦ મોન્ટેગ્યુના સબધમા એમ કહેવુ જોઇએ, કે તે ખરી હકીકતજ જણાવતો હતો

૧૯૧૭ ની જાહેરાતની અસર હિન્દુસ્તાન ઉપર થઇ હતી. રાજકીય હિદીઓ તેની ભાષા અને સકુચિતપણાથી સતોષ પામ્યા ન હતા તેમણે આ અસતોષ ગુપ્ત રાખ્યો નહિ, પણ તેમ એ જેવી રીતે કેનેડાના લોકોએ દક્ષિણમા આફ્રિકાના લોકોએ પોતના ઘરના માલિક હેઇ તેઓના હકને ઇગ્લાંડની ઇચ્છા પ્રમાણે ન્યાય મળે તેની સાબીતીને અર્થેજ તે સ્વીકારવાનો નિશ્ચય કીધો.

તેમ નથી. જો એમ ધારી વામાં આવે, કે તેઓ તે હક પુરી રીતે અને સંગી રીતે જાળવી શકે એવી સ્થીતીમાં નથી, તો એમ લેવું કે તેઓ ભવિષ્યમાં પણ એ સ્થીતિમાં કદી આવશે નહીં. એ ન્યાય પૂર્વક અને ખરૂં નથી, તે વાકયમાં જે ગુણો દર્શાવેલા છે, તે બીન જરૂરીઆત અને વધારાના છે

જ્યાં સુધી હિંદુસ્તાન અંગ્રેજ સામ્રાજ્યનો એક આંતરિક ભાગ છે, ત્યાં સુધી અંગ્રેજ મેન્ટ અને અંગ્રેજ ગ્રજાની સંમતિ વિનાનું બંધારણ ઘડી કે નહિં. એ શોચનીય છે કે એ અંગ્રેજ રાજ્યદ્વારી પુરૂષ તે વખતના જુસ્સા જેટલો ઉંચો ચઢી શકયો નહીં, અને આપખુદ ટાળ્ણ અને જાતિ અભિમનના જુસ્સામાથી તે જાહેગત મુક્ત રાખી શકયો નહિ, કે જે અભિમાન જે વખતે તેઓ હિંદુસ્તનના કોને તેના બચાવ માટે સામ્રાજ્યના લોભમા ભાગ જાળવવાની જીરૂસાભેર ગરજ પેસો અને માણસ કોઇ પણ જાતનું મોક્ષ્ય વગર કરતા હતા તે અસ્થાને છે, મોન્ટેગ્યુ ચેમ્સફર્ડ હેવાલના ૧૪૯માં પેરેગ્રાફમાં બતાવેલા પ્રતિપાદન સાથે આ વતન બંધ બેસતું નથી, કારણ કે તે પેરેગ્રાફમા 'આત્મનિર્ણયની ઇચ્છા'ના ફેરફાર કહ્યા પછી એ રિપોર્ટના પ્રસિદ્ધ કર્તાએ કબુલ કરે છે કે હિંદુસ્તાનના શિક્ષિત વગ તરફથી આપણને જે માગણી મળે છે, તે ૧૦૦ વર્ષના કાર્યનું કુદરતી અને હકદાર ફળ કરતા વિશેષ

અંગ્રેજ રાજદ્વારી પુરુષો જેવા કે વોરન હેસ્ટીંગ્સ, મેકાલે, મનરો મેટકાફ અને બીજાઓએ પણ વાપર્યાં છે, પંણુ હકીકત એ છે કે હીંદુસ્તાનના સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ જે તાજ અ કેબીનેટના પ્રતિનિધિ છે, તેણે આ પ્રતિપાદન કરેલું છે, અને તેઓ ગ્રેટબ્રિટન અને આયર્લાંડના લોકોના બંધારણ કરનારા પ્રતિનિધિઓ છે.

વિશેષમાં મેં ભાર મુકીને જણાવ્યું કે ૧૮૮૩ની જાહેરાત અને ૧૮૫૮નો ઢંઢેરો આ જાહેરાતથી જે રીતે જુદો પડે છે, તે તેમાં વાપરેલી ભાષા વિષે નથી, પણ હિંદીઓનો અભિપ્રાય નક્કી કરવાને અને વખત અને સંજોગો જોઇ તેનો અર્થ કરવાને અને સમજવાને અને ન્યાય અને ઉદારતા જે વડે આખો સવાલ બે રાજદ્વારી પુરુષોના એકત્ર અહેવાલની અંદર આપવામાં આવ્યો છે, અને જે બે । હાલ હિંદી સરકારના મુખ્ય અધિકારીઓ છે, અથવા તો તેના ન કહી શકાય કે તે અહેવાલ અને જાહેરાતની કદર હિંદી નેતા-

ઠરાર માત્ર રોગ ન હોય, પણ હિંદુસ્તાનના એક અંગ્રેજ રાજપુરુષના હૃદયમાંથી નીકળતો ખરો ઠરાવ હોય તો અમને સમજાતું નથી કે, વાઇસરોયની અને હિંદ ખાતાના સેક્રેટરીની બનાવેલી આ નવી યોજના હિંદુસ્તાનના શિક્ષિત વર્ગમાં શા માટે અવિશ્વાસ પેદા કરે છે? કોઇપણ રીતે ન્યાય અને ઉદારતાનો જે જુસ્સો સાધારણ રીતે આ અહેવાલમાં માલમ પડે છે. તેને માટે તો અમો પ્રશંસા કરીએ છીએ. તે સબંધે જે નિર્ણય આવ્યો. તેમાં અમારો મતભેદ હોય. પણ એટલું સ્વીકારવું અગત્યનું છે, કે તે પ્રશ્નનું પૃથક્કરણ અને તેમાં સમાએલા સિદ્ધાંતો ઘણા બુદ્ધિ કૌશલ્યથી લખાએલા છે. અને તેનો નિવેડો લાવવાનો પ્રયત્ન જે તે વખતની સ્થિતીને પહોંચી વળશે. તે તદ્દન ખરો અને સત્ય છે આ હકીકત વધારે ને વધારે એ જરૂર બતાવે છે, કે બધાજ વર્ગના હિંદી નેતાઓ અને બધીજ જાતના અભિપ્રાય વાળા પક્ષોએ રચના અને સહકારની દ્રષ્ટિએ આ પ્રશ્ન ઉપર પોતાના વિચારો અને મત ઉત્તમ રીતે દર્શાવવા જોઇએ. અને માત્ર ભુલો શોધવી ન જોઇએ

સુધારાઓ અયોગ્ય અસંતોષકારક અને નિરાશા જનક હતા છતાં તે સુધારા પ્રમાણેજ કામ કરવાનો નિશ્ચય કીધો તેઓએ તેઓના જરજમાન વિના તેની ગણત્રિ કરી હતી કારણ અને ઉતાવળી લાગણીના જોસમાં તેઓએ એમ માની લીધું હતું કે ઇ સ ૧૯૧૭ના ઓગસ્ટની જાહેરાત પ્રમાણીક અને ખરી હતી અને અંગ્રેજ લોકો તેઓના શબ્દને વળગી રહેવાનો ઇરાદો રાખતા હતા તેઓએ જાણી જોઇને આયર્લેંન્ડ અને સંસ્થાઓ સાથે અંગ્રેજ લોકોને અંગ્રેજ લોકોના વ્યવહારના પાઠને નહિ ગણકારવાની ઇચ્છા કરી અને ગ્રેટબ્રિટન તરફ પોતાના વલણને લઇને તેઓએ વિશ્વાસ પુર્વક આશા અને ભરોસાને પ્રથમ સ્થાન આપ્યું તેઓ ભુલી ગયા હતા કે રાજશાસનના શબ્દમાં કોઇની અંદર 'ઉપકાર' શબ્દ હતોજ નહિ અને તેઓનો સ્વાર્થ દરેક પગને તેને હરાવવાને માટે ન્યાયએ તે કરતા વધારે મજબુત હતો. જરૂરની પળ હવે જતી રહી હતી, નવા વખતને માટે નવા કાયદાએ વિગ્રહમાં જીત મળી હતી સામ્રાજ્ય સહીસલામત હતું તેથી અંગ્રેજ લોકો એકવાર ફરીથી બધા સાહીત્ય એકઠા કરવાને હવે છુટા હતા અને તે એવી રીતે કે મોન્ટેગ્યુએ જે સુધારા દાખલ કર્યા હતા તે કરી શકાય, તેઓએ શોષણ પદ્ધતિ જારી રાખવાનું ઇચ્છયું હતું

બંધારણ પૂર્વક સુધારાની બધીજ બાબતમાં સર જ્યોર્જને નિરર્થકતા નો કાંઇ ખ્યાલ માલમ પડે છે. સુધારાની બધીજ સુચનાઓ એના કહેવા પ્રમાણે 'કોનું રાજ્ય હોવું જોઇએ' એ મુખ્ય સવાલ પર હોવી જોઇએ. બ્રિટનની પરદેશી રાજ્યનીતિને નેપોલીઅનના રાજ્ય પછી નીચે પ્રમાણે જણાવે છે.

"જે હિંદુસ્તાનમાં અગ્રેજ સત્તા કે જે ઘણીજ કરોડટીના સમય પસાર કરી ગઇ છે. અને જેની પુરેપુરી સત્તા હિંદુસ્તાનમાં જાગી તે પહેલા બોનાપાર્ટની મહાન ઇચ્છાઓથી જેને વિઘ્ન નડયું હતું. અને જે હાલના સંજોગોમા દેખીતી રીતે મરકોવાઇટની શરુઆ તને મળવાને આનંદ ઉપજાવતી હતી. જો આ સત્તા પ્રજાકીય ગેરહાજરીની વક્ષણને લીધે તાબે થઇ ગઇ છે. એવું માલમ પડે તો તેની સ્થિતિ ઘણીજ અસાધારણ થાય."

ગ્લાંડના લોકોજ તેના પર દબાણ પુર્વક નાંખશે. જેઓએ આ
ર્દિપ દેખાવુ પગલુ લેતા પહેલાં તેના પરીણામોનો સારી રીતે
ાલ કરવો જોઇએ. રશિયાની ધમકી ભરેલી ચઢાઇ વિરૂદ્ધ હિંદુસ્તાનનું
ક્ષણુ કરવુ એ ૧૯ માં સૈકાના મધ્ય સમયથી તેના અંત સુધી
આપણી પરદેશી રાજ્યનીતિના મુખ્ય હેતુ હતો, એશીયાની અંદર જે
અંગ્રેજ પ્રાંતો આવેલા છે તેના રક્ષણને અર્થે અંગ્રેજ લોકોની
ક્તિઓને કેટલાં મુંઝવતી અને અનિવાર્ય પ્રયત્નો હાલ કરવા પડે છે,
! જેતાં અંગ્રેજ લોકો આ મુખ્ય પ્રશ્નની તરફ બેદરકાર રહે એ
ગ્ગેજ માની શકાય. હિંદુસ્તાનને દુશ્મનની અસરથી ઘણે દુર રાખવુ
ો ચેતવણી સિવાય મેસોપોટેમીયા પરની આપણી ચઢાઇનો બીજો
ું અર્થ હોઇ શકે ? આપણે આપણા પહેલાં જેઓ ન્યાય યુક્ત
ીકજ વિચારતા હતા. એટલાજ વિચારતા આપણે છીએ, અને તે
ીકે. જો તેઓએ આ મોટું ઇનામ મેળવવાને અને દુનીયા

આધાર રાખતી સંખ્યા બ્રિટિશ ઉદ્યોગને હિંદુસ્તાનના ઉત્પન્નની અગત્યતા હીંદુસ્તાનમાં નોકરી કરતાં અંગ્રેજ લોકોની સંખ્યા અમલદાર વર્ગ તરીકે અથવા વેપારી વર્ગ તરીકે અને આ બાજુએ લોકોની મોટી સંખ્યા જેવી કે વેપારીઓ, વહાણવટીઓ, વ્હેંચનારાઓ ઉત્પન્ન કરનારાઓ અને વાપરનારાઓ-જેઓની ચડતી ઉન્નતિ અને સગવડ હિંદની સાથે ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં સંડોવાયેલી છે. એ પરથી સ્પષ્ટ નથી થતું કે તેઓના પર આની અસર અને આ દેશના બધાંજ લોકો પર તેનું પરીણામ જો કોઇપણ જાતનું ભંગાણ એ દેશની વચ્ચે પડે તો ખરાબમાં ખરાબ અસર થાય? હીંદુસ્થાનમાં હીંદુ રાજ્યની સ્થાપના પછી તે અંદરખાને ગેર વ્યવસ્થા ઉત્પન્ન કરે. અથવા બહારની દુનીઆની વિરૂદ્ધ શાંતિ જાળવે તો ખરેખર અંગ્રેજ લોકોની ભૌતીક સ્થિતિની અંદર એક ઘેરામાં મોટી ઉત્ક્રાંતિનો પ્રારંભ થશે.”

એમ કહ્યું કે આપણે હિંદીઓના લાભને માટે હિંદુસ્થાન છીત્યું છે. સાધારણ રીતે બ્રિટિશ માલ સારી રીતે બહાર જઈ શકે એટલા માટેજ આપણે હિંદુસ્થાન ટકાવી રાખ્યું છે, અને ખાસ કરીને લેંકેશાયરના રૂના તૈયાર થયેલાં કાપડને માટેજ આપણે તેને રાખી મુકયું છે.

હમે અને દેશના ઘણાં નેતાઓ એવા અભિપ્રાયના છીએ કે સુધારાની અંદર જે ઉતરી આવેલી, ખોડખાપણ છે. અને તે ઉપરાંત જે હેતુથી અને ઉત્સાહથી તેને આપવામાં આવ્યા છે તે હેતુ અને ઉત્સાહ કાર્યમાં મુકાયા નથી. શરૂઆતથીજ ઇંગ્લાંડને હિંદુસ્થાનમાં અંગ્રેજ સરકાર સુધારાને લીધે જે ગુચવણમાં મુકાયા છે તેમાંથી દુર થવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. ઘણી વખત તો કાયદો અક્ષરશઃ પાળવાનો પણ •આ૫્યો નથી. સુધારા સરકારના કાર્યનો આખો ઇતિહાસ, પ્રાંતોમાં કે રાષ્ટ્રિય પ્રદેશમાં એવી ચીંતા બતાવી આપે છે કે. (જ) સુધારા આપવામાં ભુલ સમાએલી છે (ઘ) સુધારા નિષ્ફળ નિવડયા છે (क) કે પ્રગતિનો એક પણ દાખલો બન્યો નથી. પણ એવા કારણો મળી આવે છે કે જે કાંઇ આપ્યું છે તે શા માટે પાછું ન લઇ લેવું જોઇએ. કોઇપણ પ્રકારે એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે રાષ્ટ્રિય નેતાઓના મનમા જે મોટી મોટી આશાઓ સુધારાઓને લીધે ઉભી થઇ છે અને દુનીયાની શાંતિને માટે અને પ્રગતિને માટે, જે અરસપરસ ખરા દેશનેતાઓના મનમાં આશાઓ સ્ફુરી છે તે પણ પરિપુર્ણ થઇ નથી.

જાહેર કરી હતી તે પુસ્તકમાં આ સુધારાઓ વિષે ચર્ચા દરેક બાબતમાં હિંદુસ્થાનની રાજકીય દૃષ્ટિએ કરી હતી.

પંજાબમાં જે અત્યાચાર થયો તેને લીધે નુકસાન થયું, છતાં પણ હિંદ રાષ્ટ્રિય મહાસભાએ અમૃતસરમાં સુધારાઓ સંબંધી કેવી રીતે સમાધાની કરી તે મેં બતાવ્યું છે. અમૃતસર મહાસભાનો ઠરાવ જેઓ સુધારાને અસંતોષકારક, અયોગ્ય અને નિરાશાજનક છે એમ કહી બોયકોટ કરવા માગતા હતા, તેઓ અને તે સુધારમાં ખોડખાંપણ હતી તે છતાં પણ જેઓ તે સુધારા પ્રમાણે કામ કરવા માંગતા હતા, તે બેની વચ્ચે આ ઠરાવ સમાધાની રૂપે હતો. એ ઠરાવ મહાત્મા ગાંધીનો પોતાનો વિજય જાહેર કરતો હતો. સ્વ૦ લોકમાન્ય તિલક અને સ્વ૦ સી. આર. દાસ આ સુધારની વિરુદ્ધ હતા, અને તેઓએ તેઓના આ વિચારને માટે સખત લડાઇ ચલાવી હતી.

સુધારા પ્રમાણે ઇ. સ. ૧૯૨૦ના નવેમ્બરમાં છેલ્લી ચુંટણી થઇ. કોંગ્રેસના નિયમને વળગી રહેનારા કોઇ પણ વ્યક્તિએ તે ચુંટણીમા ભાગ લીધો નહિ. લીબરલ પક્ષના માણસો કે જેઓ હજુ મોડરેટ તરીકેજ જાણીતા હતા તેઓ એસેમ્બલીમાં અને કાઉન્સિલમા મોટી સંખ્યામા ગયા. હજુ પણ તેઓ અંગ્રેજ સરકારના માનીતા હતા.. લોર્ડ મોર્લીએ તેઓની તરફેણમા હક મુકયો હતો. સરકાર તેઓને, હજુ માન્ય કરતી હતી અને તેઓના ઘણા નેતાઓ પ્રધાન તરીકે અને જુદી જુદી પ્રાંતિક સરકારમા એક્ઝીક્યુટીવ કાઉન્સિલર તરીકે નીમાયા હતા. તેમાંનો એક હિંદ સરકારના કાયદાનો સભ્ય થયો હતો. આ રીતે હિંદના વિનિત રાજકિય પુરૂષની અશાન્ત વાતાવરણમા અને મહાસભાના પ્રજાકીય નેતાના વહેમના વાતાવરણની અંદર ઇ૦ સ૦ ૧૯૨૧ના સુધારાઓ દાખલ થયા હતા. ઇ૦ સ૦ ૧૯૨૧માં અસહકાર પુરેપુરા જોશમા આગળ ધપતો હતો. ઇ૦ સ૦ ૧૯૨૧ની આખરે એ અસહકારને લીધે ૪૦૦૦૦ નેતાઓ જેમાંના ઘણાં ઉત્તર હિંદુસ્થનના મુખ્ય નેતાઓ હતા તે બધા કેદમા પુરાયા હતા. ઇ૦ સ૦ ૧૯૨૨ની માર્ચમા મહાત્મા ગાંધી એ રસ્તે ચાલ્યા. (કેદમાં ગયા) લીબરલ પક્ષના નેતાઓ, પ્રધાનો અને એક્ઝીક્યુટીવ કાઉન્સીલરો હજુ પણ સરકારના સહકારમા હતા અને સાધારણ રીતે કહીએ તો અસહકારની ચળવળને દાબી દેવાને માટે જે પગલા સરકાર ભરતી હતી તેને તેઓ ટેકો આપતા હતા.

અસહકારની ચળવળ શા માટે ઉભી થઇ, કેવી રીતે ઉભી થઇ અને તેણે શું કર્યું તેનું વિવેચન કરવાને આ સ્થાન નથી. પણ એ બાબતમાં તો કોઇ ના કહી શકેજ નહી કે એ ચળવળે દેશની અંદર કદી પણ નહિં થયેલી એવી રાજકિય જાગૃતિ પેદા કરી અને સરકારની વિરૂદ્ધ નહિ થવા પામેલી એવી કડવાશ અને અશ્રદ્ધા ઉભી કરી. જો લીબરલ પક્ષે અસહકારની અંદર પોતાનો હિસ્સો આપ્યો હોત, તેની

સાથે જોડાઇ ગયા હોત ખરેખર આ સરકાર દબાઇ ગઇ હોત, તો અને નીચી નમી ગઇ હોત, પણ એ આખી ચળવળના યુધ્ધ દરમ્યાન તેઓએ સરકારનીજ પીઠ થાબડી

પ્રથમ સુધારાનો રાજ્યકિય કારભાર માત્ર ત્રણ વર્ષ ઇ૦ સ૦ ૧૯૨૦થી ૨૪ સુધી ચાલ્યો, અને તેમા જે ફતેહ મળી તે લીબરલ પક્ષના પુરેપુરા સહકારનેજ આભારી હતી ઇ૦ સ૦ ૧૯૨૩ની સામાન્ય ચુંટણીમા લીબરલ પક્ષ કોંગ્રેસ પક્ષથી હારી ગયો, તેઓનાજ શબ્દોમા એ તેઓની પુરેપુરી હાર હતી પણ એ પુરેપુર વિચિત્ર માલમ પડે છે કે તેજ વખતે સરકારે તે પક્ષનો ત્યાગ કરવાનુ શરૂ કર્યું અને તેમની જગ્યાએ અત્યાર સુધી દેશના રાજકિય જીવનની અંદર જે માણસોએ ભાગ લીધો નહોતો અને જેઓ પોતાના ઉત્ક્રાંતિના વિચારોને માટે જાણીતા હતા તેઓને મુકવામા આવ્યા

આથી સુધારાની નીસરણી પરથી નીચે ઉતરવાની શરૂઆત થઇ આ વખતે અસહકારની ચળવળ નરમ પડી ગઇ હતી સરકારની રાજકિય ચળવળથી ઉભો થયેલો અને પોષાયેલો હિંદુ-મુસ્લીમ વિરોધ વધતો જતો હતો આ સરકાર (બુરોક્રસી) ગુમાઇ ગયેલી અને હાલી ગયેલી, લાગવગ પાછી મેળવતી હતી આજ વખતે સત્તાધીશોએ ઉત્ક્રાંતિ કરતી ટોળીઓ સાથે વિરોધ કર્યો, અને તે ટોળીને પાછળથી તૈયાર અને રાજીખુશીથી કામ કરનારા હથિયાર તરીકે અને પાછળ નિંદા કરવાની નીતિ તરીકે વાપરવા માંડી. ત્યાર પછી તે સુધારા ઉત્ક્રાંતિની ચળવળ સાથે એક થઇ ગયા અને એ બાબતપર નિર્ણય લેવામા આવ્યો તેથી સુધારા એક ફાર્સ તરીકે જણાઇ આવ્યા અને હિંદીઓની સ્વરાજ્યની માગણી સબંધી અંગ્રેજ રાજ્યકારી પુરષના શું ઇરાદા હતા તે સ્પષ્ટ જણાઇ આવ્યા. સ્થળ સંકોચને લીધે આ

ચળવળ સબંધી વિશેષ વિગત હમો આપી શકતા નથી. માત્ર તેને સામાન્ય રીતે નીચે પ્રમાણે જણાવીએ છીએ

સૌથી પહેલો અગત્યનો નિર્ણય જાહેર નોકરી પર લી કમીશનના રિપોર્ટ પર સરકારનો હતો. આ નિર્ણયથી દેશ પર વાર્ષિક ખર્ચમા એક કરોડ રૂપીયાનો વધારો થાય છે તે રિપોર્ટે હિંદુસ્થાનમા અંગ્રેજી રાજ્યના લોખંડી ચોકઠાને મજબુત કર્યું. મી૰ લોઇડ જ્યોર્જ ગ્રેટબ્રીટનમા આ વખતે સરકારના પ્રધાન તરીકે હતા, અને અગ્રેજ લોકોના મનમા શુ હતું તે એના ભાષણ પરથી પુરવાર થાય છે. એની કીર્તિ પિત્તળના જેવી ચકચકે છે, જે બહારના દેખાવને માટે સભ્યતા જેવી છે, એને અંતકરણ જેવું કાઇ નથી. અને વચનની પવિત્રતા વગેરેને માટે બીલકુલ દરકાર નથી, એના પોતાના મિત્રો એના પર અણવિશ્વાસ મુકે છે

પણ આ બાબતમા તેણે જે કાઇ કહ્યુ તે ગ્રેટબ્રીટનની રાજ્ય દ્દષ્ટિએ શુ હતું તે એણે ખરેખર જણાવ્યું. લી. કમીશનના રિપોર્ટ પર સરકારે જે પગલું ભર્યું તેથી ઘણા વર્ષો સુધી હિંદુસ્તાનની આસપાસ સાકળ બધાઇ ચુકી છે અને કોઇ પણ હિંદી તે ગણ્યું ન ગણ્યુ કરી શકે એમ નથી. જ્યાં સુધી ઉચ્ચ નોકરીની પદ્દવીએ અંગ્રેજ લોકો છે ત્યા સુધી સ્વરાજ્ય તરફ કોઇ પણ જાતની પ્રગતિ થઇ શકે નહિ તેમજ સ્વરાજ્ય પ્રાપ્તિ પણ થઇ શકે નહિ આ બાબત પર ગુમોવેલો પ્રાતના હિંદ વિરૂધ્ધ અલ કાયસ હિંદીઓના જેવાજ અભિપ્રાય ધરાવે છે.

પછી નાણાં અને લશ્કર એ રાજ્યની બાબતના મુખ્ય સાધનો છે. સુધારાની સરકારે નાણાં સબંધી ગેરઉપયોગને માટે પ્રથા, કાયદા કાનુનોની સત્તાની બાબતમાં ખરાબ પધ્ધતિને માટે નામોશી મેળવી છે. એસેમ્બલીમાં કરની દરખાસ્ત જે ઉરાડી મુકવામાં આવી તે વાયસરોયે તાજી કરી છે. પ્રતિનિધિ અને લોકમંડળે જે ખર્ચની રજા નથી આપી તે તેણે મંજુર કર્યો છે. એથી વિશેષ સરકારે એકસચેન્જ વધારી દીધું છે. અને હોશિયારીથી હિંદી કર ભરનારાઓના કરોડો પાઉન્ડો ખેંચી મેવડાવ્યા છે. એસમબ્લીના નિર્ણયને અને દેશના બુધ્ધિશાળી બીન અમલદાર વર્ગના મતને પુરેપુરી તિરસ્કારની નજરે ગણ્યો છે.

હિંદુસ્તાનનો ચાલતો વહેપાર ઘણો ખરો અંગ્રેજ લોકોને માટેજ કરવામાં આવે છે. અંગ્રેજ સરકારની રાજ્યનીતિ હિંદી સ્ટીમ કંપની ઓને ઉત્તેજન આપવામાં પાછીજ જોવામાં આવે છે, અગ્રેજી વહાણો હિંદુસ્તાનના વહેપારીઓની હિતની દરકાર રાખતા નથી, અને હિંદુસ્તાનને હિંદ વહેપારી દરીઆઇ મંડળ સ્થાપવાની રજા આપવામાં આવતી નથી. ઇ૦ સ૦ ૧૯૨૪માં હિંદ વહેપારી દરીઆઇ મંડળની ભલામણો અભરાઇએ ચઢાવી દેવામાં આવી છે.

કહેવામાં આવ્યું કે એ જગ્યાને માટે આખા હિંદુસ્થાનમાં એક પણ માણસ લાયક નથી. તેથી હિંદીઓની એવી ખાત્રી થઇ છે કે સરકાર હિંદુસ્તાનના સ્વરાજ્યની બાબતમાં જે લાગણીનો દેખાવ કરે છે તે તદ્દન બનાવટી છે.

વહેપાર સંબંધીની રાજ્યનીતિમાં એક નવો બનાવ એ છે કે બ્રીટીશ અને સામ્રાજ્યના માલની પસંદગી પાછલે બારણે દાખલ કરવામાં આવે છે જો કે અંગ્રેજ અમલદારો 'મધર ઇન્ડિઆ'ના કર્તા તરફ સારી લાગણી બતાવતા હતા, 'મધર ઇન્ડિઆ' એ આ દેશનું મોટામા મોટું નિંદાપાત્ર પુસ્તક છે. તેઓ ખોટી રીતે કહે છે કે કેટલીકવાર આપણને કહે છે કે અમેરીકાની ફિલ્મો કેટલીકવાર હિંદીઓનું જીવન હિંદીઓને માઠું લાગે એવી રીતે ચીતરવામા આવે છે અને તેથી હિંદુસ્થાનને અંગ્રેજી ફિલ્મોને પસંદગી આપવી જોઇએ આ પ્રમાણે કહેવામાં આવે છે તેનું કારણ એટલુ જ છે, કે બ્રિટિશ ફિલ્મ બનાવનારાઓ કોઇ પણ રીતે અમેરીકન હરિફોની સાથે ઉભા રહી શકે એમ નથી

૩ કરોડ અને ૧૫ લાખની વસ્તિમાંથી માત્ર નવ સભ્યોને દર વર્ષે રાજાના મંડળમાં લેવામાં આવે છે.

૪૦ સ૦ ૧૯૨૫મા એસેમ્બલીએ જ્યારે ઘણો આગ્રહ કર્યો ત્યારે સરકારે અમલદાર અને બીન અમલદાર સભ્યોનું એક મંડળ નીમ્યું. લશ્કરી ખાતામાં પ્રવીણ અને હિંદી પ્રતિનિધિઓને પણ એમાં ઉમેરવામા આવ્યા હતા અને લશ્કર હિંદી બનાવવાનો સવાલ હાથ પર લેવામા આવ્યો હતો. એ કમીટીના પ્રમુખ તરીકે તેમાંનાજ એક અમલદારને નીમવામાં આવ્યો હતો. આ કમીટીએ એક મત જાહેર કર્યો હતો અને તેના પરના હુકમો એક વર્ષ સુધી લંબાવવામાં આવ્યા હતા અને પરિણામે એ કમીટીની મુખ્ય ભલામણો બહાર હોલમાં ઉરાડી દેવામાં આવી. હિંદીએને લશ્કરી તાલીમમાં, દરીઆઇ અને હવાઇ તાલીમમાં ભાગ લેવાની રજા આપવામાં આવતી નથી.

ઉત્ક્રાંતિની રાજ્યનીતિની છેલ્લી બબત એ છે કે સુધારાની બાબતમા તદન જુદુજ બ્રિટિશ સ્ટેચ્યુટરી કમીશનની નીમણુંક અને હિંદુસ્થાનને માટે એક નવાજ બંધારણની ભલામણ. ત્યારે હિંદીઓનો અંગ્રેજોમાં સંપુર્ણ વિશ્વાસ નથી અને તેઓ વારંવાર સેન્ટ્રલ લેજીસ્લેચરની સભાઓમાં તેઓનો અવિશ્વાસ ઘણા કડવા શબ્દોની અંદર જાહેર કરે છે એ કાઇ ઓછી નવાઇ છે?

કામ કર્યું છે. હિંદીઓ પર કેટલીકવાર એવી રીતનો આક્ષેપ મુકવામાં આવે છે કે તેઓ ઉલટો વિઘ્ન કરતા છે અને તેઓ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય પદ્ધતિની સાથે સહકાર કરતા નથી આવો અભિપ્રાય ઘણું ખોટે રસ્તે દોરવે એમ છે. સ્પષ્ટ હકીકત એ છે કે સુધારાના કાયદા પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સંબંધીને લગતા નથી એમાં માત્ર વગ્તિના એ દેશના માણસોના હકકનો સમાવેશ થાય છે અને બધારણપુર્વક કાર્ય થઈ શકે એવી યોજના તેમા ઉદ્દભવતી નથી પ્રગતિનો .તેમા જે જુસ્સો હતો તે સંકુચિત એ ગ્લો ઇન્ડિયન અમલદારોએ અને ઇન્ડિયા ઓફિસે દાબી દીધો છે. જેઓ સુધારાને માટે ઉત્સાહી હતા તેઓને પણ તે કાર્યમા ન મુકી શકાય એવા માલમ પડયા છે. રીફોર્મ ઇન્કવાયરી કમીટી સમક્ષ, જેના પ્રમુખસ્થાને સર અલેકઝાંડર મુડીમેન હતા, હિંદી ચાલુ પ્રધાનો અને આગળના પ્રધાનોએ જે પુરાવો આપ્યો તેનોજ એ અર્થ હતો. અનુભવથી એ એજ રાજકર્તાઓ પણ એજ નિર્ણય પર આવ્યા હતા, બિહાર અને ઓરિસાના ગવર્નર સર વ્હીલરે પણ મોંટેગ્યુ ચેમ્સફર્ડની દ્વિ રાજ્ય પદ્ધતિ પર નીચે પ્રમાણે અભિપ્રાય આપ્યો હતો.

આ રાજ્ય પધ્ધતિ પ્રમાણે કામ કરતા અગ્રગણ્ય હિંદીઓએ ઘણાજ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં પોતાનો અભિપ્રાય આપ્યો છે. સર મહમદ ફકરૂદીન જે બિહાર અને ઓરિસાના ઘણાં જુના પ્રધાન હતા તેણે પટનાની કાઉન્સિલમાં એક વર્ષ પહેલાં જણાવ્યું હતું કે, "પ્રધાન હસ્તક જે ખાણતો છે તેના વિભાગો ગંભિર રીતે દોષિત છે પ્રધાન ને નહેર વગરનું ખેતીવાડીનું કામ સોંપવું એનો કાંઇ અર્થ નથી.

નાણા ઉપર કોઇ પણ જાતના હક રાખ્યા વગર તે સબંધી ખર્ચ કરવાના ખાતાનો રાજ્ય વહિવટ શા માટે સોપવો જોઇએ? નાણા વગર લોકો મને એમ માને છે કે જાણે કે હું અમુક યોજના તૈયાર કરવા માટે નામનો ક્લાર્ક છું, અને યોજના તૈયાર થયા પછી તે નાણાં ખાતુ પૈસાની તંગીને લીધે તે યોજનાને ઉથલાવી નાખવાનો હક વરાવે છે"

સત્તાપર પોતાની સત્તા ચલાવી શકે. પરીણામ એ આવે કે જો પ્રધાન પાર્લામેન્ટને જવાબદાર હોય છે તો પણ તેણે ગવર્નરના હુકમો માનવા પડે છે. ભય એમ રહે છે કે બંધારણનું એવું રૂપ છે કે તેમા કાંઇ પણ સત્વ નથી."

મી૦ ઇ૦ વીલીયર્સ, જેઓ ટુંક ગાળાની ધારાસભામાં બંગાળના યુરોપીયન પક્ષના બે વાર પ્રતિનિધિ નીમાયા હતા, તેમણે ફરીથી ચતી ચુંટણીમા ભાગ ન લેવા સંબંધી કહેતા જણાવ્યું હતું કે, "જો આપણે હિંદુસ્થાનને કેવી રીતે સારી રીતે અને થોડે ખર્ચે રાજ્ય ચલાવવુ તે શીખવવા માગતા હોઇએ, જો આપણે રાજ્યદ્વારી જોખમનો અર્થ બતાવવા માગતા હોઇએ તો ખરે, આપણે જોરસ્તેજ તેમ કરીએ છીએ, કારણ કે આ સુધારાને કાયદામા મૂકવ માટેજ હું ખોટાજ ગણું છું———આ સંજોગોમા આ પ્રશ્ન સંબંધી

પ્રકરણ ૩૩ મું.

હિંદુસ્થાન—દુનીયાને દુખરૂપ.

મીસ મેયો પોતાના પુસ્તકને છેવટે જાહેર કરે છે કે હિંદુસ્થાન રોગનું મુળ અને ઘર છે, તેથી તે દુનીયાને દુખરૂપ છે અમે કબુલ કરીએ છીએ કે હિંદુસ્થાન દુનીયાને દુખરૂપ છે માત્ર અમો એને બીજી દ્રષ્ટિએજ જોઇએ છીએ. આ પુસ્તકમા હકીકત અને આંકડાઓ આપી અમોએ સાબીત કર્યું છે કે આવી સ્થિતિને માટે અંગ્રેજ લોકો, જે હિંદુસ્થાનને રાજ્ય બાબતમા દબાવીને રાખે છે અને પોતાની રાજ્ય સત્તા હિંદુસ્થાનમાથી પૈસો ઘસડી જવાને માટે છે, તેઓ જવાબદાર છે તેથી જ્યા સુધી હિંદુસ્થાનની રાજ્ય બાબતની લાચારી દુર થાય નહિ અને સ્વરાજ્ય ચલાવતી બીજી પ્રજાઓને જે છુટ છે તે આપવામા આવે નહિ, ત્યા સુધી હિંદુસ્થાન કુદરતી અને શાંતિના દ્રષ્ટિ બિંદુએ આખી દુનીયાને ભયરૂપ રહેશેજ હિંદુસ્થાન અંગ્રેજ સામ્રાજ્યના સ્થંભરૂપ છે, અને હિંદુસ્થાન અને ચીન તેઓની વચ્ચે દુનીયાની શાંતિની ચાવી રહે છે ઘણા વખત થયા હિંદુસ્થાન સામ્રાજ્ય સાધનારની લાલચાઓનું આદર્શ થઇ રહ્યું

આ હકીકત સત્ય છે અને તે કોઇ પણ જાતના બેહુદા શબ્દોથી ફેરવી શકાય એમ નથી. ઇંગ્લાંડના ઘણાખરાં વિગ્રહો યુરોપ અથવા એશિયાની બ.હ બધી સત્તાઓ સાથેના સીધી અથવા આડકતરી હિંદુસ્થાનના રાજ્ય સાથે જોડાયેલા હતા. હિંદુસ્થાનમાં જ્યારથી એણે પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું ત્યારથી તેને રશિયા સાથે લડાઇ થવા છે એક સૈકો થયા રશિયાના ઉપર બ્રિટિશ કાવાદાવાઓ અને પત્રકારો સાથે, જેવી રીતે હાલ શોવીએટ રશિયા છે તેવી રીતે, ખટપટમાં હતે આ અભિપ્રાય ઘણાં બહોશ માણસોનો છે અને તેમા ખાસ કરીને એક પ્રખ્યાત અમેરીકન લેખક મી૦ હરબર્ટ એડમ્સ ગીબન્સનો પણ છે. તેનું પુસ્તક 'એશિયાનો નવો નકશો' આ સિદ્ધાંત પર લખાયેલું છે. ગીબન્સના કહેવા પ્રમાણે ઓગણીસમા અને વીસમા સૈકામા બ્રીટનની પરદેશી રાજ્યનીતિ હિંદુસ્થાનમાં અંગ્રેજી સામ્રાજ્યની રક્ષા સંબંધીના વિચારોપર જ ચાલતી હતી. અંગ્રેજ પરદેશી રાજ્યનીતિના જુદાં જુદાં બિંદુઓ આ બાબતને ટેકો આપે છે. મી૦ ગીબન્સે પોતાના પુસ્તકના પહેલા પ્રકરણમાં આ બધી

યુરોપમાં ગ્રેટબ્રીટને કાંઇપણ માંગ્યુ' નહિ. તેનો બદલો માલ્ટાની છત, કેપ ઓફ ગુડ હોપની છત, મોરીશીયસની છત, સુસેલ્સની છત અને અને સીલોનની છત કાયમ રહી એ હતું. ઇ૦ સ૦ ૧૮૧૫ પછી ઓટોમન સામ્રાજ્યની પ્રમાણિકતામાં ગ્રેટબ્રીટન ચેમ્પીયન થયું, અને હિંદુસ્થાનનો જમીનનો માર્ગ બીજી કોઇ સત્તાને માટે અટકાવ્યો. જ્યારે મહમદઅલીએ ઇજીપ્તમી ઉપડીને ઓટોમન સામ્રાજ્યને ઉથલાવી નાખવાને એક લશ્કર મોકલ્યુ' ત્યારે તેને સીરીયામા અંગ્રેજ કાફ્લો અને લશ્કર, જેમ નેપોલીયનને મળ્યા હતા તેમ મળ્યા. અંગ્રેજ લોકોની કુદરતી લાગણીની વિરૂદ્ધ પરદેશી બાહ્ય બાબતન સંસ્થાઓના મતની સામું' થયું' અને મુસલમાનોથી થયેલી ખ્રિસ્તીઓની કતલ સાફ કરી ક્રિમિયન વિગ્રહ ટર્કીના રક્ષણને માટે લડવામા આવ્યો હતો અને જો સાનસ્ટીફેનેના કરાર છોડી દેવામા આવ્યા ન હોત તો લોર્ડ બીકન્સફીલ્ડે રશિયા સાથે ઇ૦ સ૦ ૧૮૭૭મા બીજો વિગ્રહ શરૂ કર્યો

મીસરની માલીકી થોડા વખતને માટે રહી હોત. અંગ્રેજ સરકારે બીજી સત્તાઓને પવિત્ર રીતે જાહેર કર્યું કે નાઇલ નદી કાયમને માટે રોકવાનો તેઓનો ઇરાદો નહોતો; અને જલદી તેઓ મીસર ખાલી કરે. પણ તે માલીકી ખેંચાયા કરી. તે નહિ છોડવાને માટે ઘણું સારૂં કારણ હતું. ૧૯મા સૈકાની છેડે અંગ્રેજ લોકોએ રાતા સમુદ્રમાં અને મીસરમાં પોતાનું સ્થાન ચોક્કસ કરવાને માટે સુદાન ફરીથી જીત્યું અને દક્ષિણ આફ્રીકા પોતાના હાથમાંથી પસાર થઇ જાય તે અટકાવવાને બુઅર વિગ્રહ જાહેર કીધો. કેઇપથી કેરો સુધીની આગગાડીનો વિચાર–બધીજ અંગ્રેજ માલીકી–કાર્યમાં મુકવામાં આવ્યો હતો. નાઇલથી આગળ ચાલતા અંગ્રેજ લોકો ફેસોડા આગળ ફ્રેંચ લોકોના સમાગમમાં આવ્યા જો ફ્રેંચ લોકોએ તે શક્ય ધાર્યું હોત અથવા તો મદદ કરવાને તેઓની કને મિત્રતા કરી હોત, તો તેઓએ ગ્રેટબ્રીટનની સામું લડાઇ જાહેર કરી હોત. લડવાને બદલે બે દેશના જવાબદારી પુરૂષો સંસ્થાનોના સવાલપર એક સમાધાનીપર આવ્યા. આમ કરવું કાંઇ અઘરૂં નહોતું, કારણ કે ફ્રેંચ લોકોએ મોરોક્કોપર પોતાની આંખ રાખી હતી, અને હિંદુસ્થાનની સંસ્થાપર કાંઇ દાવો કર્યો નહોતો ઇ૦ સ૦ ૧૯૦૪ની ૮મી મેએ એક કરાર ગ્રેટબ્રીટન અને ફ્રાંસની વચ્ચે કરવામાં આવ્યો અને તે પ્રમાણે આખી દુનીયાની બધીજ તકરારોનો નિર્ણય થયો. એ સમાધાનીનો મુદ્દો મીસર અને મોરોક્કોમાં કોઇપણ જાતનો સ્વાર્થ ન રાખવો તે હતો. જે મુખ્ય મુદ્દાએ ગ્રેટબ્રીટન મિત્રભાવે દોરાયું તે એવી ઇચ્છાથી કે ઇજીપ્તમાં ફ્રેંચ કાવાદાવાને દુર કરવા. આમ કરવાની ખાસ એ જરૂર હતી કે સ્વેઝની નહેરદ્વારા હિંદુસ્તાનનો રસ્તો કાયમને માટે રાખવો.

દરીયા માર્ગે હિંદુસ્થાનનું રક્ષણ કરવા માટે અંગ્રેજ લોકોએ પશ્ચિમમાં આરેબીયન સમુદ્રપર કાબુ મેળવવાનું નક્કી કર્યું. પૂર્વમાં

બંગાળના અખાતપર અને હિંદી મહાસાગરમાંથી નીકળતા બધાંજ રસ્તાઓપર કાબુ મેળવવાનું નક્કી કર્યું. અંગ્રેજ પરદેશી ખાતાના મનમાં દરીયાપરના ઉપરીપણાનો અર્થ ટાપુની માલીકી થતો હતો, અરેબીયન સમુદ્ર અને સીયામના અખાત તરફ દોરવાતી સામુદ્રધુની પરનું ઉપરીપણું, તેના કિનારાપર આવેલા મુખ્ય જમીનના ભાગની માલીકી, એવો અર્થ થતો હતો. પાછળથી અંકુશની અન્તનીતિ અરેબીયન સમુદ્ર અને સીયામના અખાતના ભાગપર અંકુશ વધાર- વામાં આવ્યો. પછી એમ સ્પષ્ટ જણાયું કે એ માલીકી પાછળના ભાગની જમીન રાખવાથી વધારે ચોક્કસ થઇ શકે. લંડન અને લીવરપુલથી હોમકોંગ સુધી દરિઆપરનો અંકુશ માત્ર કાફલાથી જળવી શકાય એમ નહોતું. પરિણામ શું ? જીબ્રાલ્ટર, માલ્ટ, સાઇપ્રસ, ઇજીપ્ત, એડન પેરીમ અને પશ્ચિમના માર્ગેથી હિન્દ્ય નના રસ્તાપર સુધન, સકોતરા, સંસેલસ, અરેબીયન સમુદ્રના રક્ષણ ર્તા બીજા ટાપુઓ, પશ્ચિમના અખાતપર બેગીમ ટાપુનું ઉપરીપણું, હિંદુસ્થાનના

ક્રિમ્પર્યાલ વિગ્રહના પછી આવ્યા તેણે અફઘાનીસ્તાનમાં અંગ્રેજ લોકોને સંપૂર્ણ ઉપરીપણું આપ્યું. પણ રશિયા, એશિયાની વિચાળતામા અફઘાનીસ્તાનને યુદ્ધ વિના અંગ્રેજ માલીકી થવા દેવાની તરફેણમાં નહોતું. રશિયાની રાજ્યદ્વારી સ્થિતિ અંગ્રેજ સત્ય સ્થિતિની વિરૂદ્ધ ફેરવાથી. મંગોલીયામા દાખલ થયા પછી રશિયાના લોકોએ ટીબેટ પર પોતાની સફારસ ફેરવવનુ નક્કી કર્યું અને અંગ્રેજ લોકોના જે કારણો હતા તેજ કારણોને લીધે તેઓની પોતાની રાજ્યદ્વારી નીતિ તેઓ પાળે છે. અંગ્રેજ રાજ્યદ્વારી પુરૂષોના મનમા અફઘાનીસ્તાન અને ટીબેટ હિંદની બે ઢાલ થઇ. ૨૦મા સૈકામા પહેલા દશકામા આ બે દેશો તેમજ ઇરાન હિંદ સરકાર અને અંગ્રેજ પરદેશી ખાતાના સહિસલામત રક્ષક થયા અને તે અંગ્રેજ સામ્રાજ્યમા ઉમેરી દેવા જોઇએ. ઇ. સ ૧૯૦૭ના કરાર પ્રમાણે રશિયા સાથેનો વિગ્રહ દુર કરી દેવામા આવ્યો હતો અને તેજ દશકામાં બગદાદ રેલ્વેના વધારથી જર્મની હિંદુસ્થાનને ભયરૂપ થઇ પડ્યું. ગ્રેટબ્રીટને રશિયા કે જર્મનીને ઇરાનના અખાત પર પહોચવાનો નિર્ણય કર્યો નહેતો. ફ્રાંસ અને રશિયા સાથે સંસ્થાની હરિફાઇમા જોડાયા પછી, જર્મની સાથે કોઇપણ જાતની રાજ્યદ્વારી સમાધાની પર આવવાનો રસ્તો નહોતો. બગદાદ રેલ્વેનો સવાલ ફ્રેન્ડરસથી મેસોપોટેમીયના ગ્ઙ સંગ્રામ પર નક્કી કરવામાં આવ્યો હતો.

જેટલીજ કિંમત આંકવામાં આવી છે. પ્રજામંડળ ખરું જોતાં કોઇપણ જાતના ભલામણ કરી શકતું નથી. તે એ કે ત્રણ, દુનીયાની મહાન સત્તાની નીચેજ દબાયેલું છે. એ તદન સ્પષ્ટજ છે કે આ એ કે ત્રણ સત્તાઓ પરસ્પર સુખી નથી અને બીજી સત્તાઓ કે જેઓને ભુતકાળમા જે નુકશાન થયું છે તેનો બદલો મેળવવાને માટે તેઓને ઉભા થતું પડે છે તે પ્રજાઓ પણ ભાગ્યેજ સુખી છે. તેથી હિંદુસ્તાન હંમેશાં ગરજ તરીકે અને અંગ્રેજના દુશ્મનના હાવાહાવાના ક્ષેત્ર તરીકે કાયમ રહેશે. પણ જો હિંદુસ્થાનને સંતોષ કરવામાં આવે તો હિંદુસ્થાન યુરોપની બધી સત્તા વચ્ચેના વિગ્રહોને સહીસલામત રીતે દુર રાખી શકે. ઇંગ્લાંડની બીજા દેશોની વિરુદ્ધ લશ્કરી ઉદ્ધતાઇ આપખુદી છે અથવા તો હિંદુસ્થાનના સાહિત્ય પરજ તે ટકી રહી છે. એક વાર જો આ સાધનો દુર થાય અથવા તો ઓછા થાય અથવા તો તે ન મળી શકે તો બ્રીટનની પાછળ બીજી પ્રજા પડશે અને તેથી બ્રીટન બીજા લોકોની સાથે ન્યાયની રીતે વર્તશે. જ્યાં સુધી તેને હિંદુસ્તાન પર આધાર રાખવાનો છે, હિંદુસ્થાનના ભૌતિક સાધનો અને લશ્કરી સત્તાપર આધાર રાખવાનો છે ત્યાં સુધી તેની આગળ પડતી વર્તણુંક વિશે તે દેશના રાજ્યદારી પુરૂષો લોર્ડ બર્કનહેડ અને મી. વીન્સ્ટન ચર્ચીલના ભાષણોમાં કહેવામાં આવેલું છે આગળ પડતું, સામે થતું અને ઉદ્ધત ગ્રેટબ્રીટન, જ્યાં સુધી હિંદુસ્થાન તેને "હાજી હા" ભણે છે ત્યાં સુધી તે આખી દુનીયાની શાંતિને ભયરૂપ છે. જ્યારે હિંદુસ્થાનને સ્વરાજ્ય મળશે ત્યારે તે ભય દુર થશે. એ મુદ્દો એટલો બધો સ્પષ્ટ છે કે તેને માટે કોઇએ વધારે મહેનત કરવાની જરૂર નથી.

રોગમાંથી છુટાપણું મળી શકે તે સુધારી શકે નહ. રોગ આપણે ઉપર બતાવ્યું તે પ્રમાણે અજ્ઞાનતા અને ગરિબાઇની ઉત્પત્તિ છે. જ્યાં સુધી અંગ્રેજ લોકો હિંદુસ્થાનને પોતાના હાથમાં ધરી રાખે છે અને જ્યા સુધી બ્રિટનની નાણાં સંબંધેની રાજ્યનીતિ અંગ્રેજ હિતનો વિચાર કરી નક્કી કરવામા આવે છે, અંગ્રેજ હિત જેવાં કે રાજકીય, લશ્કરી અને આર્થિક, ત્યાં સુધી અજ્ઞાનતા અને ગરિબાઇ જારી રહેવના જ. ઇંગ્લંડ એમાનો કોઇપણ ભાગ જતો કરશે, એવી આશા રાખવી એ બહુ પડતું છે. સનાન આપમદમાં બ્રિટિશ કેબીનેટ અને બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટ સ્ટેચ્યુટરી કમીશનના બંધારણની બાબતમા હિંદી જાહેર મત તેની સામુ થાય એ હકીકત આ વિચારને ટેકો આપે છે. ન્યુયોર્કથી મળેલુ બાજુ અમેરીકન પ્રમાણુ હમો અહિઆ યોગ્ય રીતે જાહેર કરીએ છીએ. યુન દેશના બરોઝના લેકચરર અને ન્યુયોર્કની યુનીયન થીયોલોજીકલ સેમીનરીના માજી

ડોલર પણ ઓછી થવી જોઇએ નહિ. આખી વસ્તીના ૮૦ ટકા જમીન પર આધાર રાખે છે, કારણ કે ઇંગ્લાંડની વેગ ભરેલી ટરની પદ્ધતિથી સાધારણ રીતે દેશના કારખાનાની દરેક શાખાનો નાશ કર્યો છે અને જમીનના આ ખેડુતો જ્યારે તેઓએ પોતાની જમીન પૈસા ધીરનારને છેલ્લી બખત વહેંચી નાંખી અને જ્યારે વારંવાર પોતાનો પાક અને જમીનનો ટુકડો ગીરવે મૂકયા, જ્યાં સુધી તેઓ ભુખે મરે નહિ ત્યાં સુધી રેવન્યુકલેક્ટર આમતેમ ભમીને તેને વહેંચી નાખે છે. આપણે અનાજના ભરેલા વહાણો હિંદુસ્થાન મોકલીએ છીએ, પણ હિંદુસ્થાનમાં પુષ્કળ અનાજ છે. મુશ્કેલી એ છે કે લોકો એટલા બધા છુંદાઇ ગયા છે કે તેઓ ગરીબમાં ગરીબ થઇ જાય ત્યા સુધી તેઓને છુંદવામાં આવે છે. દુકાળ કાયમ માટે બંધ ગયો છે, જો કે અનાજના ભરેલા વહાણો દર વર્ષે ઇંગ્લાંડ મોકલવામા આવે છે. એજ પ્રમાણે કરોડો ડોલર બહાર જાય છે. "

તો પણ તે મોટો આત્મભોગ છે. આ રજ્યનીતિ લાંબા વખત ચાલે તો એનો અર્થ એવો થાય કે હિંદી પ્રજાકીય જીવનનો નાશ અથવા તેની પડતી અથવા અંગ્રેજી રાજ્યનો અંત ”

એવી દલીલ કરવામા આવે કે પરદેશી ચઢાઇમાંથી પોતાનું રક્ષણ કરવાને માટે હિંદુસ્થાનને અંગ્રેજોની મદદ વિના ચાલે નહિ આ પણ એક અચોક્કસ ધારણા છે. અમે નીચે જનરલ સર આયન હેમીલ્ટનનું પ્રમાણ સ્વતંત્ર હિંદુસ્થાનની લશ્કરી સ્થિતિ વિષે આપીએ છીએ:—

કે કે બીજી કોઇપણ સત્તા હિંદુસ્થાનની મલીકી કરી શકે નહિ. જો હિંદુસ્થાન સ્વાશ્રયી થઇ જાય તો યુરોપીયન સત્તાને કાંઇપણ ભય લાગે નહિ. બીજી કોઇપણ સત્તા તેની મલીકી લેવાનો પ્રયત્ન કરે તો યુરોપની સત્તા તેના બચાવને માટે અને આ પુસ્તકના આગળના ભાગમાં જણાવ્યા પ્રમાણે કારણોને લીધે સામા થાય. અલબત્ જો હિંદુસ્થાન સામ્રાજ્યનું અંગ રહે અને તે અત્યારે સંતોષાય તો તેના દુશ્મનોના સામ્રાજ્યના બળનું મુળ થઇ પડે. પણ જો તેને સામ્રાજ્ય છોડવું પડે, તો દુનીયાની શાંતિનું ભયનું મુળ દુર થાય.

મહાન વિગ્રહ પહેલાના સમયમાં શાંતિમાં અને સામાજીક સિદ્ધાંતો પર શાંત યુદ્ધ ચાલી રહ્યું હતું. વિગ્રહથી રશિયામાં ક્રાંતિ થઇ છે. જેનું ઇતિહાસમાં કાંઇ પણ જાણીતું નથી. રશિયાની ક્રાંતિની સામું પગલાં લેવાયા છે અને સોવિયેટ સરકાર પર યુરોપના ધનિક સામ્રાજ્યોએ ઘણી રીતે હુમલો કર્યો છે. આપણને વારંવાર કહેવામાં આવ્યું છે કે રશિયાનો નાશ થાય એમજ હતું. છતા પણ તે બધા હુમલા એને નરમાવી રહ્યા છે અને હજુ પણ ઉભું છે એટલે સુધી કે બ્રિટિશ ડાપ્લોમસી અને અંગ્રેજ પરદેશી ખાતાને એશિયા અને યુરોપના બન્ને રાજકીય અને આર્થિક બાબતમાં રશિયાની અસરની નોંધ લેવી પડી છે.

એકજ રસ્તો એ છે કે દુનીયાના જુદા જુદા લોકોને ફાંટો આપવા, એમાંનો હિંદુસ્થાન એક દેશ છે. જેને બાદશાહી જાતો પુંટી લે છે અથવા તો અસંતોષી અને દ્રવ્ય શોષણ થયેલા દુનીયાના દેશો તેને મારે ઉધરતા સ્થાનો થઇ પડશે. હિંદુસ્થાને પોતાનામાંજ રહેવું જોઇએ, નહિં તો હિમાલય પણ હિંદુસ્થાનમાં બોલ્શેવીઝમને આવતા અસરકારક રીતે અટકાવી શકશે નહી.

સારે હવે આપણે વેપારની દ્રષ્ટિએ આ સવાલ જોઇએ. ભુગોળની દ્રષ્ટિએ હિંદુસ્થાન પાસેના અને દુરના પુર્વ દેશોની વચ્ચે એક સાંકળ છે અને દુનીયાના વેપારને માટે કલીયરીંગ હાઉસ છે જાતિ પ્રમાણે યુરોપના આર્યનો અને પીળી જાતો વચ્ચે તે સમાનતા સાચવે છે. ગોરી અને પીળી ચામડીની વચ્ચે લશ્કરી બાબતના પ્રશ્ન પર હિંદુસ્થાનના લોકોજ ચોક્કસ નિર્ણય થઇ શકશે. શાંતિ વખતે તેઓ એક સંપીલી જાત તરીકે રહી શકશે. અને વર્ણ પ્રમાણે તે યુરોપીયન સાથે જોડાયેલા છે. ધાર્મિક અને કેળવણીની દ્રષ્ટિએ તેઓ ચીન અને જાપાનની પાસે પામે છે.

હવે એનું બીજું દ્રશ્ય. સાત કરોડ મુસલમાનો છતાં હિંદુસ્થાન ઇસ્લામની લાગણીઓનું અગત્યનું સ્થાન છે. હાલ અંગ્રેજ સરકાર મુસલમાનોને સંતોષ આપવા મથે છે, અને તેની તરફ જુદી જુદી રીતે હિંદુ મુસ્લીમ ઝગડો ઉત્પન્ન કરીને અને મહેરબાની બતાવીને તેઓને સંતોષ આપે છે, પણ આ રાજ્યનીતિ પરિણામે નિષ્ફળ નીવડશે. કારણ કે ઇસ્લામ વિરૂદ્ધનું બળ મજબુત થતું જાય છે, હિંદુસ્થાનની મુસલમાન વસ્તીમાં પણ હિંદુ-મુસલમાનની મોટી સંખ્યા હિંદુસ્થાનની અગત્યતા અને દુનીયામાં ઇસ્લામની અગત્યતા સારી રીતે સમજે છે, એટલે કે ઇસ્લામના રાજ્યોની સ્વતંત્રતા હિંદુસ્થાનની સ્વતંત્રતાપર આધાર રાખે છે. હિંદુ અને મુસલમાન વચ્ચે જે હાલ

થાડા વખત થયા ઝઘડો ચાલે છે તે થાડા વખત પછી જરૂર બંધ થશે. અને ખાસ કરીને જ્યારે કરોડો હિંદી મુસલમાનો આ હકીકત જાણશે કે ઇસ્લામ ધર્મ જ્યા સુધી હિંદુસ્થાન સ્વતંત્ર નથી ત્યા સુધી સંગઠન થઇ શકે નહિ, મજબુત થઇ શકે નહિ અથવા તે યુરોપના લોકોની ભલામણથી દુર રહી શકે નહિ. ઇસ્લામ ધર્મ મરણ પામ્યો નથી, તે મરણ પામશે નહી અને પામી શકે પણ નહિ. એને સુલેહ અને શાંતિનું બળ આપવાનો એકજ માર્ગ છે. અને તે એ કે તેનું બળ અને તેની મનોભાવના સમજી લેવ. ઇસ્લામનુ દેશોની રાજકીય સ્વતંત્રતા આ સ્થિતિનો મુખ્ય પાયો છે. અને હિંદુસ્તનના ઇસ્લામની ભવિષ્યની પ્રગતિમાં ખચિત ઘણો સારો ભાગ ભજવશે.

મનુષ્યની પ્રગતિનો વિચાર કરતાં એ વાત ભુલાય એમ નથી હિંદુસ્થાન કે જેમાં દુનિયાની વસ્તિનો પાંચમો ભાગ સમાએલો છે અને ચીન કે જેની અંદર એથી વધારે વસ્તી છે, એ બંને દેશો મનુષ્યની જલદી પ્રગતિમાં વિઘ્ન કરતા છે. બંને દેશો આ બાબત સારી રીતે જાણે છે. બંને દેશો તેઓની હલની અશક્તિ વિદ્

પ્રભા હજારો કાયદાઓ પસાર કરવાને અને ઘડવાને પોતાની જ એહદો નિર્ણીત કરે તો પણ તેવું બનવું અશક્ય છે. દુનીયા ાતિ પરસ્પર પ્રજાકીય અને દુનીયાનું આર્થિક કલ્યાણ એ જ હિંદુસ્થાનમાં પ્રજાકીય સરકાર અને સુલેહ શાંતિની માંગણી છે, અને અંગ્રેજ લોકોએ વાત જેમ જલદી સમજે તેમ બન્નેને ારે શ્રેષ્ઠ થઇ પડશે.

સમાપ્ત.

